

**ZEYDÎ MUHADDİS AHMED B. İSÂ'NİN EMÂLÎ ADLİ
ESERİNİN KAYNAKLARI VE TASNÎF METODU**

Mustafa TANRIVERDİ

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2019

**ZEYDÎ MUHADDİS AHMED B. İSÂ'NİN EMÂLÎ ADLI
ESERİNİN KAYNAKLARI VE TASNÎF METODU**

Mustafa TANRIVERDİ

**T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
DOKTORA TEZİ**

**ESKİŞEHİR
2019**

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mustafa TANRIVERDİ tarafından hazırlanan “Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsa'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu” başlıklı bu çalışma, 12/06/2019 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunularak jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Ali ÇELİK

Üye Doç. Dr. Kadir DEMİRCİ
(Danışman)

Üye Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM

Üye Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL

Üye Doç. Dr. İlyas CANIKLI

ONAY

...../...../.....

Prof. Dr. Mesut ERŐAN
Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Hükümleri'ne göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Mustafa TANRIVERDİ

ÖZET

ZEYDÎ MUHADDİS AHMED B. İSÂ'NIN EMÂLÎ ADLI ESERİNİN KAYNAKLARI VE TASNÎF METODU

TANRIVERDİ, Mustafa

Doktora Tezi - 2019

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Kadir DEMİRCİ

Bu tez, III/IX. asrın Zeydî muhaddislerinden Ahmed b. İsâ b. Zeyd (ö. 247/861) ve onun Emâlî adlı eserinin kaynakları ve tasnîf metodu hakkındadır. Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında tezin konusu, amacı ve önemi ile çalışmada takip edilen metodoloji ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde siyasî, ictimaî, ilmî ve kültürel yönlerden Ahmed b. İsâ'nın (ö. 247/861) yaşadığı dönem incelenmiştir. Ayrıca onun hayatı, ilmî ve politik yönü ile Abbasî yönetimiyle olan ilişkisi ve eserleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde eserin mahiyeti, kaynakları ve nüshaları gibi teknik özellikler incelenmiştir. Bununla birlikte Zeydî hadis literatüründe seçkin bir konuma sahip olan Emâlî'de yer alan önemli şahsiyetler tanıtılmıştır.

Üçüncü bölümde Emâlî'nin tasnîf metodu, iç tutarlılığı, tertip ve düzeni ele alınmıştır. Ayrıca eser, rivâyet metinleri ve sahabî râvîleri yönünden tahâret bölümü özelinde Sünnî hadis literatürünün önde gelen örnekleri ile mukayese edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Zeydiyye, Ehl-i Beyt, Emâlî, Muhaddis

ABSTRACT

THE RESOURCES AND CLASSIFICATION METHOD OF ZAYDI MUHADDITH AHMAD B. ISA'S WORK CALLED AMĀLĪ

TANRIVERDĪ, Mustafa

Doctorate - 2019

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Kadir DEMİRCİ

This thesis is about Ahmad b. 'Isā b. Zayd (d. 247/861) who is one of the Zaydī muhaddiths in the III/IX. century and his Amālī resources and method of classification of his work. This work consists introduction and three parts.

In the introduction part, the subject, purpose and the significance of the thesis is studied, moreover, the information is given about the methodology and followed resources .

In the first chapter, the political, religious, scientific and cultural aspects of Ahmad b. 'Isā's (d. 247/861) period was examined. Moreover, his life, his scientific and political viewpoint, his relationship with the Abbasid administration and his works was studied.

In the second part, technical features such as quality, resources and copies of the work are examined. In addition, important persons in the Amālī, which has an outstanding position in the Zaydi hadith literature, are introduced.

In the third chapter, the classification method, internal consistency, arrangement and organization of Amālī are examined. Moreover, the book was compared with the prominent examples of Sunnī Hadith literature in terms of narrative texts and companions' narrators specific to Tahāra section.

Key Words: Hadith, Zaydiyya, Ahl al-Bayt, Amālī, Muhaddith

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT	vi
TABLolar.....	xi
EKLER	xii
KISALTMALAR.....	xiii
ÖNSÖZ	xiv
GİRİŞ	1
I. Çalışmanın Problemi ve Konusu	1
II. Çalışmanın Yöntemi.....	3
III. Çalışmanın Amacı ve Önemi.....	4
IV. Çalışmayla İlgili Kaynakların Tanıtımı	5

1. BÖLÜM

HİCRÎ III. ASRA GENEL BAKIŞ

1.1. AHMED B. İSÂ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ.....	9
1.1.1. Siyasî ve İctimaî Durum.....	9
1.1.2. İlmî ve Kültürel Durum.....	26
1.2. AHMED B. İSÂ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ.....	37
1.2.1. Hayatı	37
1.2.1.1. Doğumu ve Nesebi	37
1.2.1.2. Ailesi	38
1.2.1.3. Yönetimle İlişkisi	44
1.2.1.4. Vefatı	58
1.2.2. İlmî Şahsiyeti.....	59
1.2.2.1. Hocaları.....	62
1.2.2.2. Talebeleri	67
1.2.3. Emâlî Adlı Eseri	71
1.2.4. Sünnî Kaynaklarda Ahmed b. İsâ	74

2. BÖLÜM

EMÂLÎ'NİN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI

2.1. EMÂLÎ'NİN MAHİYETİ	81
2.1.1. Zeydiyye'nin Emâlî Literatürü	81
2.1.2. Ahmed b. İsâ'nın Emâlî Adlı Eseri.....	81
2.1.2.1. İmlâ Yeri ve Zamanı	81
2.1.2.2. Önemi.....	83
2.1.2.2.1. Müsned	83
2.1.2.2.2. Ahkâm	90
2.1.2.3. Zeydî Fıkıh Literatüründeki Yeri	97
2.1.2.4. Zeydî Hadis Literatüründeki Yeri	103
2.1.2.5. Nüshaları	112
2.1.2.5.1. Yazma Nüshaları.....	112
2.1.2.5.2. Matbu Nüshaları.....	114
2.1.2.5.3. Matbu Nüshalar Arasındaki Farklılıklar	115
2.1.2.6. Meşhur Olan Diğer İsimleri	119
2.1.2.7. Günümüze İntikâli	120
2.2. EMÂLÎ'NİN KAYNAKLARI.....	121
2.2.1. Tarikleri.....	121
2.2.1.1. Ehl-i Beyt Tarikleri.....	124
2.2.1.2. Ehl-i Beyt Harici Tarikleri	128
2.2.2. Rivâyetinde Oğullarının Yeri	129
2.2.3. Rivâyetinde Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin Yeri	130
2.2.4. Hocaları ve Onlardan Rivâyet Sayısı.....	133
2.2.5. Hocalarının Cerh - Ta'dîl Durumu	136
2.2.5.1. Ebû Hâlid el-Vâsîti (ö. 150/767)	136
2.2.5.2. Muhammed b. Bekr (ö. 171/788)	139
2.2.5.3. Huseyn b. Ulvân (ö. 210/826)	139
2.2.6. Eserde Yer Alan Önemli Şahsiyetler	140
2.2.6.1. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661).....	141
2.2.6.2. Zeyd b. Ali (ö. 122/740)	142
2.2.6.3. Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733).....	142

2.2.6.4. Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)	143
2.2.6.5. Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir (ö. 150/767).....	143
2.2.6.6. Amr b. Hâlid el-Vâsîf (ö. 150/767).....	144
2.2.6.7. Kâsım er-Ressî (ö. 246/860)	144
2.2.6.8. Abdullah b. Mûsâ (ö. 247/861)	145
2.2.6.9. Muhammed b. Mansûr el-Murâdî.....	146
2.2.6.10. Diğ er Şahsiyetler	147
2.2.7. Kullandığı Rivâyet Lafızları.....	147
2.2.8. Sened Yapısındaki Tashîf ve Tahrîfler	153
2.2.9. Kütüb-i Sitte İmamlarıyla İlişkisi	158

3. BÖLÜM EMÂLÎ'NİN TASNÎF METODU

3.1. EMÂLÎ'NİN TASNÎF METODU	158
3.1.1. Emâlî'nin Tasnîf Sistemini Etkileyen Âmiller	158
3.1.1.1. Fıkhî Konuları Hadislerle Ortaya Koyma Düşüncesi.....	158
3.1.1.2. Şîf ve Sünnî Kesim Arasında Uzlaş Düşüncesi.....	160
3.1.2. Emâlî'deki Başlıkların Seçimi ve Tertibi.....	162
3.1.2.1. Bölüm Başlıkları.....	165
3.1.2.2. Bâb Başlıkları	165
3.1.2.2.1. Bâb Başlıklarının Sayısı	166
3.1.2.2.2. Bâblarla İlgili Özellikler	166
3.1.2.2.3. Başlıkların Sünenlerle Mukayesesi	170
3.1.2.2.4. Bâb Başlıklarının Bölümlerle Uyumu	173
3.1.2.2.5. Bâb Başlıklarının İnşasındaki Yöntem.....	176
3.1.2.2.6. Emâlî'deki Başlıkların Orijinalitesi.....	181
3.1.2.3. Eserdeki Hadislerin Sayısı	184
3.1.2.4. Hadislerin Bâb Başlıklarıyla Uyumu.....	187
3.1.2.5. Metinle İlgili Özellikler	189
3.1.3. Emâlî'deki Rivâyetlerin Mukayesesi	195
3.1.3.1. İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) Muvatta'ı.....	198
3.1.3.2. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) Müsned'i	198

3.1.3.3. Abdurrezzâk es-San‘ânî’nin (ö. 211/826) Musannef’i	199
3.1.3.4. İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849) Musannef’i	200
3.1.3.5. Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) Müsned’i	200
3.1.3.6. Dârimî’nin (ö. 255/869) Sünen’i	201
3.1.3.7. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim’in (ö. 261/875) Câmi’i	202
3.1.3.8. İbn Mâce’nin (ö. 273/887) Sünen’i	202
3.1.3.9. Ebû Dâvûd’un (ö. 275/889) Sünen’i.....	203
3.1.3.10. Tirmizî’nin (ö. 279/892) Sünen’i	204
3.1.3.11. Nesâî’nin (ö. 303/915) Sünen’i	204
3.1.3.12. İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) Sahîh’i	205
3.1.3.13. İbn Hıbbân’ın (ö. 354/965) Sahîh’i	206
3.1.3.14. Taberânî’nin (ö. 360/971) Mu’cem’leri.....	206
3.1.3.15. Darakutnî’nin (ö. 385/995) Sünen’i.....	207
3.1.3.16. Beyhakî’nin (ö. 458/1066) Sünen’i	208
SONUÇ	211
KAYNAKÇA	217
TABLolar	232
EKLER	268

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Emâlî ile İmâm Mâlik'in Muvatta'mın Mukayesesi.....	233
Tablo 2: Emâlî ile Tayâlisî'nin Müsned'inin Mukayesesi	234
Tablo 3: Emâlî ile San'ânî'nin Musannef'inin Mukayesesi.....	235
Tablo 4: Emâlî ile İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'inin Mukayesesi.....	237
Tablo 5: Emâlî ile Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inin Mukayesesi	240
Tablo 6: Emâlî ile Dârimî'nin Sünen'inin Mukayesesi	244
Tablo 7: Emâlî ile Sahîhayn'ın Mukayesesi.....	245
Tablo 8: Emâlî ile İbn Mâce'nin Sünen'inin Mukayesesi.....	248
Tablo 9: Emâlî ile Ebû Dâvûd'un Sünen'inin Mukayesesi.....	250
Tablo 10: Emâlî ile Tirmizî'nin Sünen'inin Mukayesesi.....	252
Tablo 11: Emâlî ile Nesâî'nin Sünen'inin Mukayesesi	254
Tablo 12: Emâlî ile İbn Huzeyme'nin Sahîh'inin Mukayesesi	256
Tablo 13: Emâlî ile İbn Hibbân'ın Sahîh'inin Mukayesesi.....	257
Tablo 14: Emâlî ile Taberânî'nin Mu'cem'lerinin Mukayesesi	259
Tablo 15: Emâlî ile Darakutnî'nin Sünen'inin Mukayesesi	263
Tablo 16: Emâlî ile Beyhakî'nin Sünen'inin Mukayesesi	265

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Mukayesede Kullanılan Emâlî Rivâyetlerinin İlk Cümlelerinin Alfabetik Olarak Dizilişi	268
Ek 2: Emâlî'nin İsnâd Şeması.....	276

KISALTMALAR

b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı, basım
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EI	: Encyclopedia of Islam (First Edition)
EI²	: Encyclopedia of Islam (Second Edition)
Elr	: Encyclopedia Iranica
ESOGÜİFD Dergisi	: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
H./h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
krş.	: karşılaştırmamız
ö.	: ölümü
S.	: Sayı
s.	: sayfa
ss.	: sayfadan sayfaya
sav	: sallallâhu aleyhi ve sellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ŞM	: el-Mektebetu'ş-Şâmile
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik
ty.	: tarihi yok
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınları, Yayıncılık
yy.	: yayımcı yok
yyy.	: yayım yeri yok

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber'in (sav) vefatından sonra ortaya çıkan birtakım gelişmeler, İslam toplumunu derinden etkileyecek siyasî, itikadî, sosyal ve kültürel problemleri beraberinde getirmiştir. Başlangıçta ağırlıklı olarak siyasî sahada kendini gösteren bu problemler, Müslümanlar arasında ihtilaflara ve çeşitli ayrışmalara neden olmuştur. Söz konusu siyasî ihtilaflar, süreç içerisinde itikadî bir boyut kazanmış ve yerini birbirinden farklı tutum ve anlayışlara bırakmıştır. Böylece erken dönemlerden itibaren Müslümanlar arasında gündeme gelen farklı dinî yorum ve kanaatler, İslam düşüncesinin teşekkül dönemine damgasını vuran birtakım fırka ve mezheplerin ortaya çıkmasını temin etmiştir. Öyle ki Hâriciyye, Şia, Mürchie, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet gibi ana akım mezheplerin yanı sıra bunların içerisinde mütalaa edilen, ancak çeşitli fikir ayrılıklarına dayanan birtakım fraksiyonlar da tarih sahnesinde yerini almıştır. Özellikle III/IX. asır, siyasî ve itikadî bakımdan kurumsallaşma sürecini tamamlayan bu oluşumların ilmî ve fikrî yönden kendi kimliklerine özgü birer gelenek ürettikleri zaman dilimini temsil etmektedir. İşte tez konumuzun temelini teşkil eden Zeydiyye, Şîî geleneği temsil eden fırkalardan biridir.

Zeydiyye; siyasî açıdan Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) isyan hareketi ile başlayan, Kâsım b. İbrahim er-Ressî (ö. 246/860) tarafından kısmen sistematik bir yapıya kavuşturulan, Yahya b. el-Huseyn (ö. 298/911) ile kurumsallaşarak müstakil bir mezhep haline gelen, imametini Ali-Fatıma neslinden hurûc ilan ederek alenî bir şekilde kendisine biata çağırarak takva, şecaat, zühd ve ilim gibi niteliklere sahip kimselerin hakkı olduğunu savunan; masum imâm, mehdîlik, takiyye, gizli bilgi, gaybet, ric'at ve taklidi reddeden, ictihadı önemseyen, sahâbenin en faziletlisi olarak gördüğü Hz. Ali'yi efdâl imam kabul ederken mefdûl imâm teorisi ile de sâbık halifelerin yönetiminin meşru olduğunu savunan, tekfirci yorumlardan ve aşırı söylemlerden uzak durmayı ilke edinmiş mu'tedil bir Şîî fırkasıdır. Zeydiyye ortaya çıktığı andan itibaren süreç içerisinde geçirdiği çeşitli inkıtalara rağmen günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmış bir oluşumdur. Ayrıca imâmları taklidi reddederek zahirî bilgiyi ve ictihat mekanizmasını önemseyen yapısıyla Zeydî gelenek, İslam düşünce ve kültür tarihine önemli katkılar sunmuştur. Öyle ki mezhep bünyesinde Zeydî imâmlar tarafından hususan III/IX. asırdan itibaren yoğun bir ilmî faaliyetin ortaya konulduğu görülmektedir. Taklidi haram kabul eden Zeydî imâmların akla ve ilme önem veren tutumları sayesinde mezhep bünyesinde büyük

bir fikrî hareketlilik husule gelmiş; başta Kelam, Hadis, Fıkıh ve Tefsir gibi ilim dallarına ait oldukça geniş bir yazılı edebiyat meydana gelmiştir. Bu sayede Zeydî geleneğin, tarih boyunca benimsediği algı ve yorum, takip ettiği çizgi, sahip olduğu görüş ve ortaya koyduğu zengin literatürle İslam düşüncesine kayda değer kazanımlar sağladığını söyleyebiliriz.

Bu bakımdan ülkemizde son dönemlerde Zeydiyye özelinde yapılan akademik çalışmalar memnuniyet vericidir. Ancak bu sahadaki çalışmaların yeterli olduğunu söylemek için henüz çok erken olduğunu düşünüyoruz. Bu doğrultuda Zeydî geleneğin çeşitli yönleri ile ele alınması, farklı disiplin ve metotlar altında incelenmesi, geleneğe mensup önemli şahıs ve eserlerin günyüzüne çıkartılması gibi birçok çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Nitekim bizi bu alana sevk eden motivasyon, Zeydî Hadis Tarihi açısından oldukça önemli bir şahsı ve eserini tanıtmak olmuştur. Bu anlamda Zeydiyye'nin III/IX. asırdaki en meşhur muhaddisleri arasında gösterilen Ahmed b. İsa (ö. 247/861) ile geleneğin en erken ve mevsûk hadis-fıkıh birikimi olan Emâlî adlı eseri incelemeyi amaçlayan doktora tez çalışmamız, kendisinden sonraki çalışmalara ışık tutacağını umduğumuz bir gayretin ürünüdür. Erbâbının tenkit ve tashihleri ile olgunlaşacak olan bu çalışmanın, Hadis Tarihi sahasına mütevazı bir katkı sunacağını ümit etmekteyiz.

Bu itibarla konu seçiminden tezin nihayete ermesine kadar bütün aşamalarda kendisinden daima yakın ilgi ve destek gördüğüm danışman hocam Doç. Dr. Kadir DEMİRCİ'ye hürmet ve şükranlarımı sunarım. Tez izleme komitesine katılma nezaketi göstererek çalışmaya yön veren Prof. Dr. Ali ÇELİK ve Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL'e teşekkür ederim. Tez savunma jürisinde yer alarak görüş ve önerileriyle tezin olgunlaşmasına katkı sağlayan Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM ve Doç. Dr. İlyas CANIKLI hocalarıma müteşekkirim. Ayrıca ilgi ve teşviklerinden ötürü Doç. Dr. Kâmil SARITAŞ'a, kaynak temini noktasında yardımlarını esirgemeyen Yemenli araştırmacı Cemâl eş-Şâmî'ye ve İmam Zeyd b. Ali Kültür Müessesesi yetkililerine özellikle teşekkür ederim. Son olarak bu uzun ve meşakkatli süreçte her zaman desteğini gördüğüm değerli arkadaşım Alper YILDIRIM'a teşekkür ederim. Hamd ve sena O'na (cc), salât ve selâm Resûlü'ne (sav) yaraşır. Sa'y bizden, tevfik Allah'tandır.

Mustafa TANRIVERDİ

Eskişehir-2019

GİRİŞ

I. Çalışmanın Problemi ve Konusu

Hadis ve sünnet, Hz. Peygamber'den (sav) itibaren tüm Müslümanlar için ortak referanstır. Her Müslümanın temel dayanak kabul ettiği bir değerdir. Hepsine yönelik temel ilkeler ihtiva eden bir kaynak hüviyetine sahiptir. Tarihsel süreç içerisinde sosyal ve siyasal hadiselerin neticesinde birtakım fırka ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Söz konusu gruplar zamanla kendilerine yönelik özgün bir İslam anlayışı geliştirerek büyük bir literatür meydana getirmişlerdir. Fakat süreç içerisinde birtakım tutucu yaklaşımlar, İslam toplumunda birlik beraberliği zedelemiş ve bu farklı anlayış ve kültürlerin tanınmasını engellemiştir. Bu problem günümüzde de devam etmektedir.

Günümüzde yapılan akademik çalışmalar, ekseriyetle Sünnî literatüre dayanmaktadır. Bu anlamda Sünnî muhaddislerle, Sünnî hadis müktesebatıyla ve bu sahaya ilişkin problemlerle ilgili çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların daha da genişletilmesi ve Ehl-i Sünnet dışındaki mezheplerin de hadis ve sünnete dair eserleri, edebiyatları, metod ve şahıslarıyla ilgili araştırmaların yapılması gerekmektedir. Çünkü diğer fırka ve mezheplerin âlimlerinin, literatürlerinin, muhaddislerinin bilinmemesi, onların hadis ve sünnete dair görüş ve düşüncelerinin yeteri kadar tanınmaması, hadis ilmi açısından bir eksikliklerdir. İşaret edilen bu husus önemli bir problemdir. Bu bağlamda söz konusu eksiklik ve problemin giderilmesi adına günümüze kadar yaşayan ve Şia'nın bir kolu olan Zeydiyye mezhebinin en temel eserlerinden Emâlî gündeme alınmıştır.

Hadis edebiyatına katkı sunan Kütüb-i Sitte musannifleri başta olmak üzere birçok muhaddis tanınmakta, hadis metodolojileri ve eserleriyle ilgili akademik çalışmalar yapılmaktadır. Ancak bu müelliflerle aynı çağda yaşayan Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) ve eserleriyle ilgili tedkik edebildiğimiz kadarıyla herhangi bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Ahmed b. İsâ kimdir? Hadisçiliği nasıldır? Eğitimini nerede ve kimlerden tahsil etmiştir? Hangi kaynaklardan beslenmiştir? Bu kaynaklar içerisinde Sünnî çevre ve muhaddislerle irtibatı var mıdır? Onlarla diyalogu ve bilgi alış-verişi ne düzeydedir? Emâlî adlı kitabı hangi kaynaklara dayanarak oluşturulmuştur ve bu eserin hadis literatüründeki yeri nedir? Bu eser, hadis ilmine nasıl bir katkı sunmuştur? Gerek Sünnî çevrelerde gerekse daha sonraki asırlarda bir

etki uyandırmış mıdır? Bu ve bunlar gibi aydınlatılması gereken daha birçok soru bulunmaktadır. İşte cevaplanması gereken bu sorular, tez çalışmamızın problematiğini oluşturmaktadır. Zira bu sorular bilimsel bir mecrada, ilmî bir platformda çözüme kavuşmuş değildir. Bu husus, bizi bu çalışmaya sevk etmiştir. Ahmed b. İsa ve Emâlî'sine dair mezkûr bilinmezlik ve cevaplanması gereken sorular tezimizin problem sahasını oluşturmaktadır.

Ayrıca çalışmamızın odak noktasını oluşturan Emâlî isimli eser, Zeydiyye mezhebinin karakterini yansıtan en erken hadis-fıkıh eseridir. Zeydî çevrelerce kendisine büyük bir değer atfedilen Ahmed b. İsa, Zeydî geleneğin kurumsallaşma sürecine katkıda bulunan önemli bir isimdir. Ne var ki Zeydî oluşumun önde gelen muhaddislerinden biri olan Ahmed b. İsa ve onun Ehl-i Beyt kaynaklı rivâyet ve görüşlerini içeren Emâlî adlı eseri, Sünnî kültür havzası içerisinde yeterince tanınmamaktadır. Erken dönem Zeydîliğin hadis ve fıkıh birikimini yansıtmaması bakımından gelenek nezdinde oldukça ayrıcalıklı bir konuma sahip olan bu eser hakkında Sünnî hadis literatüründe kayda değer bir ipucu bulunmamaktadır. Bu bakımdan Ahmed b. İsa'nın tanıtılmasına ve Zeydiyye nezdinde seçkin bir yere sahip olan Emâlî isimli eserin kaynaklarının ve tasnîf metodunun incelenmesine ihtiyaç vardır.

Araştırmamızın konusu, Ahmed b. İsa'yı ve onun talebesi Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) tarafından derlenen Emâlî isimli eserini tanıtmaktır. Zeydiyye mezhebi açısından özel bir yere sahip olan Ahmed b. İsa'nın ve onun rivâyet ve görüşlerinden oluşan Emâlî isimli eserin Sünnî çevrelerce tanınmaması ele alınması gereken bir konudur. Söz konusu şahıs ve eserine dair literatürümüzdeki bu boşluğun ortadan kaldırılması gerekmektedir. İşaret edilen hususlar, bu araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan Ahmed b. İsa'nın hadisçi kimliği, hadisteki metodu, bir hadis kitabı olarak da Emâlî'nin kaynakları, tasnîf metodu ve muhtevasının değerlendirilmesi tez konumuzu oluşturmaktadır. Ayrıca ülkemizde çeşitli yönleriyle Zeydiyye mezhebini konu alan çalışmalar az da olsa yapılmakla birlikte özelde Zeydiyye'nin III/IX. asırdaki en meşhur muhaddisi Ahmed b. İsa (ö. 247/861) ve Emâlî'sini konu alan akademik düzeyde müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Buradan hareketle Ahmed b. İsa ve Emâlî adlı esere tahsis edilen bu çalışmanın hadis tarihi ve edebiyatı sahasındaki bir boşluğu dolduracağını ümit ediyoruz.

II. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada konu merkezli bir metottan ziyade ağırlıklı olarak müellif ve eser merkezli bir yöntem benimsenmiştir. Ancak üzerinde çalışılan eserin hadis tarihine ait belli bir dönemin mahsülü olduğu gerçeği göz ardı edilmemiştir. Benzer şekilde ilgili müellifi yaşadığı dönem ve içinde bulunduğu coğrafyanın siyasî, ictimaî, sosyal ve kültürel koşullarından bağımsız olarak ele almanın, gerek şahsın biyografisinin inşasında gerekse eserin teknik özelliklerinin tespitinde isabetli sonuçlar vermeyeceği gerçeği hatırd tutulmuştur. Bu bakımdan müellif-eser esaslı bir yöntemi tercih etmekle beraber özellikle ilgili müellifin kimliğini, kültürel birikimini, ilmî kişiliğini, siyasî yönünü ve yönetim erki ile olan münasebetlerini ortaya çıkarmada şahıs ve konu merkezli bir çalışma yöntemine de başvurulmuştur.

Bu çalışmada müellif-eser esaslı bir yöntem takip edilerek Zeydî geleneğin III/IX. asrın önde gelen ilmî figürlerinden biri olan Ahmed b. İsa ile onun Ehl-i Beyt silsilesinin önde gelen imâm ve râvîlerinden aktarılan rivayet ve görüşlerin bir araya getirildiği Emâlî isimli eseri incelenmiştir. Bu sayede çalışmamızda Zeydî oluşumun en erken hadis-fıkıh eserleri arasında gösterilen Emâlî üzerine odaklanarak eserin kaynakları ve tasnif metoduna ilişkin birtakım tespitlerde bulunmak hedeflenmiştir.

Çalışmada kullandığımız müellif-eser merkezli araştırma yönteminin bir aşaması da müellifin ve ilgili eserin söz konusu gelenek içerisinde nasıl bir konuma sahip olduğunun tespit edilmesidir. Bu tespiti yaparken müellifin siyasî ve sosyal yönünden hareket edilecek ve kaynak eserin Zeydî hadis birikimi bakımından değeri ele alınacaktır. Zira Zeydiyye, aksiyon yönü güçlü olan Şîî temelli bir mezheptir. Bu oluşum, erken döneminde pek çok kez siyasî yönetime karşı ayaklanma hareketleri ile gündeme gelmiştir. Ali evladının yönetime dahil olma talepleri neticesinde fiilî direnişi itikadî bir prensip olarak benimseyen Zeydî gelenek, bir yandan Zeyd b. Ali'nin siyasî çizgisini devam ettirirken diğer yandan sâbık imâmı taklit etmenin haramlığı üzerinden yürüyen 'bağımsız ictihat mekanizması' sayesinde mezhebin ilmî ve fikrî bakımdan özgün bir kimliğe kavuşmasını sağlamıştır. Bu anlamda oluşumun kurumsallaşma sürecine etki eden imâmlardan biri de Ahmed b. İsa'dır. Kendisi, III/IX. asrın Zeydî kanaat önderleri arasında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

Öyle ki Ahmed b. İsa, geleneğin hadis ve fıkıh birikimine katkıda bulunan çeşitli ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve söz konusu çabaları talebesi Muhammed b.

Mansûr tarafından derlenmiştir. Dolayısıyla ilmî ve siyasî bir figür olan Ahmed b. İsâ'nın ve gelenek nezdinde muteber bir eser olan Emâlî'nin Zeydîlik açısından nasıl bir konuma sahip olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Metni doğru bir bağlama oturtmak, sağlıklı sonuçlar elde etmek açısından son derece önemlidir.

Çalışmada dikkat ettiğimiz hususlardan biri de zaman ve coğrafya merkezli incelemelerde gösterilmesi gereken yaklaşımın tutarlılığıdır. Öyle ki III/IX. asır pek çok mezhebin kurumsallaşma evresine tekâbül eden bir zaman dilimidir. Bu sebeple İslam coğrafyasında tarih sahnesine çıkan fırka ve mezheplerin her biri kendi kimlikleri ve itikâdi sistemlerini temellendirmek adına nasslardan referans bulma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca III/IX. yüzyıl bir yandan ehl-i hadis ve ehl-i rey mücadelesine tanıklık etmiş, diğer taraftan da her bir mezhebin hadis sahasında kendilerince temel kaynak kabul edecekleri eserlerin vücut bulmasına imkân tanıyan ayrıcalıklı bir zaman dilimi olarak temayüz etmiştir. Bu bağlamda konu, Ahmed b. İsâ'nın yaşadığı coğrafya ve zaman dilimiyle sınırlandırılmıştır. Fakat Emâlî'nin tasnîf metodu ve kaynakları incelenirken konu bütünlüğünü yakalamak ve sosyolojik olguları bağlamından koparmamak adına zaman dilimi ve coğrafya esnek tutulmuştur.

Ayrıca çalışmanın sonunda, Emâlî'nin Kitâbu't-Tahâre bölümü özelinde, eserdeki sahabî râvîler ve rivâyet metinleri üzerinden Sünnî hadis literatürünün meşhur eserleri arasında bir mukayese yapılacaktır. Bu sayede Zeydîlerin kendisine değer atfettiği bu eserdeki rivâyetlerin, Sünnî hadis edebiyatının önde gelen eserlerinde yer alan rivâyetlerle ne oranda benzerlik içerdiği somut verilerle ortaya konulacaktır.

III. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Çalışmadaki temel amaç, hadis tarihi ve edebiyatı sahasında Zeydiyye mezhebi açısından karanlık kalmış bir noktayı aydınlatmak ve bu sayede hadis ilmine ve hadis literatürüne katkı sağlamaktır. Zeydî hadis geleneğinde önemli bir yere sahip olan Emâlî isimli eseri tüm yönleriyle ele almak ve tanıtmaktır. Bu sayede hadis tarihi ve literatürü çalışmalarına Zeydiyye özelinde bir farklılık getirmek ve bu sahalarda yapılacak çalışmalara ivme kazandırmaktır. Tezimiz bu amacı gerçekleştirebilecek mahiyettedir.

Bu çalışma, Zeydiyye mezhebinin hadis tarihi ve edebiyatındaki bilinmeyen yönlerini ele alması ve açıklığa kavuşturması bakımından değerlidir. Hem Ahmed b. İsa özelinde Zeydî hadis algısını yansıtmaya hem de Ehl-i Beyt merkezli rivâyet ve görüşlerin derlendiği Emâlî adlı eserin teknik özelliklerini ortaya çıkarması nedeniyle bu çalışma önem arz etmektedir. Ayrıca çalışmadaki amaç, Zeydî geleneğin III/IX. asırdaki en önemli temsilcilerinden Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) Zeydî hadîs kültüründeki yerine işaret etmek, Emâlî adlı eseri teknik özellikleriyle inceleyerek eserin bilimsel değerini tespit etmektir. İncelediğimiz kadarıyla bu amaca yönelik akademik düzeyde herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Tezimiz gerek Ahmed b. İsa gerekse Emâlî'ye dair akademik düzeyde doktora seviyesinde yapılan ilk bilimsel çalışma olması açısından da kayda değer bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada önemseydiğimiz bir başka husus ise Emâlî ile Sünnî hadis literatürünün meşhur eserleri arasında gerçekleştirilecek olan mukayesedir. Söz konusu karşılaştırmaların analizinden sonra ortaya çıkacak olan sayısal verilerin, eserler arası müşterek hususların hadis ilmi özelindeki yansımalarını göstermesi ve genel bir fotoğraf sunması bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz.

Öte yandan mezhepler dini anlama ve yorumlama biçimine göre birbirlerinden farklılık arz eden beşerî oluşumlardır. Bu tür yapılar, tarihin her döneminde ortaya çıktıkları andan itibaren sistemleşmelerini tamamlayana kadar çeşitli unsurlardan etkilenmiştir. Zira hiçbir beşerî oluşum, ortaya çıktığı dönemin koşullarından bağımsız olarak düşünülemez. Bu bağlamda tez çalışmamız, Zeydî geleneğe ait en erken hadis-fıkıh kaynağı olarak kabul edilen Emâlî'nin oluşumunda hangi sâiklerin etkili olduğunu ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

Tezimizin günümüz hadis çalışmalarına mütevazı bir katkı sunacağını umuyoruz. Bu çalışmada elde edeceğimiz somut verilerin, tespit ve değerlendirmelerin hadis kaynak analizi, hadis metodolojisi ve hadis literatürü sahasında yapılacak yeni çalışmalara ışık tutacağını ümit ediyoruz.

IV. Çalışmayla İlgili Kaynakların Tanıtımı

Araştırmada literatür taraması yöntemiyle elde edilen malzeme ve materyallere başvuru yapılmıştır. Telif ve tercüme olmak üzere konuyla ilgili kitaplar, bilimsel makaleler, tezler, aksiklopedik başvuru eserleri ve internet tabanlı

çeşitli siteler incelenmiştir. Çalışmada büyük oranda matbu kaynak eserler kullanılmıştır. Bu bağlamda Zeydiyye özelinde yapılacak çalışmalarda başvurulabilecek önemli kaynakların derlendiği liste için Kadir DEMİRCİ ve Mehmet ÜMİT'in hazırladığı *Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar* isimli makaleden yararlanılabilir.

Ayrıca yakın tarihte ülkemizde sadece hadis branşında değil, birbirinden farklı disiplin ve alanlarda da Zeydiyye mezhebine özel bir ilgi söz konusudur. Son zamanlarda Zeydiyye mezhebini çeşitli yönleriyle ele alan çalışmalar yapılmıştır ve halen devam eden çalışmalar bulunmaktadır. Bu durum, Zeydîlik üzerine bilimsel yayınların giderek artmasını sağladığı gibi sonraki araştırmacıların da dikkatlerini bu sahaya çekmekte ve yeni çalışmalara ışık tutmaktadır. Çalışmada başvuru kaynakların bir kısmı Zeydiyye mezhebinin fıkıh ve hadis literatürünün tanıtımına ayırdığımız bölümde ele alındığından burada diğer bazı çalışmalara işaret edilecektir.

Başvuru kaynakları arasında Zeydî müelliflerin de kendisine sıklıkla atıfta bulunduğu *el-Mesâbîh* önemli bir konuma sahiptir. Telifine Ebu'l-Abbas el-Hasenî'nin (ö. 353/964) başladığı bu eser, onun vefatı sonrası Ebu'l-Hasan Ali b. Bilâl tarafından tamamlanmıştır. Zeydî imamların tanıtımına tahsis edilen *el-Mesâbîh*'te Hz. Peygamber (sav), Râşid Halifeler, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den başlayarak Zeydî geleneğin kendisine önem atfettiği Ehl-i Beyt imamları zikredilmiştir. Eser Nâsır el-Utrûş'un biyografisi ile sona ermektedir. Araştırmada Zeydî imamların biyografik bilgileri hususunda mezkûr eserden yararlanılmıştır.

Çalışmada müracaat edilen bir başka kaynak da Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn* adlı eseridir. Bu eser, Ca'fer b. Ebî Tâlib'in (ö. 8/629) şehadetinden Halîfe Muktedir (295/908-320/932) dönemine kadar Ehl-i Beyt mensuplarının mücadele ve şehadetlerini ihtiva etmektedir. İsfahânî bu eserde, Ehl-i Beyt imam ve müntesiplerinin biyografileri, öldürülme sebepleri, yönetimle münasebetleri, ayaklanma hareketleri, nerede ve nasıl şehit oldukları hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Çalışmada Zeydî imamların doğrudan veya dolaylı olarak yönetimle girdikleri mücadeleler, isyan faaliyetlerine dair hususlarda söz konusu esere müracaat edilmiştir.

Zeydî imamlara dair biyografik bilgi içeren Yahya b. el-Huseyn el-Hârûnî'ye (ö. 424/1033) ait *el-İfâde fî Târîhi'l-Eimmeti's-Sâde* adlı eseri ile VII/XIII. asra kadar

olan Zeydî imamlar hakkında biyografik malumat ihtiva eden Muhallî'nin (ö. 652/1254) *Hadâiku'l-Verdiyye* adlı eseriden yararlanılmıştır. Bu çerçevede Şihâbuddîn Ahmed b. Sâlih b. Ebi'r-Ricâl'e (ö. 1092/1681) ait *Matla'u'l-Budûr ve Mecma'u'l-Buhûr fî Terâcimi Ricâli'z-Zeydiyye* adlı eseri de çalışmada başvurulan önemli kaynaklardandır.

Bu sahada müracaat edilen kaynaklardan biri de İbrâhîm b. Kâsım'a (ö. 1152/1739) ait *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-Kübrâ* eseridir. Bu eser, Ehl-i Beyt'in ve Zeydî geleneğin önde gelen imamlarının biyografileri, görüşleri, eserleri ve siyasî otorite ile aralarındaki ilişki hakkında bilgi içermektedir. Ayrıca yakın dönem Şifî âlimlerden Muhsin el-Emîn'in (ö. 1952) *A'yânu'ş-Şîa* isimli biyografik eseri de tarihî şahısların tespit ve değerlendirmelerinde başvurulan eserler arasındadır.

Çalışmada ayrıca Zeydî imamların hayatlarını konu alan Mecdüddîn el-Mueyyedî'nin (ö. 1428/2007) *Levâmi'u'l-Envâr ve et-Tuhef Şerhu'z-Zülef* adlı eserleri ile ricâl bilgisi elde etmede Abdusselâm b. Abbâs el-Vecîh'e ait *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, *Mu'cemu Ricâli'l-İ'tibâr* adlı eserleri önemli başvuru kaynakları arasındadır. Zeydî geleneğe ait telif eserlerin alfabetik kaydını tutan Seyyid Ahmed Huseynî'nin *Müellefâtü'z-Zeydiyye* isimli eserine de başvurulmuştur. Eymen Fuâd Seyyid'in *Târîhu Mezâhibi'd-Dîniyye* adlı eseri ile Hasan Hudayrî Ahmed'in *Kıyâmu'd-Devleti'z-Zeydiyye* adlı eserleri de çalışmada müracaat edilen kaynaklar arasında yer almaktadır.

Arştırmada başvurulan ensâb türü eserler arasında Mus'ab ez-Zübeyrî'nin (ö. 236/851) *Kitâbu Nesebi Kurayş*, Ebu'l-Hasan el-'Ubeydelî'nin *Tehzîbu'l-Ensâb ve Nihâyetu'l-A'kâb*, Ebû Nasr el-Buhârî'ye (ö. 341/952) ait *Sirru's-Silsileti'l-'Aleviyye* ve Ebu'l-Hasan el-Umerî'ye (ö. 443/1051'den sonra) ait *el-Mecdî fî Ensâbi't-Tâlibîn*, İbn Hazm'a (ö. 456/1064) ait *Cemheretü Ensabi'l-'Arab* adlı eserler bulunmaktadır. Bu eserler Zeydî gelenek nezdinde söz sahibi olan imamlar ve onların nesilleri hakkında biyografik bilgiler içermektedir. Benzer içerikli kaynaklar arasında Fahrüddîn Râzî'nin (ö. 606/1210) Hz. Ali soyuna tahsis ettiği eş-*Şeceratü'l-Mübâreke fî Ensâbi't-Tâlibiyye* adlı eseri ile Allâme Nessâbî olarak bilinen Kiyâ-i Gîlânî'nin Ehl-i Beyt mensuplarının soyuna ve yaşadıkları beldelelere tahsis ettiği Farsça eseri *Sirâcu'l-Ensâb* da bulunmaktadır.

İbn Tabatabâ'nın *el-Müntekiletü't-Tâlibiyye* adlı eseri Ali evladının siyasî irade karşısındaki hareketlerini ele almaktadır. Bu sahadaki referans eserlerden biri de Ebû Tâlib neslinin siyasî faaliyetlerini ve neseplerini konu alan *Umdetü't-Tâlib fî Nesebi Âli Ebî Tâlib* adlı eserdir. İbn Anbe (Inebe)'nin (ö. 828/1424) bu eserinde, Zeydî geleneğin önde gelen imâmlarının soy ağaçları verildiği gibi ilgili şahısların faaliyet gösterdikleri coğrafi bölgelere de işaret edilmiştir.

İslam Tarihi içerisinde ilmî ve fikrî hareketlerin izini siyasî tarihle birlikte sürmek için İslam Tarihi eserlerine müracaat ettik. Bu çerçevede Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, Mes'ûdî'nin (ö. 346/957) *Murûcu'z-Zeheb*, Ebu'l-Hasan en-Nevfelî'nin *Kitâbu'l-Ahbâr*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-Târîh*, İbn Kesîr'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Târîhu'l-Hulefâ*, Fudayl Şâmî'nin, *Târîhu'l-Firkati'z-Zeydiyye* ve Eymen Fuâd Seyyid'in *Târîhu Mezâhibi'd-Dîniyye fî Bilâdi'l-Yemen* gibi eserler yararlanılan genel tarihi kaynaklardan bazılarıdır.

Makâlât ve Milel-Nihal türü eserlerden Nâşî el-Ekber'in (ö. 293/906) *Mesâilu'l-İmâme'si*, Nevbahtî'nin (ö. 310/922) *Firâku'ş-Şîa'sı*, Eşarî'nin (ö. 324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i, Mâlâtî'nin (ö. 377/987) *Tenbîh*'i ve Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'i referans gösterilen eserler arasındadır.

Tasnîf dönemi ve bu dönemde ortaya çıkan müktesebata ilişkin tespit ve değerlendirmelerde Râmehmürmüzî'nin (ö. 360/970) *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/973) *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî* ve İbn Abdilberr'in (ö. 463/973) *Câmi'u Beyâni'l-İlm* eserlerine başvuru yapılmıştır. Bu klasik eserlerin dışında Sârimuddîn el-Vezîr'in (ö. 914/1508) *el-Felekü'd-Devvâr fî 'Ulûmi'l-Hadîs ve'l-Fıkhı ve'l-Âsâr* ve Abdullâh b. Hamûd el-İzzî'nin *'Ulûmu'l-Hadîs 'inde'z-Zeydiyye ve'l-Muhaddisîn* gibi eserlere de müracaat edilmiştir.

İmkânlar dâhilinde ulaşamadığımız eserler için çeşitli elektronik programlara başvurulmuştur. Çalışmamızda matbu haline ulaşamadığımız eserler için el-Mektebetu'ş-Şâmîle adlı program kullanılmıştır. Bu şekilde elde edilen kaynaklar dipnotta (ŞM) ibaresiyle özel olarak belirtilmiştir. Bunun dışında hadis arama, rivâyet zinciri, sened yapısı ve râviler hakkındaki biyografik bilgiler için de bu programdan istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ III. ASRA GENEL BAKIŞ

1.1. AHMED B. İSÂ'NIN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ

Emâlî isimli eserin tarihî ve sosyolojik arka planının doğru anlaşılabilmesi için Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel ve fikrî panoramasının ortaya konulması gerekmektedir. Zira her eser, ortaya çıktığı coğrafya ve zaman dilimine ait birtakım izler taşır. Bu bakımdan Hadis tarihi içerisinde yerini alan şahıs ya da eser incelemelerinde, mutlak surette siyâsî ve ictimâî koşulların eser ve şahıs üzerindeki etkileri dikkate alınmalıdır. Eser ile onun ait olduğu zaman diliminde ortaya çıkan sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel tüm hadiselerin irtibatı üzerinde durulmalıdır. Söz konusu cereyanların rivâyetlerin şekillenmesi, hadîs malzemesinin tasnîfi ve yorumu üzerindeki muhtemel tesirleri göz önüne alınmalıdır.¹

Buradan hareketle Ahmed b. İsa'nın yaşadığı dönem boyunca etkilendiği fikrî cereyan ve siyasî oluşumların doğru analiz edilmesi ve Emâlî adlı eserin vucuda gelmesindeki sâiklerin ortaya konulması için III/IX. asrı siyasî, fikrî, sosyal ve kültürel yönlerden ana hatlarıyla incelemeye çalışacağız.

1.1.1. Siyasî ve İctimâî Durum

Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) yaşamış olduğu II/VIII. asrın son yarısı ile III/IX. asrın ilk yarısı, siyâsî açıdan Abbasî Devletinin hüküm sürdüğü bir döneme rastlamaktadır. Bu zaman dilimi içerisinde ayrıca, merkezî otoritenin zayıflamasından faydalanan bazı valiler, bağımsızlıklarını ilan etmek suretiyle müstakil emirlikler kurmuşlardır. Ağlebiler (184/800-296/909), Tahirîler (205/821-259/873), Samanîler (204/819-395/1005) bu şekilde ortaya çıkmış hanedanlıklardan bazılarıdır. Abbasî hilafetinin güdümündeki bu emirlikler de söz konusu döneme rastlamaktadır. Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) yaşadığı süre içerisinde Abbasî hanedanlığında sekiz halifenin yönetimde olduğu görülmektedir.²

1. Muhammed el-Mehdî (158/775-169/785)

2. Musa el-Hâdî (169/785-170/786)

¹ H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi (Hicrî İlk Üç Asır)*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2009, s. 7.

² Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yay., 5. bs., Ankara, 2006, s. 395.

3. Harun Reşîd (170/786-193/809)
4. el-Emin (193/809-198/813)
5. el-Me'mun (198/813-218/833)
6. el-Mu'tasım Billâh (218/833-227/842)
7. el-Vâsık Billâh (227/841-232/847)
8. el-Mütevekkil Alellah (232/847-248/861)

Emevî idaresinin son bulması ve Abbasî Hanedanlığının yönetimde söz sahibi olması, sosyal ve siyâsal dengeleri değiştiren önemli bir gelişmedir.³ Ancak yeni yönetimin benimsediği ve resmî bir hüviyet kazandırmaya çalıştığı din anlayışı, geniş toplum kesimleri tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu durum kısa süre içerisinde, pek çok kitlenin yönetim aleyhinde çeşitli isyan hareketlerine başvurmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Abbâsî iktidarı, çok geçmeden mevcut yönetim anlayışından rahatsızlık duyan kitlelerin hedefi haline gelmiştir. Böylece yeni yönetim, henüz kurumsallaşma sürecini tamamlamadan çeşitli isyan hareketleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu ayaklanmalardan en önemlileri ise hiç şüphesiz Ali ahfâdı tarafından başlatılan girişimlerdir. İktidara ortak olmak ve yönetim hakkını elde etmek üzere Ali evlâdının başvurduğu bu ayaklanmalar, Abbâsî idaresini önemli ölçüde meşgul etmiştir.⁴

Şimdi Ali evlâdının yönetim aleyhindeki faaliyetlerinin nedenleri ve tarihî arka planı üzerinde duralım. Bu meselenin tarihî kökleri, Abbasîlerin Emevî idaresine son vermek için Ali evlâdı ile yakın politik ilişkiler içerisine girmesine kadar geriye götürülebilir. Taraflar arasındaki ilk münasebetlerin, Emevî yönetimini bitirmek ve Hâşimî hilafetini sağlamak için faaliyet gösteren Muhammed b. Ali b. Abbas (ö. 125/742) ile başladığını söyleyebiliriz. Çünkü o, Emevî iktidarına muhalif bütün kesimleri aynı amaç etrafında toplamak istemiştir. Bu nedenle isyan hareketine davet söylemini “er-rızâ min âli Muhammed” şeklinde formüle etmiş, böylece Ali evlâdının desteğini arkasına almayı başarmıştır.⁵

---

³ Bu gelişme siyâsî ve ictimâî sahada kendini gösterdiği gibi dinî alanda da değişim ve farklılıkları beraberinde getiren yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Ayrıntılar için bkz. Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay., 2. bs., İstanbul, 2010, s. 111-117; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 4 (Abbasiler Dönemi)*, Ensar Yay. 5. bs., İstanbul, 2013, s. 39.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1988, C. I, s. 35-36.

⁵ Nahide Bozkurt, *Abbasiler*, İSAM Yay., 2014, İstanbul, s. 27-29; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 108.

Muhammed, “Âl-i Muhammed’in rızasına çağrı” sloganı ile Kûfe ve Horasan’ı isyan hareketinin davet merkezi olarak seçmiştir.⁶ Zira Horasan yönetim merkezi Şam’dan uzakta, Kûfe ise Emevî iktidarına muhalif Şîilerin yerleşim yeri idi. Muhammed, isyan propagandalarını yapmak ve halkı tahrik etmek üzere yetmiş kadar dâîsini bu bölgelere göndermiştir. Muhammed’in bu esnada ölümü üzerine vasiyeti gereği harekete İbrahim b. Muhammed liderlik etmeye başlamıştır. Fakat İbrahim ile beraber, ayaklanmada Ali ahfâdının aleyhine yeni bir safhaya geçilmiştir. Bu aşamada Abbâsîler, o ana kadar ‘Hâşimî’ çatısı altında beraber hareket ettikleri Ali oğullarını saf dışı etmeye çalışmışlardır. Öyle ki, isyan hazırlığının yeterince olgunlaştığını düşünen Abbâsîler, artık Ali ahfadının desteği olmaksızın yönetimi ele geçirebileceklerini öngörmüşlerdir.⁷

İbrahim, isyan hazırlığını yönetmesi için Ebû Müslim’i (ö. 137/755) Horasan bölgesine komutan olarak görevlendirmiştir.⁸ Ebû Müslim kısa süre içerisinde Horasan’da birbirinden çok farklı etnik unsurları, Emevî muhalefeti etrafında birleştirmeyi başarmıştır. Özellikle İranlı mevâlî unsurlar ile Yemenli Araplardan isyana hazır ciddi bir muhalif kitle meydana getirmiştir.⁹ Böylece Emevî yönetimi aleyhindeki gizli davet hazırlığı alenî bir toplumsal harekete dönüşmüştür.¹⁰ Horasan bölgesindeki muhalif zümreler, her ne kadar ayaklanmanın başarısı için önemli bir avantaj gibi görünse de bu durum Abbâsîler için iktidarı Ali evlâdı ile paylaşmak anlamına geldiğinden gizli bir tehlike içermekteydi. Çünkü Ebû Müslim el-Horasânî’nin (ö. 137/755) etkili faaliyetleri sonucu, Şîiler isyan hareketinde artık vazgeçilmez öneme sahip önemli bir kitle haline gelmiş idi. Bu durum, Ali oğullarının ileride, Abbâsî iktidarı için de ciddi bir problem olacağının işareti şeklinde yorumlanabilir.

⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VI, s. 58; Bozkurt, *Abbasiler*, ss. 27-28; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 36.

⁷ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu’r-Rûsul ve’l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, 2. bs., Dâru’l-Me’ârif, Mısır, 1967, C. VII, s. 227; Bernard Lewis, “Abbasids”, *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 1986, S. 1, s. 15; Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar*, s. 35.

⁸ Mes’ûdî, Ebu’l-Hasan Ali b. el-Huseyn b. Ali (ö. 345/956), *Murûcu’z-Zeheb ve Meâdinu’l-Cevher*, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut, 2005, C. III, s. 200; Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar*, s. 38.

⁹ Hatta onun, Horasan’ın kırsal bölgelerinde İslam’a henüz yeni girmiş Zerdüşt ve Budist köy ağalarını dahi kendi safına çektiği aktarılmaktadır. Bkz. Lewis, “Abbasids”, s. 15.

¹⁰ İbnü’l-Esîr, İzzüddîn Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi’t-Târîh*, thk. Ebu’l-Fida Abdullah el-Kâdî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1987, C. V, s. 21, 31; Yıldız, “Abbasiler”, s. 32; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 109.

Zira Şîi unsurlar, Hz. Peygamber (sav) ailesinden birinin halife olmasını talep etmişler ve Hz. Ali'nin neslinden, Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 98/717) ismi etrafında toplanmışlardır. Bu doğrultuda Ebû Hâşim, ikametgâhını Humeyme'ye nakletmiş ve Abbasîler ile irtibat kurmuştur.¹¹ Kendisinden sonra oğlu Muhammed'in ve ondan sonra da torunu İbrahim'in imâm olacağı vasiyet altına alınmıştır. Böylece Şîi zümrelerin de desteği ile Abbâsîler, uzun bir süre boyunca nakîb ve dâîler aracılığıyla büyük bir titizlikle yönettikleri isyan hareketini 129/747'de Horasan'dan başlatmışlardır.¹² Süratle hemen her bölgeye yayılan ayaklanma hareketi, kısa süre içerisinde mukavemeti imkânsız bir vaziyet almıştır. Mevcut valiler buldukları bölgeleri savunmada yetersiz kalmış ve Emevî kuvvetleri peşpeşe ağır yenilgiler almışlardır. Abbâsî kuvvetlerinin peşpeşe gelen başarıları üzerine, Emevî halifesi II. Mervan, durumu kurtarmak ve ayaklanmayı bastırmak için hareketin lideri İbrahim'i tutuklatmış ve öldürtmüştür.¹³

İmam İbrahim'in vefatından önceki vasiyeti¹⁴ üzerine yerine geçen kardeşleri Ca'fer ve Ebu'l-Abbas, Şîi unsurların desteği ile isyana hız kazandırmışlardır.¹⁵ Birçok yerleşim yeri ile beraber Kûfe'nin de kontrol altına alınması üzerine Ebu'l-Abbas, 132/749'da halifeliğini ilan etmiştir.¹⁶ 28 Kasım 749 Cuma günü Kûfe Camii'nde kendisine biat edilmiştir. 132/750 senesinde son Emevî halifesi II. Mervan'ın öldürülmesi ile ihtilâl hareketi hedefine ulaşmış ve Emevî hilafeti sona ermiştir.¹⁷ Ne var ki bu gelişme, Abbâsîler açısından müspet bir gelişme olsa da Ali oğulları açısından ciddi bir tehlikenin başladığına işaret etmektedir. Çünkü Şîilerin yardımıyla başarıya ulaşan Ebu'l-Abbas es-Seffâh, halife olarak okuduğu ilk hutbede, Ali evladının desteğini görmezden gelerek iktidar hakkının sadece Abbasîlere ait olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸

¹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, s. 58; Yıldız, "Abbasiler", s. 32.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 28; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, ss. 58-59.

¹³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 204; Lewis, "Abbasids", s. 15; Bozkurt, *Abbasiler*, s. 36.

¹⁴ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, ss. 211-212.

¹⁵ Bu sırada otorite boşluğundan faydalanan Abdullah b. Ali, Şam'a girerek Mervan'ın sarayını tahrip etmiş; Ümeyye oğullarından ve onlara sempati duyan çeşitli kesimlerden pek çok kişiyi katletmiştir. Daha sonra da Halife Mervan'ın mal ve hazinelerine el koyarak on bin dirhem civarında bir miktarı halka dağıtmıştır. Bu durum Emevî idaresine karşı beslenen öfkenin boyutlarını göstermesi bakımından oldukça manidardır. Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, ss. 205-206.

¹⁶ Zetterstéen, Karl Vilhelm, "Abbasiler", *İA*, MEB Yay., İstanbul, 1978, C. I, s. 18.

¹⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 206; Hasan, *İslam Tarihi*, II, s. 304; Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, III, s. 40.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 65. Bundan sonraki süreç, Ali nesli aleyhine değişmiştir. Onların desteğini alarak iktidara gelen Abbas oğulları, söylem değiştirerek "er-Rızâ min Ali Muhammed"

Ebu'l-Abbas'ın bu tutumu, Ali nesline mensup grupların yönetim hakkını ele geçirmeye yönelik kıyâm hareketlerine meşru bir zemin hazırlamıştır. Beraber yürüttükleri ayaklanma hareketinin hedefine ulaşmasına rağmen yalnızlaştırılarak devlet idaresine ortak edilmeyen Ali oğulları,¹⁹ muhtelif bölgelerde başvurdukları isyanlarla Abbâsî hilafetini uzun süre meşgul etmeyi başarmışlardır. Dolayısıyla bu durum, Abbâsî halifelerinin, Ali oğulları ile mücadeleyi kurumsal hale getirerek, Ali nesli için önlem almayı bir devlet politikası olarak benimsemelerine neden olmuştur. Böylece yönetim hakkının kendilerine ait olduğunu savunan Ali ahfadı ile Abbâsî hilafeti arasında çoğu zaman sert, bazı dönemlerde ise yumuşak tonda seyreden bir mücadele başlamıştır.

Buraya kadar Abbasî hanedanının, Şîî ve mevâlî unsurların desteğiyle Emevî ailesini saf dışı bırakarak yönetimi elde etme süreci ve başarılı ihtilâl hareketinin Ali oğulları aleyhine gelişen menfî sonuçları incelenmiştir. Şimdi konu bütünlüğü açısından Ahmed b. İsa'nın yaşadığı zaman dilimine tekabül eden Abbasî halifelerinin hüküm sürdüğü dönemin siyasî - ictimâî yönü ele alınacaktır. Daha önce de ifade edildiği gibi Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Halife Mehdî (158/775-169/785) devrinden Halife Mütevekkil (232/847-248/861) devrine kadar uzun bir yaşam sürmüştür. Bu süre zarfında kendisi, isyan faaliyetlerinin muhtemel aktörü olarak Abbasî bürokrasisinin sıkı takibine maruz kalmıştır. O, Ali neslinden neşet edebilecek olası bir ayaklanma hareketinin liderliğini üstlenebileceği endişesi ile birçok Abbasî halifesi tarafından kontrol altında tutulmak istenmiştir. Bu durum, başından beri yönetim ile arası zaten gergin olan Ali evladının, iktidara muhalif zümrelerin de iştirak edebileceği toplumsal tabanı güçlü kıyâm hareketlerinin önünü kesmek amacıyla Abbâsî halifelerini, birtakım tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu tedbirlerin en başında Ali evladına yönelik uygulanan devlet politikalarının hafifletilmesi gelmektedir. Çünkü Abbâsî yönetimi, bir yandan Alevî unsurların muhtemel ayaklanma teşebbüslerinden emin olmak isterken, diğer yandan da onları yönetime ortak etmeme kaygısı ile hareket etmektedir.

Sözü edilen ılımlı siyasetin ilk izleri, ihtilâl hareketinden çeyrek asır sonra Halife Muhammed el-Mehdî (158/775-169/785) dönemi ile başlamıştır. Çünkü ilk

---

sloganını sadece Abbasoğullarını içerecek bir şekle dönüştürmeye yönelik politika geliştirmişlerdir. Bkz. Bozkurt, *Abbasiler*, ss. 45-49.

¹⁹ Yusuf Gökalp, *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*, Araştırma Yay., Ankara, 2014, s. 74; Faruk Ömer, "Abbâsîler'in Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri", çev. Cem Zorlu, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, 2002, ss. 193-194.

halife Ebu'l-Abbâs (132/750-136/754), ihtilâl hadisesini meşrulaştırmak ve toplumun farklı kesimlerine kabul ettirme adına sıkı tedbirler içeren bir dizi politika benimsemiştir.²⁰ İkinci halife Ebû Ca'fer Mansûr (136/754-158/775) ise uzun hilafet süresi boyunca daha çok idârî ve askerî sahalara ağırlık vermiş, bu alanlarda kurumsallaşmayı sağlama ve tesis edilen yönetim mekanizmalarının işlerliği artırma gibi birçok icraat gerçekleştirmiştir.²¹ Ancak onun döneminde Zeydîlerin öncülük ettiği önemli isyan hareketleri baş göstermiştir. Çünkü başlangıçta “Hâşimoğulları” çatısı altında başlayan da'vet, iktidarın el değiştirmesinden hemen sonra sadece Abbasoğullarına ait hale gelmiştir.²² Yönetimden uzaklaştırılan Alioğulları, devlet idaresinde hak sahibi olduklarını ileri sürerek mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu nedenle ilk kez, Ali evladı adına geniş çaplı bir ayaklanma hareketi başlatılmıştır. Nefsü'z-Zekiyye olarak bilinen Muhammed b. Abdillâh, Ebû Ca'fer Mansûr'a hilafet hakkının kendilerine ait olduğunu; ancak bu hakkın Abbasoğulları tarafından gasp edildiğini bildiren bir mektup yazmış²³ ve Medine bölgesinde büyük bir ayaklanma başlatmıştır.²⁴ Kûfe, Irak, Hicaz ve Horasan havalisinde, Abbasî yönetiminden gayr-ı memnun unsurların da destek verdiği Nefsü'z-Zekiyye, istediği sonucu elde edememiş ve Abbasî kuvvetleri ile girdiği mücadelede 145/762 yılında öldürülmüştür.²⁵ Bu ayaklanmanın Basra'daki uzantısı ise Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşi İbrahim b. Abdillâh tarafından sürdürülmek istenmiştir. Kardeşi adına biat alarak mevcut yönetime isyan eden İbrahim b. Abdillâh da 145/762 yılında Kûfe yakınlarında öldürülmüştür.²⁶

²⁰ Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, III, s. 49.

²¹ Nitekim Halîfe Mansûr'un en önemli icraatı sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan büyük ve stratejik bir adım olan Bağdat şehrinin inşasını gerçekleştirmiş olmasıdır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, ss. 165-167, 177-178.

²² Faruk Ömer, “Abbâsîler'in Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri”, ss. 193-194.

²³ Bunun üzerine Halîfe Mansûr, Nefsü'z-Zekiyye'ye şu ayetleri içeren bir mektup yazmıştır. “Allah ve Resulü ile savaşıp yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası şudur: Öldürülürler veya asılırlar ya da elleriyle ayakları çaprazlamasına kesilir yahut buldukları yerden sürülürler. Bu onlar için dünyada bir rezilliktir. Ancak sizin onları yenip ele geçirmenizden önce tevbe edenler hariçtir.” Bkz. Mâide, 5/33-34. Nefsü'z-Zekiyye'nin Mansûr'a yazdığı cevabî mektupta ise şu ayetler bulunmaktadır: “Şüphesiz Firavun yeryüzünde büyüklük taslamış ve halkını firkalara bölmüştü. Onlardan bir topluluğu eziyor, oğullarını boğazlayıp kadınlarını sağ bırakıyordu. Kuşku yok ki o, bozguncunun biriydi. Oysa biz istiyoruz ki, yeryüzünde ezilip horlananlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve bunları (ötekilerin yerine) mirasçılar kılalım. Onları o yerde iktidara getirelim de Firavun'a Hâmân'a ve askerlerine, ezdikleri topluluktan korktukları şeyi gösterelim.” Bkz. Kasas, 28/4-6. Mektup için bkz. Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Kitâbü'l-Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997, C. III, s. 323; Taberî, *Târîh*, VII, s. 568 vd.

²⁴ Belâzürî, *Ensâb*, III, s. 319-321; Taberî, *Târîh*, VII, s. 552.

²⁵ Taberî, *Târîh*, VII, s. 609, 622.

²⁶ Taberî, *Târîh*, VII, ss. 622; Belâzürî, *Ensâb*, III, ss. 341.

Halife Mansûr döneminde patlak veren bu isyanların, sadece Zeydîlerden teşekkül eden unsurlar tarafından gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Bunun yerine ayaklanma hareketlerini, Alioğulları adı etrafında bir araya gelen unsurların ortak çabası şeklinde değerlendirmek daha tutarlı olacaktır.²⁷ Zira bu dönemde, fikrî planda imâma yükledikleri vasıflar açısından özel bir isim etrafında muhalif örgütlenmelerin başat aktörü olarak dikkat çeken Zeydîlerin, henüz müstakil bir yapılanma halini alacak düzeyde kuvvet ve alan hâkimiyeti elde edemedikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki isyan hareketinin büyümesi için ortaya atılan Muhammed b. Abdillâh'ın mehdî olduğu yönündeki iddia²⁸ ile yine onun Hicaz ve Horasan bölgelerinden Abbâsi yönetiminden rahatsız kesimlerden destek talebinde bulunması bu durumu destekler niteliktedir. Ancak gerek Muhammed b. Abdillâh'ın gerekse kardeşi İbrahim'in etrafında teşekkül eden kesimlerin ortaya koydukları bu tablo, Zeydîlerin bu isyan hareketlerinde itici güç ve en önemli kitle olduğunu göstermektedir.

Seffâh ve Mansûr'un siyâsî yönden oldukça hareketli geçen hilafetlerinin ardından, hemen her sahada nispeten mutedil bir havanın yakalandığını söyleyebiliriz. Çünkü seleflerinin aksine Halife Mehdî (158/775-169/785), siyâsî ve ictimâî açıdan normalleşmeyi sağlamış, baskı ve şiddet politikasını terk etmiştir. Çünkü ihtilâl öncesi halkla yakın temas kurarak yönetimi devralan hanedanlık, kısa süre içinde asıl niyetini göstermeye başlamış ve Abbâsî otoritesi, halka zorla benimsetilmek istenmiştir. Öyle ki bu çerçevede Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın izlediği sert politika, Emevîlere sempati duyan çok sayıda şâir, siyasetçi ve devlet adamının öldürülmesine varacak kadar ciddi sonuçlar doğurmuştur. Sâbık halifelerin bu yönetim anlayışı, başta kendilerine destek veren Şîî grupların tepkisini çekmiştir. Fakat Mehdî dönemi, selefleri Seffâh ve Mansûr'un dönemlerinden birçok yönden farklılık arz etmektedir. O, topluma yönelik baskı politikasını değiştirmiş, istikrâr ortamını tesis etmiş ve önceki devlet politikalarından dolayı iktidara mesafeli tüm kesimleri kazanmaya dönük siyâsî ve sosyal adımlar atmıştır.²⁹

²⁷ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İsam Yay., İstanbul, 2010, s. 127.

²⁸ Nitekim kendisi Medine'de gizlendiği bir sırada ortaya çıkmış ve onu görenler "el-Mehdî el-Mehdî" diyerek ona itibar göstermişlerdir. Bkz. Taberî, *Târîh*, VII, s. 529. Ayrıca Nefsü'z-Zekiyye hakkındaki gaybet ve mehdîlik iddiaları için bkz. Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdî*, 2. bs., İsam Yay., Ankara, 2016, ss. 62-63.

²⁹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 259; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, ss. 110-111.

Halife Mehdî, önceki yönetim anlayışının aksine, Abbâsî idaresine muhalif zümrelere yönelik uzlaşî politikası takip etmiştir. Bu ılımlı siyaseti, aynı zamanda kendisini iktidarın en büyük muhalifi ve alternatifi olarak gören Ali evladına karşı da sergilemiştir. Mehdî'nin uzlaşî politikasındaki amacı hiç kuşkusuz, Ali neslinin olası ayaklanma teşebbüslerini kontrol altına almaktır. Bu doğrultuda Halife Mansûr tarafından müsâdere edilen Ali oğullarının mülk ve arazileri, eski sahiplerine iade edilmiştir. Bu tutumuyla Mehdî'nin, tanzim ettiği siyasî ve ictimâî düzenin bozulmasından çekindiği, dolayısıyla muhalif kitlelerin devlete olan bağlılıklarını artırmaya ehemmiyet verdiğini söyleyebiliriz. Nitekim o, Ehl-i Beyt mensuplarından hapiste olanların serbest kalmasını sağlamış ve kendilerine yeni araziler tahsis etmiştir.³⁰ Bunların arasında Madine'den Bağdat'a naklettiği Musâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) da bulunduğu, kendisinin herhangi bir isyan faaliyetine dâhil olmayacağına söz vermesi üzerine serbest bırakıldığı nakledilmektedir.³¹ Ayrıca Ali oğullarının muhtemel isyan girişimlerinden haberdar olmak ve bu faaliyetleri kontrol altında tutmak için Şîi gruplar içerisinde Zeydîler ile yakın temas kurmuştur. Bu amaçla Ehl-i Beyt'e sempatisi bulunan Yakub b. Davud'u vezirlik makamına getirmiştir.³² Hatta onun Zeydiyye'den birçok kimseyi devlet kademelerindeki mühim makamlara tayin etmesine de sessiz kalmıştır.³³

Halife Mehdî'nin bu tutumu, Zeydiyye içerisinde fiilî direniş yolunu benimseyen aktörlere alan hâkimiyeti tanımış, onların muhalif gruplarla işbirliği yaparak faaliyet alanını genişletmelerine zemin hazırlamıştır. Merkezî otoritenin Şîi zümreye özellikle de Zeydîlere yönelik ılımlı tavrı, Yakub b. Davud tarafından fırsata dönüştürülmek istenmiş; fakat durum başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü Yakub, hem vezâret makamını hem de Halife Mehdî nezdindeki itibarını kullanarak Zeydiyye mensuplarını önemli mevkilere getirmeye başlamıştır. Süreç içerisinde Mehdî'nin yakın çevresinden bazı isimler, Yakub b. Davud'un Zeydîler lehindeki bu tasarruflarından rahatsız olmuşlar ve Mehdî'ye şikâyette bulunmuşlardır. Onun hakkında, iktidara muhalif Zeydî grupları etrafında toplamak suretiyle muhtemel bir isyan hazırlığı içinde olabileceği bilgisi Mehdî'ye iletilmiştir. Bu hadise Yakub b.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 140.

³¹ Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 177.

³² Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 155-156.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 251; Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 155-156; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 114.

Davud'un, Halîfe Mehdî nezdindeki itibarını kaybetmesine ve devam eden süreçte de tevkif edilip hapsedilmesi ile sonuçlanmıştır.³⁴

Halife Mehdî, benimsediği uzlaşî siyaseti ile Abbasî iktidarını Alioğullarından gelebilecek ayaklanma hareketlerine karşı korumayı amaçlamış ve bunda başarılı olmuştur. Zira onun döneminde, hilafeti hedef alan Alevî karakterli bir isyan gündeme gelmemiştir. Ancak bu durum, Ali neslinin iktidar aleyhindeki faaliyetlerine engel olamamıştır. Öyle ki bu dönem içerisinde Halîfe Mehdî'nin ılımlı politikasını fırsat olarak gören İsa b. Zeyd (ö. 169/786), Kûfe merkezli muhalif faaliyetlerini sürdürme imkânı elde etmiştir. Onun liderliğinde hâkimiyet alanını genişleten Zeydîlerin, müstakil bir siyasî grup olarak temâyüz etmeye başladığı söylenebilir.

Halife Mehdî, ılımlı bir siyaset izlemesinin yanı sıra ictimâî hayatı tanzim etmek üzere birçok müessese kurmuştur. Toplumsal barışı temin etmek üzere hapisanelerdeki suçlulardan cüzzamlı hastalara kadar çok sayıda düzenlemeyi hayata geçirmiştir. Bu çerçevede halife, farklı toplum kesimlerinden pek çok mahkûmu serbest bırakmış, dilencilere ise maaş bağlamıştır.³⁵ O, sefî Mansûr'un el koyduğu arazi ve malları da tekrar eski sahiplerine iade etmiştir.³⁶ Halkın yönetime itimadını sağlamak ve yöneticilerin keyfî tasarruflarını önlemek için çeşitli vilayetlere müfettişler atamıştır. Devlet kademelerinde görev yapan memurların, haksız icraatlarından ötürü yargılanabileceği hususi divan ve mahkemeler ihdas etmiştir.³⁷ Bayındırlık faaliyetlerine de önem veren halife, bu anlamda toplumun ihtiyaç duyduğu çeşitli vakıf müesseseleri inşa ettirmiştir.³⁸ Halîfe Mehdî, kervan güzergâhlarının emniyet altına alınması, konaklama sorunlarının giderilmesi, su ihtiyaçlarının temin edilmesi gibi ticarî ve iktisadî hayatın gelişmesine katkı sunacak icraatlarda bulunmuştur.³⁹ Bu anlamda Halîfe Mehdî dönemi, siyâsî ve ictimâî bakımdan devlet ve toplum arasında bütünlüğü temin etmeye dönük çok sayıda icraatın hayata geçirildiği bir zaman dilimi olarak değerlendirilebilir.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, ss. 250-253; Taberî, *Târîh*, VIII, s. 154. Halîfe Mehdî döneminde izlenen ılımlı siyasetin ayrıntıları için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, *İmâmet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, Rağbet Yay., İstanbul, 1999, ss. 34-38.

³⁵ Taberî, *Târîh*, VIII, s. 117-119, 142; Hasan İbrahim Hasan (ö. 1968), *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, çev. Heyet, Kayhan Yay., İstanbul, 1985, C. II, s. 334.

³⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 111; Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, III, s. 106.

³⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 259; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 112; Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, III, s. 105.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 140.

³⁹ Taberî, *Târîh*, VIII, s. 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 140; Hasan, *İslam Tarihi*, II, s. 335.

Olumlu seyreden siyasî ortam Mûsâ el-Hâdî (169/785-170/786) döneminde bozulmaya başlamış, bu durum ise doğrudan iktidarı hedef alan ayaklanma hareketlerine zemin hazırlamıştır. Nitekim Ali neslinden Sâhibu'l-Fah Hüseyin b. Ali'nin Medine'de başlattığı isyan hareketi, bu dönemin en önemli siyâsî hadiselerinden biridir.⁴⁰

Hız. Hasan'ın neslinden Hüseyin b. Ali (ö. 169/786), Medine valisinin Ali ahfâdına zulmettiği gerekçesiyle 169/786 yılında bir isyan başlatmıştır. Beyaz kıyafetler içerisinde erkenden Mescid-i Nebî'ye giden Hüseyin, müezzinden sabah ezanını 'hayye 'alâ hayri'l-'amel'⁴¹ ibaresini ilave ederek okumasını istemiştir. Hüseyin b. Ali'nin bu talebi, kendisiyle beraber hurûc için hazır bekleyen Zeydîleri isyana teşvik eden bir çağrı olabileceğini düşündürmektedir. Zira o, namazdan sonra hutbe okumuş ve orada bulunanlardan biat almaya başlamıştır. Mevcut halifeyi tanımadığını bildiren Hüseyin b. Ali, Beytü'l-Mâl'deki hazineye de el koyduğunu ilan etmiştir. Halife Hâdî ise, durumun iktidarı için bir tehdit oluşturmaya başladığını düşünerek isyancılarla mücadeleye girişmiştir.⁴² Halîfeye bağlı kuvvetler ile Fâh vadisinde⁴³ cereyan eden çarpışmada Hüseyin b. Ali mağlup olmuş ve çok sayıda destekçisiyle beraber öldürülmüştür.⁴⁴ Şiîlere göre bu olay, İslam Tarihinde Kerbelâ'dan sonraki en elîm hadisedir. Çünkü Hüseyin b. Ali, Allah'ın kitabına, Resülü'nün (sav) sünnetine ve Ehl-i Beyt'in rızasına göre yaşayan bir kimseydi. Fakat Abbâsîler, Fah vadisinde şehit edilen yüz kadar Şiî'nin cesedini günlerce açıkta bırakarak vahşî hayvanlara tahrip ettirmiştir. Hüseyin'in kesik başı Hadî'ye sunulduktan sonra ibret için Şiî nüfusunun yoğun olduğu Horasan bölgesine gönderilmiştir.⁴⁵

Fah vakıasından sonra, Ali evladına yapılan zulüm ve baskılar arttırılmıştır. İsyana fikrî destek verenler tespit edilerek haneleri tahrip edilmiş, malları ellerinden alınmıştır. Kûfe'deki Ali evladı ve taraftarları ise sıkı bir takibata maruz

⁴⁰ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 271; İsfehânî, Ebu'l-Ferec (ö. 356/967), *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, 3. bs., Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1998, ss. 364-365.

⁴¹ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 375.

⁴² Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 192-198; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 267.

⁴³ Günümüzde Şühedâ vadisi olarak da bilinen bu mevkiî, Mekke'ye yaklaşık olarak 6 mil mesafede bulunmaktadır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Fah", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1995, C. XII, s. 73.

⁴⁴ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, ss. 271-272; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 268; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, C. XV, s. 16; Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, III, s. 121.

⁴⁵ Şiîlerin matem günü kabul ettiği bu gün "Yevm-ü Fah", Hüseyin b. Ali ise "Sâhibu'l-Fah" şeklinde anılmaktadır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hüseyin b. Ali Sâhibüfah", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1998, C. XVIII, s. 525.

bırakılmıştır.⁴⁶ Kısa süre görev yapmasına rağmen Hâdî'nin Ali evladı aleyhinde yeniden başlattığı sert yaptırımlar devlet politikası haline gelmiştir. Bu süreçte İsa b. Zeyd'in (ö. 169/785-6) ölümü, Hüseyin b. Ali'nin başarısız olması ve aleyhlerinde devlet politikası haline gelen sıkı takibatlar Zeydîlerin örgütlü faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla Hâdî'nin devri, hem siyasî hem sosyal açıdan ciddi tepkilerin yükseldiği bir dönem olmuştur.

Hâdî'den sonra Hayzürân'ın⁴⁷ desteği ile halife olan Harun Reşîd (170/786-193/809),⁴⁸ Ali evladına yönelik baskı siyasetini sürdürmüştür. Onun Alioğullarına karşı muhalefetini tetikleyen söylemlerden biri de Mûsâ el-Kâzım taraftarlarının, imâmetin nass ve tayin ile olduğunu ileri sürmeleridir. Bu söylem, Abbasî hilafetinin meşruiyetine zarar veren teorik bir çıkış idi.⁴⁹ Doğrudan Abbasî saltanatını hedef alan ve yönetim hakkının Ali nesline ait olduğu mesajını veren bu şâyia, Harun Reşîd'i bazı önlemler almaya sevk etmiştir. Bu amaçla Mûsâ el-Kâzım (ö. 183/799) ve bazı aşırı Şîîleri hapsedirmiştir.⁵⁰ Alioğullarının ayaklanma girişimlerinden korumak isteyen Harun Reşîd, onları kontrol altında tutmak amacıyla bazı Zeydîleri hilafet sarayına davet etmiştir. Onun buradaki maksadının, Ali neslinden neşet edebilecek olası hurûc hareketlerini önlemek olduğunu söyleyebiliriz. Fakat izlenen politika ve yıldırma çabaları, onların hilafetteki hak taleplerini bastırmaya yetmemiştir. Harun Reşîd'in iç ve dış siyasette meşgul olduğu birtakım gâileler de Zeydî unsurların faaliyet alanını genişletmelerine imkân sağlamıştır. Onun döneminde Hüseyin oğullarından Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861), çoğunluğu Zeydî, kısmen de yönetimden gayr-ı memnun kesimlerin desteği ile bir ayaklanma gerçekleştirmiştir.⁵¹

Harun Reşîd, halifeliğinin başından itibaren Şîî unsurları kontrol altında tutmak istemiş; fakat buna muvaffak olamamıştır. Çünkü Ali oğulları hilafetin

⁴⁶ Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, C. XV, s. 16.

⁴⁷ Hayzürân'ın yönetime müdahalesi ile hilâfeti sembolik bir hal alan Hâdî; Harun'u veliahtlıktan azletmiş ve hapsedirmiştir. Veliyaht olarak tayin etmek istediği oğlu Ca'fer'i kabul etmeyen Hayzürân, kendisine daha itaatkâr olacağını düşündüğü Harun'un hilafete geçmesini mümkün kılmak için nüfuzunu kullanarak Hâdî'yi zehirletmiştir. Bkz. Taberî, *Târîh*, VIII, s. 206-208; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, ss. 272-273; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 272; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 127; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", s. 16; Hasan, *İslam Tarihi*, II, s. 341.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 277; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 279; Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed (ö. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdü'l-Emîr Mühennâ, Şirketu'l-A'lemî, Beyrut, 2010, C. II, s. 352.

⁴⁹ Büyükkara, *İmâmet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, ss. 79-80.

⁵⁰ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı*, s. 57.

⁵¹ Bu isyanın alt yapısı, hazırlıkları ve sonuçları için "Ahmed b. İsa'nın Yönetimle İlişkisi" konu başlığına bakınız.

kendilerine ait bir hak olduğunu ve bu hakkın Abbas oğulları tarafından ellerinden alındığını savunmuşlardır. Bu nedenle özellikle merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde patlak veren ayaklanma hareketlerinin arkasında genellikle Ali soyuna mensup bir önder bulunmaktadır.⁵²

Harun Reşîd sonrası dönem, siyasî ve ictimâî bakımdan iç karışıkların zuhur ettiği bir dönem olmuştur. Emin ile Me'mun arasındaki iktidar mücadelesi bu döneme damgasını vurmuştur.⁵³ Emin'in (193/809-198/813) halife oluşu, devletin idarî kadrolarında bazı değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Emîn'in halife olmasıyla birlikte devlet kademelerinde Arap etnik unsurları ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ebu Müslim'in öldürülmesi ve Bermekî ailesinin safdışı edilmesiyle inkitaya uğrayan Arap hâkimiyeti, Halife Emîn ile tekrar hâkim kuvvet olmaya başlamıştır.⁵⁴

Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadele, hem taraftar kazanmak hem de iktidar aleyhindeki faaliyetleri daha geniş kitlelere şâmil kılmak bakımından Şîî unsurlara imkân tanımıştır. Ayrıca Emîn'i safdışı edebilmek için Me'mûn'un Şîî kesimlerle yakınlık kurmak istemesi de Ali oğullarının daha serbest faaliyet yürütmelerine zemin hazırlamıştır.

Me'mûn'un (198/813-218/833) yönetim merkezi olarak Merv'i seçmesi, İran asıllı Fazl b. Sehl'i kendine vezir tayin etmesi ve Fârisî unsura önem vermesi, Arapları önemli ölçüde rahatsız etmiştir. Devletin önemli kademelerinde İran nüfûzunun giderek artması sebebiyle Arapların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bazı isyan hareketleri baş göstermiştir.⁵⁵

Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi ve Me'mûn'un Ali soyuna yönelik ılımlı tutumu, yönetimde hak talep eden Alevî kesimler için önemli bir fırsat doğurmuştur. Bu süreci iyi değerlendiren Ali evladı, gerekli hazırlıkları yapmış ve iktidara yönelik isyanlar ile gündeme gelmişlerdir. Bu amaçla Hasanoğullarından Muhammed b. İbrahim b. Tabâtabâ, "er-rızâ min âli Muhammed" söylemi ile ortaya çıkarak kendisine davette bulunmuştur. Başlangıçta Iraklı Şîîlerden Nasr b. Şebes

⁵² Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 134.

⁵³ Lewis, *Tarihte Araplar*, ss. 129-130.

⁵⁴ Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, III, s. 168.

⁵⁵ Bkz. Taberî, *Târîh*, VIII, s. 581, 598-602; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 412, 420, 473-474; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 187.

tarafından isyana teşvik edilen Muhammed, onun kendisini yardımsız bırakması sonucu Ebü's-Serâyâ (ö. 200/815) ile irtibat kurmuştur.

İranlılardan vezir ve komutan seçilmesine karşı çıkan Arap komutan Ebü's-Serâyâ da ona destek vereceğini taahhüt etmiş ve Kûfe merkezli bir isyan hareketi başlatılmıştır. Ali soyundan birinin ayaklanma başlattığı haberi yayılınca Mekke, Medine ve Mısır havalisindeki Ehl-i Beyt mensupları da Muhammed'e biat edeceklerini bildirmişlerdir. Muhammed zaman kaybetmeden lideri olduğu hareketin, Hasan veya Hüseyin neslinden gelen imâmların öncülüğünde Allah'a ve Resülüne davet şeklinde formüle etmiştir. Onun bu söylemi Zeydîlerin de kendisine biat etmesini sağlamıştır. Böylece Muhammed, Me'mûnu tanımadığını bildirerek emîru'l-mü'minîn unvanıyla kendisini halife ilan etmiştir.⁵⁶ Kûfe valisini görevden azlettiğini bildirmiş ve beytül mâle el koymuştur. Ebü's-Serâyâ Me'mûn'un gönderdiği orduyu mağlub etmeyi başarmıştır. Hastalığı nedeniyle savaşa katılamayan Muhammed ise bu sırada vefat etmiştir.⁵⁷ Muhammed'in ölümü üzerine Ebü's-Serâyâ, Hz. Hüseyin adına Kûfe'de para bastırmış ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak hilafeti hedef alan bu ayaklanma teşebbüsü kısa sürede bastırılmış ve 200/815'de Ebü's-Serâyâ'nın öldürülmesiyle son bulmuştur.⁵⁸

Ali evlâdından neşet eden diğer bir isyan da ed-Dîbâc olarak bilinen Muhammed b. Ca'fer'in girişimidir. 200/815'te Mekke'de halife olarak kendisine biat edilen Muhammed ed-Dîbâc, Me'mûn'un kuvvetleriyle girdiği çarpışmada hilâfet iddiasından vazgeçmiştir.⁵⁹

Yönetim merkezinin Bağdat'tan Merv'e taşınması, hilafetin önemli mevkiîlerine gayr-ı Arap unsurların tercih edilmesi Bağdat'ta tepki ile karşılanmış ve iktidardan rahatsız kitleleri tahrik etmiştir. İran nüfuzuna karşı tepkiler, yönetime muhalif kesimlerin marifetiyle örgütlü isyan hareketlerine dönüşmüştür. Bağdat

⁵⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, 4. bs., Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, 1992, s. 387-388; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s. 283; İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, ss. 424.

⁵⁷ Taberî onun, Ebu's-Serâyâ tarafından zehirlendiğini ileri sürerken İsfehânî ise hastalığından dolayı öldüğünü savunmaktadır. Bkz. Taberî, *Târîh*, VIII, s. 529; İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, ss. 431; Mustafa Öz, "İbn Tabâtabâ Ebû Abdillâh", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1999, C. XX, ss. 383-384.

⁵⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 22-23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 416, 421; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 457; Bozkurt, "Me'mûn", s. 102; Ali Öngül, "Ebü's-Serâyâ es-Serî b. Mansûr eş-Şeybânî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1994, C. X, ss. 342-343.

⁵⁹ Bozkurt, "Me'mûn", s. 102.

merkezli ayaklanmalar neticesinde halk Mansur b. Mehdî'ye biat etmek istemiştir.⁶⁰ Yönetim tarafından alınan tedbirler, Me'mûn karşıtı söylemleri önleyememiştir. Dahası Bağdat'taki huzursuzluğun Kûfe'ye sirayet etmesiyle bu bölgede başlaması muhtemel bir Alevî ayaklanmasının hilafeti zor duruma sokacağı endişesi, Abbâsî yönetimini farklı bir siyaset izlemeye sevk etmiştir.

Durumun ciddiyetini gören Halîfe Me'mûn, Abbâsî geleneğini terk ederek Alioğulları ile uzlaşmak veya en azından iktidarı hedef alan yeni bir isyan hareketine mani olmak amacıyla⁶¹ Ca'fer-i Sâdık'ın torunu Ali er-Rızâ'yı veliaht olarak ilan ettiğini duyurmuştur.⁶² Halîfe Me'mûn, bu tutumuyla Şîf kökenli muhtemel hareketleri kontrol altına almaya yönelik tarihi bir adım atmıştır. Böylece Me'mûn, Abbâsî tarihinde ilk kez hanedan dışından bir veliaht tayin etmekle Abbasoğullarının geleneksel politikasının dışına çıkmıştır.⁶³ Me'mûn'un bu politikası, hilâfetin dayandığı asıl unsur olan Abbasoğulları'nın tepkisine yol açmıştır.⁶⁴ Bu girişimiyle hilâfeti Abbasoğullarının dışına çıkarmakla itham edilen Me'mûn, halk nezdinde çok ciddî reaksiyonlara neden olmuştur. Bunun sonucunda Me'mûn'un hal' edildiği bildirilmiş ve İbrahim b. Mehdî'ye biat edilmiştir.⁶⁵ Fakat bu süreçte hadiselerin asıl müsebbibi vezir Fazl b. Sehl'in ölümüyle birlikte Me'mûn Bağdat'a dönmüş ve karışıklık ortamı sona ermiştir.⁶⁶ Kısa bir süre sonra veliaht Ali er-Rızâ'nın (ö. 203/818) ölümü üzerine Me'mûn, kızı Ümmü'l-Fadl'ı onun oğlu Muhammed Cevâd ile evlendirmiştir.⁶⁷ Ayrıca Me'mûn, 212/827'de yeni bir adım daha atmış ve Hz. Ali'nin sahâbîlerin en faziletlisi olduğu görüşünü açıklamıştır.⁶⁸ Ancak Halife Me'mûn'un Ali evladına yönelik ılımlı söylem ve tutumları, iktidar aleyhinde yürütülen isyan faaliyetlerini önlemeye yetmemiştir.⁶⁹

⁶⁰ 201/816-817 yılında Mansûr b. Mehdî'ye halifelik teklifi iletilmiş; ancak Mansûr bundan uzak durmuştur. Böylece Mansûr, halifeliğin Me'mûn'da kalması kuşuluyla emîr ilan edilmiştir. Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 11-13; Bozkurt, "Me'mûn", s. 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 428-430; Hasan, *İslam Tarihi*, II, s. 367.

⁶¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 458.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 431; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, s. 102; Hasan, *İslam Tarihi*, II, s. 363.

⁶³ Bozkurt, "Me'mûn", s. 102.

⁶⁴ Bozkurt, *Abbasiler*, s. 59.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 433, 441; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, s. 25; Bozkurt, "Me'mûn", s. 102; Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 554-558; Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, III, s. 176.

⁶⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 6, 24-25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 452.

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 566.

⁶⁸ Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 619.

⁶⁹ Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı*, ss. 58-59.

Bu hadiseler dışında bu dönem içerisinde, Halife Me'mûn'u meşgul eden çeşitli siyasî gelişmeler de vuku bulmuştur. Bunlardan en önemlisi Babek isyanıdır.⁷⁰ Ebu Müslim'in intikamının alınması üzerinde uzlaşan kitlelerin siyasî mücadelesi olarak başlayan hareket⁷¹, zamanla dinî bir çerçeveye bürünerek Hurremiye adını almıştır. Eski İran dinlerinin ve hususan Mazdek kalıntılarını barındıran bu yapılanma, Araplara duyulan nefret politikasıyla yeni bir hüviyet kazanmıştır.⁷²

Mu'tasım (218/833-227/842), kardeşi Me'mun döneminden kalma bazı siyasî problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunların başında Bâbek el-Hurremî isyanı gelmektedir. Azerbaycan'da tehlikeli boyutlara ulaşan ve hilâfeti uzun müddet meşgul eden Bâbek ayaklanması bastırılmıştır.⁷³ 201/816'da başlayan ve Abbasî hanedanlığını yıpratın bu isyan, Türk komutanlar sayesinde Bâbek'in öldürülmesi ile 223/838'de sona ermiştir.⁷⁴ Bunun dışında Türklerin yönetimde Arap-Fars unsurlardan daha fazla söz sahibi olması,⁷⁵ Basra bölgesinde Zutlarla keyfi tutumları,⁷⁶ Taberistan bölgesinde başlayan Mazyar b. Karîn ayaklanması,⁷⁷ Türk komutan Afşin'in tasfiye süreci⁷⁸ gibi birçok siyasî problem, Halife Mu'tasım dönemini meşgul eden gâilelerdir.

Horasan bölgesi, sahip olduğu etnik ve dinî unsurlar sebebiyle önceki dönemlerde olduğu gibi Halife Mu'tasım döneminde de Alioğullarının yönetim karşılığı üzerinden beslenen ayaklanma hareketlerine ev sahipliği yapmıştır. Nitekim Hz. Hüseyin'in neslinden gelen Muhammed b. Kasım b. Ömer bu bölgede bir ayaklanma gerçekleştirmiştir. 219/834'de halktan biat alarak isyan eden Muhammed b. Kâsım, hilafet hakkının Ali evladına ait olduğunu ileri sürmüştür. Horasan'daki

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 432; Bozkurt, *Abbasiler*, s. 79.

⁷¹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, s. 244.

⁷² Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004, ss. 56-62; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 269.

⁷³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 46-49; Avcı, "Mu'tasım-Billâh", ss. 380-382.

⁷⁴ Azimli, *Babek İsyanı*, ss. 56-62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 38-39.

⁷⁵ Bozkurt, *Abbasiler*, ss. 85-86

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, IX, ss. 10-11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 16, 18; Hasan, *İslam Tarihi*, II, ss. 373-374.

⁷⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, ss. 50-51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 50-56; Avcı, "Mu'tasım-Billâh", s. 381; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, ss. 226-227.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 60-64; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, ss. 227-233; Taberî, *Târîh*, IX, ss. 112-115.

muhalf kesimlerin de desteklediği bu ayaklanma uzun soluklu olmamış, hareketin lideri Muhammed'in aynı yıl içinde öldürölmesi ile ayaklanma sona ermiştir.⁷⁹

Vâsık (227/841-232/847) döneminde Türk etkisinin yönetimde güçlü biçimde kendisini hissettirdiği görölmektedir.⁸⁰ Vâsık, genellikle vezirlerinin ve Türk komutanlarının direktifleriyle hareket etmiştir. Öyle ki bu dönemde idarî hususlarda Muhammed b. Abdilmelik ismi ön plandadır. Askerî sahada ise Eşnâs ve İnâk isimli Türk komutanlar önemli mevkiler işgal etmişlerdir.⁸¹

Mu'tasım'ın yönetim merkezini Samerrâ'ya taşımasıyla başlayan ve Vâsık'ın idaredaki etkisiz tutumu ile devam eden süreç, farklı bölgelerde yaşayan Ali evladının birbirleriyle daha kolay irtibat kurmalarının önünü açmıştır. Hicaz bölgesi başta olmak üzere diğer bölgelerdeki Alioğulları etkileşim içerisine girmiş ve faaliyet alanlarını genişletmek için önemli fırsatlar elde etmişlerdir. Dolayısıyla Vâsık dönemindeki ortamın Ali ahfadının ikbâli açısından oldukça önemli bir zaman dilimi olduğu anlaşılmaktadır.⁸²

Halife Mütevekkil (232/847-248/861), selefi Vâsık döneminde faaliyet alanlarını genişleten Alevî unsurlara karşı oldukça sert tedbirler öngören bir politika izlemiştir. Her fırsatta Abbasî idaresine muhalefet ederek yönetimde hak iddiasıyla isyana kalkışan Ali evladı, bu dönemde Mütevekkil'in emriyle baskı ve şiddete maruz bırakılmıştır. Öyle ki tarihi kayıtlar halife Mütevekkil'in, Hz. Ali'ye muhabbet etmelerinden ötürü sâbık halifeler Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'a son derece öfkeli olduğunu bildirmektedir.⁸³ Kanaatimizce Halife'nin bu hasmâne tutumunun arka planında, tasfiye etmeye çalıştığı Mutezilî hareketin, Zeydiyye gölgesinde varlık göstermeye devam etmesi olgusu yer almaktadır. Bu nedenle Mütevekkil, Sünnî çevrelere yönelik mutedil bir yaklaşım benimserken, şif yapılanmaları şiddetle sindirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Halife Mütevekkil, Ehl-i Beyt mensuplarının arazilerini ellerinden almıř⁸⁴ ve Fedek arazisi üzerinde tasarrufta bulunarak 244/858'de bu toprakları kendi yakınlarına ikta etmiştir. Hz. Hüseyin'in türbesine ziyareti suç sayan halife, kabrin çevresindeki yapıları yıktırarak buraları

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 15; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s. 292; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, s. 44; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 218; Hasan, *İslam Tarihi*, II, s. 373.

⁸⁰ Lewis, "Abbasids", s. 18.

⁸¹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 55-56; Hasan, *İslam Tarihi*, II, s. 379.

⁸² Hakyemez, *Gaybet İnancı*, s. 59.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 108.

⁸⁴ Hasan, *İslam Tarihi*, III, s. 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, ss. 108-109.

tarım alanı ilan etmiştir.⁸⁵ Ayrıca Mısır valisine, o bölgede meskûn bulunan Alioğullarının derhal sürgün edilmesi emrini vermiştir. Ehl-i Beyt'ten Yahya b. Ömer el-Hüseynî Bağdat'ta derdest edilmiş, Kâsım b. Abdillâh el-Hüseynî ise zehirletilerek öldürülmüştür.⁸⁶ Hz. Ali'ye muhabbet besleyen Ya'kûb b. İshâk es-Sikkî't de işkence nedeniyle ölmüştür.⁸⁷ Öte yandan başta vezir Ubeydullah b. Yahya olmak üzere Ömer er-Ruhhâcî, Ali b. Cehm, İbn Lüeyy gibi Ali evladını ve taraftarlarını tahkir eden çok sayıda şâir, Mütevekkil'in sarayında itibar görmüştür.⁸⁸ Hz. Ali ve Ehl-i Beyt aleyhinde faaliyet gösteren pekçok kimse, devlet kademelerinde mühim görevlere getirilmişlerdir.⁸⁹ Onuncu imam Ali el-Hâdî (ö. 254/868), Samerrâ'da takibe maruz bırakılmış, Muhammed b. Muhammed ise Horasan valisi tarafından vefatına kadar hapsedilmiştir.

Mütevekkil'in Alioğullarına karşı takip ettiği dışlayıcı politika, yönetimde hak iddia eden Alevî unsurların tepkisine neden olmuştur. Devlet nezdinde itibar gören Sünnî ulemaya mukabil, Alioğullarının ötekileştirilmesi iktidarı hedef alan pek çok ayaklanmayı da beraberinde getirmiştir. Öyle ki yönetimin sert tutumu sebebiyle Ali ahfadından Muhammed b. Sâlih kendisine davette bulunmuş ve Medine'de büyük bir isyan başlatmıştır. Medine bölgesinde etki alanını genişletmeye başlayan ayaklanma, halifeye bağlı kuvvetler tarafından kanlı bir şekilde bastırılarak büyümeden kontrol altına alınmıştır. Bu dönemdeki önemli siyasî gelişmelerden biri de Halîfe Mütevekkil'in, isyanlarından çekindiği Abdullah b. Mûsâ ve Ahmed b. İsâ'nın ele geçirilmesi için verdiği mücadeledir. Fakat uzun müddet Abbasî bürokrasisinin takibinden kurtulmayı başaran Ahmed b. İsâ, Mütevekkil'in tertiplerini de boşa çıkarmıştır. Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybeden Ahmed

⁸⁵ Taberî, *Târîh*, IX, s. 185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 109; Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, 2. bs. Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Katar, 2013, ss. 539.

⁸⁶ Taberî, *Târîh*, IX, s. 182.

⁸⁷ Bu durum, Mütevekkil'in, Ehl-i Beyt mensuplarına ve onlara muhabbet besleyenlere yönelik ypraticı bir zihniyet taşıdığını göstermesi bakımından manidardır. Rivâyete göre Halîfe Mütevekkil, nahiv âlimi İbn Sikkî't'e, oğulları Mu'tez ile Mueyyed'i mi yoksa Hz. Ali'nin oğulları Hasan ile Hüseyin'i mi daha çok sevdiğini sormuştur. İbn Sikkî't'in Hz. Peygamber'in (sav) torunlarını daha çok sevdiğini hatta Hz. Ali'nin kölesi Kanber'i bile Mu'tez ve Mueyyed'den daha fazla sevdiğini söylemesi üzerine şiddete maruz kalmış ve evine götürülürken yolda hayatını kaybetmiştir. Bkz. Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 541; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnüs's-Sikkî't", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2000, C. XXI, s. 210.

⁸⁸ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 543.

⁸⁹ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, ss. 541-542.

b. İsa (ö. 247/861), Halîfe Mütevekkil döneminde Basra'da gizlenmekte olduğu evde vefat etmiştir.⁹⁰

Görüldüğü gibi Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Abbasî yönetiminin hüküm sürdüğü bir zaman diliminde yaşamıştır. Halîfe Mehdî döneminde Kûfe'de doğan Ahmed b. İsa, Halîfe Mütevekkil döneminde Basra'da vefat etmiştir. Böylece sekiz Abbasî halifesinin idaresinde bulunmuştur. Sosyal ve siyasî koşullar bakımından değerlendirildiğinde Mehdî ve Me'mûn dönemlerinin, Ali evladı açısından nispeten daha iyimser bir tablo arz ettiği görülmektedir. Öyle ki söz konusu halifelerin Ali nesline yönelik olarak takip ettikleri ılımlı politikalar, onların hareket alanını genişletmelerine zemin hazırlamıştır. Böylece hilafette hak iddia eden unsurlar, kendilerine yönetimden hoşnut olmayan çeşitli kesimlerden destekler bularak isyan hazırlıklarına ynelmişlerdir. Ancak başlatılan tüm girişimlerin sonuçsuz kaldığını ve doğrudan hilafeti hedef alan Ehl-i Beyt merkezli isyan hareketlerinin başarılı olmadığı görülmektedir. Ahmed b. İsa ise Harun Reşid döneminde başvurduğu başarısız ayaklanma hareketi sonrası, Ehl-i Beyt isyanlarına aktif olarak katılmamıştır. Fiilî direniş yolunu benimseyen Ali evladının ayaklanma teşebbüslerini fikrî yönden desteklemekle beraber; Basra'da gizlenmeyi tercih eden Ahmed b. İsa'nın bu isyanlarda aktif olarak adının geçmediği görülmektedir. Son olarak bu isyanların başlı başına Zeydîler tarafından gerçekleştirilmediğini, burada Zeydîlerin başat aktör olduklarını, isyana katılan kesimlerin ortak paydasının ise Abbasî karşıtlığı olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.2. İlmî ve Kültürel Durum

Hadis tarihinde ortaya çıkan eser ve şahıslar üzerinde siyasî ve ictimâî hadiselerin etkisi olduğu gibi ilmî ve kültürel gelişmelerin de tesiri bulunmaktadır. Zira muayyen bir döneme tanıklık eden eser ve şahısların, ilgili dönemin ilmî ve kültürel hareketliliğini yansıtmaları tabîî bir durumdur. Bu açıdan hadis tarihinde tasnîf faaliyetlerine kadar uzanan süreç ile bu zaman diliminde ortaya çıkan eserlere yön veren sâiklerin incelenmesi gerekmektedir. Çünkü ilmî ve fikrî sahada meydana

---

⁹⁰ Ebu'l-Hasan el-Umerî, Ali b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Alevî, *el-Mecdî fî Ensâbi't-Tâlibîn*, thk. Ahmed ed-Dâmiğânî, Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzmâ, Kum, 1380, s. 389; Sâfedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn (ö. 764/1363), *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd, Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2000, C. VII, ss. 177-178; İsfehânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn*, ss. 494-495; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, s. 293; Hakyemez, *Gaybet İnanıcı*, ss. 60-61.

gelen hadiseler, tasnîf dönemi hadis literatürünün şekillenmesinde doğrudan ya da dolaylı önemli bir etkiye sahiptir.⁹¹

Bu bakımdan bu başlık altında Ahmed b. İisâ'nın (157/774-247/861) yaşadığı zaman dilimine ait ilmî ve kültürel durumun genel serencamı ortaya konulacaktır. II/VIII. asrın son yarısı ile III/IX asrın ilk yarısı arasındaki dönem, İslam medeniyet ve kültürünün temellerinin atıldığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu dönem siyasî, fikrî, ictimaî ve itikadî birçok hareketin doğuş ve gelişimine tekabül eden önemli bir zaman dilimidir. Küçük fırka ve gruplardan geniş çaplı siyasî-itikadî mezheplere kadar birçok oluşum bu zaman diliminde ortaya çıkmıştır. Tedvîn ve tasnîf faaliyetleri bu süreçte hız kazanmış, bu sayede İslamî ilimlere dair geniş kapsamlı bir edebiyat gelişmiş ve şekillenmiştir. Öte yandan sanattan mimarîye, bilimden vakfiyelere kadar İslam kültür ve medeniyet tarihi adına birçok eser ortaya konulmuştur. Kısaca ilmî ve kültürel bakımdan İslam tarihinin büyük bir atılım gerçekleştirdiği bu dönemde hemen her sahada teşekkül bir canlılık, hareketlilik, tekâmül ve etkileşim söz konusudur.⁹²

İslam dünyasında yaşanan bu ilmî ve kültürel hareketlilikte şüphesiz, ilk Abbasî halife ve yöneticilerinin önem attıkları tercüme faaliyetlerinin rolü büyüktür. Çünkü bu dönemlerde, fetih hareketleriyle birlikte İslam coğrafyası hızlı biçimde genişlemiştir. Böylece farklı sosyokültürel havzalar, İslam medeniyeti etkileşime girmeye başlamıştır. Bu kaynaşma, yabancı ilmî ve kültürel mirasın çeviri hareketleri ile Arapçaya kazandırılmasının önünü açmıştır. Bu tercüme faaliyetleri, İslam toplumunun kültürel dokusunda önemli bir değişim ve dönüşüme yol açmıştır. Bu değişim olgusunu tetikleyen birtakım siyasî hadiselerin de cereyan etmesi, toplum nezdindeki din yorumunun çeşitlenmesine zemin hazırlamıştır.

Özellikle hilafette hak iddia eden Alioğullarının bertaraf edilmesi ve ihtilâlde büyük pay sahibi Ebû Müslim'in tasfiyesi,⁹³ devletin yönetim kademelerinde İran etkisinin ağırlık kazanmasına sebep olmuştur. Bu gelişme tabandaki din algısını etkileyen önemli bir faktördür. Diğer taraftan Halife Mansûr (136/754-158/775) döneminde, Zerdüş geleneğe yakın vezir İbnü'l-Mukaffa marifetiyle Fars

---

⁹¹ Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2005, s. 8; Bağcı, *Hadis Tarihi*, s. 7.

⁹² İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yay., 10. bs., Ankara, 2017, Giriş, ss. 11-20; Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 7.

⁹³ İhtilâlin gerçek mimarı Ebû Müslim el-Horasanî'nin saf dışı bırakılmasına dair ayrıntı için bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, ss. 241-243.

kültüründen tercüme edilen eserler İslam kültürüne taşınmıştır. Bu hadise zamanla Müslüman muhayyilesini meşgul edecek yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunların başında ortaya çıktığı andan itibaren sürekli gelişme gösteren ve farklı toplum kesimlerini etkileyerek İslam toplumunda süratle yayılan Zındıklık hareketi gelmektedir. Bu akım İslamî akîdelere muhalif, toplumsal ahlâkı tahrip eden ve yayıldığı topraklarda zulüm ve işkenceyi esas alan sapkın bir yapılanma idi.⁹⁴

Öyle ki bu akım, sürekli yeni taraftarlar kazanmış ve Mehdî (158/775-169/785) döneminin gündemini uzun süre meşgul etmiştir. Halîfe Mehdî zındıklık faaliyetlerini takip etmek ve akımı destekleyenleri tecziye etmek amacıyla Divânü'z-Zenâdika⁹⁵ adıyla hususî bir müessese kurmuştur. Süreç içerisinde bu divânın kapsamı genişletilerek kurumsal hale getirilmiştir. Böylece İslam'ın inanç ve akîdelerine, toplumsal ve ahlâkî teâmüllere aykırı tüm sapkın cereyanlarla mücadele devlet politikası haline getirilmiştir.

Zındıklarla devlet eliyle yürütülen siyasî mücadelenin yanı sıra ilmî ve kültürel açıdan da mücadele başlatılmıştır. Zındıklık faaliyeti ile fikrî mücadele yapan grup ise Mu'tezile olmuştur. Mu'tezilî kelamcılar, toplumdaki zındık ve mülhid unsurlarla temas kurmuşlar ve eski Mazdek, Mecûsî ve Mani öğretilerine dayanan bu akımla mücadele etmişlerdir. Bu doğrultuda başta kelamcılar olmak üzere muhaddis ve fakîhlerin bu sapkın taifeye karşı çeşitli reddiyeler yazmaları istenmiştir.⁹⁶ Bu amaçla Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Ebû İshâk en-Nazzâm (ö. 231/845) ve Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 325/850) gibi Mu'tezile'nin önde gelen kelamcıları, zındık ve mülhid kesimlerle ciddî münazaralar yapmışlardır. Bunun yanı sıra tevhid, nübüvvet, ahiret gibi konularda da telifleriyle fikrî mücadelenin kapsamını genişletmişlerdir.⁹⁷

Kısa süren hilâfetinde, siyasî ikbâl ve isyan hareketleri ile uğraşmak zorunda kalan Hâdî (169/785-170/786) ilmî ve kültürel alanda kayda değer bir icraat ortaya koymamıştır. Onun dönemindeki kültürel faaliyetler, zındıklık hareketiyle mücadele gibi babası Mehdî'den kalan icraatların devamı niteliğindedir.⁹⁸

⁹⁴ S. William Muir, *The Caliphate: Its Rise Decline And Fall*, 2. bs. Oxford University Press, 1892, ss. 494-495.

⁹⁵ Taberî, *Târîh*, VIII, s. 165.

⁹⁶ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'l-Üsra, Kahire, 1997, C. I, s. 159.

⁹⁷ Hasan, *İslam Tarihi*, C. II, s. 424.

⁹⁸ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Ma'ârif, Beyrut, 1990, C. X, s. 157.

Harun Reşîd (170/786-193/809) dönemine gelindiğinde “inanç ve amelde birlik” projesi uygulamaya konulmuş ve bu doğrultuda dinî mevzulara dair münazara, cedel ve tartışmalar yasaklanmıştır. Dolayısıyla Mehdî'nin zındıklıkla mücadelede destek gördüğü Mu'tezilî kelamcılar ise bu dönemde nüfuzlarını yitirmeye başlamışlardır. Mu'tezile'nin güç kaybetmesine bağlı olarak muhaddis ve fakîhler ön plana çıkmışlardır. Nitekim Ebû Yusuf (ö. 182/798) bu dönemde kadılıktan kâdılkudâtlık makamına tayin edilmiştir.⁹⁹ Harun Reşîd, ona değer vermiş, çözemediği bazı hukukî problemlerde ona müracaat etmiştir.¹⁰⁰

Bunun yanı sıra itimat ettiği fakîhlerden İmâm Muhammed (ö. 189/804) ve İmâm Şafî'yi (ö. 204/819) huzuruna davet etmiş ve bazı meselelerde onları tartıştırmıştır.¹⁰¹ Bu durumlar, Harun Reşîd döneminde fakîh ve hadisçilere değer verildiğini göstermektedir. Öyle ki halife nazarında muhaddisler, özellikle de Hicazlı olanlar, daha ziyade hürmet ve itibar görmüştür.¹⁰² Çünkü Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Ebû İshâk el-Fezerî (ö. 188/803), Muhammed b. Hâzim ed-Darîr (ö. 194/809), Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi çok sayıda hadisçi halife nezdinde ilgi ve itibar görmüştür.¹⁰³ Bu sayede fıkıh ve hadis ilimleri önemli ölçüde rağbet ve devlet desteği görmüştür. Birçok mecliste Harun Reşîd'in atıyyeler vererek desteklediği muhaddisler¹⁰⁴ geliştirdikleri çeşitli yöntemlerle hadîs tasnifi ameliyesine yönelmişlerdir.

Hilâfetin hukûkî yapısını güçlendirmek ve bu alandaki ihtilafları ortadan kaldırmak isteyen Harun Reşîd, bu meselenin çözümünde de döneminin hadîs ve sünnet birikimine müracaat etmiştir.¹⁰⁵ Bu doğrultuda pratik hayatta karşılaşılan güçlüklerin çözümünde referans olabilecek muteber bir hukuk metni olarak gördüğü Muvattâ'nın temel başvuru kaynağı olmasını teklif etmiştir. Ancak bu talep Mâlik b. Enes (ö. 179/795) tarafından benimsenmemiştir. Her ne kadar İmâm Mâlik tarafından kabul edilmemiş olsa da Muvattâ'ya yönelik halifenin böyle bir teklifte

⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, ss. 180-181.

¹⁰⁰ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Komisyon, İz Yay., İstanbul, 1993, C. I, s. 249.

¹⁰¹ Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, s. 47.

¹⁰² Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 249.

¹⁰³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, s. 542, IX, s. 77, 290; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, ss. 458-459; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, s. 260.

¹⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târihu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001, C. X, ss. 250-251; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s. 276.

¹⁰⁵ Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, s. 46; Bağcı, *Hadis Tarihi*, ss. 132-133.

bulunması, bu dönemde fıkıh ve hadîsin daha popüler ilimler olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰⁶

Harun Reşîd döneminde ilmî ve kültürel sahada ön plana çıkan muhaddis ve fakîhler, aynı zamanda devletin zındıklık aleyhinde yürüttüğü fikrî mücadelede de ön planda olmuşlardır. Halîfe Mehdî'nin bu akıma karşı kültürel savunuda kendilerinden destek aldığı kelamcılar yerine Harun Reşîd, bu mücadelede hadis ulemasından yardım istemiştir.¹⁰⁷ Halîfe hadis ve fıkıh âlimleriyle yakın temas içinde olmasına rağmen yönetimde etkili olan Bermekî ailesi, her fırsatta kadîm inanç ve kültürlerinin propagandasını yapmaktan çekinmemiştir. Bermekî ailesi, Harun Reşîd'in yasakladığı kelâmî tartışmaları yeniden alevlendirerek iktidar aleyhinde faaliyet gösteren Şîf unsurlara hizmet etmişlerdir.¹⁰⁸

İlmî ve kültürel açıdan Harun Reşîd devrinin bir diğer özelliği ise re'y ve hadîs merkezli yaklaşımların, bu zaman diliminde kendilerine ait metot ve sistemler geliştirmiş olmalarıdır. Hadis edebiyatının oluşmasında çok önemli etkilere sahip bu iki grup arasındaki tartışmalar artmış, bunun sonucunda ise hususî metotlarını ortaya koyan eserler tasnîf etmişlerdir.¹⁰⁹ Erken dönemde nassları ele alma ve yorumlama biçimindeki temel farklılık, bu iki grubun daha ziyade bölgesel bir ayrımla mütala edilmesine yol açmıştır. Buna bağlı olarak nassları hadis eksenli algılama biçimi, Ehl-i Medine, Medine ekolü ve Hicazlılar olarak anılmıştır. Öte yandan re'yi önceleyen yaklaşım da Ehl-i Kûfe, Irak ekolü ve Iraklılar şeklinde isimlendirilmiştir.

II/VIII. asrın ortalarına doğru gelindiğinde bu yaklaşımlar, Ashâbu'r-Re'y ve Ashâbu'l-Hadîs şeklinde temâyüz etmeye başlamıştır. Kimlerin Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y sayılacağı tartışması dışında, bunlar arasındaki temel farklılığın metni anlama ve yorumlamada başvurdukları yöntem olduğu söylenebilir. Zira taraflar arasında ayrışmaya neden olan tartışmaların asıl konusu, doğrudan rivâyet malzemesinin kendisi değildir. Öyle ki her iki yaklaşım da ortaya koydukları görüşleri, mevcut metinler üzerinden elde etmektedirler. Dolayısıyla taraflar arasında kamplaşmaya neden olan asıl neden, eldeki rivâyet malzemesinin nasıl işleneceğidir. Çünkü hem

---

¹⁰⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, s. 98.

¹⁰⁷ Bir zındığın uydurduğu hadisleri itiraf etmesi üzerine halifenin, Ebû İshak el-Fezârî (ö. 188/804) ve Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) gibi muhaddisler olduğu sürece bu tür girişimlerin akîm kalacağını belirtmesi, hadisçilere duyduğu güvenin bir göstergesidir. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, s. 542.

¹⁰⁸ Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, I, s. 460.

¹⁰⁹ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 47.

re'y hem hadîs taraftarları, aynı metne müracaat ettikleri halde birbirinden farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Şu halde temel sorun, her iki ekolün de mevcut metni algılama, yorumlama ve değerlendirmede birbirinden farklı yöntemler takip etmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla rivâyetlerin kabul ya da reddi değil; bunların nasıl algılanacağına ilişkin sorun, bu yaklaşımları doğurmuştur.¹¹⁰

Yöntem konusundaki bu farklılık, rivâyet malzemesinden çıkardıkları yorum ve görüşlerin de farklılaşmasına yol açmıştır. Bu minvalde ilerleyen fikrî çatışma, zamanla tasnîf edilen eserler üzerinden planlı ve kasıtlı bir ilmî mücadeleye dönüşmüştür. Bu durum hususan cerh ve ta'dîl eserlerinde, itham edici beyanların bulunduğu biyografilerde açık bir biçimde görülmektedir. Ayrıca Harun Reşîd döneminde Bağdat'a gelerek ilmî faaliyetlerini bu bölgede sürdürmesi Ehl-i Hadîs'in fikrî gelişimi açısından son derece önemlidir. Halife ilmî ve kültürel alanlarda izlediği politikalar sayesinde hem toplumsal tabanda uzlaşî kültürünü ikâme etmiş hem de Bağdat başta olmak üzere birçok şehri ilim ve cazibe merkezi haline getirmiştir.¹¹¹

Halife Emîn (193/809-198/813) döneminde, hilâfet ilmî ve kültürel anlamda kayda değer bir kazanım elde edememiştir. Bunun temel sebebi, devletin Merv merkezli doğu kanadını yöneten kardeşi Me'mûn ile girilen iktidar mücadelesidir.

İktidarı ele geçirdikten sonra Halife Me'mûn, (198/813-218/833) Bağdat'a dönmek yerine konjonktürel hareket ederek devleti bir müddet daha Merv'den yönetmeye devam etmiştir. Böylece hilâfetin desteğiyle birlikte Merv, döneminin önde gelen bir kültür merkezi haline gelmiştir. Özellikle Soğdça, Pehlevice ve Grekçe kadîm eserlerden yapılan tercüme faaliyetleri ile kültürel dinamizm hız kazanmıştır. Uzun zamandan itibaren taşıdığı kültürel mirası, çeşitli etnik ve dinî grupları, farklı ilim dallarından uleması ve ev sahipliği yaptığı pek çok müessesesi ile Merv, Horasan bölgesinin en görkemli bilim şehri hüviyetine sahip olmuştur.

Halife olduktan sonra Me'mûn'un Bağdat'a dönmek yerine Merv'de kalmayı seçmesinin bir sebebi de şehrin sahip olduğu ilmî ve kültürel yapıdır. Merv, gerek veliaht şehri olduğu yıllarda, gerekse hanedanlığa başkentlik yaptığı dört yıllık süre zarfında hilâfetin imkânlarından en yüksek düzeyde faydalanmıştır.¹¹² Me'mûn ve

¹¹⁰ M. Emin Özafşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1998, ss. 182-183.

¹¹¹ Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, s. 48.

¹¹² Söylemez, *Merv*, s. 59.

devlet erkânı, Merv'in kültürel yönünü geliştirdikleri gibi bu şehrin bilgi birikiminden yararlanmışlardır. Me'mûn'un hususî talimatlarıyla kurduğu birçok ilim merkezine kavuşan Merv, bu sayede Bağdat ile kültürel rekabet düzeyine ulaşmıştır.¹¹³ Şehrin kültürel yönünü geliştirmek üzere Halîfe'nin bizzat kendi himayesiyle kurulan müesseseler sayesinde Merv, Me'mûn ile özdeşleşmiştir.

Me'mûn ilmî ve kültürel bakımdan seleflerinin takip ettiği geleneğin dışına çıkarak filozof ve kelamcılarını önceleyen bir politika izlemiştir. Muhaddis ve fakîhler yerine kelamcılarla yakın temas içinde olan Me'mûn, ilmî ve fikrî gelişmelerle ilgili hamlelerini onlarla birlikte yürütmüştür. Özellikle Grek felsefesine ve tabiî bilimlere ilgi duyan Me'mûn, bu çerçevede Beytü'l-Hikme'de Yunanca ve Süryanice'den yapılacak tercüme çalışmalarını desteklemiştir.¹¹⁴

Öte yandan bu dönemde Halîfe Me'mûn'un Mutezilî görüşlere yönelik ılımlı tavrının bir yansıması olarak Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854) ile Bişr el-Merisî (ö. 218/833) yönetimde söz sahibi olmuştur.¹¹⁵ Böylece Me'mûn, hanedanlığın geleneksel siyasetinin ötesinde toplumda rahatsızlık uyandıracak birtakım sıra dışı uygulamalara da imza atmıştır. Şîi-Mu'tezilî çizgi ile örtüşen uygulamalarına mukabil, Ehl-i Hadis cenahına yönelik dışlayıcı siyaseti nedeniyle toplumun çeşitli kesimleri tarafından eleştirilmiştir. Neticede toplumsal tabanda halife aleyhine artan tepki,¹¹⁶ Me'mûn'un Horasan'da olduğu bir sırada eyleme dönüşmüştür. Bağdat'ta muhalif kesimler onu hal' ederek İbrahim b. Mehdî'ye biat etmişlerdir.¹¹⁷ Bu durumu fırsat bilen Ehl-i Hadîs, İbrahim b. Mehdî'ye destek vermiştir. Öyle ki alternatif halifenin kadılığını Hanefî olan Kuteybe b. Ziyad (ö. 236/850) üstlenmiş ve yeni halife adına çeşitli yargılamalar yapmıştır. Bunlardan biri Büyük Rusâfe mescidinde insanların huzurunda Halku'l-Kur'an hususundaki görüşlerinden ötürü Bişr el-Merîsî'yi (ö. 218/833) sorguladığı davadır. İşte bu davanın kâtipliğini dönemin önde gelen muhaddislerinden Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) müstemlisi

¹¹³ Merv'in ilim ve kültür tarihine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: Söylemez, *Merv*, ss. 171-225.

¹¹⁴ Ayrıntı için bkz. Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1992, C. VI, ss. 89-90; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 252.

¹¹⁵ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, s. 156; Faruk Ömer Fevzî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Dâru's-Şurûk, Amman, 2009, C. I, s. 234.

¹¹⁶ Halîfe'nin siyahı terk edip Şîi sembolü olan yeşil hil'at giymesi, hanedan dışından Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi, kızını onunla evlendirerek Şîi zümrelere yakınlaşma çabası, Hz. Ali'nin sahâbîlerin en faziletlisi olduğunu ilan etmesi, Zeydî ve Râfizîlerin kullandığı "imâm" unvanını kullanması toplumda büyük bir rahatsızlığa neden olmuştur. Bkz. Taberî, *Târîh*, VIII, s. 554. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s. 274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 431; Hasan, *İslam Tarihi*, II, s. 363, 495; Watt, *Teşekkül Devri*, ss. 221-222; Bozkurt, *Abbasiler*, s. 59.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 433, 441; Bozkurt, "Me'mûn", s. 102; Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 554-558.

Abdurrahman b. Yunus (ö. 224/838) ile Yezîd b. Harun'un (ö. 206/821) müstemlisi Harun b. Mûsâ yapmışlardır.¹¹⁸ Bu gelişme, hadisçilerin iktidar cenahında meydana gelen fikrî değişikliklere kayıtsız kalmadıklarını göstermektedir.

Halife Me'mûn döneminin fikrî adımlarından biri de kendisinden sonraki tarihî seyri derinden etkileyecek olan Kur'an'ın yaratılmışlığı tezinin resmî bir politika haline getirilmesidir. II/VIII. asrın ilk yarısında ortaya çıkan halku'l-Kur'an meselesi, 'ilahî kelâm' bağlamında yürüyen tartışmaların en önemli konularından biridir. Ancak Abbasîler döneminde halku'l-Kur'an'ın siyasî bir boyut kazanması, bu meselenin diğer kelimî tartışmalardan ayrışmasına neden olmuştur. Zira bu konudaki kelimî tartışmalar içinde ön plana çıkarılan 'Kur'an mahlûktur' söylemi, Me'mûn ve beraberindeki yönetici (Mu'tezilî) unsurlar tarafından bu kelimî/siyasî söyleme karşı çıkanlarla şiddetli bir mücadele aracı haline getirilmiştir. Umûmiyetle hadis taraftarlarından oluşan ve bu görüşü kabul etmediğini dile getiren kesimlere uygulanan politik baskılar İslam tarihine 'mihne' olarak geçmiştir.¹¹⁹

Me'mûn, hilafeti döneminde babasından devraldığı ilmî ve fikrî birliği sağlamak suretiyle ortak bir toplumsal kültür tesis etme politikasına yönelik birtakım hamleler yapmıştır. Toplumun nabzını tutmak adına bizzat huzurunda tartışılıp karara bağlanmasını istediği hususların müzakere edileceği uygun platformlar oluşturmuş ve belirli aralıklarla bir dizi tartışmalı ilmî toplantılar düzenlemiştir.¹²⁰ Ne var ki, söz konusu projesini hayata geçirmek isteyen halife, kendi fikir ve inanç yapısına en uygun akideleri toplumun kabulüne zorlamış, otoritesini bu yönde kullanmıştır. Bu durum da Mu'tezile'nin ön plana çıkmasına ve Mu'tezilî fikirlerin tedricen toplumsal kabule arz edilmesine yol açmıştır. Halife Me'mûn, kendi mefkûresine uygun görüşlerin toplum tarafından benimsenmesini temin için resmî yetkilerini kullanmaktan çekinmemiştir. Böyle yaparak muhtemelen farklı grupların olası itirazlarını peşinen engellemek istemiştir. Bu tarihten sonra Kur'an'ın

¹¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, XIV, ss. 480-481; Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, s. 50; Halife Me'mûn döneminde hadis sahasındaki gelişmeler ve onun hadisçilerle ilişkisi için bkz. Talat Sakallı, *Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I*, Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Kayseri, S. 6, 1989, ss. 245-270.

¹¹⁹ Ramazan Yıldırım, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal Dergisi*, Yıl 8, S. 1, 2011, s. 50; Me'mûn'un Mihne hadisesinde hadisçilere karşı olan tutumu ile ilgili olarak bkz. Talat Sakallı, *Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II*, Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Kayseri, S. 7, 1990, ss. 113-131.

¹²⁰ Böyle bir cedel meclisinde hazır bulunan Ahmed b. Ebî Duâd'ın (ö. 240/854), ilmî meselelere yaklaşım biçimi, istimal ettiği aklî ve mantıkî argümanlar, Me'mûn'un hoşuna gitmiş ve bu durum ona sarayda nüfuz ve şöret kazandırmıştır. Bu sayede Me'mun'un vasiyetiyle Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde de baş kadılık vazifesi ona verilmiştir. Bkz. Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, s. 156.

yaratılmışlığı tezi, Me'mûn için vazgeçilmez bir inanç umdesi haline gelmiştir. O, evvel emirde başta hadisçiler ve fakîhler olmak üzere toplum nezdinde kanaat önderi konumunda bulunan herkesten bu tezi kabul etmelerini istemiştir. Bunu mümkün kılmak için de başta Mu'tezile olmak üzere akılcı fikir gruplarının desteğiyle 'mihne' adı verilen resmî bir imtihan süreci başlatılmıştır.¹²¹

218/833 yılında başlayan ve sonuçları itibariyle toplumu derinden etkileyen bu politika, Mütevekkil'in hilafetine kadar sürmüştür. Bu olay Abbasî geleneğinin dışına çıkan bir uygulama olmasının yanı sıra Me'mun ile başlayıp onun ölümüyle sona eren bir uygulama da değildir. Söz konusu vakıa, süreç içerisinde İslam kültür tarihinde ciddi kamplaşmalara, fikrî ve itikadî ayrışmalara zemin hazırlamıştır. Öyle ki, 'mihne' uygulaması ve öngördüğü yaptırımlar, babadan oğula miras kalan bir devlet politikasına dönüşmüştür. Bu söylem, Memûn'dan sonra Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde de devletin resmi politikası olarak devam etmiştir.¹²²

Siyasî bakımdan umûmiyetle Me'mûn'un çizgisini devam ettiren Mu'tasım (218/833-227/842) ve Vâsık'ın (227/841-232/847) dönemlerinde Grek eserlerinin tercümesi ve bayındırlık hizmetlerine dair birtakım iyileştirmeler dışında İlmî ve kültürel alanlarda kayda değer bir icraat ortaya konulmamıştır.¹²³ Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde resmî mezhep olarak Mu'tezile'nin kabul edilmesi ve halku'l-Kur'ân görüşünün savunulması, Kur'an'ı mahlûk kabul edenlerin mihneye tabi tutulması gibi uygulamalar devam etmiştir. Nitekim Me'mûn'un hapsettirdiği Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Halife Mu'tasım zamanında Kur'ân hakkındaki fikirlerinden ötürü işkenceye uğramıştır. Kâdılkudât İbn Ebî Duâd (ö. 240/854) tarafından yoğun baskılara maruz bırakılan İbn Hanbel, serbest bırakıldıktan kısa süre sonra vefat etmiştir. Benzer şekilde Ahmed b. Nasr el-Huzâî (ö. 231/846) de Vâsık'ın halifeliği döneminde halku'l-Kur'ân'a dair fikrinin sorgulanması sırasında öldürülmüştür.¹²⁴

Halife Mütevekkil dönemi (232/847-248/861), birtakım siyasî karışıklık ve güç mücadelelerine sahne olmasına rağmen ilmî ve kültürel alanlarda önemli gelişmelerin elde edildiği bir dönemdir.¹²⁵ Söz konusu kazanımların başında telif ve

¹²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, s. 272; Özpnar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, s. 52.

¹²² Me'mûn ile yeniden güç kazanan Mu'tezile, sâbık halifeler döneminde kendilerine müsamaha göstermeyen Ehl-i Hadîs'in ileri gelenlerine devlet eliyle 'mihne' adı verilen sorgulamalarla zulmedilmesine kapı aralamışlardır. Bkz. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 354.

¹²³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 252.

¹²⁴ Taberî, *Târîh*, IX, ss. 135-136; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, s. 264

¹²⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 283.

tercüme faaliyetleri gelmektedir. Halifenin husûsi teşvikleriyle fıkıh ve hadise dair çalışmalar önem kazanırken cedel ve tartışmaların yasaklanmasıyla felsefe ve kelâm çalışmaları canlılığını kaybetmiştir. Mütevekkil dönemi, uzun bir aradan sonra hadis ilmi ve muhaddislerin devlet nezdinde yeniden itibâr ve destek gördüğü bir dönemdir.¹²⁶

Selefleri ile kıyaslandığında Mütevekkil'in farklı bir siyaset izlediği görülmektedir. Takip ettiği sosyal ve kültürel politikalarıyla onun dönemi, geleneksel Abbasî yönetiminden farklı motifler taşımaktadır. Mütevekkil'in en önemli icraatı; Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde, resmî devlet politikası olarak yürütülen mihneden vazgeçmesidir. O, hasar gören toplumsal yapıyı düzeltmek adına Mu'tezile öncülüğünde gündeme getirilen halku'l-Kur'ân politikasına son vermiş, mihne uygulamalarını yasaklamıştır. Böylece dinî, fikrî ve siyasî sahalarda izlenen Mutezile endeksli siyaset terk edilmiştir. Başta Kur'ân'ın mahiyeti üzerinden yürütülen tartışmalar olmak üzere tüm kalamî meselelerin tartışılması suç sayılmıştır.¹²⁷

Mütevekkil, kalamî ve felsefî münazaraların suç kabul edileceğini ilan etmenin yanında toplumsal tabanı güçlendirecek bir dizi tedbirler de alma kararı vermiştir. Mihne siyasetinden çıkış sürecini doğru yönetebilmek için hadisçilerden yardım talebinde bulunmuştur. 'Sünnet ve cemaat' söylemi etrafında şekillenmesini istediği toplumun bu bilinç düzeyine ulaşması için hadis rivâyetinde bulunulmasını teşvik etmiştir. Muhaddisleri bizzat devlet tarafından desteklemiş, onların rivayetlerine uymanın bir gereklilik olduğunu ilan eden fermanlar okutmuştur.¹²⁸

Mütevekkil bu doğrultudaki politikasını hayata geçirmek üzere ilk olarak Muhammed b. Abdilmelîk ez-Zeyyât'ı vezirlik görevinden azlederek derdest ettirmiştir. Takip eden süreçte Mu'tezilî düşüncenin yayılmasını teşvik eden ve mihne sürecini başlatan Ahmed b. Ebî Duâd yönetimden uzaklaştırılmış, kâdılkudâtlık görevinden azledilmiştir.¹²⁹ Onun yerine sünnet taraftarı olmasıyla ön plana çıkan Yahya b. Eksem getirilmiştir.¹³⁰ Bu durum kelâmî tartışmaların yasaklanması ve mihne politikasına son verilmesi ile birlikte düşünüldüğünde anlamlıdır. Zira vezirlik makamının hadis ve sünnet yanlısı bir kimseye teslim

¹²⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, VI, s. 71.

¹²⁷ Patton, *Ahmed Ibn Hanbal and The Mihna*, s. 122.

¹²⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, s. 71; Taberî, *Târîh*, IX, s. 189; Bozkurt, *Abbasiler*, s. 90.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 96; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 72-73.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 112.

edilmesiyle Mu'tezile ve etkileri toplumdan silinmeye çalışılmıştır. Bu gelişmeler, Mu'tezile'nin siyasî olduğu kadar ilmî ve kültürel sahalarda da güç kaybetmesine neden olmuştur. Mütevekkil'in Mu'tezile karşıtı siyasetinin bir sonucu olarak sâbık halifeler döneminde tutuklanan Sünnî âlimler serbest bırakılmıştır. Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Mihne sürecinde takibata uğrayan birçok fakîh ve muhaddise iade-i itibarda bulunulmuştur.¹³¹ Muhaddisler bu dönemde bizzat halife tarafından desteklenmiş, hürmet ve itibar görmüştür. Ayrıca kendilerinden Mu'tezile ve Cehmiyye gibi oluşumlara reddiye mahiyetinde risaleler kaleme almaları, onların görüşlerine cevap teşkil edecek hadisler rivâyet etmeleri talep edilmiştir.¹³²

Mütevekkil'in ilmî ve kültürel sahadaki siyaseti gereği bu dönemde hadis ve fıkıh âlimleri itibar görürken Ehl-i Beyt mensupları ile Şia'ya temayülü bulunan çevreler ciddî bir baskıya maruz kalmışlardır. Mütevekkil'in Şîi unsurlara ve Ehl-i Beyt mensuplarına karşı izlediği baskı ve şiddet politikasının arka planında Mu'tezile'nin bertaraf edilmesinin yer aldığı görülmektedir. Çünkü Halife'nin en önemli icraatı, siyasî ve ilmî olarak Mu'tezile'nin tamamen etkisiz hale getirilmesi idi. Bu amaçla Mütevekkil ve hadis taraftarlarından oluşan yardımcıları, Ehl-i Beyt sempatisi olan grupları hedef almaya başlamışlardır.¹³³ Çünkü devlet kademelerinde tutunamayan ve toplumsal tabanda hızla güç kaybetmeye başlayan Mu'tezile'nin, Şia ile yakın temas kurmak suretiyle kendisine en yakın görüşlere sahip olan Zeydiyye içerisinde kamufle oldukları ve bu sayede varlıklarını sürdürdükleri kaydedilmektedir.¹³⁴

Bu dönemde Ehl-i Hadîs'in siyasî gücü elde ettiği ve icraatlarının bizzat halifeden onay aldığı düşünüldüğünde Hodgson'un bu yaklaşımı makul görülmektedir. Zira sâbık halifeler döneminde özellikle mihne süreci ile Mu'tezile marifetiyle yürütülen kampanya doğrudan hadis taraftarlarını hedef almıştır. Bu bakımdan değişen konjonktür ve güç dengeleri sonucu ön plana çıkan Ehl-i Hadîs'in, Mu'tezile'ye karşı hamle olarak otoriter bir tavır geliştirmiş olması imkan dahilindedir.

---

¹³¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, s. 264.

¹³² Özaşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek*, ss. 63 vd.

¹³³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, s. 545-546.

¹³⁴ Din eksenli bir muhalefet ortaya koyan Mu'tezile, bu dönemde Hz. Ali'nin nesline taraftarlık göstermiştir. Öyle ki Mu'tezilî âlimlerden bir kısmı Şîiler içerisinde Zeydî görüşleri benimseyenlerle yakın fikrî temaslarda bulunmuşlardır. Zeydiyye'den de taraftar kazanan Mu'tezile, Mu'tezilî olduklarını gizlemişlerdir. Görüş ortaklığı/benzerliği sebebiyle Mu'tezilîlerin birçoğu Zeydî Şîilik içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bkz. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 350.

1.2. AHMED B. İSÂ'NIN HAYATI İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.2.1. Hayatı

Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) ile ilgili bilgiler, ekseriyetle Şîf ve Zeydî eserlerde yer almaktadır. Sünnî kaynaklarda dedesi Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) ve onun Emevîler dönemindeki isyan hareketine¹³⁵ dair malumatlar bulunmasına rağmen Ahmed b. İsâ ile ilgili bilgiler son derece sınırlıdır. Çalışmanın bu kısmında tarihî veriler ışığında onun hayatı, yönetimle ilişkisi ve ilmî şahsiyeti ele alınacaktır.

1.2.1.1. Doğumu ve Nesebi

Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) II/VIII. asrın son yarısı ile III/IX. asrın ilk yarısını içine alan bir dönemde yaşamıştır. Ebû Abdillâh¹³⁶ künyesi ile tanınan Ahmed b. İsâ, 157/774'te Muharrem ayının ikisinde doğmuştur.¹³⁷ Kendisinin 158/775 yılında doğduğunu söyleyenler de vardır.¹³⁸ İncelediğimiz kadarıyla kaynaklarda doğum yeri ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber Kûfe'de doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü İsa b. Zeyd'in (ö. 169/785-6) vefatından sonra çocukları Ahmed ve Zeyd, Kûfe'den Bağdattaki hilafet sarayına götürülmüştür.¹³⁹

¹³⁵ Zeyd b. Ali hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsfehânî, Ebu'l-Ferec, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, 3. bs., Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1998, ss. 124-145; Hârûnî, Nâtık bilhak Ebî Tâlib Yahyâ b. el-Huseyn b. Hârûnî (ö. 424/1033), *el-İfâde fî Târîhi'l-Eimmeti's-Sâde*, 4. bs. Mektebetu Ehli'l-Beyt, Sa'de, 2014, ss. 39-43; Mahallî, Hamîd b. Ahmed b. Muhammed (ö. 652/1254), *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Murtaza Mahatvarî, Mektebetü Merkezü Bedrî'l-Alemî, San'a, 1423/2002, C. I, ss. 241-260; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, 4. bs., Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, 1992, s. 216, 365.

¹³⁶ Umerî, Ali b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Alevî (ö. 443/105'den sonra), *el-Mecdî fî Ensâbi't-Tâlibîn*, thk. Ahmed Mehdevî ed-Dâmiğânî, Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, Kum, 1380, s. 389; Fahrüddîn Râzî (ö.606/1210), *Şeceratü'l-Mübâreke fî Ensâbi't-Talibiyye*, thk. Seyyid Mehdî Recâî, Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzmâ, Kum, 1419, s. 156; Fuâd Sezgin (ö. 2018), *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, Arapça'ya trc. Fehmî Ebu'l-Fadl, Câmî'atü'l-İslâmî, Kahire, 1991, C. I (3. Cüz), s. 327.

¹³⁷ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 492; Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali (ö. 247/861), *el-Emâlî (Kitâbu Ra'bi's-Sad')*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1410/1990, C. I, Mukaddime, s. 19; Krş. Emîn, Seyyid Muhsin, *A'yânu's-Şîa*, thk. Hasan el-Emîn, Dâru't-Te'âruf, Beyrut, 1983, C. III, s. 56; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), s. 327; Sârimuddîn el-Vezîr, İbrâhîm b. Muhammed (ö. 914/1508), *el-Felekü'd- Devvâr fî 'Ulûmi'l-Hadis ve'l-Fıkhu ve'l-Âsâr*, thk. Muhammed Yahya Sâlim İzzan, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Dâru't-Türâsi'l-Yemenî, San'a-Sa'de, 1415/1994, s. 26.

¹³⁸ İbn Inebe, Şerîf Cemâlüddîn Ahmed (ö. 828/1424), *Umdetü't-Tâlib fî Nesebi Âli Ebî Tâlib*, Mektebetü't-Tevbe, Riyad, 2003, s. 509; Krş. Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, s. 56.

¹³⁹ Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi*, VII, s. 177-178.

Ayrıca babası vefat ettiğinde Ahmed b. İsa on iki yaşındadır.¹⁴⁰ Bu bakımdan onun 157/774 yılında Kûfe’de doğmuş olması tarihî serencama daha uygun düşmektedir.

Neseb bakımından Hz. Peygamber’in (sav) soyundan gelmektedir. Tam adı Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib olan müellif,¹⁴¹ ilmî yönüyle temâyüz eden ahlaklı, faziletli ve saygın bir şahsiyettir.¹⁴² Ehl-i Beyt’in önde gelen imâmlarından biri olan Ahmed b. İsa el-Huseynî,¹⁴³ el-‘Alevî,¹⁴⁴ et-Tâlibî,¹⁴⁵ el-Bağdâdî,¹⁴⁶ el-Muhtefî¹⁴⁷ gibi nisbeleri ile meşhur olmuştur.

1.2.1.2. Ailesi

Ahmed b. İsa’nın annesi neseb bakımından Kureyş kabilesine mensuptur. Hz. Peygamber’in (sav) amcası Hâris’in soyundan gelen Âtike’nin tam künyesi, Âtike bnt. el-Fadl b. Abdirrahmân b. el-Abbâs b. Rebîa b. el-Hâris b. Abdilmuttalib’tir.¹⁴⁸ Annesi hakkında incelediğimiz kaynaklardan ayrıntılı malumat

¹⁴⁰ Nevfelî, Ali b. Muhammed b. Süleyman, *Kitâbu'l-Ahbâr*, thk. Resûl Ca’feriyân, Neşru Habîb, Kum, ty., s. 108; Zirikli, Hayruddîn, *el-A’lam Kâmusu Terâcimi li Eşhûri’r-Ricâli ve’n-Nisâi mine’l-Arabi ve’l-Müsta’rabîn ve’l-Müştârikîn*, Dâru’l-İlm li’l-Malâyîn, 15. bs., Beyrut, 2002, C. I, s. 191; Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs, *A’lâmu’l-Muellifîne’z-Zeydiyye*, Muessesetu’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman, 1999, s. 152; Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 20; Ca’fer Sübhânî, *Bühûs fi’l-Milel ve’n-Nihal dirâsetü mevzû’iyyeti mukâreneti limezâhibi’l-İslâmiyye*, 2. bs., Müessesetu İmâm es-Sâdık, Kum, 1428/2007, C. VII, s. 389.

¹⁴¹ İbn Inebe, *Umdetü’t-Tâlib*, s. 509; Zirikli, *el-A’lam*, I, s. 191.

¹⁴² Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 19; İsfehânî, *Mekâtülü’t-Tâlibiyyîn*, s. 492.

¹⁴³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IX, s. 293.

¹⁴⁴ Safedî, *Kitâbu’l-Vâfi*, VII, ss. 177-178; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XII, s. 72.

¹⁴⁵ Zirikli, *el-A’lam*, I, s. 191.

¹⁴⁶ Sezgin, *Târîhu’t-Türâsi’l-Arabî*, I (3. Cüz), s. 327.

¹⁴⁷ Nessâbî, Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahmân Kiyâ-i Gilânî, *Sirâcu’l-Ensâb*, thk. Seyyid Mehdi Recâi, Ketabhâne-i ‘Umûmî Âyetullahi’l-Uzmâ Marâşî Necefî, Kum, 1409, s. 106. Burada “el-Muhtefî” nisbesinin sadece Ahmed b. İsa’ya mahsus olmadığını, babası İsa b. Zeyd başta olmak üzere Ali soyundan pek çok şahsın bu şekilde nisbelendirildiğini belirtmemiz gerekmektedir. Zira Abbâsî yönetiminin Ali oğulları cephesinden gelen kıyâm hareketleri nedeniyle edindiği siyasî tecrübe, halifeleri bu konuda müteyakkız davranmaya itmiştir. Tabiatıyla Ali ahfadı potansiyel bir tehlike olarak görülmüş ve kimi dönemler ılımlı, kimi dönemler sert politikalar izlenerek onların muhalif hareketleri bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Bu durum, siyasî iktidarın takip ettiği katı politikaların bir yansıması olarak Ali soyuna mensup şahısların belli bir dönem gizlenmelerine neden olmuştur. Nitekim Muhammed b. Zeyd b. İsa b. Zeyd b. Ali’nin oğullarından Hasan, Huseyn ve Muhammed de “el-Muhtefî” nisbesiyle anılmıştır. Ahmed b. İsa’nın “el-Muhtefî” şeklinde isimlendirilmesinin nedeni ise Harun Reşîd döneminin ortalarında Abbâsî yönetimine karşı başlattığı isyan hareketidir. Kendisi bu ayaklanma nedeniyle tutuklanmış ve cezalandırılarak hapsedilmiştir. Hapisten firar etmesini takiben ömrünün sonuna kadar gizli saklı bir yaşam sürmüştür. Bu nedenle ona “el-Muhtefî” denilmiştir. Bkz. İbn Inebe, *Umdetü’t-Tâlib*, s. 509; Râzî, *Şeceratü’l-Mübâreke*, s. 157; Ebû Nasr el-Buhârî, Sehl b. Abdullah b. Dâvûd b. Süleymân (ö. 341/952), *Sirru’s-Silsiletü’l-‘Aleviyyeti*, thk. Seyyid Muhammed Sâdık, Mektebetü’l-Haydariyye, Necef, 1962, s. 66.

¹⁴⁸ Mus’ab ez-Zübeyrî, Ebû Abdillâh el-Mus’ab b. Abdullah, *Kitâbu Nesebi Kurays*, thk. Evariste Lévi Provençal, 3. bs., Dâru’l-Me’ârif, Kahire, 1982, Cüz II, s. 67; Umerî, *el-Mecdi fi Ensâbi’t-Tâlibîn*, s. 389; Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 19; İsfehânî, *Mekâtülü’t-Tâlibiyyîn*, s. 492; İbn Inebe,

elde edemedik. Babası İsa b. Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'tir. İsa, Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) dört oğlundan biridir.¹⁴⁹ 109/728 senesinin Muharrem ayında Medine'de doğmuş,¹⁵⁰ orada büyüyüp yetişmiş¹⁵¹ ve 169/785-6'da Kûfe'de vefat etmiştir.¹⁵² Şecere ve ensâb kaynaklarının verdiği bilgilere göre İsa b. Zeyd'in nesli Medine, Mekke, Mısır, Şam, Bağdat, İsfahan, Taberistan vb. gibi pek çok bölgeye yayılmıştır.¹⁵³ Kendisinin Ehl-i Beyt nezdinde zühd, takva, mürüvvet sahibi, kanaatkâr birisi olduğu zikredilmektedir. Kûfe havalisinde âbid ve zâhid kişiliği ile temâyüz eden İsa b. Zeyd, ilmî seviyesi yüksek bir şahıs olup çokça hadis nakletmiştir. Babası Zeyd b. Ali (ö. 122/740) başta olmak üzere Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır (ö. 148/765), Abdullah b. Muhammed el-Bâkır, Süfyân b. Saîd es-Sevrî (ö. 161/778), Hasan b. Sâlih b. Hayy (ö. 169/785-6), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Yezîd b. Ebû Ziyâd (ö. 136/754), Hasan b. Ammâre, Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Abdullah b. Ömer el-'Amrî gibi çok sayıda âlimden rivayette bulunmuştur.¹⁵⁴

İsa b. Zeyd (ö. 169/785-6), yaklaşık altmış sene yaşamış ve ömrünün büyük bir bölümünü saklanarak geçirmiştir.¹⁵⁵ Gizlenmesinin nedeni olarak ise onun fikren

---

Umdetü't-Tâlib, s. 509. Krş. Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, s. 56; Ca'fer Sübhânî, *Bühûs fi'l-Milel ve'n-Nihal*, VII, ss. 389-390.

¹⁴⁹ Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) Yahyâ, Hüseyin, İsa ve Muhammed adında dört oğlu vardı. Kız çocuğu yoktu. Yahyâ'nın annesi Rîta/Rayta bnt. Ebî Hâşim Abdillâh b. Muhammed b. el-Hanefîyye'dir. Hüseyin, İsa ve Muhammed'in anneleri ise ümmü'l-veled bir kadındır. Bkz. Hârûnî, *el-İfâde*, s. 42; İbn Hazm, Ebi Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd el-Endülüsî, *Cemheretü Ensabi'l-'Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 5. bs., Dâru'l-Me'ârif, Kahire, ty., s. 56; İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1999, C. V, s. 250. Krş. Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, I, ss. 259-260; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VII, s. 125.

¹⁵⁰ İsfehânî net bir tarih vermemekle beraber onun, babası Zeyd b. Ali'nin Emevî halifesi Hişâm b. Abdilmelîk'e karşı ayaklanma hazırlıkları yaptığı sıralarda doğduğunu kaydeder. Muhammed b. Saîd'in Muhammed b. Mansûr'dan onun da Ahmed b. İsa b. Zeyd'den aldığı bilgilere göre hikâye şöyledir: İsa'nın annesi ümmü'l-veled kadın, Zeyd ile beraber yolculuk halindeyken birdenbire doğum sancısı başlamıştır. Bunun üzerine Zeyd, eşini yakınlarda bulunan bir manastıra götürmüştür. Orada sancısı şiddetlenen kadın çocuğunu doğurmuştur. Doğduğu gece, milât gecesine denk düştüğü için babası ona, Meryem oğlu İsa Mesih'in (as) adını koymuştur. Bkz. İsfehânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn*, s. 343.

¹⁵¹ Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, s. 32.

¹⁵² İsa b. Zeyd'in vefatı hakkında farklı tarihler ileri sürülmüştür. İbn Sa'd (ö. 230/845), onun 167/784'te, Ebu Nasr el-Buhârî (ö. 341/952) ise 169/786'da vefat ettiğini belirtmişlerdir. Fuad Sezgin ise daha erken bir tarih vererek 166/783'te vefat ettiğini kaydetmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, s. 353; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), s. 327.

¹⁵³ Nesep âlimi İbn Inebe'nin, Ali evladına tahsis ettiği eserinde yer alan nesep tabloları için bkz. İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, ss. 518-519, 522-523, 534-535.

¹⁵⁴ Ricâl uleması nezdinde onun rivayetleri makbul karşılanmıştır. Bkz. İsfehânî, *Makâtilü't-Tâlibiyyîn*, s. 345; Mahatvarî, Murtazâ b. Zeyd el-Hasenî (ö. 2015), *ez-Zeydiyye*, Mektebetü Bedr, San'â, 2014, s. 104.

¹⁵⁵ İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 505; Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 65; İbn Hazm, *Cemheretü Ensabi'l-'Arab*, s. 56.

ve fiilen destek verdiği Alevî isyanları gösterilmektedir. Buna göre İsa b. Zeyd önce Halîfe Mansûr'a karşı ayaklanan Muhammed b. Abdillâh'a (ö. 145/762) sonra da kardeşi İbrahim b. Abdillâh'a (ö. 145/762) destek vermiş ve onların safında yer almıştır.¹⁵⁶ Nefsü'z-Zekiyye olarak bilinen Muhammed b. Abdillâh, yönetim hakkının Ali evladına ait olduğunu ileri sürerek Mansûr (136/754-158/775) döneminde bir isyan başlatmıştır. Halifenin takibinden kurtulmak için Basra, Kûfe, Aden ve Sind gibi yerleşim birimlerini dolaşan Muhammed, bu süre zarfında muhalif kesimlerden taraftar toplamıştır. Kûfe'ye geldiğinde de İsa b. Zeyd ile görüşerek ondan yardım talebinde bulunmuştur. İsa b. Zeyd (ö. 169/785-6), Nefsü'z-Zekiyye'ye fiilî desteğini açıklamış¹⁵⁷ ve yönetim aleyhinde başlatılacak ayaklanmaya dâhil olacağını bildirmiştir.¹⁵⁸ Ancak Halîfe Mansûr aleyhinde yürütülen hareket başarısızlıkla sonuçlanmış ve Nefsü'z-Zekiyye öldürülmüştür. Akabinde isyan hareketini üstlenen kardeşi İbrahim de başarısızlığa uğramıştır. Bu gelişmeler üzerine onlara destek veren İsa b. Zeyd, saklanmak zorunda kalmış ve uzun süre devam edecek olan gizlilik halini başlatmıştır.¹⁵⁹

Tarihî kaynaklar Abbasî bürokrasisi tarafından ciddi biçimde takip edilen İsa'nın; Mansûr (136/754-158/775), Mehdî (158/775-169/785) ve Hâdî (169/785-170/786) dönemleri boyunca gizlendiğini kaydetmektedir.¹⁶⁰ O, Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim'in ölümüyle sonuçlanan isyan hareketi sonrası büyük bir sükûnet dönemine girmiştir. Bu süre zarfında, Hasan b. Sâlih b. Hayy'ın evinde saklanan İsa, iktidar

¹⁵⁶ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî 'İlmi'l-Kelâm Dirâsetü'l-Felsefiyye liârâi'l-fırakü'l-İslâmiyye fî Usûli'd-Dîn "ez-Zeydiyye"*, 3. bs., Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1991, C. III, ss. 75-76; A'zamî, Ali Zarif, *Muhtasarü Târîhi'l-Basra*, thk. Azze Ref'at, Mektebetü's-Sekâfiyye, yyy., 2001, ss. 88-89. Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/797) İbrâhîm b. Abdillâh'ın isyan hareketine fikren destek verdiği ve İbrâhîm ile mektuplaştığı bilgisi için bkz. Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, I, s. 303.

¹⁵⁷ İsa b. Zeyd, Nefsü'z-Zekiyye hakkında kullandığı ifadelerle onun "karizma" kazanmasına çalışmış ve isyan ruhunun toplumun çeşitli katmanlarına yayılmasını sağlamıştır. Nitekim İsa b. Zeyd'in onun hakkında şöyle dediği nakledilmektedir: "*Şanı yüce Allah, Muhammed'i (sav) peygamber olarak gönderdi. Şayet ondan sonra bir nebî gönderseydi bu hiç kuşkusuz Muhammed b. Abdillâh b. Hasan olurdu.*" Bkz. İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 223; Müeyyedî, Meccüddîn b. Muhammed b. Mansûr (ö. 1428/2007), *et-Tuhef Şerhu'z-Zülef*, Mektebetu Bedr, 3. bs., San'a, 1417/1997, s. 71, 81; Krş. Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, I, s. 275; Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil b. İshâk (ö. 324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, Dâru Franz Shctayz, Wiesbaden, 1980, s. 79.

¹⁵⁸ İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 505; Ca'fer Sübhânî, *Bühûs fî'l-Milel ve'n-Nihal*, V, ss. 360-361.

¹⁵⁹ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî 'İlmi'l-Kelâm "ez-Zeydiyye"*, III, ss. 76-77. İsa b. Zeyd, destek verdiği başarısız isyan hareketi neticesinde oldukça uzun bir süre gizlenmiştir. Öyle ki bir rivayete göre ömrünün yarısını, başka bir rivayete göre ise ömrünün üçte birini saklanarak geçirdiği belirtilmektedir. Bkz. Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 65. İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 505; İbn Hazm, *Cemheretü Ensabi'l-'Arab*, s. 56.

¹⁶⁰ Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, s. 156; Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 65; İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 505.

aleyhindeki zümrelerle de irtibatını sürdürmüştür. Ali evladına yönelik uzlaşma politikası yürüten Halife Mehdî, bozulan ilişkiler ve baş gösteren ayaklanma hareketleri sonucu onları ele geçirmeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır.¹⁶¹ Ömrünün büyük bir bölümünü Hasan'ın riyasetinde saklanarak geçiren İsa b. Zeyd 169/785-6'da Kûfe'de vefat etmiştir.¹⁶²

İsa b. Zeyd'in vefatına ilişkin farklı tarihler zikredilmiştir. İsfehânî (ö. 356/967) onun Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in Abbâsî yönetimi aleyhinde başlattıkları isyan sırasında şehit olduğunu bildirmektedir.¹⁶³ Buna göre İsa'nın ölüm tarihi 145/762'dir. Fahrüddîn Râzî (ö. 606/1210) ile Ebû Nasr Buhârî (ö. 341/953) ise isyana kalkışan Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim'in şehadetlerinden sonra uzun bir süre daha gizlendiğini belirtmektedir.¹⁶⁴ Bu duruma göre onun vefatı 145/762'den sonraki bir tarihte gerçekleşmiştir. Muhsin Emîn (ö. 1952) ise Sabbâh ez-Za'ferânî'nin, dâîsi olduğu İsa b. Zeyd'in ölümünü Halîfe Mehdî'ye haber verdiğini söylemektedir.¹⁶⁵ Buna göre onun vefatı 158/775'ten sonraki bir tarihe denk düşmektedir. Müeyyedî (ö. 2007) ise 166/783'te vefat ettiğini söylemektedir.¹⁶⁶ Söz konusu veriler değerlendirildiğinde kanaatimizce İsa b. Zeyd'in 169/785-6'da vefat etmiş olması tarihî serencâma daha muvafıktır.

¹⁶¹ Hasan b. Sâlih, Kûfe'deki Zeydîlerin ileri gelenlerindedir. Döneminin fıkıh ve kelam âlimi olup bu iki sahada derlediği mecmuaları vardır. İsa b. Zeyd, onun kızıyla evlenmiştir. Hasan b. Sâlih, İsa'dan altı ay sonra vefat etmiştir. Bkz. Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 65. Zeydî - Şîî kaynaklarda bu şahıs hakkında yer alan malumat ile Sünnî kaynakların verdiği bilgiler bazı noktalarda ayrılmaktadır. İbn Sa'd, Hasan b. Salih b. Hay olarak bilinen bu şahsın Hasan b. Hay olduğunu, Nevevî ise bu kişinin gerçek isminin Hasan b. Salih b. Salih b. Hay olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan isyan hareketleri neticesinde İsa b. Zeyd'in uzun bir süre bu şahısla beraber gizlendiği ve Hasan'ın, İsa'dan altı ay sonra vefat ettiği müştereken ifade edilen hususlardır. Ancak bazı eserlerde Zeydî kaynakların aksine Hasan'ın kızıyla evlenen şahsın İsa'nın kendisi değil oğlu Huseyn olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, s. 158; İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, s. 353. Zehebî bu şahsın makbul bir râvi olduğuna yer vererek Vekî b. el-Cerrâh'ın onu "İmam" şeklinde tavsif ettiğini zikretmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII, s. 369. Ayrıca Hasan b. Sâlih, Zeydiyye mezhebinin Sâlihiyye kolunun görüşlerinin kendisine nispet edildiği bir âlim olarak kabul edilmektedir. Bkz. Ca'fer Sübhânî, *Külliyât fi 'İlmi'r-Ricâl*, 2. bs., Müessesetü İmâm es-Sâdık, Kum, Menşûrâtü'l-İlmiyye, Kum, 2000, s. 408; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 509; Mahatvarî, *ez-Zeydiyye*, s. 105; Eymen Fuâd Seyyid, *Târîhu Mezâhibi'd-Dîniyye fi Bilâdi'l-Yemen*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire, 1988, ss. 221-222.

¹⁶² Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, III, s. 80; Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 65; İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 505; İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, s. 353.

¹⁶³ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 343; Cühenî, Mâni' b. Hammâd, *el-Mevsûtu'l-Müeyyessere fi'l-Edyâni ve'l-Mezâhib ve'l-Ahzâbi'l-Mu'âsıra*, 4. bs., Dâru'n-Nedvetü'l-Âlemiyye, Riyad, 1420, C. I, s. 77.

¹⁶⁴ Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, s. 156; Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 65.

¹⁶⁵ Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, ss. 56-58.

¹⁶⁶ Müeyyedî, *et-Tuhef Şerhu'z-Zülef*, s. 151.

İsa b. Zeyd'in Ahmed, Zeyd, Muhammed ve Huseyn adında dört oğlu vardır.¹⁶⁷ Bunlardan Huseyn ve Muhammed'in annesi Abede bnt. Amr b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'tir. Zeyd'in annesi ümmü'l-veled bir kadın, Ahmed'in annesi ise Hâşimî soyundan Âtike bnt. el-Fadl'dır.¹⁶⁸ İsfehânî'nin kaydına göre, İsa b. Zeyd saklandığı dönem içerisinde Kûfe'de bir kadınla daha evlenmiş, ondan da bir kızı olmuştur.¹⁶⁹ Nesep âlimi Umerî'nin verdiği bilgilere göre ise İsa b. Zeyd'in çocukları bunlarla sınırlı değildir. Zira onun Ca'fer, Hasan, Amr ve Yahya isminde dört oğlu; Rukayyetü'l-Kübrâ, Rukayye, Zeynep ve Fâtıma isminde dört kızı daha bulunmaktadır.¹⁷⁰

Ensâb âlimi Mus'ab Zübeyrî (ö. 236/851) ise Kureyş kabilesine tahsis ettiği eserinde, İsa b. Zeyd'in dört kızı ve dört oğlu olduğunu kaydetmektedir. Bunlardan Huseyn, Muhammed ve Zeyneb'in annelerinin Abede bnt. Amr b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib olduğunu; Yahya, Rukayye ve Fâtıma'nın annelerinin ise ümmü'l-veled bir kadın olduğunu belirtmektedir. Ahmed el-Muhtefî'nin annesi ise Âtike bnt. el-Fadl b. Abdîrahmân b. el-Abbâs b. Rebîa b. el-Hâris b. Abdülmuttalib'tir.¹⁷¹

Umerî'nin beyanına göre İsa b. Zeyd'in on iki çocuğu bulunmaktadır. Kızları; Rukayyetü'l-Kübrâ, Rukayye, Zeynep ve Fâtıma'dır. Rukayyetü'l-Kübrâ, Ca'fer b. el-Hasan b. Ali b. Amr b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib ile evlenmiş ve Muhammed adında bir oğlu olmuştur. Fâtıma, İsa b. Zeyd'in saklandığı dönemde evlendiği Kûfeli bir kadından olma kızıdır. Fâtıma henüz babası hayattayken ölmüştür. İsa b. Zeyd'in sekiz oğlu vardır. Bunlar; Ca'fer, Hasan, Ahmed, Zeyd, Muhammed, Huseyn, Amr, Yahyâ'dır. Ca'fer'in, İsa adında bir oğlu vardır. Hasan'ın, Aliyye adında bir kızı vardır. Amr ve Yahya'nın çocukları yoktur. Ahmed b. İsa'nın, Muhammed ve Ali adında iki oğlu vardır. Bunlardan Muhammedü'l-Ekber Ebu'l-Kâsım'ın Ahmed ve Huseyn adında iki oğlu bulunmaktadır. Diğer oğlu

¹⁶⁷ Müeyyedî, *et-Tuhef Şerhu'z-Zülef*, s. 149.

¹⁶⁸ Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 65; Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, s. 156; Ubeydelî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebî Ca'fer, *Tehzîbu'l-Ensâb ve Nihâyetü'l-A'kâb*, thk. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, 2. bs., Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, Kum, 2007, s. 209.

¹⁶⁹ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 345.

¹⁷⁰ Bunlardan Fâtıma, İsa hayatta iken vefat etmiştir. Diğer kızlarından biri de Muhammed b. Ca'fer ile evlenmiştir. Bu evlilikten doğan Muhammed ise Halîfe Mütevekkil döneminde Rey bölgesinde bir isyan çıkarmıştır. Bkz. Umerî, *el-Mecdî fi Ensâbi't-Tâlibîn*, s. 389.

¹⁷¹ Zübeyrî, *Nesebi Kurayş*, Cüz II, s. 67.

Ali'nin ise Muhammed Ebû Ca'fer adında tek oğlu vardır. Ali b. Ahmed b. İsa, babasından rivayette bulunmuştur.¹⁷²

Ahmed b. İsa'nın kardeşlerinden Muhammed, Mahzûm kabilesinden biri ile evlenmiştir. Nesli oğlu Ali ile devam etmiştir. Ali el-İrâkî olarak bilinen Ali b. Muhammed b. İsa, Halife Mu'tasım döneminde isyan etmiş ve Mürre b. Gatafân tarafından öldürülmüştür. Nesli Hüseyin adındaki tek oğlundan Irak'ta devam etmiştir.¹⁷³ Diğer kardeşi Zeyd, Halife Emîn'in katledilmesinden sonra Medine'de vefat etmiştir.¹⁷⁴ Zeyd b. İsa'nın nesli ise tek oğlu, el-Muhtefî olarak bilinen Muhammed'ten devam etmiştir. Muhammed b. Zeyd'in nesli de Ahmed, Hasan, Huseyn ve Muhammed adındaki oğullarından devam etmiştir.¹⁷⁵ Ahmed b. İsa'nın en küçük kardeşi Huseyn ise, İsa b. Zeyd'in saklandığı dönemde Kûfe'den biri ile evlenmiştir. Nesli Muhammed, Ahmed, Zeyd ve Ali adındaki dört oğlundan devam etmiştir.¹⁷⁶

Ahmed b. İsa'nın, Muhammed¹⁷⁷ ve Ali¹⁷⁸ adında iki oğlu vardır.¹⁷⁹ Onun soyu da bu iki oğlundan devam etmiştir. Muhammed'in Ali el-Mükeffil adındaki oğlu Bağdat bölgesinde yaşamıştır. Burada Ali oğullarının menfaatine yönelik birtakım faaliyetler içine girmiş ve Abbâsî yönetimi tarafından cezalandırılmıştır. Bağdat'ta hapsedilen Ali el-Mükeffil, hapisteyken vefat etmiştir.¹⁸⁰ Muhammed b.

¹⁷² Umerî, *el-Mecdî fî Ensâbi't-Tâlibîn*, s. 389.

¹⁷³ Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 66; Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, s. 158; İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, ss. 515-517; Eş'arî, *Makâlât*, s. 83.

¹⁷⁴ İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 515.

¹⁷⁵ Muhammed b. Zeyd b. İsa'nın oğullarından Ahmed'in nesli muhtelif bölgelere yayılmıştır. Onun nesli çocukları Muhammed Ebû Abdillâh ile Irak'ta ve ekseriyetle Mısır'da, Muhammed Ebû Ahmed ile Mısır ve Halep'te, Muhammed Ebu'l-Hasan ile Semerkant'ta devam etmiştir. Muhammed b. Zeyd b. İsa'nın diğer çocukları Hasan, Huseyn ve Muhammed'in nesilleri ise oldukça azdır. Bkz. Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, s. 156; Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, ss. 66-68; Ubeydelî, *Tehzîbu'l-Ensâb*, s. 215; İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, ss. 513-515.

¹⁷⁶ Oğullarından Muhamed b. Huseyn'in kabri Nişabur'un Khosrowjerd kasabasındadır. Nesli Huseyn, Ahmed ve Muhammed isimli oğulları ile Taberistan ve Medine bölgelerinde devam etmiştir. Ahmed b. Huseyn, Hurrî şeklinde nisbelendirilen ilk kişidir. (Hurre/Harre Medine'de bir yerin adıdır.) Oğlu Muhammed el-Hurrî'nin nesli tek oğlu Süleyman'dan türemiş ve Buhârâ bölgesinde yayılmıştır. Süleyman'ın neslinin kesildiğini söyleyenler olduğu gibi onun Ali Hasan ve Abdullah adlı oğullarının olduğunu söyleyenler de vardır. Ahmed b. İsa'nın kardeşleri arasında soyu en yaygın olanlardan biri Huseyn b. İsa'dır. Nesebi hakkında ayrıntı için bkz. Bkz. Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, ss. 158-162; Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, ss. 65-66; Ubeydelî, *Tehzîbu'l-Ensâb*, ss. 210-215.

¹⁷⁷ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 539.

¹⁷⁸ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 498.

¹⁷⁹ Ca'fer Sübhânî, *Bühûs fî'l-Milel ve'n-Nihal*, VII, s. 390.

¹⁸⁰ Nesep âlimleri, Muhammed b. Ahmed b. İsa'nın tek oğlu olduğu konusunda ittifak halinde iken, İsfehânî, hapsi esnasında vefat edenin Ali b. Muhammed değil Ahmed adında diğer bir oğlu olduğunu söylemektedir. Bkz. İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 539.

Ahmed'in soyu, Ebu'l-Hasan olarak bilinen tek oğlu Ali el-Mükeffil'den¹⁸¹ türemiştir.

Ali el-Mükeffil'in nesebi de iki oğlundan devam etmiştir. Bunlardan Ebu'-Huseyn olarak bilinen Yahya b. Ali el-Mükeffil, aslen Bağdatlı olup, Şam bölgesinde Hama şehri yakınlarındaki Şeyzer kasabasında yaşamıştır. Ebubekr b. Mücâhid (ö. 324/936) ve Abbâs b. 'Ukde'den (ö. 332/944) rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ali er-Reb'î ve Ali b. Mûsâ es-Simsâr isimli şahıslar hadis rivayet etmişlerdir. Kaynaklar ondan yüksek zekâ istidadı ve derin kavrama vukufiyetine sahip bir kimse olarak söz etmektedir. Ali el-Mükeffil'in de iki oğlu vardı. Bunlardan Yahya b. Ali ez-Zeydî 389/999 senesinde vefat etmiştir.¹⁸² Diğer oğlu ise Ubeydullah b. Ali el-Mükeffil'dir. "ed-Darîr" olarak tanınan bu şahıs, Bağdat'ta yaşamış ve orada vefat etmiştir. Nesli ise Hasan ve Ahmed isimli oğullarıyla yine Bağdat bölgesinde devam etmiştir.¹⁸³

Nessâbî, Ahmed b. İsâ'nın soyunun, Muhammed el-Mükeffil ve onun Sâhibu'z-Zenc olduğu söylenen oğlu Ali el-Mükeffil'den türediğini belirtmiş, diğer oğlu Ali'den söz etmemiştir.¹⁸⁴ Fakat Ahmed b. İsâ'nın diğer oğlu Ali b. Ahmed'in de iki oğlu vardır. Bunlardan Huseyn, Kirman bölgesinde; Muhammed ise Horasan bölgesinde nesillerini sürdürmüşlerdir.¹⁸⁵

1.2.1.3. Yönetimle İlişkisi

Ahmed b. İsâ'nın (ö. 247/861) yaşadığı dönem, Alioğulları ile Abbasoğulları arasında çoğunlukla siyasî alanda devam eden mücadelesine tanıklık etmiştir. Yönetim gücünü elinde bulunduran Abbasîler, her fırsatta hilâfetin kendilerinin

¹⁸¹ Ahmed b. İsâ'nın torunu Ali b. Muhammed ile Zencî isyanını başlatan Ali b. Muhammed farklı şahıslardır. 255/869'de isyan eden Sâhibu'z-Zenc Ali b. Muhammed, aslında Harihîliğe yakın fikirleri ile bilinmektedir. Ne var ki başlağıçtan beri Abbâsî yönetimine karşı muhalif bir siyaset izleyen Ali-Fatıma neslinin desteğini alarak ayaklanmayı daha geniş bir tabana yaymak için destek istediği Şîî çevrelere kendisini Ali el-Mükeffil olarak tanıtmıştır. Ahmed b. İsâ'nın torunu Ali'nin nisbesi el-Mükeffil iken Sâhibu'z-Zenc olarak bilinen Ali b. Muhammed ez-Zencî'nin nisbesi el-Mükeffil'dir. Bkz. Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, s. 156. Fakat isyanın süresi, boyutu, Abbasî halifelerini meşgul edişi ve sonuçları göz önüne alındığında onun bu teşebbüsünün başarılı olduğu söylenebilir. Zencî isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Baydar, *Abbasiler Tarihinde (H. 255-270/M. 869-883) Zencî İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, DEÜ SBE, İzmir, 2007.

¹⁸² Ubeydelî, *Tehzîbu'l-Ensâb*, s. 215; Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003, C. VIII, s. 655.

¹⁸³ İbn İnebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 511; Ubeydelî, *Tehzîbu'l-Ensâb*, s. 215.

¹⁸⁴ Nessâbî, *Sirâcu'l-Ensâb*, s. 106.

¹⁸⁵ Ubeydelî, *Tehzîbu'l-Ensâb*, s. 215.

hakkı olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Ali ahfadını sindirmek istemişlerdir. Özellikle takiyye ve gizli daveti benimsemeyerek Ali-Fâtıma soyuna mensup kıyâm önderlerini yalnız bırakmamayı gerekli gören Zeydîler, Abbâsî iktidarına karşı gayr-i nizâmî bir faaliyet içerisine girmişlerdir. Bu çabalarında tek başlarına istedikleri başarıyı elde edemeyen Zeydî gruplar, merkezî otoritenin zayıflamasıyla birlikte zaman zaman Ali oğullarına sempatisi bulunan ve yönetim aleyhinde faaliyet gösteren farklı kesimlerle birlikte hareket etmişlerdir.¹⁸⁶

Ahmed b. İsâ'nın (ö. 247/861) Abbâsî yönetimiyle münasebeti, onun ve kardeşi Zeyd'in hilafet sarayına getirilmesiyle başlamıştır. Babası İsa b. Zeyd (ö. 169/785-6) vefat ettiği zaman, vasiyeti üzerine yakın dostu ve yardımcısı Hâdır, onun küçük yaştaki çocukları Ahmed ve Zeyd'i Abbâsî halifesi Hâdî'nin sarayına götürmüştür. Çocukları ona teslim etmek için Hâdî'den izin istemiş, Ahmed ve Zeyd'i saraya bırakmıştır.¹⁸⁷

Tarihî ve biyografik kaynaklarda Ahmed b. İsâ ile kardeşi Zeyd'in hilafet sarayına götürülmesi hususunda nispeten birbirinden farklı hikâyeler yer almaktadır. İsfehânî'nin (ö. 356/967) verdiği bilgilere göre Ahmed ile kardeşi Zeyd'i, Halife el-Hâdî'ye götüren Hâdır değil; İbn 'Îlâk es-Sayrafî'dir. Çünkü Hâdır, İsâ b. Zeyd'in vefatından önce öldürülmüştü. İsfehânî'nin zikrettiği bir başka bilgiye göre ise İbn 'Îlâk es-Sayrafî, çocukları Hâdî'ye götürme sırasında yalnız değil, Sabbâh ez-Za'ferânî ile beraber idi.¹⁸⁸

Mekâtîlü't-Tâlibîn adlı eserde yer alan başka bir rivayete göre ise Ahmed ve kardeşi Zeyd'i saraya götüren Sabâh ez-Za'ferânî'dir. Bu rivayette dikkat çeken başka bir husus da çocukların Hâdî'ye (169/785-170/786) değil halife Mehdî'ye (158/775-169/785) götürülmesidir.¹⁸⁹ Buna göre Halife Mehdî'ye İsa b. Zeyd'in üç dâîsinin haberi ulaşmıştır. Onlar İbn 'Îlâk es-Sayrafî, Hâdır Mevlâ ve Sabâh ez-Za'ferânî'dir. İsa b. Zeyd'in vefatı üzerine Za'ferânî, Ahmed ve kardeşi Zeyd'i himayesine alarak onları Bağdat'a getirmiş, çocukları güvenli bir yere bırakıp kılık değiştirerek Mehdî'nin sarayına gitmiştir. Dönemin veziri Fazl b. Rebî'ye, (ö.

¹⁸⁶ Yusuf Gökalp, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yay., Ankara, 2014, ss. 127-128.

¹⁸⁷ İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 507; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, s. 57.

¹⁸⁸ Ahmed b. İsâ, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 20.

¹⁸⁹ Wilferd Madelung, "Ahmad b. 'Isâ b. Zayd" *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2004, S. 12 (Supplement), ss. 48-49.

208/824) halifeye çok önemli bir haber getirdiğini söyleyerek Mehdî ile görüşmek istediğini bildirmiştir. Ancak vezirden izin alamayınca kendisinin İsa'nın dâîlerinden Sabbâh ez-Za'ferânî olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır.

Bunun üzerine Rebî', yönetim aleyhinde faaliyet gösteren bir Alevî liderin dâîsi olduğunu öğrendiğinde halifenin kendisini muhakkak öldürteceğini söyleyerek onu uyarmıştır. Nitekim Halîfe'nin huzuruna girer girmez, Mehdî ona "Allah seni yaşatmasın, seni Kâbe'sine yaklaştırmassın. Ey Allah'ın düşmanı! Demek sen düşmanım (İsa'nın) dâîsisin ve benim devletimin aleyhinde çalışırsın öyle mi?" demiştir. Za'ferânî ise İsa'yı hatırladıkça üzüldüğünü söyleyip saraya müjde ve taziye için geldiğini bildirmiştir. Mehdî "O zaman sen o hâinin adamlarıyla beraber hareket ettiğini itiraf mı ediyorsun? Neyi müjdeleyeceksin, kimi taziye edeceksin?" diyerek onu cezalandırmak istemiştir. Za'ferânî, İsa b. Zeyd'in vefat ettiğini söyleyince bunu duyan Halîfe Mehdî, defalarca secde ederek böyle bir düşmandan kurtulduğu için şükretmiştir.¹⁹⁰

Mehdî, İsa'nın ölümünden dolayı şükretmeyi sürdürürken Za'ferânî'ye getirdiği müjdeli habere karşılık bir ihtiyacı olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Sabbâh ez-Za'ferânî, İsa'nın çocuklarının açlık ve sefalet çektiklerini ve kendisinin onlara bakmaktan âciz olduğunu söyleyerek çocukları saraya bırakmak istediğini bildirmiştir. Za'ferânî, ısrarla Mehdî'ye yalvarmış ve "Bunlar İsa b. Zeyd'in çocuklarıdır. Eğer onlara bakmaya muktedir olsaydım, onları asla sana getirmez ve senden bir şey istemezdim. Fakat onlar sefalet çekiyorlar ve telef olmak üzereler. Hiç olmazsa babalarının toprağı kuruyup yası dinene kadar onların sana sığınmalarına müsaade et. Sen ise insanların dostusun, onların bakımı ve himayesi sana ağır gelmez. Artık onlar senin çocukların ve senin yetimlerindir. Senden başka bir şey istemiyorum." demiştir. Bunun üzerine Halîfe Mehdî onları Allah'ın, Resûlü'nün (sav) ve atalarının bir emaneti olarak himaye edeceğine dair Za'ferânî'ye söz vermiştir.¹⁹¹ Anlaşıldığına göre Halîfe Mehdî, her ne kadar bunu kabul etmek istemese de Ali evladını kontrol altında tutmanın bir yolu olarak İsa'nın çocuklarına sahip çıkmayı kabul etmiş olmalıdır.

İsfehânî, Ahmed ve Zeyd'in hilafet sarayına götürülmesi hususunda Ahmed b. Ubeydullah b. Ammâr'ın farklı bir hikâyeyi kendisine naklettiğini söylemektedir.

¹⁹⁰ Emîn, *A'yânu 'ş-Şîa*, III, s. 57.

¹⁹¹ İsfehânî, *Mekâtîlü 't-Tâlibiyyîn*, ss. 355-359; Emîn, *A'yânu 'ş-Şîa*, III, s. 57.

Buna göre İsa b. Zeyd, vefatına kadar Hasan b. Sâlih'in yanında saklanmış ve Mehdî döneminde vefat etmiştir. Ancak Hasan b. Sâlih, onu defnetmiş ve öldüğünü kimseye söylememiştir. Meclisinde bulunan yakın arkadaşlarını da İsa'nın vefat haberini halifeye duyurmamaları konusunda uyarmıştır. Bu nedenle İsa'nın vefat ettiğini, Hasan b. Sâlih ölünceye kadar kimse öğrenememiştir. Fakat Hasan'ın vefatından kısa bir sonra İbn 'Îlâk es-Sayrafî kimliğini gizleyerek¹⁹² gizlice Mehdî'nin sarayına gitmiş ve İsa b. Zeyd'in de onun dâisi Hasan b. Sâlih'in de vefat ettiğini halifeye haber vermiştir. Halife Mehdî bu haberi aldığı anda çok sevinmiş ve elçiyi ödüllendirmek için ihtiyacını sormuştur. Bunun üzerine Sayrafî de "İsa öldü; fakat çocukları hayatta, senden onları himaye etmeni istiyorum. Yemin ederim ki tamamını değil sadece iki tanesini korumanı istiyorum. Zaten Hasan b. İsa b. Zeyd babası yaşarken vefat etmişti. Diğer oğlu Hüseyin de Hasan b. Sâlih'in kızıyla evlidir." diyerek İsa'nın diğer iki oğlu Ahmed ve Zeyd'i Mehdî'nin huzuruna getirmiştir. Halife onları himaye etmiş ve onlara muayyen zamanlarda erzak tahsis etmiştir. Daha sonra da onları hususi olarak Medine'ye göndermiştir. Zeyd b. İsa hastalanmış ve 175/792 civarında Medine'de vefat etmiştir. Ahmed b. İsa ise Harun Reşîd'in (170/786-193/809) dönemindeki isyan hareketine kadar Bağdat'ta kalmıştır.¹⁹³

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklar, Ahmed b. İsa'nın yaşamına yön veren bazı hadiseler ve şahıslar hususunda zaman zaman birbirinden farklı rivâyetlere yer vermişlerdir. Nitekim Ahmed ve Zeyd'in hilafet sarayına getirilmesi ve orada ne kadar kaldıkları konusunda kaynaklarda kısmen birbirinden farklı ayrıntılar bulunmaktadır. Söz konusu haberler arasındaki temel farklar şunlardır: Yukarıda zikredilen ilk rivâyette Ahmed ve Zeyd'i Halife Mehdî'ye getiren Sabbâh ez-Za'ferânî'dir. Diğer rivâyete göre ise onları saraya götüren İbn 'Îlâk es-Sayrafî'dir. Yine ilkinde Ahmed ve Zeyd, hilafet sarayında Halife Emîn'in döneminin sonlarına kadar kaldılar. İkinci rivâyette ise her ikisi de Harun Reşîd devrinde Medine'ye gitmişlerdir.¹⁹⁴

¹⁹² Bu şahsın İsa b. Zeyd'in ashâbından ve dâilerinden İbn 'Îlâk es-Sayrafî olduğu belirtilmektedir. Bkz. İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 358.

¹⁹³ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 492; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, s. 57.

¹⁹⁴ Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, s. 57. Ahmed b. İsa hakkında verilen ihtilaflı bilgiler bunlarla sınırlı değildir. Nitekim Emâlî'de yer alan biyografik beyanata göre Ahmed b. İsa, Halife Mehdî'ye değil, Hâdî'ye teslim edilmiştir. Hâdî, onlara muayyen zamanlarda erzak tahsis etmiş ve Medine'ye göndermiştir. Madelung ise onları Medine'ye gönderen halifenin Mehdî olduğunu zikretmektedir. Zeyd burada vefat etmiş, Ahmed ise Harun Reşîd'in hilafetine kadar Medine'de kalmıştır. Harun

Kanaatimizce ikinci aktarım, tarihi akışa daha muvafık görünmektedir. Zira ilk aktarımda Ahmed ve Zeyd'in hilafet sarayına Sabbâh ez-Za'ferânî tarafından götürüldüğü bilgisi yer almaktadır. Fakat bu durum tarihî verilere ters düşmektedir. Çünkü bu rivâyette İsa'nın çocukların hilafet sarayında Halîfe Emîn (193/809-198/813) döneminin sonlarına kadar kalmış oldukları yönündeki bilgi tarihen imkânsızdır. Öyle ki Ahmed b. İsâ, Harun Reşid'e (170/786-193/809) karşı ayaklanmış ve başarısız isyan girişimi neticesinde yine onun döneminde Bağdat'ta hapsedilmiştir. Bu durumda onun, Emîn'in hilafetinin sonlarına kadar Abbasî sarayında kalması mümkün değildir. Diğer taraftan kardeşi Zeyd b. İsâ da (ö. 175/792) yine Harun Reşid döneminde Medine'de vefat etmiştir. Aynı şekilde onun da Halîfe Emîn dönemini görmesi tarihi verilerle çelişmektedir.

Takip eden süreçte Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) soyundan gelen pek çok kimse hilafet talebiyle isyana başvurmuştur. Abbasî yönetiminin isyan hareketlerine karşı izlediği temel strateji ise muhalif faaliyet ve yapılanmaların bertaraf edilmesidir. Bu sebeple iktidarı hedef alan teşebbüslere karşı sert bir politika izlenmiştir. Ancak burada temel sorun, Abbasî iktidarının İsa b. Zeyd (ö. 169/785-6) gibi yönetime muhalif bir karakterin çocuklarına niçin sahip çıktığı hususudur. Oysa İsa b. Zeyd uzun süre Abbasî idaresi aleyhinde faaliyet göstermiştir. Halife Mansûr döneminde Nefsü'z-Zekiyye (ö. 145/762) ve kardeşi İbrahim b. Muhammed'in (ö. 145/763) hilafeti ele geçirme maksatlı hareketlerine fiilen destek vermiştir. Kûfe başta olmak üzere Hicâz, Irak ve Horasan bölgelerinde Abbasî idaresinden memnun olmayan zümreleri Nefsü'z-Zekiyye etrafında bir araya getirmeye çalışmıştır. Bu isyanın başarısız olması sonucu, Basra'da İbrahim b. Muhammed'in hareketine destek vermiştir. İbrahim'in öldürülmesi sonrasında da muhalif tutumunu sürdüren İsa b. Zeyd, Halife Mehdî'nin Zeydî kesimlere yönelik ılımlı tavrını fırsata dönüştürmüştür. Mehdî'nin (158/775-169/785) göreve getirdiği Zeydî vezir Yakub b. Davud'un müsamahakâr tavrı sayesinde İsa, Kûfe'de geniş hareket alanı bulmuş ve muhalif yapılanmalar içerisine girmiştir.¹⁹⁵

Reşid'in hilafeti sırasında birtakım Zeydî fikirlere yönelmiş akabinde de yönetim aleyhinde muhalif tutumu sebebiyle tutuklanmı ve hapsedilmiştir. Fırar edene kadar uzun bir müddet de hapiste kalmıştır. Bkz. Ahmed b. İsâ, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 20; Bkz. Madelung, "Ahmad b. 'Isâ b. Zayd" ss. 48-49.

¹⁹⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, s. 346; Fudayl Şâmî, *Târîhu'l-Fırkati'z-Zeydiyye beyne'l-karneyni's-sânî ve's-sâlis*, Matbaatü'l-Âdâb, Necef, 1394/1974, ss. 163-164; Najam Haider, "The Contested Life of 'Isâ b. Zayd: Notes on the Construction of Zaydî Historical Narratives." *Journal of Near Eastern Studies*, S. 72, 2013, ss. 169-178.

O halde Abbasî yönetimi, sistematik biçimde isyan hazırlığı yapan ve Sabah ez-Za'ferânî, Hâdır Mevlâ, İbn 'Îlâk es-Sayrafî gibi dâîleri ile toplumda muhalif hareketlere zemin hazırlayan bu şahsın evlatlarına hangi amaçla sahip çıkmıştır?

Bu sorunun cevabı, Abbas oğulları ile Ali evladının Emevî karşıtı söylem ve eylemlerinde birleşmelerine kadar uzanan derin ve tarihî köklere sahiptir. Zira Abbasî yönetimi, Ali oğullarının desteğiyle hilafeti ele geçirdikten sonra söylem değiştirerek hilafeti tek başına sahiplenme yoluna gitmiştir. Takip eden süreçte Ali ahfadının hilafette hak sahibi olmadığını deklare ederek bunu çeşitli delillerle temellendirmişlerdir. İlerleyen süreçte devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Ebu Ca'fer Mansûr'un (136/754-158/775) benimsediği ve devlet politikası haline getirdiği bu husus, hilafette Ali oğullarının hiçbir surette hak sahibi olmadıkları yönünde kesinleştirilmiştir. Buna mukabil Ali ahfadı ve özellikle de aksiyoner bir kimlikle tarih sahnesine çıkan Zeydiyye, "imamet" ve "kıyâm" konusunda benimsediği görüşlerden hareketle Abbasî iktidarını hedef alan ayaklanmalar tertip etmişlerdir. Zeydî geleneğin benimsediği bu görüşler, mensuplarını hilafeti ele geçirme hedefiyle hareket eden muhalif bir zümreye dönüştürmüştür.

Özellikle "er-rızâ min âli Muhammed" söylemi¹⁹⁶ Zeydî unsurla beraber Abbasî yönetiminden hoşnut olmayan çeşitli çevreleri de ortak harekete davet eden bir slogan haline gelmiştir. Dolayısıyla Abbasî yönetimi en güçlü olduğu dönemlerde bile son derece geniş bir sosyolojik tabana hitap eden bu söylemden ve bunu takip edecek olan isyan hareketlerinden çekinmiştir. Tabiatıyla Abbâsîler, doğrudan iktidarı hedef alan bu yıkıcı faaliyetleri ve hilafet talebiyle baş kaldıran unsurları, benimsedikleri katı siyasetle bertaraf etmeyi hedeflemişlerdir. Devlet politikası haline getirdikleri bu tutum kuşkusuz Ali ahfadını ve Ali-Fatıma soyuna önem atfeden çeşitli zümreleri olumsuz etkilemiştir. Bu durumun açık bir tezahürü olarak Abbasî yönetimi Ahmed b. İsa ve kardeşi Zeyd'i Kûfe'den uzak tutmak istemiş ve İsa b. Zeyd'in (ö. 169/785-6) vefatı sonrasında onları hilafet merkezine kabul etmiştir.

Kanaatimizce bu husus, Abbasî yönetiminin Ali ahfadına yönelik benimsediği ve onları kontrol altında tutma maksatlı geleneksel bir devlet politikasının yansıması

---

¹⁹⁶ Bu söylem isyan hareketinin daha geniş çevrelere şâmil kılınması ve hilafetin ehliyetli bir kimsenin eline geçeceğine işaret eden meşhur bir söylemdir. Ali oğullarının sıkça başvurduğu bir kavramdır. Bkz. İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 76, 155, 157, 193, 378, 428, 506.

olarak mütalaa edilmelidir. Nitekim Halife Mansûr'un ölmeden kısa bir süre önce oğlu Mehdî'ye verdiği nasihatlar, bu kanaatimizi destekler niteliktedir. Çünkü Mansûr, halifeliği sırasında iki kişiye karşı dikkatli olmasını öğütlemiş ve bunlara yönelik sıkı tedbirler alması gerektiğini söylemiştir. Bunlardan biri veliahtlıktan uzaklaştırılan İsa b. Musa, diğeri ise devlet aleyhindeki faaliyetlerin lideri İsa b. Zeyd idi. Hatta İsa b. Zeyd tehlikesini bertaraf etmek için devlet hazinesini ve emrindeki tüm birlikleri seferber etmekten çekinmemesi gerektiği üzerinde durmuştur.¹⁹⁷

Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) Abbasî yönetimiyle münasebetindeki en çalkantılı zaman dilimini, hiç kuşkusuz onun ayaklanma hareketi ve sonrasında gelişen hadiseler oluşturmaktadır. Zira onun en faal olduğu dönem ise Harun Reşîd dönemidir. Ahmed b. İsa, Harun Reşîd'in hilafeti sırasında Medine'de yaşamış ve yönetim aleyhinde yürüttüğü birtakım ayaklanma hazırlıkları ile gündeme gelmiştir. Harun Reşîd'e karşı bir isyan çıkarmaya çalışmış ve Abbasî hilafeti aleyhinde başlattığı bu hareket sebebiyle halifeye rapor edilmiştir. Bunun neticesinde Harun Reşîd'in emriyle tutuklanarak Bağdat'a sürülmüş ve orada hapsedilmiştir. Ancak bir süre sonra hapisten kaçmış ve Muhammed b. İbrahim b. el-İmâm'ın yanında bir müddet Bağdat'ta gizlenmiştir. Daha sonra Basra'ya giden Ahmed b. İsa uzun bir süre izini kaybettirmiştir.¹⁹⁸

Başka bir rivayete göre ise Ahmed b. İsa isyan hazırlığı iddiasıyla beraberinde bulunan Kâsım b. Ali (b. Ömer b. Ali b. el-Huseyn) ve onun ümmü'l-veled annesi ile birlikte Halife Harun Reşîd'e ihbar edilmiştir. Bunun üzerine Halife, ikisinin Hicaz'dan çıkartılarak yerlerinden edilmesini ve huzuruna getirilmesini istemiştir. Ahmed ve Kasım yönetim merkezine getirilince, Harun Reşîd kontrol altında tutulmaları için tevkif edilmelerini istemiştir.¹⁹⁹ Akabinde de vezir Fazl b. Rebî'nin gözetiminde Bağdat'ta hapsedilmişlerdir. Böylece her ikisi de Fazl b. Rebî'nin kontrolü altına girmiştir.²⁰⁰

Kanaatimizce Ahmed b. İsa, isyan hazırlığı sırasında başta Kâsım b. Ali olmak üzere Medine'de bulunduğu zaman diliminde yönetime muhalif unsurlardan da destek almış olmalıdır. Çünkü çocukluğunu Abbasî sarayında geçiren ve Harun

¹⁹⁷ Bkz. Taberî, *Târîh*, VIII, ss. 106-107.

¹⁹⁸ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 152; Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi*, VII, ss. 177-178.

¹⁹⁹ Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), s. 327.

²⁰⁰ Nevfelî, *Kitâbu'l-Ahbâr*, s. 108; Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 20; Madelung, "Ahmad b. 'Isa b. Zayd" ss. 48-49.

Reşîd'in emriyle Medine'de yetişen birinin tek başına bir isyan hareketi tertip etmesi imkân dâhilinde değildir. Dolayısıyla ayaklanma teşebbüsüyle ilgili ikinci aktarım daha makul görünmektedir. Öyle ki Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) torunu olması bakımından Ahmed b. İsâ, potansiyel bir lider olarak görülmüş ve Hicâz havalisinde görüştüğü muhalif kesimler, onun nesep karizmasını kullanarak doğrudan hilafeti heden alan bir hurûç hareketinin baş aktörü olma konusunda onu ikna etmiş olmalıdırlar.

Buna göre Ahmed b. İsâ 185/800-801 senesinde Abadân bölgesinde bir isyan başlatmış ve Basra civarında etkili olmuştur. Burada muhalif unsurları kendisine biata çağırılmış ve iktidarı hedef alan ayaklanma girişiminin sosyolojik tabanını güçlendirmek istemiştir. Fakat sonrasında yeterli desteği bulamadığından isyan hareketi tesirini yitirmeye başlamıştır. Faaliyet alanının daraldığını ve eylemin sosyal zemininin güç kaybettiğini fark eden Ahmed b. İsâ kaçmak zorunda kalmıştır.²⁰¹ Ancak Harun Reşîd, veziri Fazl b. Rebî' kanalıyla Ahmed b. İsa'yı yakalatıp hapsettirmiştir. Dahası 186/802 senesinde ona malî destek verdiği gerekçesiyle Bağdat mu'tezilesinin ileri gelenlerinden Sümâme b. Eşres'i (ö. 213/828) de hapsetmiştir.²⁰² Sonraki süreçte Ahmed b. İsâ hapisten firar etmeyi başarmış ve vefatına kadar uzun bir müddet izini kaybettirmiştir.²⁰³

İsfehânî, Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn adlı eserinde onun hapisten kurtuluşunun nasıl gerçekleştiği hususunda birtakım ihtilafların olduğunu belirtmiştir. İsfehânî'ye göre, Ahmed b. İsâ'nın (ö. 247/861) hapiste uzun müddet kalmasından dolayı çektiği sıkıntı ve eziyetlere yer vermemesine rağmen anlatılan hikâyelerden doğruya en yakın olanı, Nevfelî'nin zikrettiğidir.²⁰⁴ İsfehânî'nin aktardığına göre ise Ahmed b. İsa ve beraberindeki Kâsım, bazı Zeydîlerin yardımıyla firar etmişlerdir.²⁰⁵

Ahmed b. İsâ'nın firarını takip eden süreçte Abbâsî bürokrasisi tarafından ciddi bir istihbarat faaliyetine konu olduğunu görmekteyiz. Onun Basra'da bulunduğu zaman dilimi içerisinde yönetimle olan ilişkisi, casusluk ve teftiş operasyonları üzerinden dolaylı şekilde devam etmiştir. Çünkü onun Basra'ya

²⁰¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, s. 782; Madelung, "Ahmad b. 'Isâ b. Zayd" ss. 48-49.

²⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, s. 783.

²⁰³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, s. 1010.

²⁰⁴ Arıntı için bkz. Nevfelî, *Kitâbu'l-Ahbâr*, ss. 108-109; İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 494; Ahmed b. İsâ, *el-Emâlî*, I, s. 20. Krş. Nevfelî, *Kitâbu'l-Ahbâr*, ss. 108-109; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, ss. 57-58; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), s. 327.

²⁰⁵ Arıntı için bkz. İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, ss. 493-494; Ahmed b. İsâ, *el-Emâlî*, I, ss. 20-21.

ulaşmasıyla beraber yeni gelişmeler yaşanmıştır. Ahmed b. İsa hapisten kaçtıktan sonra kendisine sığındığı Muhammed b. İbrahim ile beraber hareket etmiş ve bu sayede uzun süre gizlenmeyi başarmıştır. Ancak Harun Reşid, her yerde onların izini sürmeye başlamış, Basra ve Kûfe bölgelerine casuslar göndermiştir. Onları korkutmak ve ele geçirmek maksadıyla çeşitli istihbârî faaliyetlere başvuran Harun Reşid, onları sıkı bir takibata maruz bırakmıştır. Hatta onları ele geçirmek için, evlerinde gizlendiklerini düşündüğü Şif kimselerin adreslerine baskınlar düzenletmiş, sahibi töhmet altında bulunan her evin aranmasını emretmiştir. Fakat Abbasî bürokrasisinin aldığı önlemler, Ahmed b. İsa ve bağlantılı olduğu kimseleri ele geçirme hususunda yetersiz kalmıştır.²⁰⁶

Ahmed b. İsa'nın, Harun Reşid döneminde devletin istihbârî mekanizmasını uzun süre meşgul ettiğini görüyoruz. Devletin bu mesele üzerindeki kararlı tutumu, Halife'nin Ahmed b. İsa liderliğinde patlak vermesi muhtemel yeni bir isyandan dolayı endişe duyduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Ahmed b. İsa, Harun Reşid'in emriyle Abbasî bürokrasisi tarafından sıkı bir takibata maruz bırakılmıştır. O ise yakalanmamak için mütemadiyen yer değiştirmek suretiyle saklanmaya devam etmiştir. Onu bulup tutuklamak üzere aleyhinde çeşitli tertipler yapıldıysa da başarılı olunamamıştır.²⁰⁷ Bu teşebbüslerin ardından yönetim, onu ele geçirmek için tekrar harekete geçmiştir. Öyle ki Harun Reşid'in, onun Basra'da saklandığı süreç içerisinde bölgedeki teftiş faaliyetlerini yoğunlaştırdığı görülmektedir.²⁰⁸

Burada Abbasî yönetiminin, devlet aleyhinde hareket ederek muhalif kesimleri isyana kalkışmaları yönünde fikren ve fiilen destekleyen kimselere yönelik katı bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir.²⁰⁹ Fakat Abbasî bürokrasisinin tüm çabalarına rağmen Ahmed b. İsa'yı ele geçirmek mümkün olmamıştır. Yönetim aleyhindeki çalışmalarını sürdüren Ahmed b. İsa, bulunduğu bölgelerde devlet mekanizmalarını uzun süre meşgul etmeyi başarmıştır. Nitekim Basra ve Ehvâz havalisinde gizlendiği zaman dilimi içerisinde de Ali oğulları adına çeşitli faaliyetlerde bulunarak muhalif tutumunu devam ettirmiştir. Sadece isyana kalkıştığı Harun Reşid döneminde değil, vefat ettiği Mütevekkil devrine kadar çok sayıda halife, kimi zaman sert kimi zaman ılımlı politikalarla Ahmed b. İsa'yı ve onun

²⁰⁶ Ayrıntı için bkz. Nevfelî, *Kitâbu'l-Ahbâr*, s. 108; İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, ss. 493-496; Emîn, *A'yânu's-Şia*, III, ss. 57-58; Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, s. 21.

²⁰⁷ Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi*, VII, ss. 177-178; Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 152.

²⁰⁸ Ayrıntı için bkz. İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, ss. 496-498; Emîn, *A'yânu's-Şia*, III, ss. 57-58.

²⁰⁹ Hakyemez, *Gaybet İnanç*, s. 57.

bağlantılı olduğu Şîî grupları kontrol altına almaya çalışmışlardır. Bu durum kendi döneminin tarihiyle kıyaslandığında görkemli bir gücü elinde bulunduran Abbasî devlet yapılanması açısından büyük bir tehdit olarak ele alınmıştır. Ayrıca istihbarat mekanizmasının mütemadiyen onu ve irtibatlı olduğu kimseleri ele geçirmeye çalışması da Abbasî yönetiminin Ahmed b. İsa'nın liderliğinde Ali evladından neşet edebilecek olası bir ayaklanma hareketinden çekindiğini göstermektedir.

Harun Reşîd (170/786-193/809) dönemini takip eden süreçte Ahmed b. İsa (ö. 247/861) uzun bir süre gizlenmiş²¹⁰ ve böylece Abbasî yönetimiyle doğrudan bir ilişki içerisinde olmamıştır. Ancak onun Basra'da saklandığı dönem içerisinde yönetim aleyhinde hareket ettiği belirtilmektedir.²¹¹ Nitekim o, gizlilik haline rağmen Basra ve Ehvâz bölgelerinde, Abbasî idaresi aleyhinde çeşitli faaliyetlerde bulunmayı sürdürmüştür. Kuşkusuz Ahmed b. İsa'nın gizlilik dönemlerinde bile geniş hareket alanı bulmasında dedesi Zeyd ve babası İsa'nın bölge halkı üzerindeki müspet etkisinin de önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Ahmed b. İsa, bu sayede hem daha kolay gizlenmiş hem de yönetimden gayr-i memnun unsurlarla irtibat kurarak onları isyana teşvik edebilmiştir. Böylece Ali oğulları hareket sahası içerisinde olduğu bölgelerde devlet mekanizmalarını uzun süre meşgul etmeyi başarmıştır.

Halife Emîn'in (193/809-198/813) kardeşi ile rekabeti nedeniyle Ali ahfadının hareket alanını sınırlayıcı bir politika izlemeye fırsat bulamadığını söyleyebiliriz. Dahası Harun Reşîd'in oğulları arasında yaşanan iktidar mücadelesinin Ali evladını daha faal hale getirdiğini ifade etmek mümkündür.

Me'mûn (198/813-218/833) dönemine gelindiğinde Abbasî yönetiminin Ali evladına yönelik takip ettiği geleneksel politikanın tedricen terk edildiğini görüyoruz. Özellikle Me'mun'un Ali ahfadına yönelik oldukça ılımlı bir siyaset izlemesi,²¹² hilafeti hedef alan birtakım isyan hareketlerini kolaylaştırmıştır. Nitekim 199/815'te Hz. Hasan'ın soyundan Muhammed b. İbrahim b. Tabatabâ ve onun ölümü üzerine

---

²¹⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, I, s. 191; Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi*, VII, s. 177.

²¹¹ Hakyemez, *Gaybet İnanç*, s. 57.

²¹² Me'mûn, Kûfe ve havâlisinde Ali oğullarından neşet edecek muhtemel isyan girişimlerini önleyebilmek maksadıyla Abbâsî hanedanlığının veliaht geleneğine aykırı bir strateji izlemiş ve Ca'fer-i Sâdık'ın torunu İmam Ali er-Rızâ'yı kendisinden sonra halife olmak üzere veliaht tayin ettiğini ilan etmiştir. Böylece Şîî unsurları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bkz. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 458.

akabinde Ebü's-Serâyâ iktidarı ele geçirmek için ayaklanma başlatmışlardır.²¹³ Ancak kaynaklarda bu süre zarfında, Ahmed b. İsâ'nın herhangi bir ayaklanma hareketini fiilen başlattığı yönünde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Dahası Halife Me'mûn'un Ahmed b. İsâ'nın saklandığı yeri bildiği ve bu bilgiyi kimseye paylaşmadığı ileri sürülmüştür. Onun Şîî kesime yönelik mu'tedil tavrından ötürü Ahmed b. İsâ'yı tecziye etmediği belirtilmektedir.²¹⁴ Ne var ki incelediğimiz kadarıyla Muhammed Ebû Zehrâ'nın (ö. 1974) verdiği bu bilgiler başka kaynaklarda yer almamaktadır.

Mu'tasım (218/833-227/842) döneminde Abbâsî yönetiminin Ali ahfadının faaliyetlerine yeterince mesai ayıramadığını söyleyebiliriz. Çünkü bu dönemde Halku'l-Kur'an meselesi ile Bâbek el-Hurremî isyanı, Abbâsî idaresini meşgul eden en temel problemlerdir.²¹⁵ Bu durumun Ali oğullarının ayaklanma hareketlerine zemin hazırladığı gibi Ahmed b. İsâ başta olmak üzere devlet mekanizmasının ısrarla bertaraf etmek istediği Zeydî liderlerin de gizlenmelerini kolaylaştırdığı düşünülebilir. Nitekim bu dönemde Ahmed b. İsâ'nın kardeşlerinden Muhammed'in oğlu Ali isyana başvurmuştur. Ali el-'Irâkî olarak bilinen Ali b. Muhammed b. İsa'nın hilafet talebiyle başlattığı hareket, Mürre b. Gatafân tarafından bastırılmış ve Ali el-'Irâkî'nin öldürülmesiyle ayaklanma sona ermiştir.²¹⁶ Ayrıca Hz. Hüseyin'in neslinden gelen Muhammed b. Kâsım, Horasan bölgesinde halktan biat almış ve 219/834'te bir isyan başlatmıştır. Fakat bu hareket yayılma imkânı bulamadan aynı yıl içerisinde Abbâsî idaresi tarafından kontrol altına alınmıştır.²¹⁷

Halife Vâsık (227/842-232/847) döneminin temel özelliği ise yönetimde Türk etkisinin yoğun bir biçimde kendisini hissettirmesidir.²¹⁸ Vâsık'ın devletin doğu ve batı kanadının yönetimini Eşnâs ve İnâk adlı Türk komutanlara devretmiş olması ve veliaht tayin etmemesi²¹⁹ hilafetin sembolik bir makama indirgenmesine neden olmuştur. Bu sebeple Vâsık, genellikle vezirlerinin ve Türk komutanlarının

²¹³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 22-23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 416, 421; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 457.

²¹⁴ Muhammed Ebû Zehrâ (ö. 1974), *el-İmâm Zeyd Hayâtuhû ve Asruhû Ârâuhû ve Fıkruhû*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Beyrut, ty, s. 494.

²¹⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 46-49.

²¹⁶ Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 66.

²¹⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, s. 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 15; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s. 191.

²¹⁸ Lewis, "Abbasids", s. 18.

²¹⁹ Taberî, *Târîh*, IX, ss. 276-277.

direktifleriyle hareket etmiştir.²²⁰ Tabiatıyla Halife Vâsık devrinde yönetimin Şîî unsurlara yönelik kapsamlı ve planlı bir siyaset izlediğini söylemek mümkün değildir. İsfehânî'nin Vâsık döneminde Ali b. Muhammed b. Hamza ve Ali b. Muhammed b. İsa b. Zeyd dışında vefat eden olmadığını zikretmesi de bu hususu doğrular niteliktedir. Mezkûr şahısların da herhangi bir ayaklanma hadisesine dayanmayan nedenlerle vefat etmiş olabileceğine yönelik kayıtlar, bu dönemde Ali oğullarına yönelik sistemli bir politika izlenmediğini göstermektedir.²²¹ Tabiatıyla bu gelişmeler, Ahmed b. İsa'nın Basra'da gizlenmesini de kolaylaştıran hususlardır.

Sükûnetle seyreden Vâsık devrinin aksine Mütevekkil (232-248/847-861) döneminin Ali oğulları aleyhine daha hararetli bir atmosfer içerisinde geçtiğini söyleyebiliriz. Halife Mütevekkil, başından beri Abbasî idaresine muhalefeti ilke edinen Alevî unsurlara karşı sert tedbirler öngören bir politika izlemiştir. Öyle ki tarihî kaynaklar, Halife Mütevekkil'in, Hz. Ali'ye muhabbet etmelerinden ötürü sâbık halifeler Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'a son derece öfkeli olduğunu bildirmektedir.²²²

Mütevekkil devri, sünî çevrelerin gerek devlet mekanizmasında gerekse ilmî ve kültürel platformlarda daha geniş imkânlar elde ettiği bir dönem olarak temayüz etmektedir. Buna mukabil Mütevekkil'in sert politikaları, Şîî çevrelerin hareket alanını daraltmıştır. Ali ahfâdı ve onlara sempati duyan kimseler sıkı bir takibata mahkûm edilmiştir. Halife, Ehl-i Beyt mensuplarının arazilerini kullanma haklarını ellerinden almış, 244/858'de Fedek arazisi üzerinde tasarrufta bulunarak burayı yakınlarına ikta etmiştir.²²³

Başta Hz. Hüseyin'in türbesi olmak üzere Ali evlâdından bazı şahsiyetlerin kabirlerinin ziyaret edilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca Ehl-i Beyt'e mensup bir kısım ulemanın medfûn bulunduğu topraklar ziraata açılmış ve civarda bulunan yapıları tahrip edilmiştir.²²⁴ İsfehânî, Mütevekkil'in Ali evladına karşı büyük bir sûizan, töhmet ve düşmanlıkla hareket ettiğini zikretmektedir.²²⁵ Bu dönemde Hz. Ali taraftarlarına karşı yürütülen sert politika, Ali evladının faaliyetlerini çeşitli bölgelere

²²⁰ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, ss. 55-56.

²²¹ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 476.

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 108.

²²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, ss. 108-109; Hasan, *İslam Tarihi*, III, s. 338.

²²⁴ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, ss. 476-478; Taberî, *Târîh*, IX, s. 185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 109; Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, 2. bs. Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Katar, 2013, ss. 539.

²²⁵ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 478.

dağılarak sürdürmelerine²²⁶ ve ayaklanmalarına neden olmuştur. Muhammed b. Sâlih,²²⁷ kendi etrafında topladığı muhalif bir grupla Medine’de isyan başlatmıştır. İsyanı halifeye bağlı kuvvetlerle kanlı biçimde bastıran Mütevekkil, onu Samerra’da üç yıl boyunca hapsedirmiş, serbest kaldığında da vefat etmiştir.²²⁸ Benzer şekilde Muhammed b. Ca’fer,²²⁹ Taberistan ve Deylem bölgelerinde geniş hareket alanı bulmuş ve Rey’de büyük bir ayaklanma başlatmıştır. Bölge valisi Abdullah b. Tâhir, bu hareketi kontrol altına almış ve Muhammed b. Ca’fer’i ölümüne kadar Nişabur’da hapsedmiştir.²³⁰

Ehl-i Beyt nazarında seçkin bir konuma sahip olan Kâsım b. Abdillâh²³¹ da bu dönemde Halife Mütevekkil’in emriyle tabiiler tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.²³² Abdullah b. Mûsâ²³³ yönetime aykırı faaliyetleri sebebiyle Halife Me’mûn döneminde gizlenmiş ve baskılar nedeniyle Mütevekkil döneminde vefat etmiştir.²³⁴ Öte yandan Hz. Ali’ye muhabbeti bulunan şair Ya’kûb b. İshâk es-Sikkît de işkence ile öldürülmüştür.²³⁵ Hz. Ali ve neslini zemmeden pek çok şair, Ehl-i Beyt mensuplarını hicveden çok sayıda edip bu dönemde hürmet ve itibar görmüştür.²³⁶

Ehl-i Beyt’ten Yahya b. Ömer,²³⁷ (ö. 250/864) muhtelif bölgelerden pek çok kimseyi kendi etrafında toplaması sebebiyle 235/849’da derdest edilerek halifeye teslim edilmiştir. Mütevekkil, onu ağır işkencelere tabi tutmuş ve uzun bir süre hapsedirmiştir.²³⁸ Serbest kaldıktan sonra 250/864’te bölgedeki Zeydîleri bir araya getirerek Kûfe’de yeniden isyana başvurmuştur.²³⁹ Bölge hapishanesindeki mahkûmların tahliyesini sağlayarak isyan hareketinin daha geniş kitlelere yayılmasını temin etmiştir.²⁴⁰ “Ehl-i Beyt’e itaat” söylemiyle yola çıkan Yahya,

²²⁶ İsfehânî, *Mekâtîlü’l-Tâlibiyyîn*, s. 490; Cristopher Melchert, “Religious Policies of the Caliphs from Al-Mutawakkil to Al-Muqtadir, A.H. 232-295/A.D 847-908”, *Islamic Law and Society*, S. 3, 1996, s. 318.

²²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Salih b. Abdillâh b. Musa b. Abdillâh b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib.

²²⁸ İsfehânî, *Mekâtîlü’l-Tâlibiyyîn*, ss. 480-481.

²²⁹ Muhammed b. Ca’fer b. el-Hasan b. Amr b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Talib.

²³⁰ İsfehânî, *Mekâtîlü’l-Tâlibiyyîn*, s. 484.

²³¹ Kâsım b. Abdillâh b. el-Huseyn b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Talib.

²³² İsfehânî, *Mekâtîlü’l-Tâlibiyyîn*, ss. 491-492.

²³³ Abdullah b. Mûsâ b. Abdillâh b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Talib.

²³⁴ İsfehânî, *Mekâtîlü’l-Tâlibiyyîn*, ss. 501.

²³⁵ Bkz. Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 541; Karaarslan, “İbnüs’s-Sikkît”, s. 210.

²³⁶ Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, ss. 541-543.

²³⁷ Yahya b. Ömer b. Huseyn b. Zeyd b. Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib.

²³⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 107.

²³⁹ İsfehânî, *Mekâtîlü’l-Tâlibiyyîn*, ss. 507, 509-510.

²⁴⁰ Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ, Şirketu’l-A’lemî, Beyrut, 2010, C. II, ss. 462-463.

Abbasî yönetimine muhalif tüm unsurları etrafında şekillendirmek maksadıyla söylem değiştirerek “er-rızâ min âli Muhammed” parolasını kullanmaya başlamıştır.²⁴¹ Böylece isyan ruhunu daha geniş bir satha yaymayı hedeflemiştir. Nihayet; Kûfe, Hicaz, Mısır, Rey, Taberistan ve Kazvin bölgelerindeki Şîi temelli isyan hareketlerin lideri olarak kabul edilen Yahya b. Ömer, Halife Müstaîn döneminde öldürülmüştür.²⁴²

Sonuç olarak Mütevekkil ile beraber uzlaşî siyaseti, yerini Ali ahfadına sempati duyan sosyal zümreleri derinden etkileyecek bir sindirme politikasına evrilmiştir. Abbasî yönetimi, bu dönemde Şîi ve Zeydî kesimleri ayaklanmaya tahrik eden liderleri etkisiz hale getirmek için büyük bir çaba harcamıştır. Özellikle Ahmed b. İsa (ö. 247/861) gibi nesebi itibariyle toplumda oldukça geniş bir sosyal tabana hitap eden liderlerin kontrol altına alınabilmesi için büyük bir mücadele verilmiştir.²⁴³

Abbasî bürokrasisinin tüm çabalarına rağmen Ahmed b. İsa'yı ele geçirmek mümkün olmamıştır.²⁴⁴ Aksine o Ali-Fâtıma nesli adına bulunduğu bölgelerde devlet mekanizmalarını uzun süre meşgul etmeyi başarmıştır. Kendisi ve nesli, hilafeti hedef alan ayaklanma hareketleri sebebiyle Şîi ve Zeydî yapılanma karşısı devlet politikası gereği Abbâsî bürokrasisinde yer bulamamışlardır. Zaman zaman merkezî yönetim bu muhalif zümrelere yönelik ılımlı bir tutum izlese de bu durum uzun sürmemiş, iktidara ortak olmayı amaçlayan isyan girişimleri sert biçimde karşılık bulmuştur. Ahmed b. İsa'nın vefatını takip eden süreçte oğulları ve torunları da Abbâsî karşısı faaliyetler yürütmüşler ve merkezî otoritenin zafiyetinden yararlanarak isyan hareketlerine başvurmuşlardır.

Özellikle Abbâsî devlet kademelerinin Türk nüfuzunun etkisi altına girdiği dönemlerde Zeydî hareketin daha geniş bir faaliyet alanı bulduğunu söylemek mümkündür. Hususan Halife Mütevekkil sonrası dönemlerde Abbâsî halifeleri, mutlak otorite kuramadıkları gibi iktidarın giderek güç kaybetmesine de engel olamamışlardır. Bu bağlamda Ahmed b. İsa (ö. 247/861) ile Abbasî yönetimi arasındaki münasebetin, kültürel ve ilmî zemin yerine daha ziyade siyasî ve ideolojik bir perspektif üzerinden mütalaa edilebilecek bir seyir izlediği söylenebilir.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 157.

²⁴² İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 509; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, ss. 157-158.

²⁴³ Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 66.

²⁴⁴ Zirikli, *el-A'lâm*, I, s. 191.

1.2.1.4. Vefâtı

Kaynaklar Ahmed b. İsa'nın uzun bir ömür sürdüğü konusunda ittifak halinde iken onun vefat tarihi üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Tarihî veriler onun 240 veya 247 tarihinde vefat etmiş olabileceğini beyan etmektedir.²⁴⁵ İsfehânî (ö. 356/967), vefat tarihini oğlu Ali b. Ahmed'in beyanına dayandırarak 247/861 tarihini zikrederken; İbn Anbe (ö. 828/1425) ve Müeyyed-Billâh (ö. 1153/1740) daha erken bir tarih vererek Ahmed b. İsa'nın 240/854'te vefat ettiğini kaydetmişlerdir. İsfehânî'nin beyanına göre Ahmed b. Saîd'in, Muhammed b. Mansûr'dan, onun da Ali b. Ahmed'ten işittiği şekliyle Ahmed b. İsa, hicrî 247 senesinde Ramazan ayının yirmi üçüncü gecesini vefat etmiştir.²⁴⁶ Buna mukabil, İbn Anbe, Ahmed b. İsa'nın vefatına ilişkin 240/854 tarihini zikretmektedir.²⁴⁷ Zeydiyye ricâli bakımından mühim bir kaynak olan İmâm Müeyyed-Billâh'ın Tabakât'ında yer alan beyanata göre Ahmed b. İsa 240/854 yılında Basra'da vefat etmiştir.²⁴⁸

Ahmed b. İsa'nın 247/861'te vefat etmiş olmasını tarihî veriler açısından daha makul olduğu görülmektedir. Zira onun Halîfe Mütevekkil'in Ehl-i Beyt mensupları aleyhinde yürüttüğü baskıcı politikalar sebebiyle yaşadığı sıkıntılar göz önüne alındığında 247/861'de vefat ettiği yönündeki bilgi tarihi serencama daha muvafık görünmektedir. Ayrıca oğlu Ali b. Ahmed b. İsa'nın, babasının vefat tarihine ilişkin verdiği sarîh beyan da onun 247/861 tarihinde vefat etmiş olduğu yönündeki kanaatimizi teyit etmektedir.

Ahmed b. İsa'ya dair biyografik malumatlarda müşterek nokta, onun Harun Reşid döneminin ortalarında başvurduğu muhalif girişim neticesinde uzun bir müddet saklanmasıdır.²⁴⁹ Bu süre zarfında, yönetim aleyhinde faaliyet gösteren muhalif zümrelere destek vererek onları isyana tahrik ettiği de zikredilmektedir.²⁵⁰ Abbasî yönetimi ise Ahmed b. İsa'yı ve onun saklanması temin eden destekçilerini ele geçirmeye çalışmış; fakat başarılı olamamıştır. Kûfe ve Basra'da yoğunlaştırdığı

²⁴⁵ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 152.

²⁴⁶ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 492. Krş. Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 21; Ebû Nasr el-Buhârî, *Sirru's-Silsile*, s. 66, Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, s. 56; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), s. 327.

²⁴⁷ İbn Inebe, *Umdetü't-Tâlib*, s. 509; Krş. Emîn, *A'yânu's-Şîa*, III, s. 56.

²⁴⁸ Müeyyed Billâh, İbrâhim b. Kâsım (ö. 1152/1739), *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-Kübrâ Bulûğu'l-Murâd ilâ Ma'rifeti'l-İsnâd*, thk. Abdusselâm b. Abbâs el-Vecîh, Müessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, Amman, 2001, C. I, s. 16.

²⁴⁹ Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi*, VII, s. 178; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s. 72.

²⁵⁰ Hakyemez, *Gaybet İnanıcı*, s. 57.

muhbirleriyle başta Ahmed b. İsa olmak üzere yönetim aleyhinde hareket eden çevrelerin etkisiz hale getirilmesine çalışmıştır. Ancak Abbasî bürokrasisinin Ahmed b. İsa ve onu muhafaza eden destekçilerini kontrol altında tutmaya yönelik öngördüğü politika başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Böylece Ahmed b. İsa, vefat edene kadar Basra'da gizli saklı bir yaşam sürmüştür.²⁵¹ 247/861'de Halife Mütevekkil döneminde de orada vefat etmiştir. Kabri Basra'da Beni Küleyb sınırında bulunmaktadır.²⁵² Türbesi ise Basra, Amâra ve Nâsriyye yerleşim birimlerinin ortasında bulunmaktadır. Ziyarete açık olan türbe, Basra'ya 85 km mesafede İmâm Servân b. el-Huseyn'in kabrinin üç km güneyinde yer almaktadır.

1.2.2. İlmî Şahsiyeti

Ahmed b. İsa (ö. 247/861) Zeydiyye mezhebinin III/IX. asırda yaşamış en meşhur muhaddisi olarak kabul edilmektedir. Zeydî ilim ve kültür havzasında oldukça önemli bir konuma sahiptir. Kaynaklar onu Zeydî geleneğin hadis-fıkıh birikimini yansıtan önemli karakterlerden biri olarak takdim etmektedir. Gerek yaşadığı dönemde gerekse vefatından sonra fikirleriyle mensubu olduğu zümreye yön vermiş imâmlardan biridir. Kendisi hakkında bilgi veren az sayıda kaynak, onun önemini Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve ilişkilendirmektedir. Dedesi Zeyd b. Ali'nin ilmî mirasını tevarüs etmesinden ötürü yaşadığı uzun ömürde, zulme ve adaletsizliğe karşı başkaldırının bir simgesi olarak görülmüştür. Hâfız ve sika bir muhaddis olan Ahmed b. İsa, faziletli ve velûd bir şahsiyettir.²⁵³

Ahmed b. İsa, Zeydiyye mezhebinin kurucu lideri kabul edilen Zeyd b. Ali'nin torunudur. Babası İsa b. Zeyd (ö. 169/785-6), Ehl-i Beyt mensuplarının kendisine büyük bir ehemmiyet atfettiği önemli figürlerden biridir. Tabiatıyla Ahmed b. İsa, ilk tahsiline böyle bir ilmî gelenek içerisinde başlamıştır. Kûfe'de doğmuş ve küçük yaşlardan itibaren buranın ortamında yetişmiştir. Yaşadığı dönem itibariyle Irak bölgesi, siyasî bakımdan oldukça hareketli bir coğrafya konumundaydı. Bunun yanı sıra kültürel açıdan da zengin bir birikime ev sahipliği yapıyordu. Öyleki III/IX. asır itibariyle Irak bölgesi birçok ekolün sistemleşme sürecine tanıklık etmiş, siyasî

²⁵¹ İsfehânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn*, ss. 494-495; Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi*, VII, ss. 177-178; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, s. 293; Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 152; Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 21.

²⁵² Umerî, *el-Mecdi fî Ensâbi't-Tâlibîn*, s. 389.

²⁵³ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 152; Madelung, "Ahmad b. 'Isâ b. Zayd" ss. 48-49; Kadir Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ SBE, Ankara, 2005, s. 72.

ve itikadî birçok tartışmanın merkezi konumunda bulunmuştur. Dolayısıyla Ahmed b. İsa, erken yaşlardan itibaren Irak'ın zengin ilmî atmosferinde tahsilini devam ettirmiştir. Bu bölgede onun, Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) talebelerinden etkilendiği yönünde birtakım bilgiler zikredilmiştir.

Başka eserlerde rastlamadığımız bu bilgiyi o dönemde aynı toplumsal unsurlarla bir arada bulunma kültürüne hamledilmiş göreceli bir ifade olarak değerlendiriyoruz. Bu durum muhtemelen Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki fikrî etkileşimden hareketle ileri sürülmüş bir değerlendirmeden ibarettir. Çünkü Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali'nin ilim ve fikir alışverişinde bulunduğu ve aynı siyasî hadiselerle tepki gösterdikleri bilinmektedir.²⁵⁴ Buradan yola çıkarak Zeyd'in torunu Ahmed b. İsa'nın da Ebû Hanife'nin öğrencileriyle yakınlık kurmuş olabileceğini ileri sürmek mümkün görünmektedir.

Öyle ki Mâni' b. Hammâd el-Cühenî (ö. 2002) herhangi bir kaynağa müracaat etmeksizin Ahmed b. İsa'nın Ebû Hanife'nin talebelerinden dersler aldığını, onların ilim meclislerine devam ettiğini belirtmektedir. Böylece Ahmed b. İsa'nın Hanefî mezhebi doktrinini yakından tanıma fırsatı elde ettiğini, bu fıkıh öğretilerinden faydalandığını ileri sürmüştür. Biz bu konuda, aynı sosyal çevreye hitap etmek ve aynı dönemin siyasî hadiselerine tanık olmak dışında Ahmed b. İsa ile Ebû Hanîfe'nin talebeleri arasında hususî bir yakınlığın olabileceği iddiasına ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini düşünüyoruz.

Diğer taraftan el-Cühenî, mezkur birlikteliğin Irak bölgesinde ilk olarak Şîi ve Sünnî doktrinler arasında bir yakınlaşma meydana getirdiğini, Zeydî ve Hanefî mezhepleri arasında başlayan bu etkileşimin, daha sonra Mâverâünnehir'e taşınıp orada da varlığını sürdürdüğünü söylemektedir.²⁵⁵ Her ne kadar Zeydî geleneğin fıkıh birikimi açısından Hanefî doktrinden uzak olduğunu söylemek mümkün olmasa da Irak havzasında böyle hususî bir yakınlaşmanın önünde siyasî, fikrî ve sosyal

---

²⁵⁴ Ebû Hanîfe (ö. 150/767) yaşadığı coğrafyada Ehl-i Beyt mensuplarına sevgi ve hürmet göstermiştir. Bu nedenle Emevî idaresinin Ehl-i Beyt karşıtı politikasını eleştirmiştir. Öyle ki Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) yönetime karşı başlattığı hareketi maddî olarak desteklemiş ve bu yönde fikir beyan etmiştir. Abbasîlerle birlikte yeni bir dönem başlamış ve Ali oğullarını savunacağına söz veren Seffâh'a biat etmiştir. Fakat devam eden süreçte dengeler Ali evladı aleyhine değişmiştir. Muhammed b. Abdillâh'ın Medine'de, kardeşi İbrâhim'in de Irak'ta başlattıkları isyanda şehit edilmeleri sonucu Ebû Hanife, Abbasî yönetimini açtıkten tenkit etmiş ve isyancıları desteklemeye başlamıştır. Öyle ki kendisine teklif edilen Bağdat kadılığını kabul etmemiş ve bunun sonucunda hapsedilmiş ve işkence görmüştür. Hapisten kurtulduktan kısa bir süre sonra da 150/767'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1994, C. X, ss. 132-133.

²⁵⁵ Cühenî, *el-Mevsûti'l-Müeyyere*, I, s. 77, 80.

bakımdan birçok engelin bulunduğu göz önüne alındığında bu yaklaşımın isabetli olmadığı görülmektedir. Herşeyden önce Ali oğulları aleyhinde politikalar üreten bir siyasî iktidarın Ahmed b. İsa'ya böyle bir hareket alanı açması söz konusu değildir. Çünkü Kûfe başta olmak üzere Irak havalisi, mütemadiyen Alevî isyan hareketlerine sahne olan bir hüviyete sahiptir. Öyle ki bölge, demografik yapı bakımından ağırlıklı olarak Şîi unsurların bulunduğu bir bölgedir. Ali oğullarının ayaklanma hareketlerinin adeta karargâh merkezi haline gelmiş Irak bölgesi, Abbasî idaresi tarafından sürekli olarak gözetim altında tutulmaktadır. Bu sebeple Ahmed b. İsa'nın, Ebû Hanîfe gibi meşhur bir fakihin talebelerinden ders alması, alenî olarak Hanefî fakihlerle ilmî ve fikrî yakınlık kurması siyasî ortam bakımından mümkün değildir. Hatta cereyan eden görüşmelerle beraber, ortaya çıkan fikrî yakınlığın Zeydî geleneğin fıkıh anlayışını Hanefî doktrinine yaklaştırdığı tespiti tutarlı bir değerlendirme olmadığı görülmektedir. Böyle bir görüşme diğer kaynaklarda yer almadığı gibi, her iki anlayışın fikhî yorumları arasındaki yakınlık, tek başına Ahmed b. İsa'nın hususî çabaları ile ortaya çıkabilecek bir olgu değildir. Uzun bir sürece yayılan bir anlayış böyle bir mezhep pratiği açığa çıkarabilir. Zira aynı toplumsal sorunlara yönelik benzer çözümler üretmiş olmaları, nakilci bir tutum ve algıdan ziyade akla kapı aralayan bir bakış açısı geliştirmiş olmaları, siyasî itikadî meselelerde re'y ve icthad eksenli bir çizgi izlemiş olmaları gibi her iki tarafın da azamî müştereklerde buluşmuş olması Zeydî ve Hanefî fıkıh çizgisini birbirine yaklaştırmıştır. Dolayısıyla siyasî ve sosyal cereyanları göz ardı ederek bu yakınlığı, Ahmed b. İsa'nın Irak bölgesindeki Hanefî meclislere devamı ile açıklamak doğru bir yaklaşım değildir.

Kaynaklarda, Ahmed b. İsa'nın ilmî seyahatleri ve rihlelerine ilişkin detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bunun en önemli nedeni hiç kuşkusuz onun Abbâsî yönetimine karşı ayaklanma faaliyetleri nedeniyle uzun müddet saklanmasıdır. Ahmed b. İsa'nın fikhî görüşleri, en başta Ebû Hâlid el-Vâsıtî'nin (ö. 150/767) Zeyd b. Ali'den (ö. 122/740) ve Ebu'l-Cârûd'un (ö. 150/767) da Muhammed el-Bâkır'dan (ö. 114/733) naklettikleri rivayetlere dayanmaktadır. Bunun yanı sıra o, zaman zaman bunlardan farklı rivayetlere veya kendi kişisel görüşlerine de istinad etmiştir.²⁵⁶ Zeydî geleneğin fikhî mirasını tevarüs eden Ahmed b. İsa, görüş ve

---

²⁵⁶ Madelung, "Ahmad b. 'Isa b. Zayd" s. 49.

ictihadları ile mezhebin teşekkülüne önemli ölçüde katkı sağlamış bir isimdir. Bu sebeple o, Fakîh-i Âl-i Muhammed şeklinde anılmıştır.²⁵⁷

1.2.2.1. Hocaları

Ahmed b. İsa (ö. 246/861), Ehl-i Beyt nazarında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. O, Ehl-i Beyt silsilesinden nakilde bulunduğu rivâyet ve görüşler sayesinde bu geleneğin ilmî birikimini tevârüs etmiştir. Nitekim tahsiline ilk olarak babası İsa b. Zeyd'den (ö. 169/785-6) dersler alarak başlamış ve Kûfe'de amcası Huseyn b. Zeyd'ten hadis dinlemiştir. Kaynaklar Huseyn b. Zeyd'ten semâî bulunduğu dair haberlere²⁵⁸ yer vermişlerse de Emâlî'de bunu teyit edecek türden herhangi bir rivâyet yer almamaktadır. Benzer şekilde onun babasından semâina yönelik haberler de ihtilaflıdır. Zira İsa b. Zeyd'in vefatı sırasında Ahmed b. İsa'nın küçük yaşlarda olduğu bilinmektedir.²⁵⁹

İlim hayatına çocukluk yaşlarında Kûfe'de başladığı belirtilen Ahmed b. İsa'nın, Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) torunu olmasından ötürü Kûfe bölgesindeki ilmî ortamlarda sahiplenildiği anlaşılmaktadır. Başta babası ve amcaları olmak üzere burada Ehl-i Beyt'in ileri gelen âlimlerinin meclislerinde bulunmuş, İsa b. Zeyd'in vefatıyla birlikte tahsilini Kûfe havalisi dışında sürdürmek zorunda kalmıştır. İsyân hareketinden önceki dönemi hakkında detaylı bilgi bulunmamasına rağmen, tarihî serüvene muvafık olarak doğumundan 169/785-6'e kadar Kûfe'de bulunduğunu ve babasının vefatından önce burada Ehl-i Beyt'e mensup âlimlerin meclislerinde ilim tahsil etmeye başladığını söyleyebiliriz. Ancak onun rivâyet ve görüşlerine etki eden iki önemli ismin, Emâlî'de sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Bu isimler Ahmed b. İsa'nın üst nesil hocalarından Ebû Hâlid el-Vâsîfî ile Ebu'l-Cârûd el-Hemedânî'dir.

Ebû Hâlid künyesi ile tanınan şahsın asıl adı Amr b. Hâlid el-Vâsîfî olup el-Kûfî (ö. 150/767), el-Vâsîfî, el-Hâşimî, el-Kuraşî nisbeleriyle meşhur olmuştur. Kûfe ve Vâsîf'ta yaşamış olan Ebû Hâlid, 150/767'de yine bu bölgede vefat etmiştir. Birçok kimse kendisinden nakilde bulunmuştur.²⁶⁰ Hasan b. Zekvân el-Basrî, Ca'fer b. Ziyâd, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Kays b. Rebî' el-Esedî (ö. 109/727), Şuayb

²⁵⁷ İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr*, I, s. 384.

²⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, XII, s. 65.

²⁵⁹ Ebû Abdillâh el-Kûfî, Muhammed b. Ali b. el-Huseyn, *el-Câmiu'l-Kâfî fi Fıkhi'z-Zeydiyye*, thk. Abdullâh b. Hamûd el-'İzzî, Müessesetü'l-Mustafâ es-Sekâfiyye, yyy., 2014, s. 193.

²⁶⁰ Mahatvarî, *ez-Zeydiyye*, ss. 105-106.

b. Râşid el-Kûfî, Huseyn b. Ulvân el-Kelbî, İbrâhîm b. Zibrikân (ö. 183/799), Yûnus b. Bekîr eş-Şeybânî (ö. 189(805), Hüreyim b. Süfyân el-Becelî, Abbâd b. Kesîr gibi kimseler, ondan rivayette bulunanların bir kısmıdır.

Ebû Hâlid'in de kendilerinden hadis rivayet ettiği birçok hocası vardır. Züheyr b. Muâviye el-Kûfî (ö. 173/789), Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Şihâb b. Harrâş eş-Şeybânî, İsâ b. Yûnus (ö. 187/803), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 73/693), Muhamed el-Bâkır (ö. 118/736), Yahyâ b. Dînâr (ö. 122/740), Rayta bnt. Abdillâh el-Kuraşîyye hocalarından bazılarıdır. Amr b. Hâlid el-Vâsîtî (ö. 150/767) Zeydî geleneğin önde gelen hadis âlimlerinden birisidir. Zeyd b. Ali'nin yakın arkadaşı olup ondan Mecmû'u rivayet etmiştir.²⁶¹ Bu anlamda Ebû Hâlid hem Emâlî için hem erken dönem Zeydî literatürün naklinde önemli bir paya sahiptir. Rivâyetleri Ehl-i Beyt'in ileri gelen ulemâsı tarafından makbul karşılanmış ve bunlarla ihticac edilmiştir. Ebû Hâlid'in rivayetleri doğrudan veya dolaylı olarak Ahmed b. İsa, Hâdî İlelhak²⁶², İmâm Nâsır Lilhak²⁶³, İmâm Müeyyed Billâh²⁶⁴, İmâm Nâtık Bilhak²⁶⁵ tarafından istimâl edilmiştir.²⁶⁶

Zeydîlere göre Ebû Hâlid el-Vâsîtî de benzer şekilde yersiz bir ithama maruz kalmıştır. Sayyâğî'nin (ö. 1221/1806) aktadığı şu pasaj oldukça dikkat çekicidir: İbrâhîm b. ez-Zibrikân (ö. 183/799) Yahya b. el-Müsâvir'e, Zeyd b. Ali'den (ö. 122/740) rivayette bulunanların en güvenilir olanını sormuş ve Ebû Hâlid el-Vâsîtî (ö. 150/767) cevabını almıştır. Bunun üzerine İbrâhîm b. ez-Zibrikân, "Fakat ben ona ta'n edildiğine şahit oldum" deyince Yahyâ, "Ona ancak Nevâsıb²⁶⁷ ta'n eder" demiştir.²⁶⁸

²⁶¹ İbn Ebi'r-Ricâl, Şihâbüddîn Ahmed b. Sâlih b. Muhammed b. Ali (ö. 1092/1681), *Matlau'l-Budûr ve Mecmau'l-Buhûr fî terâcimi ricâli'z-Zeydiyye*, thk. Abdurrahkîb Muhammed Muhattar Hucr, Merkezü Ehl-i'l-Beyt, Yemen, 2004, C. III, s. 382.

²⁶² Ebû'l-Hüseyn el-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. el-Hüseyn b. el-Kâsım el-Hasanî ez-Zeydî (ö. 298/911)

²⁶³ Ebû Muhammed en-Nâsır-Lilhak el-Hasan b. Alî b. el-Hasan el-Utrûş el-Hüseynî (ö. 304/917)

²⁶⁴ İmâm Müeyyed Billâh Ahmed b. Huseyn b. Hârûn b. Huseyn b. Muhammed b. Hârûn b. Muhammed b. Kâsım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 411/1020)

²⁶⁵ Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn b. Hârûn b. el-Huseyn ez-Zeydî el-Alevî et-Tâlibî (ö. 424/1033)

²⁶⁶ Müeyyedî, Ebû'l-Hüseyn Mecdüddin b. Mansûr el-Hasanî (ö. 2007), *Levâmi'u'l-Envâr, Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmiyye*, Sa'de, 1993, C. I, s. 325.

²⁶⁷ Nâsıbî (Çoğulu: Nevâsıb): Hz. Ali'ye, evlatlarına ve taraftarlarına kin ve düşmanlık besleyen zümrelerin tamamına yönelik İmâmiyye Şiasının geliştirdiği bir terim. Ayrıntı için bkz. Mustafa Öz, "Nâsıbe", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2006, C. XXXII, ss. 393-394.

²⁶⁸ İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr ve Mecmau'l-Buhûr*, III, s. 387; Sayyâğî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, s. 28.

Ebu'l-Cârûd olarak meşhur olan şahsın asıl adı Ziyâd b. Münzir (ö. 150/767) olup el-Hemedânî ve el-Kûfî nisbeleri ile tanınmaktadır. Kendisi başlangıçta Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) ashabından iken daha sonra imamet konusunda farklı bir yol benimsemiştir. Buna göre Ebu'l-Cârûd, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber (sav) tarafından vasfen imâm tayin edildiğini ileri sürmüş ve onu terkeden sahâbîlerin küfre düştüğünü iddia etmiştir.²⁶⁹ Sünnî hadis münekkitleri, kendisini Râfîzî olmakla itham etmiştir. Bu hususta genel Zeydî eğilimin aksine Ebu'l-Cârûd, Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer'in hilafetinin meşru olmadığını ileri sürmüştür. Zeydî gelenek içerisinde aşırı yorumlarıyla muhalif bir kanadı temsil eden Cârûdiyye, Ebu'l-Cârûd'a nispet edilmektedir.²⁷⁰ İmâm Muhammed el-Bâkır'dan rivayette bulunmuştur. Fakat bu nakiller İmâmîyye tarafından dikkate alınmaz iken, Zeydî geleneğin hadis-fıkıh birikimi olan Emâlî'de kendine yer bulmuştur.²⁷¹

Emâlî'de yer alan rivâyet ve kavillerin ağırlıklı olarak kendilerinden nakledildiği Ebû Hâlid ve Ebu'l-Cârûd, aynı zamanda gelenek içerisinde birbirinden farklı görüşleri savunan iki kanadı temsil etmektedir. Bu anlamda Emâlî'nin hem geleneğin ılımlı kolu olan Betriyye'nin hem de Zeydiyye içerisinde katı bir bakış açısına sahip Cârûdiyye'nin görüşlerinin bir kısmını bir arada toplaması bakımından önem arz ettiğini söyleyebiliriz.

Ahmed b. İsâ'nın kendisinden hadis ve görüş naklettiği hocalarından biri Huseyn b. Ulvân'dır. Asıl adı Huseyn b. Ulvân b. Kudâme el-Kûfî el-Kelbî (ö. 210/826) olup Ebu Alî ve Ebû Muhammed künyeleri ile meşhur olmuştur. Hasan b. Ulvân'ın kardeşidir. Kûfe ve Medâin bölgesinde yaşamıştır. Ehl-i Beyt'e muhabbet besleyen âlimlerin arasında gösterilen Huseyn b. Ulvân 210/826'da Kûfe'de vefat etmiştir. Ahmed b. Yûnus, Câbir b. Kürdî el-Vâsîtî, Zeyd b. İsmâîl, Süleymân b. Dâvûd, Ammâr b. Recâ (ö. 267), Ubeyd b. el-Heysen, İsmâîl b. İbrâhîm, Ahmed b. İsa, Muhammed b. İbrâhîm el-Allâf gibi birçok kimse ondan rivayette bulunmuştur. Kendisi de Sa'd b. Târik el-Eşceî, Süfyân es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778), A'meş el-Kûfî (ö. 148/765) Abdullah b. Hasan el-Hâşimî (ö. 145/763), Hasan b. el-Hasan (ö.

²⁶⁹ Eş'arî, *Makâlât*, s. 67; Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, s. 43

²⁷⁰ İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr ve Mecmau'l-Buhûr*, II, s. 295; Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, Muessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman, 1999, ss. 436-437; Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, s. 155; Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 40-42.

²⁷¹ Wilferd Madelung, "Abu'l-Jârûd Hamdânî," *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, London, 1985, S. 1, ss. 327-328.

145/763),²⁷² Ca'fer es-Sâdik (ö. 148/766), Ebû Hâlid el-Vâsıtî (ö. 150/767) Hişâm b. Urve (ö. 145/763) gibi kimselerden hadis naklinde bulunmuştur.²⁷³

Emâlî'de Ahmed b. İsa'nın nakilde bulunduğu diğer bir hocası da Muhammed b. Bekr'dir. Tam adı Muhammed b. Bekr b. Abdirrahman (ö. 171/788) olup Ebû Abdillah, el-Erhabî el-Kûfî ve el-Hemedânî gibi künyelerle meşhur olmuştur. Ca'fer es-Sâdik'm (ö. 148/765) ashâbı arasında zikredilen²⁷⁴ ve Kûfe dolaylarında yaklaşık seksen sene yaşayan Muhammed b. Bekr 171/788'de vefat etmiştir.²⁷⁵ Kaynaklarda Ahmed b. İsa'nın kendisinden yoğun şekilde rivayette bulunduğu Muhammed b. Bekr el-Erhabî hakkında çok az bir bilgi bulunmaktadır. Biyografik bilgi ihtiva eden eserlerde onun hakkında tafsilat verilmemiş, cerh ve ta'dil durumuna ilişkin herhangi bir ipucu kaydedilmemiştir. Zeydî eserlerde ise kendisi, Ehl-i Beyt camiasından gelen rivâyet malzemesinin bir nâkili olarak zikredilmektedir.²⁷⁶

Ahmed b. İsa'nın rivayette bulunduğu hocalarından biri de Ömer b. Hafs b. Ğiyâs b. Talk b. Muâviye'dir. Kûfe'de yaşayan Ömer; en-Nehaî, el-Kûfî nisbesiyle ve Ebû Hafs künyesiyle meşhur olmuştur. Sika râvîlerden kabul edilen Ömer b. Hafs (ö. 222/810), başta babası Hafs b. Ğiyâs olmak üzere, Mâlik b. Dinâr (ö. 123/741), Muhammed b. Şuayb el-Kuraşî (ö. 200/816), Ebûbekr b. Ayyâş b. Sâlim (ö. 193/809), İsmâil b. Ebî Hâlid el-Becelî (ö. 146/763), Half b. Halîfe el-Eşceî (ö. 181/797), Ziyâd b. Yahyâ el-Hisânî (ö. 137/755) ve Süleyman b. Mihran (ö. 148/765) gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Bunun yanı sıra kendisinden de Buhârî (ö.

²⁷² Seyyidü'l-İmâm el-Hasan b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 145/763)

²⁷³ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne 'z-Zeydiyye*, ss. 374-375; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, VIII, ss. 607-608.

²⁷⁴ Bkz. Tefrişî, Mustafa b. Huseyn el-Hüseynî (ö. 1030/1621), *Nakdü'r-Ricâl*, tahk. Heyet, Müessesetu Âli'l-Beyt li İhyai't-Türâs, Kum, 1418/1997, C. IV, s. 152.

²⁷⁵ Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö. 460/1068), *Ricâlü't-Tûsî*, thk. Cevâd el-Kayyûmî, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, ty., s. 278; Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, III, s. 1684.

²⁷⁶ Muhammed b. Bekr, Zeydî hadis ve fıkîh mecmuarının birçoğunda mensubu bulunduğu Ehl-i Beyt'e air rivayet ağının bir parçası konumunda yer almaktadır. Bkz. Ucrî, Seyyid Muhammed b. Hasan, *İ'lâmu'l-A'lâm bi Edilleti'l-Ahkâm*, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1423/2002, C. I, s. 79, 243, 248, 354, 496. (ŞM); Kâsımî, Abdullâh b. Hâdî el-Hasan b. Yahyâ (ö. 1375/1956), *el-Cedâvilü's-Suğrâ Muhtasari't-Tabakâti'l-Kübrâ*, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman, ty, C. II, s. 405; Mansûr Billâh, Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217), *el-İkdu's-Semîn fi Ahkâmi'l-Eimmeti'l-Hadeyn*, thk. Abdusselâm Abbâs el-Vecîh, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1421/2001, C. I, s. 306; Hûsî, Muhammed b. Yahyâ b. Huseyn, *el-Muhtâr min Sahîhi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, Merkezi Ehl-i Beyt li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, San'a, 1423/2002, C. I, s. 63, 71, 84, 87, 95, 122, 125, 130, 145 vd.; Ebu'l-Hasan ez-Zeydî, Ali b. el-Huseyn, *el-Münteze'u min Muhîtu'l-İmâme*, yhk. Yahyâ Sâlim İzzân, s. 54, 74 (ŞM); İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 13; Ucrî, Ali b. Muhammed, *Miftâhu's-Seade*, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1424/2003, s. 1390; Müeyyedî, *Levâmi'u'l-Envâr*, I, s. 341; Hasan el-Utrûş, *el-Besât*, s. 41; Nâtik Bilhak, *Teysîru'l-Metâlib*, s. 428; Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, s. 49, 55, 58, 66 vd.

256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Nesâî (ö. 303/915) ve Tirmîzî (ö. 279/892) gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır.²⁷⁷

Aynı zamanda Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Abbâs b. Ca'fer el-Bağdâdî (ö. 258/872), Abbâs b. Muhammed b. Hâtim (ö. 271/885), Abdullah b. Abdurrahmân el-Hârimî (ö. 255/869), Abdullah b. Abdülkerîm el-Mahzûmî (ö. 264/878), Muhammed b. Ebî Ğâlib (250/864), Muhammed b. İdrîs el-Hanzelî (275/889), Muhammed b. İshak b. Ca'fer (ö. 270/884), Muhammed b. Alâ' el-Hemedânî (ö. 248/862), Muhammed b. Yahyâ el-Kelbî (ö. 267/881), Ya'kûb b. Süfyân (ö. 277/891), Ahmed b. Nasr el-Huzâî (ö.231/846), Hanbel b. İshak eş-Şeybânî (ö. 273/886), Abdülbâkî b. Kâni' b. el-Bağdâdî (ö. 351/962) gibi çok sayıda âlim de Ömer b. Hafs'tan hadis nakletmişlerdir.²⁷⁸ Yaşadığı dönemin muhaddisleri içerisinde seçkin bir konuma sahip olan Ömer b. Hafs, Halife Mu'tasım döneminde 222/810'da Kûfe'de vefat etmiştir.²⁷⁹

Kanaatimizce Ahmed b. İsa'nın Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin talebeleriyle yakın bir ilişki içerisinde bulunduğu yönündeki bilgiler,²⁸⁰ Ömer b. Hafs (ö. 222/837) ile ilgili olmalıdır. Zira Ömer'in babası Hafs b. Ğıyâs²⁸¹, Ebû Hanîfe'ye talebelik, oğlu Ömer'e de hocalık yapmıştır. Diğer taraftan Ahmed b. İsa da Ömer b. Hafs'dan

²⁷⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s. 639, XIII, s. 368; el-İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullâh b. Sâlih el-Kûfî, *Ma'rifetu's-Sikât min Ricâli Ehli'l-'ilm ve'l-Hadîs ve mine'd-Du'afâ ve Zikru Mezâhibihim ve Ahbârihim*, thk. Abdülâlim Abdülazîm el-Bestevî, el-Mektebetu'd-Dâr, Medine, 1985, C. II, s. 164; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, VIII, s. 445; İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Eyyüb el-Bağdâdî, *Târîhu Esmâi's-Sikât*, thk. Subhî Samerrâî, ed-Dâru's-Selefiyye, Kuveyt, 1984, C. I, s. 135; Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehû Rivâyetün fi'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Müessesetu 'Ulûmi'l-Kur'ân, Cidde, 1992, C. II, s. 57; İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb, Dâiratü'l-Me'ârif*, Hind, 1326, C. VII, s. 435.

²⁷⁸ Mizzî, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1992, C. XXI, s. 304-306.

²⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, s. 376; Buhârî, Ebû Abdillâh İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, thk. Abdülkâdir Ahmed 'Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty., VI, s. 150; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, s. 136, VII, s. 435; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVI, s. 173.

²⁸⁰ Ebû Zehrâ, *İmâm Zeyd*, ss. 493-495.

²⁸¹ Hafs b. Ğıyâs (ö. 194/810), Halife Hârûn Reşîd döneminde Bağdat ve Kûfe kadılığı gibi görevlerde bulunmuştur. A'meş, İbn Cüreyc, Hişâm b. 'Urve, Yahya b. Saîd el-Ensârî gibi dönemin meşhur muhaddislerinden hadis; Süfyân es-Sevrî, Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe gibi âlimlerden fıkıh dersleri almıştır. Hadis münekkitleri onu sika kabul etmişler; ancak vefatına yakın hafızasının zayıfladığını belirtmişlerdir. Hususan İmamiyye mezhebi müntesipleri ondan çok sayıda hadis nakletmiştir. Kendisinden hadis dinleyenler arasında başta oğlu Ömer b. Hafs (ö. 222/837), Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhıye, Ali b. el-Medîni, Yahya b. Maîn, Züheyr b. Harb, Yahya b. Saîd el-Kattan gibi muhaddisler bulunmaktadır. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, ss. 22-34; İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *Kitâbu'l-'İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, thk. Muhammed Abbâs, Dâru'l-Hânî, Riyad, 2001, C. I, s. 437, II, s. 383, II, 556; Saffet Köse, "Hafs b. Ğıyâs", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1997, C. XV, s. 118.

rivayette bulunmuştur. Böylece Ahmed b. İsa'nın Kûfe bölgesinde Ebû Hanîfe'nin talebeleriyle Ömer b. Hafs aracılığıyla ilmî bir münasebet içerisinde olduğu söylenebilir. Zira Kûfe bölgesi, hem siyâsî-itikâdî yönden hem de fikrî-ictimâî açıdan her zaman oldukça hareketli bir coğrafya olma özelliğini korumuştur. Dolayısıyla Kûfe'nin birbirinden farklı görüş ve düşüncelere ev sahipliği yaptığını, değişik itikâdî ve amelî grupları barındırdığını; tabiatıyla bölgede diyalog ve etkileşimin kaçınılmaz bir hadise olduğunu belirtmeliyiz. Bu bakımdan aynı coğrafyada yaşayan, aynı toplumsal kültürü paylaşan ve aynı hadiselerle muhatap olan kitlelerin birbirleriyle etkileşim halinde olması son derece sıradan bir durum olarak görülmelidir.

Özetle Ahmed b. İsa'nın fikir ve görüşlerinin yerleşmesinde üst nesil hocaları Ebû Hâlid ile Ebu'l-Cârûd'un tesirleri olduğunu, eserindeki hadis ve kavilleri ise Huseyn b. Ulvân ile Muhammed b. Bekr'den rivayet ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim sened yapısına bakıldığında Ahmed b. İsa; Zeyd b. Ali > Ebû Hâlid > Huseyn b. 'Ulvân ve Muhammed el-Bâkır > Ebû Hâlid > Huseyn b. Ulvân kanalıyla hadis nakletmiştir.²⁸² Bununla beraber Muhammed el-Bâkır > Ziyâd b. el-Münzir el-Hemedânî > Muhammed b. Bekr kanalıyla da rivayette bulunmuştur.²⁸³ Öte yandan Ahmed b. İsa'nın, Ali b. Ubeydullah b. Muhammed b. Amr b. Ali kanalıyla İbn İshâk'tan da rivayette bulunduğu ileri sürülmüştür²⁸⁴ ise de Emâlî'de bunu destekleyecek herhangi bir sened yer almamaktadır.

1.2.2.2. Talebeleri

Ahmed b. İsa (ö. 247/861) içinde bulunduğu siyasî ve sosyal koşullar sebebiyle, çağdaşlarının aksine geniş çaplı bir hoca-talebe ağı elde edememiştir. Tasnîf ameliyesinin en yoğun dönemi olan III/IX. asırda, üstelik Kûfe ve Bağdat gibi hadis ilmi açısından önemli kültür merkezlerinde bulunmasına rağmen Ahmed b. İsa'nın içinde bulunduğu şartlar, onun görüş ve rivâyetlerinin ciddî bir talebe kitlesi tarafından benimsenip yayılmasına engel olmuştur. İsyân hareketi sonrası saklı

²⁸² Sayyâğî, Huseyn b. Ahmed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Süleymân (ö. 1221/1806), *er-Ravzu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'î'l-Fikhi'l-Kebîr*, Dâru'l-Cil, Beyrut, ty, C. I, ss. 26-27; Mueyyed Billâh, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-Kübrâ*, III, s. 111; İbnü'l-Vezîr, Muhammed b. İbrahim el-Yemani, *el-Avasım ve'l-Kavasım fi'z-Zebbi an Sünneti Ebi'l-Kasım*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Müessesetu'r-Risale, 2. bs., Beyrut, 1996, C. II, s. 339.

²⁸³ Ebû Abdillâh el-Kûfî, *el-Câmiu'l-Kâfi fi Fikhi'z-Zeydiyye*, ss. 192-193.

²⁸⁴ İsfehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk b. Mûsâ (ö. 430/1038), *Kitâbu Târihu İsfehân zikru Ahbâru İsfehân*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, C. I, s. 111.

kaldığı dönem içerisinde Abbasî yönetiminin Basra ve Kûfe’de takibat faaliyetlerini sürdürmesi, zaman zaman onun mevcut talebeleriyle bile irtibatının kesilmesine neden olmuştur.²⁸⁵ Bu bakımdan muasırlarının aksine Ahmed b. İsa’nın etrafında toplanan kalabalık bir talebe kitlesinden söz etmek mümkün değildir.

Ahmed b. İsa’nın talebeleri olarak kendisinden rivâyette bulunan oğulları Ali ve Muhammed gösterilmektedir. Oğulları arasında ise Muhammed b. Ahmed’in rivayetleri dikkat çekmektedir. Nitekim Muhammed, babası aracılığı ile Ehl-i Beyt’in önde gelen ulemâsından çok sayıda haber ve görüş nakletmiştir.²⁸⁶ Fakat Ahmed b. İsa’nın görüş ve rivâyetlerinin günümüze kadar ulaşmasında en önemli çaba, hiç kuşkusuz kendisine en yakın talebesi Muhammed b. Mansur el-Muradî’ye (ö. 290/903) aittir. Muhammed b. Mansûr, gerek Ali ve Muhammed kanalıyla gerekse vasıtasız olarak doğrudan Ahmed b. İsa’dan nakilde bulunmuştur. O, ayrıca Emâlî adlı eserin vücuda gelmesinde çok önemli bir role sahiptir. Zira bu eser, Muhammed b. Mansûr el-Muradî’nin Ahmed b. İsa’dan naklettiği hadis ve görüşlerle kendi ilaveleri olan kavil ve rivâyetlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla Emâlî’nin oluşumunda en büyük payın Muhammed b. Mansûr’a ait olduğunu söyleyebiliriz.

Murâdî, Zeydiyye’nin kendisine değer atfettiği büyük muhaddislerden biridir. Asıl adı Muhammed b. Mansûr b. Yezîd el-Murâdî el-Kûfî olup Ebu Ca’fer künyesi ile meşhur olmuştur.²⁸⁷ Doğum ve ölüm tarihleri için farklı görüşler söz konusudur. Genel kabule göre 140/758 veya 150/767 civarında Kûfe’de doğmuş, çocukluk ve gençliği Kufe medreselerinde geçmiştir. Kûfe’de zamanının önde gelen ilim meclislerine devam etmiş ve oradaki alimlerden çeşitli dersler almıştır.²⁸⁸ Ehl-i Beyt mensubu imamlara talebelik yaptığı ve Kûfe’nin hatırı sayılır şeyhlerinden hadis dinlediği belirtilmektedir. İmâm, hâfız ve muhaddis kimliğiyle temayüz eden Muhammed b. Mansûr, Irak bölgesinde Zeydiyye’nin en meşhur âlimleri arasında gösterilmektedir.²⁸⁹

²⁸⁵ Hocasıyla görüşme imkanı olmadığı sönemlerde Muhammed b. Mansûr’un bazı hususlarda Ahmed b. İsa’ya mektuplar yazarak görüş talebinde bulunması, oğlunu evlendirdiği sırada ona müstear bir isim vermesi, siyasî iradenin Ali evladı aleyhinde yürüttüğü sıkı takibata işaret eden örneklerdir. Bkz. Mahallî, *el-Hadâiku’l-Verdiyye*, II, s. 9; Ebû’l-Abbâs el-Hasenî, *el-Mesâbih*, s. 557.

²⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-Selâm*, XII, s. 65. Kaynaklarda oğulları Ali ve Muhammed hakkında, kendilerinin Ahmed b. İsa’nın oğlu oldukları ve babalarından rivâyette buldukları bilgisi dışında farklı bir bilgi bulunmamaktadır.

²⁸⁷ İbn Ebi’r-Ricâl, *Matlau’l-Budûr*, IV, 372-374.

²⁸⁸ Hocaları ve talebeleri için bkz. Murâdî, *Kitâbu’z-Zikr*, Mukaddime, ss. 12-14.

²⁸⁹ Murâdî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Mansûr el-Kûfî (ö. 290/903), *Kitâbu’z-Zikr*, thk. Yahya Sâlim İzzân, Mektebetü Bedr, San’a, 1417/1997, Mukaddime, ss. 5-6. (ŞM)

Başta Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861) olmak üzere Zeydî geleneğin önemli temsilcilerinden Kâsım b. İbrahim er-Ressî (ö. 246/860), Abdullah b. Mûsâ b. Abdillâh (ö. 247/861), Hasan b. Yahya b. el-Huseyn (ö. 247/861) gibi birçok âlim ile görüşmüş, onlardan hadis ve görüş rivayetinde bulunmuştur. Hatta Abbasî bürokrasisinin Ali soyuna mensup önemli kimseleri takibat altına aldığı dönemlerde o, Kâsım, Ahmed, Abdullah ve Hasan'ı kendi evinde saklamıştır.²⁹⁰ Basra ve Kûfe'de bulunduğu süre içerisinde Ahmed b. İsa ile muayyen vakitlerde görüşen el-Murâdî,²⁹¹ ondan çok sayıda rivâyetle birlikte çeşitli fikhî meselelere dair görüşler alma fırsatı elde etmiştir. O, Ahmed b. İsa aracılığıyla ahzettığı Ehl-i Beyt'e mensup imâm ve râvî silsilesinden gelen haber ve kavilleri bir araya getirmek ve bunlara birtakım ilavelerde bulunmak suretiyle Emâlî adlı eseri cem etmiştir. Uzun bir ömür sürdüğü hususunda kaynakların ittifak ettiği Muhammed b. Mansûr 290/903 veya 300/913 civarında Kûfe'de vefat etmiştir.²⁹²

Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903), III/IX. asırda Kûfe'de Zeydî geleneğin hâkim otoriteleri arasında gösterilmektedir. Zeydî oluşumun III. yüzyıldaki önde gelen temsilcilerinden biri olan el-Murâdî, Zeydî görüşlerin sistematik bir yapıya kavuşmasında etkin bir rol oynamıştır.²⁹³ Muhammed b. Mansûr ve Zeydî geleneğin diğer temsilcileri, ortaya koydukları fikirlerle Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) başlattığı siyasî hareketi, Zeydiyye özelinde itikadî bir manzumeye dönüştürmeye çalışmışlardır. Hususan Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) III/IX. yüzyılda, mezhebin kurumsallaşması yönünde fikrî zemini tesis eden önemli aktörler arasında yer almaktadır.²⁹⁴

²⁹⁰ Bu toplantıların birinde Zeydî geleneğin ileri gelenlerinin sistemli hareket etmek maksadıyla Kâsım er-Ressî'ye biat ettikleri zikredilmektedir. Bkz. Müeyyedî, *et-Tuhef Şerhu'z-Zülef*, s. 146; Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, II, ss. 7-8.

²⁹¹ el-Vecîh, onun Kasım er-Ressî ile yirmi beş yıl beraber olduğunu ve Ahmed b. İsa ile de yirmi kadar hac yaptığını belirtse de Ahmed b. İsa'nın içinde bulunduğu siyasî ve sosyal şartların buna imkan vermeyeceği açıktır. Bkz. Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 1000. Diğer taraftan İbn Ebi'r-Ricâl de eserinde el-Murâdî'ye ayırdığı biyografi kısmında, Buhârî'nin onunla yirmi beş yıl kadar yakınlık kurduğunu zikretmektedir. Ancak dönemin konjonktürü dikkate alındığında iddia edilen bu mülâkât ve yakınlığın mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Bkz. İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr*, IV, 373. Kitâbu'z-Zikr'e mukaddime yazan Sâlim İzzân, Sârimüddîn el-Vezîr'in Murâdî'nin Buhârî'den rivayette bulunduğuna işaret ettiğine; ancak görüşünün her ikisinin de birbirinden nakilde bulunmadığı yönünde olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Murâdî, *Kitâbu'z-Zikr*, Mukaddime, s. 7.

²⁹² Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 1000; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Arapça'ya çev. Abdulhalim en-Neccâr, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-Meârif, Kahire, ty., C. III, s. 334; Ca'fer Sübhânî, *Bühûs fi'l-Milel ve'n-Nihal*, VI, ss. 391-392

²⁹³ Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, III, s. 334; Madelung, "Ahmad b. Isa b. Zayd", s. 48.

²⁹⁴ Söz konusu şahısların görüşlerinin Zeydiyye'nin kendi bünyesinde çeşitli fraksiyonlara kapı aralaması bakımından önemli olduğunu ve bu doktrinlerin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Hasanî

Fikrî sahada mensubu olduğu Zeydî oluşumun düşünce yapısını benimsemiş olsa da yönetim karşıtı fiilî faaliyetlere mesafeli durmayı tercih eden Muhammed b. Mansûr, akranlarının aksine herhangi bir siyâsî yapılanma içerisine girmemiştir. Bu sayede Abbasî idaresinin politik yaptırımlarından nispeten uzak kalmış ve ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu sayede Tefsir, Hadis ve Fıkıh sahalarında pek çok eser ortaya koymuştur. Eserlerinin bir kısmı günümüze ulaşmamış, bir kısmı basılmış, bir bölümü ise Yemen'deki kütüphanelerde mahtut halde bulunmaktadır.²⁹⁵ Kitabu'z-Zikr adlı eserinde çoğunluğu Ehl-i Beyt âlimlerinden oluşan pek çok kimseden hadis ve görüş naklinde bulunmuştur. Eserde zikrin faziletleri, zikir vakitleri ve dua kalıpları gibi konularda hadisler bir araya getirilmiştir.²⁹⁶

Ahmed b. İsâ'dan hadis rivayetinde bulunan bir başka isim de Muhammed b. Zekeriyya el-Ğulâbî'dir.²⁹⁷ Asıl adı Muhammed b. Zekeriyya b. Dînâr el-Mekkî el-Ğulâbî el-Basrî'dir. Benî Ğulâb kabilesine mensup olan Muhammed b. Zekeriyya (ö. 280/894 veya 298/911), Basra'da Şîi zümrelerin kendisine iltifat ettiği, ilmî seviyesi yüksek bir kimsedir. Ğulâbî, III/IX. asrın muhaddisleri arasında gösterilmektedir. İbn Hibbân (ö. 354/965), onun sika ve sadûk bir râvî olduğunu belirterek güvenilirliğini tevsik etmektedir. İbn Nedîm (ö. 385/995), onu hadis hâfizları arasında saymakta ve Şîi muhaddisler nezdinde güvenilir bir kimse olduğunu söylemektedir.

Çağdaş Zeydî alim Abdüsselâm el-Vecîh ise mezkur beyanların aksine onun Zeydî kimliği ile takdim etmektedir. Zira Ğulâbî'nin, tasnif ettiği birçok eseri vardır ve bu eserlerde Zeyd b. Ali'den (ö. 122/740) gelen birçok habere yer verilmektedir. Vecîh, bu durumun Muhammed b. Zekeriyya'nın Zeydî oluşuna delil olduğunu söylemektedir. Mürşîd Billâh'ın el-Hamîsiyye adlı eserinde Ehl-i Beyt'in fazileti ve kanaat erdemine sahip olmaya dair hadisler bahsinde Ğulâbî'nin rivayetlerine yer verilmiş olması, Vecîh'in bu kanaatini destekler niteliktedir. Ayrıca onun bugün elimizde olmayan Ahbâru Zeyd b. Ali adlı eseri de onun Zeydî aidiyeti olduğunu göstermektedir. Zira İmâmiyye Şiası, benimsediği imamet yorumu nedeniyle Zeyd b.

(ö. 445/1053) tarafından Zeydî fikhına dair görüşleri topladığı eseri *Kitâbu'l-Câmiu'l-Kâfi*'de bir araya getirdiğini ifade etmeliyiz. Bkz. Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, III, s. 334.

²⁹⁵ Eserleri için bkz. Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, ss. 1000-1002; Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, ss. 17-18. Murâdî, *Kitâbu'z-Zikr*, Mukaddime, ss. 11-12.

²⁹⁶ Murâdî, *Kitâbu'z-Zikr*, Mukaddime, s. 19; Huseynî, Seyyid Ahmed, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, Kum, 1413, s. 498.

²⁹⁷ İbnü'l-Arabî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd, *Kitâbu'l-Mu'cem*, thk. Abdü'l-Muhsin b. İbrâhim b. Ahmed el-Huseynî, Dâru İbnü'l-Cevzî, Suud, 1997, C. I, s. 43, 302; Fuheyd ed-Devserî, Ebû Süleymân Câsim b. Süleymân, *er-Ravdü'l-Besâm bitertîbi ve tahrîci fevâidi't-Temmâm*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1987, C. IV, s. 442.

Ali'den farklı bir tavır geliştirmiştir. Bu nedenle kanaatimizce, ona ait rivayetleri derleme çalışması Muhammed b. Zekeriyya'nın Zeydî olabileceğine bir kanıt olarak gösterilebilir.

Muhammed b. Zekeriyya, Abdullâh b. Recâ, Abbâs b. Bekkâr, Abdülazîz b. Yahyâ, Hasan b. Ali el-Askerî, Muhammed b. Mansûr (ö. 290/903), Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Muhammed b. Abdillâh ve İbrâhîm b. Yesâr gibi kimselerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Muhammed b. İsa en-Nahvî, Muhammed b. Süleymân el-Kûfî, Taberânî, Muhammed b. Yahyâ gibi kimseler nakilde bulunmuşlardır. Muhammed b. Zekeriyya Ğulâbî, 280/894 veya 298/911 senelerinde Basra'da vefat etmiştir.²⁹⁸ Muhtemelen orada gizlendiği dönem içerisinde Ahmed b. İsa ile görüşme imkanı elde etmiş ve bu sayede ondan bazı nakillerde bulunmuştur.

1.2.3. Emâlî Adlı Eseri

Kaynaklar, Ahmed b. İsa'ya dair Emâlî olarak bilinen eseri dışında farklı bir eser zikretmemişlerdir. Ona aidiyeti tartışmasız olan tek eseri, Zeydiyye nezdinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve tez çalışmamızın odak noktasını teşkil eden el-Emâlî adlı hadis derlemesidir. Burada Ahmed b. İsa'nın tek eseri olarak bilinen Emâlî hakkında bilgi verilecektir.

Zeydiyye mezhebi oldukça zengin bir literatüre sahiptir. Yapılan araştırmalar, Yemen kütüphanelerinin binlerce cilt esere ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Özellikle Sanaa ve Sa'ade kütüphanelerinde henüz baskısı yapılmamış çok sayıda el yazması eser bulunmaktadır. Yemen'de faaliyet gösteren çeşitli vakıf, dernek ve ilmî kuruluşlar söz konusu kaynak eserleri ilim dünyasına kazandırmaktadırlar. Ayrıca günümüzde başta Almanya, İtalya ve Amerika olmak üzere birçok ülke de Zeydî literatürün incelenmesi amacıyla hususi müesseseler kurmuş durumdadır.²⁹⁹

²⁹⁸ Vecîh, *Mu'cemu Ricâli'l-İ'tibâr*, I, s. 280; Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, ss. 900-901; Mürşid Billâh, Yahyâ b. el-Huseyn b. İsmâil el-Cürçânî (ö. 499/1106), *Kitâbu'l-Emâlî el-Hamîsiyye*, 'İlmü'l-Kitâb, Beyrut, 1403/1983, C. I, s. 155.

²⁹⁹ İlmî ve kültürel anlamda neredeyse hiçbir bağları olmayan uluslar, bilimsel bilginin küresel siyasette önemli bir güç kaynağı olduğunun farkındadırlar. Uzun bir süre Osmanlı Devleti toprakları arasında yer alan Yemen ile sosyal, siyasal, kültürel vb. birçok bakımdan müşterek aidiyetlerimize ve hususan din temelli İslam kardeşliği mefkûremize rağmen tarihsel süreç içerisinde oluş(turul)an kopukluğa anlam verebilmek mümkün değildir. Bu bakımdan "Büyük İslam Geleneği" sınırları içerisinde din anlayışındaki yorum farklılıkları olarak kabul edilecek mezheplerin sınırlarını eritmek gerekmektedir. Büyük bir öz eleştiri ve hassasiyetle Kur'an ve Sünnet'in İslam dairesi içerisinde yer alan her türlü oluşuma kaynaklık ettiği göz ardı edilmemelidir. Bu sebeple, ülkemizin ilgili

Bu kurumlar, Yemen'in muhtelif kütüphanelerinde yer alan ve sayıları eli bin ile yüz bin cilt olarak ifade edilen birçok el yazması orijinal eseri dijital ortama kazandırmaya başlamışlardır. Aynı zamanda Zeydiyye mezhebi hakkında bilimsel inceleme ve araştırma projeleri, ekonomik anlamda bu kurumlar tarafından desteklenmektedir. Gelişen teknoloji sayesinde internet ve kitle iletişim araçlarının da yaygınlaşması sayesinde bugün, çok sayıda el yazması Zeydî metin, çeşitli dijital platformlar üzerinden erişime açılmaya başlamıştır.

Zeydî hadis ve fıkıh müktesebatı açısından seçkin bir konuma sahip olan Emâlî adlı eserin el yazması nüshası, İtalya'nın Milano kentindeki Ambrosiana kütüphanesinde bulunmaktadır.³⁰⁰ Bununla birlikte Ahmed b. İsa'ya ait Emâlî başta olmak üzere Zeydiyye mezhebine dair pek çok el yazması eser, Amerika'nın New Jersey eyaletinde yer alan Princeton Üniversitesi kütüphanesinde dijital arşiv haline getirilmiştir.³⁰¹

Schacht (ö. 1969), İslam fikhının gelişim seyri üzerine yaptığı incelemelerde, Zeydiyye mezhebinin hadis ve fıkıh birikimine ait en erken mevsuk eserin III/IX. asrın başlarına ait olduğunu zikretmektedir.³⁰² Kuşkusuz bu dönem içerisindeki Zeydî müktesebâtın en önemli eserlerinden biri Ahmed b. İsa'ya (ö. 247/861) ait olan Emâlî'dir. Bu eser aynı zamanda Ahmed b. İsa'ya ait basılı tek eserdir.

Müeyyedî, bu eserin kendi sınıfında İslâmî eserlerin en eskilerinden biri olduğunu belirtmektedir. Ona göre İmam Buhârî 256/870'te, İmam Müslim ise 261/875'te vefat etmiştir. Oysa Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) oldukça uzun yaşamış ve Ahmed b. İsa'nın, Ehl-i Beyt'ten tevarüs ettiği rivayetleri Sahihayn'dan daha önce bir araya getirme fırsatı bulmuştur. Bu sayede Müslümanlar onun bu özverili çalışmasından yararlanma imkânına sahip olmuşlardır.³⁰³

---

akademyası başta olmak üzere oluşturulacak çeşitli kurum ve kuruluşların büyük bir rikkat ve azami bir titizlikle bu mesele üzerinde durmaları önem arz etmektedir.

³⁰⁰ Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), ss. 327-328; Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, III, s. 324.

³⁰¹ Yemeni Manuscript Digitization Initiative, Avrupa menşeli pek çok kurum tarafından finanse edilen ve Yemen'deki el yazması eserlere ulaşip onları dijital ortamlarda saklama ve neşretme amacıyla kurulmuş bir merkez olup Princeton Üniversitesinde faaliyet göstermektedir. İlgili proje hakkında bkz. <https://ymdi.uoregon.edu/> ve <http://pucl.princeton.edu/collections/pudl0079> (Erişim tarihi. 24.12.2017) Eser için bkz. <http://pucl.princeton.edu/objects/8p58pf23k> (Erişim tarihi. 24.12.2017)

³⁰² Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, 1979, s. 262.

³⁰³ Müeyyedî, *Levâmi 'u'l-Envâr*, I, s. 333; Vezîr, *el-Felekü'd- Devvâr*, s. 56.

Emâlî, Zeydiyye'nin en meşhur hadis ve fıkıh eseridir. Muhammed b. Mansûr el-Murâdî tarafından bir araya getirilmiştir.³⁰⁴ Eser matbu olup ilk baskısı 1981 yılında Kitâbu'l-'Ulûm adıyla dört cilt halinde basılmıştır.³⁰⁵ İkinci baskısı, üç cilt halinde 1990'da yapılmıştır. Ali b. İsmâil el-Mueyyed (ö. 1970) tarafından tahkîk, tahrîc ve şerh yapılarak Ra'bu's-Sad' adıyla Beyrut'ta basılmıştır. Üçüncü baskısı ise Ali b. İsmâil el-Mueyyed tahkîki esas alınarak aynı isimle Dâru'l-Mahacceti'l-Beydâ tarafından 2007'de Beyrut'ta basılmıştır.

Eserde genellikle Ehl-i Beyt tariklerinden olmak üzere çok sayıda hadis ve görüş nakledilmiştir. Bu nedenle rivayetlerin önemli bir kısmının senedi, Ehl-i Beyt silsilesine mensup imâmlar vasıtasıyla Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) hatta Ali b. Ebî Tâlib'e kadar uzanmaktadır. Eser Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) tarafından cem edilmiştir.³⁰⁶

Eserde Ali ve Muhammed b. Ahmed, babaları Ahmed b. İsa'dan görüş ve rivayet nakletmişlerdir. Bunlarla beraber Ahmed b. İsa'nın, Huseyn b. 'Ulvân ve Muhammed b. Bekr gibi başkaca râvîlerden de gelen nakillere yer verilmiştir. Hocalarından Muhammed b. Bekr, Muhammed b. Ali el-Bâkir'dan; Huseyn b. 'Ulvân ise Ebû Hâlid el-Vâsîti'den rivayette bulunmuştur.³⁰⁷ Ayrıca esere, onu bir araya getiren Muhammed b. Mansûr tarafından birtakım rivayetler eklenmiştir.

Zeydî fıkıhının gelişim seyrini ele alan Kazı'nın da ifade ettiği gibi, Bergstrasser ve Schacht'ın eleştirilerinin odak noktasını teşkil eden el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nisbeti meselesini bir kenara bırakacak olursak,³⁰⁸ Zeydî fıkıh gelişiminin temel referansları sayılabilecek bu eserler ve müellifleri arasında ciddi bir etkileşimden söz edilebilir.

Nitekim yazılı rivayet sisteminin tam olarak oturmadığı ve sözlü nakil geleneğinin etkin olduğu o dönemde Zeyd b. Ali'nin hadislerinin derlenmiş bir kitap yerine doğrudan şifâhi yolla rivayet edilmiş olması, bu hadislerin Ahmed b. İsa'nın

³⁰⁴ İbnü'l-Vezir, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*, II, s. 333.

³⁰⁵ Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Ali (247/861), *Kitâbu'l-'Ulûm*, der. Muhammed b. Mansûr el-Murâdî, yyy, 1401/1981.

³⁰⁶ A. K. Kazı, "Zeydî Fıkıhının Gelişimine Dair Notlar", *ESOGÜ İFD Dergisi*, çev. Kadir Demirci, C. I, S. I, 2014, Eskişehir, s. 185.

³⁰⁷ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 25, 66.

³⁰⁸ el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nisbeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eren Gündüz, *Zeyd bin Ali, Hayatı ve Eserleri ve İslam Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, Düşünce Yay., Bursa, 2008, ss. 200-239.

(ö. 247/861) el-Emâlî'sine, el-Hâdî'nin (ö. 298/911) el-Ahkâm'ına ve diğer Zeydî eserlere girmesini mümkün kılmıştır.

1.2.4. Sünnî Kaynaklarda Ahmed b. İsâ

Çalışmada yapılan tetkikler neticesinde, Ahmed b. İsâ'ya (ö. 247/861) dair biyografik bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir. Onun hayatı, tahsili, ilmî yönü, görüşleri, siyasî ve itikâdî çizgisini detaylı olarak ele alan kaynaklar oldukça sınırlıdır. Ahmed b. İsâ'ya ilişkin ayrıntılı bilgi içeren eserlerin ise Zeydî ve Şîî çevreler tarafından telif edildiğini belirtmeliyiz. Fakat ondan bahseden bu kaynaklar da döneminin önde âlimleri arasında Ahmed b. İsâ'ya geniş bir yer vermemiştir. Kendisiyle muâsır çok sayıda ulemânın aksine, cerh-ta'dîl ve tabakât türü eserlerde Ahmed b. İsâ ile ilgili bilgilerin son derece az olduğu görülmektedir. Öyle ki ensâb âlimleri ona, sadece dedesi Zeyd b. Ali'nin nesli başlığı altında yer vermişler, müstakil olarak ilmî yönüne, siyasî ve itikadî görüşlerine değinmemişlerdir.

Ahmed b. İsâ'ya (ö. 247/861) ait biyografik bilgilerin sınırlılığı, Sünnî kaynaklarda kendini daha çok göstermektedir. Yaşadığı zaman dilimi ve coğrafya göz önüne alındığında ricâl bilgisi derleyen müelliflerin Ahmed b. İsâ'yı tanımamalarına imkân yoktur. Hapiste geçirdiği Bağdat yaşamının bir kısmını ve saklı yaşadığı Basra hayatını hariç tutacak olursak Medine'de bulunduğu süre içerisinde tanınmasının önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Öte yandan Ahmed b. İsâ, Zeyd b. Ali'nin torunudur. Zeyd, Emevî halifesi Hişâm b. Abdilmelik döneminde iktidar eliyle yürütülen birtakım uygulamalara karşı çıkmış, etrafındaki çeşitli sosyal sınıfların teşvikiyle yönetim aleyhinde bir ayaklanma başlatmıştır. Hişâm'ın ve takipçisi olduğu Ümeyye oğullarının yönetim anlayışının adaletten uzak olduğunu ileri sürerek mevcut halifeyi yok saymıştır. Bu sayede yönetime muhalefet eden çeşitli zümrelerin takdirini kazanmış ve Ehl-i Beyt'ten olması hasebiyle kendisine biate ve kıyâma davet etmiştir. Takip eden süreçte hilafete yönelik bir ayaklanma başlatmış; fakat bu başarısız girişim sonucunda 122/740'ta Emevî kuvvetlerince öldürülmüştür.³⁰⁹ Dolayısıyla Zeyd b. Ali gibi önemli bir siyasî aktörü

³⁰⁹ Diğer taraftan valilerden halifelere kadar Emevî bürokrasisinin, onun cansız bedenine işkence ettiği, tahkir amaçlı çeşitli şehirlerde umuma açık meydanlarda dolaştırdığı ve uzun müddet başının halifelerin yönetim merkezlerinde teşhir edildiği bilinen bir gerçektir. Zeyd, Ninovâ bölgesinde defnedilmesine rağmen, kabri açılarak başı kesilmiş ve Dimeşk kapısına getirilmiş ve burada asılmıştır. Sonrasında Medine'de Hz. Peygamber'in (sav) kabri başında bir gün daha asılı kalmış ve teşhir için Mısır'a götürülmüştür. Orada birkaç Mısır'lı tarafından kaçırılarak uzun zaman sonra ancak

torunu olarak Ahmed b. İsa'nın tanınmaması imkansızdır. Bu çerçevede Ahmed b. İsa'nın en azından Zeyd'in torunu olması bakımından toplumda müspet veya menfi özel bir konuma sahip olması gerekmektedir.

Öte yandan babası İsa b. Zeyd (169/785-6), yaşadığı dönemde Zeydî çevreler tarafından benimsenmiş, etrafında muhalif bir yapılanma meydana getirmiş önemli bir karakterdir. O, merkezî otoritenin zayıfladığı dönemleri fırsata dönüştürerek Kûfe ve çevresinde mevcut iktidardan hoşnut olmayan kesimleri bir araya getirmeyi başarmış önemli bir liderdir. Özellikle Halife Mehdî'nin Zeydîlere yönelik izlediği ılımlı politika, İsa b. Zeyd'in faaliyet sahasını genişletmesine zemin hazırlamıştır. Ehl-i Beyt mensuplarına sempati duyan dönemin veziri Yakub b. Davud'un devlet mekanizmalarına Zeydî kimseleri yerleştirmesi sonucu, İsa b. Zeyd ve onun etrafında şekillenen kesimler nispeten serbest hareket etme imkanı elde etmişlerdir.³¹⁰ Mehdî'nin hilafetinin sonlarına doğru Ali oğullarının yönetimle arası bozulmuş ve bu durum, Zeydîlerin önemli bir kesiminin liderliğini üstlenen İsa b. Zeyd için zorlu bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Hatta Mehdî'nin ölümünden önceki vasiyetlerinden birinin onun yakalanarak etkisiz hale getirilmesi olduğu düşünüldüğünde, İsa b. Zeyd'in muhtemel ayaklanma girişimlerinden endişe duyulan bir isim olduğunu göstermektedir.

Öyle ki 169/785-6'da vefat eden İsa b. Zeyd'in haberi saraya ulaştığında Halife'nin bu gelişmeden oldukça memnuniyet duyduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla İsa b. Zeyd gibi Zeydîlerin önemli bir kısmı tarafından lider kabul edilen ve yönetim karşısı faaliyetleri ile önemli bir karakterin oğlu olan Ahmed b. İsa'nın kaynaklarda yeterince yer almayışı düşündürücüdür. Bu anlamda Zeyd'in torunu ve İsa'nın oğlu olma vasıfları ile Ahmed b. İsa'nın ilmî ve siyasî kişiliğinin doğrudan biyografik bilgi derceden birçok esere yansması gerektiğini düşünmekteyiz. Ancak Sünnî kaynak eserler incelendiğinde kendisine dolaylı yollardan atıfta bulunan birkaç kaynak dışında müstakil olarak Ahmed b. İsa'nın ele alınmadığı görülmektedir. Yaşadığı zaman dilimi ve coğrafya itibarıyla III/IX. yüzyıl Basra ve Kûfe coğrafyası, hadis ilminin gelişimi ve tasnif dönemi hadis eserlerinin yoğun olarak ortaya konulduğu bir döneme işaret etmekteyken, çağdaşlarının aksine Ahmed b. İsa'nın

---

defnedilebilmiştir. Bkz. Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2013, C. XLIV, s. 313-314. Öldürüldükten sonra altı yıl boyunca asılarak halka teşhir edilmiş daha sonra da yakılarak külleri Fırat Nehri'ne savrulmuştur. Bkz. Râzî, *Şeceratü'l-Mübâreke*, s. 141; Cühenî, *el-Mevsütü'l-Müeyyere*, I, ss. 76-77;

³¹⁰ Fudayl Şâmî, *Târîhu'l-Fırkati'z-Zeydiyye*, ss. 163-164.

hem ilmî yönünün hem de Ehl-i Beyt hadis-fıkıh kültürünün erken dönem bir ürünü olarak ortaya çıkan Emâlî'nin hususi bir gündeme sahip olmaması, bu durumun ideolojik bakış açısının aleyhte gelişen bir tezahürü olduğu yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir. Nitekim Zeydî geleneğin kendisine ayrıcalıklı bir paye ayırdığı Ahmed b. İsa'nın Sünnî kaynaklarda neredeyse hiç yer almaması, biyografik bilgi toplayan ulemanın kendisine yönelik ideolojik bir bakış açısı taşımış olabileceği ihtimaline işaret etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahmed b. İsa hakkında kısmen de olsa bazı bilgilere yer veren eserler şunlardır:

Zehebî (ö. 748/1348), Ahmed b. İsa'nın Harun Reşîd döneminde bir ayaklanma başlattığını ve bu başarısız teşebbüs neticesinde vefatına kadar saklandığını zikretmektedir.³¹¹ Benzer şekilde Safedî (ö. 764/1363) de Abadan bölgesinde başlattığı başarısız ayaklanma girişimi neticesinde siyâsî baskılar sebebiyle Basra'da ömrünün yaklaşık üçte ikisini saklanarak geçirdiğini kaydetmektedir.³¹²

İbn Hazm (ö. 456/1064), Zeyd b. Ali'nin soy kütüğüne hususi bir yer ayırmıştır. O, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab* adlı eserinde Ahmed b. İsa'nın aralıksız altmış sene saklandığını ve bu gizlilik hali üzere Halife Mütevekkil döneminde vefat ettiğini belirtmiştir. Nesep zincirinin kimlerle devam ettiğine yer verdikten sonra Zenc isyanı liderinin, Basra havalisinde kendisini Ahmed b. İsa'nın soyuna mensup bir kimse olarak takdim ettiğini zikretmiştir.³¹³

Ensâb âlimi Mus'ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851), eserinde Zeyd b. Ali'nin ahfâdı kısmında Ahmed b. İsa'ya kısaca yer vermiştir.³¹⁴ Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870) ise Ahmed b. İsa ile muasır olmasına rağmen, Kureyş'in şeceresine tahsis ettiği eserinde ondan bahsetmemiştir.³¹⁵

Fuat Sezgin (ö. 2018), *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî* adlı eserinde Ahmed b. İsa'ya ve onun *Emâlî*'sine yer vermiştir. Nesebine, doğum ve vefat tarihlerine, Ehl-i Beyt açısından önemine değinmiştir. Ayrıca Harun Reşîd dönemindeki siyasî mücadelesi neticesinde hapsedildiğine ve oradan firarı sonrasında uzun bir dönem vefatına kadar gizli bir yaşam sürdürdüğünü zikretmiştir. Bununla beraber Fuat Sezgin, başka

³¹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, s. 293.

³¹² Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi*, VII, s. 178.

³¹³ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, ss. 56-57.

³¹⁴ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kurayş*, Cüz II, s. 67.

³¹⁵ Zübeyrî, İbn Bekkâr el-Kurayşî, *Cemheretü Nesebi Kurayş ve Ahbârihâ*, thk. Abbâs Hânî el-Cerrâh, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010.

kaynaklarda yer alan Zeydiyye-Mutezile irtibatına ilişkin dikkat çekici bir ayrıntıyı da gündeme getirmiştir. Genel kabulün Sezgin, burada Ahmed b. İsa'nın kelimelerinde Mutezilî fikirlere karşı olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca onun adaleti ihya etmeleri şartıyla Hasan ve Hüseyin ailesinin dışındaki kimselerin de imam olabileceği görüşünde olduğunu belirtmiştir. Yazma nüshası Milano kütüphanesinde bulunan Emâlî isimli bir eseri bulunduğuna yer vermiş ve onun Kûfe'de hüccet olarak kabul edilen bir kimse olduğunu belirtmiştir.³¹⁶

Sünnî literatürde Ahmed b. İsa'ya yeterince yer verilmediği hususu, Zeydî araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir. Nitekim Emâlî üzerine çalışan ve bu eserin şerh, tahrir ve tahkiki neşrini gerçekleştiren Sana'lı alim Ali b. İsmâîl b. Abdulah el-Mueyyed (ö. 1390/1970) de bu hususa işaret etmiştir. O, tahkikini yaptığı Emâlî adlı eserin mukaddimesinde, Sünnî kaynaklarda Ahmed b. İsa'ya dair benzer malumatları tekrarlayan birkaç eser dışında detaylı bilgi ihtiva eden bir kaynak olmadığını belirtmiştir.³¹⁷ Mueyyed, *Mizânü'l-İ'tidâl*'i buna misal olarak gösterir. Çünkü Zehebî, bu eserinde Ahmed b. İsa ile ilgili son derece muhtasar bir şekilde sadece şu bilgiye yer vermiştir: “Muhammed b. Mansûr el-Kûfi'nin Hüseyin b. 'Ulvân'dan, onun da Ahmed b. İsa'dan rivayette bulunduğu Kitâbu's-Sıyâm adlı bir eseri bulunmaktadır.”³¹⁸ Benzer şekilde İbn Hacer (ö. 852/1449) de *Lisânü'l-Mizân* adlı eserinde bu bilginin aynısını zikretmektedir.³¹⁹

Basralı muhaddis Ebû Saîd İbnü'l-Arabî (ö. 341/952) *Kitâbu'l-Mu'cem* adlı eserinde, Hz. Ali'nin mührünün motifi hakkında Ahmed b. İsa'dan gelen bir nakle yer vermiştir. Buna göre Muhammed el-Bâkır > Ca'fer b. Muhammed > Hüseyin b. Zeyd > Ahmed b. İsa > Muhammed el-Ğulâbî tarikiyle nakledilen haberde Hz. Ali'nin hâteminin üzerinde “*Mülk Allah'ındır, Ali onun kuludur*” ibaresi yer almaktaydı.³²⁰

Ebû Nuaym (ö. 430/1038) İsfehân tarihine hasrettiği eserinde Ahmed b. İsa hakkında birtakım biyografik malumata yer vermiştir. Fakat burada yer alan bilgilerin bir kısmı tarihî çelişkiler arz etmektedir. Nitekim söz konusu eserde

³¹⁶ Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), ss. 327-328.

³¹⁷ Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, s. 21.

³¹⁸ Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, Mukaddime, s. 21. Krş: Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, s. 127.

³¹⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, s. 571.

³²⁰ İbnü'l-Arabî, *Kitâbu'l-Mu'cem*, I, s. 302.

Ahmed b. İsa'nın Hârûn Reşîd'in hilafeti sırasında İsfehân'a geldiği ve burada vefat ettiği ve yine buraya defnedildiği bilgisine yer verilmiştir.³²¹

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Muntazam* adlı eserinde, Ahmed b. İsa ile irtibatlı olması sebebiyle Sümame b. Eşres'in (ö. 213/828) halife tarafından hapsedildiğine yer vermektedir. Buna göre Harun Reşîd, 186/802 senesinde Ahmed b. İsa'yı muhafaza ettiği ve onun hakkında yalan söylediği gerekçesiyle Sümame b. Eşres'i hapsedmiştir.³²²

Zehebî (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm*'da çeşitli özellikleri ile Ahmed b. İsa'ya yer vermiştir. Zehebî, bu eserinde Ahmed b. İsa'nın ayaklanma hareketi ile başlayan süreçte yalnız kaldığını ve başarısızlığa uğrayan isyanı sonrasında uzun bir müddet politik faaliyetlerinden geri durduğunu kaydetmektedir. Buna göre Ahmed b. İsa 185/800-801 senesinde Abadân bölgesinde bir isyan başlatmış ve Basra civarında etkili olmuştur. Burada kendisine gizlice biata çağırılmış ve hilafeti hedef alan ayaklanma girişiminin sosyolojik tabanını güçlendirmek istemiştir. Fakat sonrasında yeterli desteği bulamadığından isyan hareketi tesirini yitirmeye başlamıştır. Faaliyet alanının daraldığını ve eylemin sosyal zemininin güç kaybettiğini fark eden Ahmed b. İsa kaçmak zorunda kalmıştır.³²³ Dönemin halifesi Harun Reşîd, veziri Fazl b. Rebî' kanalıyla Ahmed b. İsa'yı tevkif edip, hapsettirmiştir. Ayrıca 186/802 senesinde ona destek verdiği gerekçesiyle Bağdat mu'tezilesinin ileri gelenlerinden Sümame b. Eşres'i (ö. 213/828) hapsedmiştir.³²⁴ Ahmed b. İsa sonraki süreçte hapisten firar etmiş ve vefatına kadar uzun bir müddet izini kaybettirmiştir.³²⁵

İbn Haldun (ö. 808/1406) Ahmed b. İsa'ya dolaylı olarak değinmiştir. Buna göre Zenc isyanını başlatan Ali b. Muhammed, nesebini Ehl-i Beyt'in ileri gelenleri ile irtibatlı göstermeye çalışmıştır. İbn Haldun'un bu konuda Taberî, İbnü'l-Esîr ve Mes'ûdî gibi tarihçilerden farklı olarak değindiği husus, Sâhibu'z-Zenc'in kendisini doğrudan Ahmed b. İsa olarak tanıttığını kaydetmiştir. Bu meyandaki tarihi kayıtlar

³²¹ İsfehânî, *Târîhu İsfehân*, I, s. 111.

³²² Taberî, *Târîh*, VIII, s. 275; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhu'l-Mülûki ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ - Mustafa Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ty, C. IX, s. 110; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, s. 783.

³²³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, s. 782; Madelung, "Ahmad b. 'Isâ b. Zayd" ss. 48-49.

³²⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, s. 783.

³²⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, s. 1010.

Sahibu'z-Zenc'in, kendisini Ahmed b. İsa olarak değil torunu Ali b. Muhammed olarak tanıttığına yer vermektedir.³²⁶

Füheyd ed-Devserî, fıkıh konularına göre tertip ederek neşrettiği *er-Ravdü'l-Besâm* adlı eserde Ahmed b. İsa'nın, amcası Huseyn b. Zeyd'ten naklettiği bir habere yer vermiştir. Buna göre Ümmü'l-Benîn > Abdullah b. Ca'fer > Ali b. el-Huseyn > Zeyd b. Ali > Abdullah b. Hasan b. Hasan > Huseyn b. Zeyd > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Zekeriya el-Ğulâbî > Ebu'l-Hasan Müzâhim b. Abdu'l-Vâris el-Basrî tarîkiyle zikredilen rivayette Ali b. Ebî Tâlib, Hz. Peygamber'in (sav) kendisine öğrettiği ve sıkıntılı zamanlarda okunmasını istediği birtakım dualardan söz etmektedir.³²⁷

Sünnî kaynaklarda onun hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayışının birçok sebebi vardır. Kanaatimizce bunlardan en önemlisi, Ahmed b. İsa'nın ömrünün büyük bir kısmını hapiste geçirmesi ve hapisten firar edişinden sonra da Abbasî yönetiminin baskı politikası nedeniyle vefatına kadar göz önünde olmak yerine uzun bir süre gizlenmeyi tercih etmesidir. Ayrıca fikrî planda iktidar aleyhinde olmasına rağmen saklandığı dönem içerisinde Abbasî yönetimine karşı fiilî olarak herhangi bir isyan hareketinin içinde yer almaması da hakkındaki malumat azlığının sebebi olabilir. Zira Ahmed b. İsa'nın Abadân, Vâsıt, Bağdat, Kûfe, Basra ve Medâin bölgelerinde yaşadığı görülmektedir. Zeyd b. Ali'nin torunu olması sebebiyle gizlendiği dönem içerisinde kendisinden bu yönde bir beklenti içinde olunmasına rağmen, o fiilen herhangi bir isyan hareketine başvurmamıştır. Bu süre zarfında o, Ali-Fâtıma neslinin ayaklanma hazırlıklarını kolaylaştırmış, onları fikri bakımdan destekleyerek isyana teşvik etmiştir. Bu noktada Ahmed b. İsa'nın hapisten firarını takip eden süreç içerisinde bilfiil herhangi bir kıyâm hareketinin içinde yer almamış olmasının onun ön planda olmasını engellediği söylenebilir. Çünkü firarı sonrasında Abbasî yönetiminden uzak durmuş ve yaklaşık altmış yıllık gizli bir yaşam sürdürmüştür. Ahmed b. İsa, uzun süren gizlilik dönemi içerisinde herhangi bir isyanın lideri konumunda olmamıştır. Ali-Fâtıma soyundan hilafet iddiasıyla isyana başvuran liderlere nazaran ikinci planda kalmıştır. Tabiatıyla bu durumun onun daha az tanınmasına neden olan bir faktör olduğu söylenebilir.

³²⁶ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldûn ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Târîhu'l-'Arabi ve'l-Berber ve men Âsarahüm min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halîl Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2000, C. III, s. 352, 377, C. IV, s. 24.

³²⁷ Devserî, *er-Ravdü'l-Besâm*, IV, s. 442.

Diğer taraftan yaşadığı coğrafyanın Bağdat ve Kûfe gibi muhalefet hareketlerinin merkezi konumunda dinamik bir şehir olmaması da onun hakkında detaylı bilgi bulunmayışının sebebi olabilir. Basra ise daha ziyade ticarî ve iktisadî bakımdan önemli bir merkez olarak ön plana çıkmaktaydı. Abbasîler ihtilaldan sonra ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Basra'yı ele geçirdiler. Bağdat'ın kuruluşundan sonra siyasî ve idarî önemini kaybetmekle beraber Basra medeniyet açısından en parlak günlerini Abbasîler döneminde yaşamıştır. Basra zaman zaman iç ve dış tehditler mahiyetinde seyreden, politik olmaktan ziyade sosyal konulu kanlı olaylara da sahne olmuştur. Abbasîler zamanında meydana gelen bu olaylara rağmen Basra'da bilim ve kültür sahalarında da önemli gelişmeler görülmüş; muhtelif etnik unsurların birbirlerine karışması Basra'yı büyük bir ilim ve kültür havzası haline getirdi. II/VIII. asırda şehrin gelişimi zirveye ulaştı. Basra'nın bu devirde yetiştirmiş olduğu müellifler arasında Ma'mer b. Raşid (ö. 153/ 770), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/ 773), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/ 776), Hammâd b. Seleme (ö. 167/ 783-84) ve Ebû Avane'yi (ö. 176/ 792) zikretmek mümkündür. Bizce Kûfe'de aksiyonel bir siyaset içerisinde olmak yerine Basra gibi bir ilim merkezinde gizli yaşamayı tercih etmesi, Ahmed b. İsa'nın yeterince tanınmasına mani bir durumdur.

Ayrıca Zeydiyye'nin kendi içinde tutarlı, sistemli ve özgün bir yapıya sahip oluşu ihmal edilerek onun tek tip Şia'ya veya Mu'tezile'ye benzetilmesi nedeniyle Sünnî ulema tarafından ideolojik bir bakış açısıyla ihmal edildiği söylenebilir. Öte yandan Ahmed b. İsa'nın yaşadığı zaman diliminin Abbasî hilafetinin en güçlü olduğu bir döneme rastlaması da hakkındaki malumat azlığının nedeni olabilir. Çünkü Ahmed b. İsa, Ali oğulları soyundan gelmekteydi. Ali ahfadı ise Abbasîlerce iktidara yönelik isyanları nedeniyle sindirilmeye ve etkisiz hale getirilmeye çalışılıyordu. Bu sebeple Ali oğulları ile Abbasî yönetimi arasında uzun süre devam eden husumet, telif edilen eserlere de yansımış ve iktidar aleyhinde faaliyet gösteren kişi veya zümreler maksatlı bir şekilde göz ardı edilmiş olabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

EMÂLÎ'NİN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI

2.1. EMÂLÎ'NİN MAHİYETİ

2.1.1. Zeydiyye'nin Emâli Literatürü

Zeydiyye mezhebi, Emâli türü eserler bakımından geniş sayılabilecek bir birikime sahiptir. Mezhebin fıkıh ve hadis literatürü başlıkları altında çok sayıda Emâli türü eser yer almaktadır. Ancak bunların bir kısmı günümüze kadar ulaşamamış, bir kısmı da başta Yemen kütüphaneleri olmak üzere dünyanın çeşitli ilim merkezlerinde mahtut halde bulunmaktadır. Zeydî gelenek içerisinde bu türe dair mevcut matbu eserlerden en önemlileri, Mueyyed Billâh Ahmed b. el-Huseyn (ö. 411/1020), Nâtik Bilhak Yahya b. el-Huseyn (ö. 424/1033) ve Mürşid Billâh Yahya b. el-Huseyn'e (ö. 479/1086) aittir. Bunların dışında İmâm Nâsır el-Utrûş (ö. 304/917), Huseyn b. Hakem el-Hubrî el-Kûfî (ö. 286/899), İsmâ'îl b. Ali es-Semmân (ö. 440/1049) ve İbn Dakîk el-İd (ö. 702/1302) gibi Zeydî gelenekte birçok kimse Emâli türü eserler ortaya koymuşlardır.³²⁸ Bu çalışmada söz konusu literatür arasından çeşitli yönleriyle ele alınıp incelenen eser, Ahmed b. İsâ'ya (ö. 247/861) ait Emâli'dir.

2.1.2. Ahmed b. İsâ'nın Emâli Adlı Eseri

2.1.2.1. İmlâ Yeri ve Zamanı

İncelediğimiz kadarıyla kaynaklarda, Emâli'nin nerede ve ne zaman imlâ edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Ahmed b. İsâ'nın, Emâli'yi meydana getiren rivâyetleri gizli bir şekilde imlâ ettirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Abbasî hilafetini hedef alan isyan hareketinin başarısızlığa uğraması, Ahmed b. İsâ'nın derdest edilerek hapsedilmesiyle neticelenmiştir. Akabinde hapisten firar ederek Basra'da gizlilik dönemini başlatması, Abbasî yönetiminin o bölgede teftiş faaliyetlerini yoğunlaştırmasına neden olmuştur. Böylece Ahmed b. İsâ talebeleriyle görüşmek ve geniş katılımlı imlâ oturumları düzenleyecek kadar serbest hareket etme imkânı bulamamıştır.

³²⁸ Örnekler için bkz. Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, s. 65, 66, 113, 187, 252.

Ayrıca Abbâsî iktidarının Zeydî liderleri ele geçirmeye yönelik uyguladığı katı politika yüzünden dönemin önde gelen şahsiyetleri çeşitli bölgelere dağılmak zorunda kalmışlardır. Öyle ki Hârûn Reşîd'in bölgede faaliyet gösteren Zeydîlerin derdest edilmesini emretmesi üzerine Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) Yemen civarına, Abdullah b. Mûsâ (ö. 247/861) da Dımeşk'e gitmiştir. Bu sırada firarı sonrası Basra muhitinde gizlenmekte olan Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) ise izini kaybettirmek için bir süreliğine Rey'e geçmek zorunda kalmıştır. Bu durum, onun hem ailesi ile hem de talebeleri ile haberleşme imkânını kısıtlamıştır.³²⁹

Siyasî otoritenin aldığı tedbirler, onun Ehl-i Beyt kaynaklı rivayetlerini imlâ ettirebileceği meclisler düzenlemesine mani olmuştur. Bu durumda Ahmed b. İsa, başta oğlu Muhammed ve talebesi Muhammed b. Mansûr ile çoğunlukla gizlice görüşmüş ve hadis imlâsında bulunmuştur. Bu durum, onun Abbasî idaresine karşı muhalif duruşundan kaynaklanmaktadır. Nitekim Hicaz bölgesi muhaddislerinden Zencânî (ö. 471/1078) de Mekke'de uzun süre hadis imlâsında bulunmuş, ancak Mısır Fatımîlerinin bölgeye hâkim olmasından sonra imlâ meclislerini kendi evinde gizlice yürütmek zorunda kalmıştır.³³⁰

Benzer şekilde Ahmed b. İsâ'nın (ö. 246/861) yaşadığı zor hayat koşulları, onun geniş katılımlı ve umuma açık alanlarda imlâ meclisleri düzenlemesini mümkün kılmamıştır. Özellikle isyan hareketi sonrası saklandığı Basra dönemi içerisinde imlâ faaliyetlerini son derece gizli yürütmek zorunda kalmıştır. Nitekim Ahmed b. İsâ, bazı fikhî meselelere dair görüşlerini bildirmek üzere talebesi Muhammed b. Mansûr el-Murâdî ile mektuplaşmıştır.

Öyle ki, kitâbu'n-nikâh ve kitâbu's-salât bölümlerinde yer alan Muhammed b. Mansûr'a ait عن أسأله عيسى şeklinde kayıt,³³¹ onun Ahmed b. İsâ'ya mektup yazmak suretiyle ondan birtakım bilgiler talep ettiğini ve gelen cevaba göre amel ettiğini göstermektedir. Bu durum, Ahmed b. İsâ ile talebeleri arasındaki görüşmelerin her zaman düzenli bir şekilde gerçekleşmediği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Ahmed b. İsâ'nın içinde bulunduğu zor sosyal şartlar ve siyâsî ortam sebebiyle hadis imlâ toplantılarının zaman zaman kesintiye uğradığı ve vakti

³²⁹ Ebû'l-Abbas el-Hasenî, *el-Mesâbih*, s. 556.

³³⁰ Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, DİB Yay., 1988, Ankara, s. 112.

³³¹ (Bazı meseleler) hakkında soru sormak için Ahmed b. İsâ'ya mektup yazdım.

muayyen imlâ meclisleri oluşturamadığı söylenebilir. Bu husus onun, talebeleri ile yer yer görüşme imkânı elde edemediğine yönelik bir ipucu içermektedir.³³²

2.1.2.2. Önemi

Emâlî adlı eserin Zeydî hadis-fıkıh müktesebatı açısından önemine geçmeden önce, bu eserin gelenek nezdinde nasıl bir payeye sahip olduğunu ortaya koymamız gerekmektedir. Zira eserin müellifi, Ehl-i Beyt silsilesinin önde gelen imamlarından biri olduğu gibi ortaya koyduğu eser de mezhebin hadis-fıkıh birikimini yansıtan önemli bir konuma sahiptir. Özellikle Zeydî geleneğin kurumsallaşma süreci göz önünde bulundurulduğunda, ilgili eserin tasnif edildiği zaman dilimi, mezhebin hadis-fıkıh sahasında katettiği mesafeyi ölçebilmek bakımından oldukça önemli bir döneme denk düşmektedir.

Öte yandan Ahmed b. İsâ, geçirmiş olduğu siyasî çalkantılı süreçlerle birlikte Kûfe, Medine, Bağdat ve Basra gibi birçok kültür havzasında bulunmuştur. Yaşadığı asrın, tasnif ameliyesinin en yoğun zaman dilimi olduğu düşünülürse, bu eserin muhteva ve iç düzeninin incelenmesi, Emâlî'nin Zeydî fıkıh-hadis literatüründe nasıl bir payeye sahip olduğuna dair önemli veriler sunacaktır. Buradan hareketle, Emâlî öncesi ve sonrası Zeydî geleneğin en meşhur iki eserine müracaat etmek suretiyle ilgili eserin değeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bunlardan ilki Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) nispet edilen *Müsned*, diğeri ise Yahyâ b. el-Huseyn'e (ö. 298/911) ait olan *Ahkâm* adlı eserlerdir. Her iki eser de muhtevası, iç düzeni, kitâb ve bâb başlıkları vb. gibi teknik özellikleri bakımından kısaca incelenerek Emâlî'den önce ve sonra, geleneğin fıkıh-hadis zaviyesi, ana hatları ile tespit edilmiş olacaktır. Sonrasında da Zeydî geleneğin fıkıh ve hadis dallarına ait literatür, müellifleri ile birlikte kısaca tanıtılarak Emâlî'nin bu eserler arasındaki yeri ve önemi ortaya konulacaktır.

2.1.2.2.1. Müsned

Zeydî kaynaklar, mezhebe ait en eski mevsuk eserin Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) ait *el-Mecmû'* adlı eser olduğunu kaydetmektedir.³³³ Ancak eserin Zeyd b.

³³² Ahmed b. İsâ, *Emâlî*, I, s. 351, II, s. 1107.

³³³ Vezîr, *el-Felekû'd-Devvâr*, s. 55.

Ali'ye âidiyeti noktasında birtakım tartışmalar mevcuttur. Zeydî âlimler, eserin mevsûkiyetini ileri sürerken bir kısım Batılı araştırmacılar, onun Zeyd b. Ali'ye nispetini kabul etmeyerek sonraki dönemlere ait bir metin olduğunu belirtmişlerdir.³³⁴

Zeydî âlimler, otantiklik tartışmalarının eserin râvîsi Ebû Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767) üzerinden değerlendirilmesini doğru bulmamaktadırlar. Zira Ebû Hâlid'in eserin rivayetinde tek kalışında dönemin siyâsî ve sosyal şartları etkili olmuştur. Nitekim İbrâhîm b. ez-Zibrikân, Ebû Hâlid el-Vâsitî'ye mezkûr kitabı Zeyd b. Ali'den nasıl işittiğini sormuştur. Ebû Hâlid ise "Bizler onu İmam Zeyd'ten, kendisinin derleyip hazırladığı bir kitaptan işittik. Ne var ki, ona tabi olup benimle birlikte bu kitabı ondan dinleyenlerden hiç kimse hayatta kalmadı. Benim dışımda tamamı öldürüldü." şeklinde cevap vermiştir. Benzer şekilde ez-Zibrikân, Ebû Hâlid'in durumuna ilişkin Yahyâ b. Mesâvir'den şu aktarımda bulunmaktadır: "Zeyd b. Ali'nin Kûfe'ye gelişinden beş sene kadar önce kendisiyle Medine'de dostluk kurdum. Öyle ki ayrılmaksızın her haccında onun yanında aylarca kaldım. Kûfe'ye geldiği zaman da öldürülünceye kadar yine yanındaydım. Kendisinden bir, iki, bazen üç veya dört, kimi zaman da beş ve daha çok kez duyduğum hadisleri ahzettim. Zeyd b. Ali'den daha âlim, daha zâhid, daha müttakî ve daha kuvvetli hüccet sahibi bir kimseyi tanımadım."³³⁵

Esere Müsned adının verilmesi, onun tasnîf metoduna işaret eden bir isimlendirme değildir. Zira müsned türü eserler; sünen, câmi ve musannef tarzı eserlerden farklı olarak konu esasına göre değil, râvî esasına göre tertip edilmiş ale'r-ricâl tarzı eserlerdir.³³⁶ Buna mukabil bahse konu Müsned'in iç düzeni incelendiğinde eserde konulara göre bir tasnîf yapıldığı görülmektedir. Çünkü bu eser, fıkıh bâblarına göre tertip edilmiş ve ahkâma dair hadislerden oluşmaktadır. Bu açıdan *Müsned-ü İmâm Zeyd*'in tasnîf metodu bakımından sünen türü bir özellik arz

³³⁴ E. Griffini, *Mecmû'u'l-Fıkh*'in Zeyd b. Ali'ye ait olduğunu kabul etmiş ve onu 1919'da Milan'da neşretmiştir. G. Bergstrasser ve R. Strothmann ise eserin otantikliği ve telif zamanı üzerinde bazı şüpheler bulunduğunu iddia ederek eserin sonraki dönemlere ait bir materyal olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz. Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), ss. 316-317.

³³⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, ss. 340-341; Sayyâğî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, s. 28; Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, s. 370.

³³⁶ Talât Koçyiğit (ö. 2011), *Hadis Usûlü*, TDV Yay., Ankara, 2008, s. 289.

ettiğini söyleyebiliriz. Müsned 14 kitap (bölüm başlığı) ve 226 bâbtan³³⁷ (konu başlığı) oluşmaktadır.

Müsned, Zeyd b. Ali	
Kitâb Adı	Bâb Sayısı
Tahâret	9
Salât	44
Cenâiz	18
Zekât	12
Sıyâm	12
Hac	35
Büyû'	28
Şirket	9
Şehâdât	2
Nikâh	13
Talâk	10
Hudûd	7
Siyer	13
Ferâiz	14

Müsned'in ihtiva ettiği rivâyetler incelendiğinde eserin yeknesak bir rivâyet seyrine sahip olmadığı görülmektedir. Buna göre eserde; merfû', mevkûf ve maktû' türde bir rivâyet çeşitliliğinden söz edebiliriz.³³⁸ Öyle ki bazı bâb başlıkları altında sadece merfû' rivâyetler bulunmaktadır. Benzer şekilde bazı bâb başlıklarında sadece mevkûf rivâyetler, bazılarında da yalnızca maktû' rivâyetler yer almaktadır.³³⁹ Ayrıca eserde muhteva bakımından genel ve muhtasar bâb başlıkları yer aldığı gibi uzun ve mufassal başlıklara da rastlanmaktadır.³⁴⁰ Ayrıca Zeyd b. Ali'nin görüşlerinin doğrudan doğruya bâb başlıklarına verildiği görülmektedir.³⁴¹

³³⁷ Eserin sonuna Abdülazîz b. İshâk tarafından son ikisi isimsiz olmak üzere dört bâb daha ilave edilmiştir. Böylece bâb sayısı 230 olmuştur. Eklenen alt başlıklar şunlardır: Bâbu Fazli'l-'Ulemâ, Bâbu'l-İhlâs, Bâb, Bâb. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, ss. 341-347.

³³⁸ Hz. Peygamber'in (sav) Ebû Seleme'ye, evinde namaz kılan kadınlara nasıl imamlık yapabileceğine ilişkin sözleri buna örnek gösterilebilir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 111. Mevkûf rivâyetlerin büyük bir kısmı Hz. Ali'ye aittir. Maktû rivâyetlerin büyük bir yekûnu ise Zeynelabidin'e ait kavillerden oluşmaktadır.

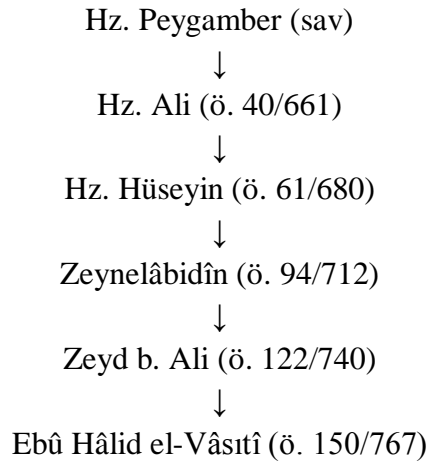
³³⁹ Bâbu Salâti'd-Duhâ, Bâbu Efdali't-Ticârât, Bâbu İyâdetu'l-Marîd vb. gibi tercemeler sadece merfu rivâyetler bulundurmaktadır. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 117, 159, 230. Bâbu salâti'l-havf, bâbu'l-mevâkît, bâbu'l-haddi fi şürbi'l-hamr, bâbu savmi't-tatavvu' vb. gibi başlıklar altında sadece mevkûf rivâyetler yer almaktadır. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 134, 187, 200, 300. Bâbu mesâil mine's-salât, bâbu'l-ekfâi vb. gibi tercemeler ise sadece maktû' rivâyetleri ihtiva etmektedir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 161, 275.

³⁴⁰ Bâbu'l-mürted, bâbu's-sayd, bâbu'z-zihâr, bâbu'l-ifâr gibi muhtasar tercemeler ile kitâbu'l-cenâiz bölümünde yer alan "Bâbu'l-yehûdiyye temütü ve fi batnihâ veledün müslim ve'l-mer'etü temütü ve fi batnihâ veledün hayy" gibi mufassal tercemeler buna örnek verilebilir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 158, 183, 223, 295, 318.

³⁴¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 145.

Müsned’de Hz. Ali’nin fetva ve nakilleri geniş yer tutmakta, onun dışında herhangi bir sahâbî fetvâsına başvurulmamaktadır. Bu durum, Müsned’in tasnif metodu bakımından kendisine büyük oranda benzerlik taşıyan Muvatta’dan farklı bir yönü olarak dikkat çekmektedir. Zira Muvatta’da Hz. Ali lehine bu şekilde bir imtiyazdan söz etmek mümkün değildir. Zeyd b. Ali’nin fetvâları ise telif sebebine muvafık olarak talebesi Ebû Hâlid el-Vâsıtî’nin (ö. 150/767) suallerine verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Eserde cüzî miktarda Ebû Hâlid’in dışındaki kimselerin sorularına da cevaplarıyla beraber yer verilmiştir.

Müsned, kendisinden yaklaşık yarım asır sonra vücuda getirilen Muvatta ile aynı sistematiğe sahiptir. Ancak Muvatta’, Müsned’e kıyasla daha hacimli bir eserdir.³⁴² Müsned’in isnad sistemine bakıldığı zaman kendi dönemi için son derece yaygın bir yöntem olarak istimal edilen ‘anane’li rivayet sîgalarına rastlanmaktadır. Müsned’te yer alan isnâd şeması ana hatlarıyla şu şekildedir:

Ancak bu isimler sarîh bir biçimde zikredilmeyerek Haddesenî Zeyd b. Ali – an Ebîhi – an Ceddihi – an Ali – kâle (Rasûlullâh) şeklinde yer almaktadır.

Müsned adlı eser, telifinde takip edilen metot bakımından sadece Zeydî gruplar için değil, aynı zamanda Ehl-i Beyt ortak paydasında buluşan ve imâmet prensibi etrafında teşekkül eden bütün Şîî oluşumlar için temel başvuru kaynağı olabilecek bir muhtevaya sahiptir. Çünkü eser, Hz. Ali’nin (ö. 40/661) rivâyet ve icihadlarının bir araya getirildiği bir derleme hüviyetine sahiptir. Ortaya konulan bütün görüş ve fetvâların merkezinde Hz. Ali yer almaktadır. Kitâb ve bâb başlıkları altında zikredilen hadis, nakil ve icihadların odağında imamet nazariyesini müşterek

³⁴² Muvatta’da 61 kitab yer alırken Müsned’te 14 kitab mevcuttur. Ancak Müsned’te bâb olarak zikredilen bazı tercemeler, Muvatta’da kitap olarak zikredilmiştir.

öncül olarak gören tüm Şîî fraksiyonlar için önemli bir değer ifade eden Hz. Ali bulunmaktadır.

Bununla birlikte eserde, Şîî perspektife paralel olarak Hz. Ali'nin hüküm ve görüşlerinin zikredilip onun ön plana çıkartıldığı bazı başlıklar altında Hz. Ömer ve Muâviye gibi kimselerin itibarsızlaştırıldığı intibai hissedilmektedir. Hz. Ali'nin fakih kişiliği ortaya konularak Sünnî camianın değer attettiği Hz. Ömer gibi kimselerin hüküm verme konusunda Hz. Ali ile yarışırılması ve neticede onların Hz. Ali'nin ilmî vukûfiyeti altında ezilmeleri, Müsned'in satır aralarına sinmiş bir Şîî bakış açısı izlenimi uyandırmaktadır.

Mesela bu örneklerden biri *إذا فسدت صلاة الإمام فسدت صلاة من خلفه* başlığı³⁴³ altında geçmektedir. Buna göre Hz. Ömer sabah namazını kıldırdıktan sonra cemaate dönmüş ve kendisinin cünüp olduğu halde imamlık yaptığını söylemiştir. Cemaat halifeden fetvâ isteyip ne yapılması gerektiğini sorunca Hz. Ömer: “ Benim namazı iade etmem gerekir, size iade gerekmez” demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali “Sana da, onlara da iade gerekir. Görmez misin ki insanlar imama uyup onunla namaza başlar onunla tamamlarlar. Onunla rükû eder, onunla birlikte secde ederler. Öyleyse imama bir sehiv geldiğinde cemaate de gelir.” diyerek duruma müdahale etmiştir.³⁴⁴

Benzer bir örnek de kitâbu'l-hudûd bölümünde *حد الزاني* başlığı altında yer almaktadır. Buna göre Hz. Ömer, huzuruna getirilen bir kadının zinâ ettiğini itiraf etmesi sonucu onun recmedilmesi talimatını vermiştir. Onunla karşılaşan Hz. Ali, kadının durumunu sorunca etraftakiler Hz. Ömer'in recm emrettiğini söylemişlerdir. Hz. Ali duruma karşı çıkararak, Hz. Ömer'e “Kadın hakkında recm emri mi verdin?” diye sormuştur. Halife Ömer de kadının günahını itiraf ettiğini söyleyince Hz. Ali “Kadın için verdiğin hüküm bu. Peki, onun karnındaki hakkında hükmün nedir?” diye sormuştur. Hz. Ömer, kadının hamile olduğunu bilmediğini belirtince Hz. Ali, “Öyleyse hayız beklese idin.” cevabını vermiş ve sözüne devamla “Öyle zannediyorum ki sen onu korkutmuş veya azarlamışsın.” diye üzerine gidince Hz. Ömer “Evet dediğin gibi oldu.” demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, Rasulullah'ın şöyle söylediğini de mi duymadın diyerek şu hadisi zikretmiştir: “Eziyet sonucu cürmünü itiraf edene had uygulanmaz.” Sonrasında Hz. Ömer kadını serbest bıraktı ve şöyle

³⁴³ İmamın namazı bozulduğu zaman ona tabi olanların da namazı bozulur.

³⁴⁴ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 112.

söyledi: “Kadınlar Ali gibi birisini doğurmakta acizdirler. Şayet Ali olmasa idi, Ömer gerçekten helâk olurdu.”³⁴⁵

Eserin muhtevası tetkik edildiğinde şu şekilde bir usulün izlendiği görülmektedir: Evvel emirde mevcut konu veya bâb başlığı ile ilgili Ehl-i Beyt kanalıyla gelen merfû’ hadislerine yer verilmiştir. Akabinde mevzûya dair Hz. Ali’nin mevkûf haberlerine ve bahse konu meselelere ilişkin onun şahsî görüş ve fetvâları serdedilmiştir.³⁴⁶ Son olarak ise Zeyd b. Ali’nin ictheadları zikredilmiştir. Müsned’te sahabe tefsiri olarak değerlendirilebilecek bazı yorumlar da bulunmaktadır. Ancak buradaki yorumlar, sadece Hz. Ali ile sınırlıdır. Eserde onun yorumu dışında başka bir sahabî tefsîrine yer verilmemiştir.³⁴⁷

Müsned’te Hz. Ali’nin yorum ve görüşleri büyük bir yekûn teşkil etmekte olup eserin ana hatlarını oluşturmaktadır. Zeyd b. Ali’nin fetvâları ise onun hemen ardından eserin çerçevesini belirleyen önemli bir paya sahiptir. İmam Zeyd’in ictheadları büyük ölçüde talebesi Ebû Hâlid el-Vâsîfî’nin kısmen de onun dışındaki kimselerin sorularına verilen cevaplardan meydana gelmiştir.³⁴⁸ Öte yandan kısmen de olsa sâili belli olmayan birtakım soruların cevabına rastlamak mümkündür. Müsned’te Ebû Hâlid el-Vâsîfî’nin (ö. 150/767) soruları ... سأل زيداً عن... kalıbı³⁴⁹ ile zikredilmekte olup soranı belli olmayan suallere verilen cevaplar ise ... قال زيد في الرجل الذي... kalıbı³⁵⁰ ile zikredilmiştir.

³⁴⁵ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 299. Ayrıca Ayrıca Muâviye’nin Şam’dan elçi göndererek hem erkeklik hem dişilik organlarına sahip bir bebeğin alacağı hisse konusunda Hz. Ali’nin görüşüne başvurduğu hadise için bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, ss. 333-334.

³⁴⁶ Bu görüşler, kimi zaman gelen sualler üzerine bazen de Hz. Ali’nin gördüğü bir lüzum üzerine verdiği fetvâlardan oluşmaktadır. Nitekim Hz. Ali, kendisine iddeti neye göre bekleyeceğini soran bir kadına “Hayız hesabıyla” şeklinde cevap vermiştir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 288. Niyet etmeden sabaha çıkan bir kimsenin güneşin zevâline kadar niyet edebileceğini bildirmesi, kendisine yöneltilen bir soruya cevap niteliğindedir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 188.

³⁴⁷ Hz. Ali Hac suresinin 36. ayetinin فَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ kısmında yer alan “savâffe” kelimesini “üç ayağı bağlı olarak” şeklinde, فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبَهَا kısmını “kesildikleri zaman” şeklinde, فَكَلُوا مِنْهَا وَأَطْعَمُوا kısmında geçen “kâni” kelimesini “açıkça isteyen” “mu’ter” kelimesini ise “muhtaç olduğu halde açıkça istemeyen” şeklinde tefsir etmiştir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 215.

³⁴⁸ Bir kadın İmâm Zeyd’e, koyunundan sağdığı sütü içmeyeceğine dair yemin ettiğini; fakat daha sonra o süttten terayağı yapıp yediğini belirtmiş ve yeminini bozup bozmadığını sormuştur. Zeyd b. Ali ise “Yeminini bozmadın.” demiştir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 194.

³⁴⁹ Bunlardan birinde Ebû Hâlid, oruçlu bir kimsenin boğazına kaçan sinek hakkında soru sormuş, İmâm Zeyd ise bunun orucu bozmayacağını söylemiştir. Soru ise سأل زيداً عن الذباب يدخل في حلق الصائم؟ kalıbı ile yöneltilmiştir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 184.

³⁵⁰ Bâbu’s-Sehvi fi’s-Salât başlığı altında Zeyd b. Ali, namazda kıyâm edeceği yerde unutup oturan veya oturacağı yerde unutarak ayağa kalkan kimsenin sehiv secdesi yapması gerektiğini belirtmiştir. Benzer şekilde namazda gizli okuyacağı yerde unutarak açıktan kıraat eden veya açıktan okuması gerekirken unutup gizli kıraat eden kimse için de sehiv secdesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Yine namazda kıyâm, kuûd, tesbîh, rükû’ ve secdede “Allahuekber” demeyi unutarak hem

Ebû Hâlid el-Vâsîtî, Zeyd b. Ali'ye hadislerde geçen muğlâk ve kapalı ifadeleri de sormuştur. Buna göre Ebû Hâlid, Hz. Peygamber'in (sav) Ramazan ayının son on gününü nasıl değerlendirdiğiyle ilgili hadiste geçen “şeddü'l-mi'zer” kelimesinin ne anlama geldiğini İmâm Zeyd'e sormuş, o da “O gecelerde eşlerinden uzak durur, onlarla ilişkiye girmezdi.” şeklinde cevap vermiştir.³⁵¹ Benzer şekilde Bâbu Mesâili fi'n-Nikâh başlığı altında Ebû Hâlid, Hz. Peygamber'in (sav) nehyettiği “şîğâr” nikanının ne olduğunu hocasına sormuş, İmâm Zeyd bu nikâh türünü, bir kimsenin başkasının kızı ile evlenmek mukâbilinde kendi kızını da ona mehirsiz olarak vermesi şeklinde açıklamıştır.³⁵²

Müsned'te ayrıca Şîî bakış açısına muvafık olarak Ehl-i Beyt'i faziletine dair rivayetler de yer almaktadır. Ehl-i Beyt'i yücelten söz konusu rivayetlerin Sünnî hadis mecmualarındaki Ehl-i Beyt'e dair hadislerden temel farkı hüküm, hikmet ve hilâfetin Hz. Ali ve nesline inhisar edilmiş olmasıdır. Şîî perspektife uygun olarak bu rivayetlerin neredeyse tamamı, Hz. Peygamber'den (sav) sonra Hz. Ali'yi öncelemekte ve onun imâmetini öne çıkarmaktadır. Bu rivayetlerden en dikkat çeken ise şudur: Cenâb-ı Allah (cc), İsrâ gecesini ümmetine halîfe olarak kimi bıraktığını sormuş ve Hz. Peygamber (sav) de “En doğrusunu sen bilirsin” demiştir. Bunun üzerine Yüce Allah (cc) “Ey Muhammed! Nübüvvet için seni tercih ettim. Sen benim resûlüm ve yarattıklarımın kendim için seçtiğimsin. Senden sonra ise temiz ve (günahtan) arındırılmış Sıddîk-i Ekber'dir. Onu senin çamurundan yaratıp sana yardımcı eyledim. Karısını tüm kadınların hayırlısı, çocuklarını ise cennet gençlerinin efendisi kıldım. Sen bir ağaçsın, o ağacın dalları Ali, yaprakları Fâtıma, meyveleri ise Hasan ve Hüseyin'dir. Ben sizi İlliyyîn'den, Şia'nızı da sizden yarattım ki onların boyunları kılıçla bile vurulacak olsa size olan muhabbetleri asla azalmayacaktır.” demiştir. Hz. Peygamber'in (sav) Sıddîk-i Ekber'in kim olduğunu sorması üzerine Yüce Allah (cc) “O, senin kardeşin Ali b. Ebî Tâlib'tir” demiştir.³⁵³

Söz konusu rivayet birçok bakımdan Şîî bakış açısının unsurlarını barındırmaktadır. Nitekim Hz. Ali'nin “Hz. Peygamber (sav) beni müjdelediği bu olay hicretten üç sene önce idi” dediği söz konusu hadise, kendisinden yıllar sonra

---

sonrasında hatırlayıp söyleyen kimsenin de sehv secdesi yapması gerektiğini bildirmiştir. Burada Zeyd b. Ali'nin verdiği fetvâlar ... الرجل ينسى. قال زيد بن علي بن علي في: الرجل ينسى. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsned*, ss. 109-110.

³⁵¹ Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 182.

³⁵² Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 280.

³⁵³ Zeyd b. Ali, *Müsned*, ss. 362-363.

ortaya çıkacak olan birtakım mezhep ve fırkaların tutumları hakkında belirgin bir çerçeve çizmektedir. Bu husus rivayetin sıhhati hususunda ciddi bir şüphe içermektedir. Diğer bir husus ise bu rivayetin, Zeydiyye'nin Hz. Ali'nin ismen değil vasfen imâm olduğu yönündeki genel kabulüne aykırılık teşkil ediyor olmasıdır. Zeydiyyenin kendisini seçkin bir kaynak olarak kabul ettiği Müsned'in içerisinde yer alan Hz. Ali'nin imâmetinin ismen zikredildiği rivayetlere rağmen üstelik İmâm Zeyd'e atıfla böyle bir nazariyeyi kabul etmesi düşünülemez.

Zeydiyye mezhebi Şia'nın kabulünün aksine imâmetin nass ve tayin yoluyla gelmediğini imâmın ismen değil ancak vasıfları ile bilinebileceğine ve imâmetin Ali-Fâtıma neslinden yönetime karşı kılıca sarılmak suretiyle açıktan kıyâma çağırıp imâmetini iddia ederek kendisine biata davet eden, âlim, zâhid bir kimsenin hakkı olduğu görüşünü benimsemiştir. Oysa söz konusu rivayette Hz. Ali vasıfları ile değil ismen Hz. Peygamber'den (sav) sonra halife olarak tayin edilmiştir. Bu şekilde Zeydî imâmet anlayışına aykırı bir rivayetin Zeydiyye'nin temel referans kaynaklarından biri olan Müsned'te yer alması makul değildir. Kanaatimiz bu tür rivayetlerin esere daha sonradan eklendiği yönünde olmakla birlikte eserin bâbu fadli'l-'ulemâ başlığı altında yer alan diğer rivâyetlerin de kritiğinin yapılarak esere sonradan ilave edilmediğinin tespit edilmesi gerekmektedir.

2.1.2.2.2. Ahkâm

İmam Hâdî (ö. 298/911), Zeydî imâmlar tarihi içerisinde müstesna bir yer tutmaktadır. Öyle ki İmam Zeyd ile birlikte ortaya çıkan siyasî hareketin itikâdî sınırları ana hatları ile çizilmiş ve Şia'nın imâmet yorumu benimsenmeyerek farklı bir siyasî-itikadî perspektif ortaya konulmuştur. İmam Zeyd'in Şifî akımın temel kabullerinin aksine yeni birtakım görüşler ileri sürmesi, bugün Zeydiyye olarak isimlendirilen oluşumun ilk kırılma noktasını oluşturur. Zeydî gelenekte ikinci kırılma noktası ise kendisiyle birlikte mezhebin fikhî çerçevesinin çizildiği ve teşekkül aşamasını tamamladığı İmam Hâdî dönemidir.

Coğrafi sabiteye sahip olmayan Zeydî oluşum, Hâdî İlelhak (ö. 298/911) ile birlikte aynı zamanda yerleşik siyasî bir yapılanma imkânı elde etmiştir. İmam Hâdî'nin Medine'den Yemen'e kadar uzanan ilmî ve siyasî yolculuğu, kendisine biat eden zümrelerin müşterek kabulü olan "Ehl-i Beyt sempatisi" üzerinden yeniden

tanımlanarak Yemen merkezli bir devlet tesisi ile sonuçlanmıştır. Söz konusu yerleşik siyasî tecrübe Zeydî geleneği iki açıdan etkilemiştir:

İlki “*er-rızâ min âli Muhammed*” parolasıyla iktidarı hedefleyen Ali evladının Zeyd b. Ali ile başlattığı kıyâm politikasının yaklaşık bir buçuk asır boyunca başarısız olmasıdır. Bu durum Hâdî İlelhak ile sona ermiş ve Zeydî anlayış, siyâsî bir başarı elde ederek coğrafi sâbiteye erişmiştir. Buna bağlı olarak ikincisi de geleneğin ana hatlarının ortaya çıkarılması suretiyle fikrî arka planı ve kültürel zeminiyle mezhebin özgün bir hüviyet kazanmış olmasıdır. Nitekim İmam Hâdî, eserlerinde Şîî-İmâmî ve Rafızî gruplara dönük tenkitler ileri sürmekte ve kelimâ tartışmalarda çizgisini ortaya koyarak Zeydî muhayyilenin özgün bir itikâdî yapıya sahip olduğuna gönderme yapmaktadır. Öyle ki ahkâma dair temel konuları ele alıp raiyyetinde bulunan Zeydî tebaaya, amel konusunda pratik bir metin sunma maksadıyla telif ettiğini belirttiği³⁵⁴ eserine mezhebin akidevî esaslarını özetleyerek başlaması, onun kendi dönemindeki aktüel tartışmalara kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Zira İmam Hâdî’nin *Kitâbu’l-Ahkâm* adlı eseri, helâl ve haram merkezli fikhî bir çerçeve çizme gayesine yönelik bir telif olsa da kendi dönemi içerisinde sürdürülen kelimâ tartışmalara da çeşitli cevaplar içermektedir. Nitekim o, mevcut tartışmalara cevaplar sadedinde eserin girişinde mezhebin itikâdî meselelere bakış açısını hülâsa etme ihtiyacı hissetmiştir.³⁵⁵

Zeyd b. Ali’nin Müsned’inde olduğu gibi Ahkâm’da da yer alan ictihad ve görüşlerin referans kaynağı olarak Hz. Ali’yi görmekteyiz. Eserde Hz. Ali; fazileti ve ilmî kişiliğinin yanı sıra özelde Zeydî geleneğin ve temelde tüm Şîî fraksiyonların benimsediği bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Ehl-i Beyt merkezli rivâyet silsilesinin başı ve müctehid kimliği ile eserde kendisine referansla görüşlerin aktarıldığı isimlerin başında gelmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber’e (sav) yakınlığı, ilmî seviyesi, siyâsî rütbesi ve tüm Ehl-i Beyt mensupları için imâm konumunda yer alması da onun, Ahkâm’daki görüşlerin odak noktası haline gelmesini temin eden unsurlar arasında gösterilebilir. Nitekim Hz. Ali kanalıyla aktarılan rivayetlerin hüccet olmasının yanı sıra ilgili meselede Hz. Ali’den gelen bir hadisin bulunmaması

³⁵⁴ Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu’l-Ahkâm*, I, ss. 17, 21-22.

³⁵⁵ Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu’l-Ahkâm*, I, ss. 22-38.

durumunda bile doğrudan onun kavillerine müracaat edilmesi, Hz. Ali'nin ilmî ve siyâsî kişiliğinin esere yansıdığını göstermektedir.³⁵⁶

Eserde Hz. Ali'den nakledilen hadisler başta olmak üzere, onun yorum ve ictehadlarının bağlayıcı olduğu görülmektedir. İmâm Hâdî'nin aynı mesele etrafında muhtelif hüküm ve görüşler arasından Hz. Ali'nin ictehadını öncelediği söylenebilir. İctihadın bağlayıcılığı bakımından Hz. Ali'nin tercih edilme nedeni ise Rasulullah'a (sav) yakınlığı sebebiyle hükümlerinin kaynağında Hz. Peygamber'in (sav) davranış kalıplarının yer alması olabilir. Diğer taraftan İmâm Hâdî, bazı meselelerde Hz. Ali'nin yorum ve ictehadlarına muhalif tutum da benimsemiştir. Bunun nedenlerinin başında ise Hz. Ali kanalıyla aktarılan hadislerin sıhhat problemi barındırması gelmektedir. Böyle durumlarda İmâm Hâdî, nakli önceleyen metoduna mukabil söz konusu rivâyet ve uygulamaların hüccet olamayacağını ileri sürerek kendi tercih ve ictehadını zikretmiştir.

Hz. Ali'nin hemen akabinde mezhebin kurucu lideri Zeyd b. Ali, Hâdî'nin fıkıh mecmuasında yer alan görüşlerin kaynağında yer alan isimdir. Ancak İmâm Zeyd, eserdeki görüş ve ictehadların kendisine atfedildiği muteber bir bilgi kaynağı olmaktan ziyade Hz. Ali kanalıyla aktarılan hadis ve kavillerin senedinde yer alan râvî konumundadır. İmâm Hâdî'nin doğrudan Hz. Ali'den nakilde bulunmak yerine zikrettiği rivâyet ve kavillerin senedine Zeyd b. Ali'yi dâhil etme yöntemi, onun Zeydî gelenekte sembol bir karakter olmasıyla ilgili olabilir.³⁵⁷

Eserde isnâdın göz ardı edilmesi ve fikhî yorum ve görüşlerin ön planda olması, eserin telif metodu ve İmâm Hâdî'nin ilmî kişiliği ile açıklanabilir. Çünkü İmâm Hâdî telif amacının, ahkâma dair hususlarda Zeydî tebâsının başvurabileceği bir kaynak ortaya koymak olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan istimal ettiği hadislerin senedini ihmal etmesi, telif metoduna muvafık bir durumdur. Öte yandan

---

³⁵⁶ Zira Hz. Ali'nin kavillerinin delil olarak kabul edilmesinden önce Ca'fer-i Sâdık, Muhammed Bâkır, Zeynelabidin ve Zeyd b. Ali gibi Ehl-i Beyt nazarında ön planda olan isimlerden rivayette bulunmayı tercih etmek yerine böyle bir yöntem takip etmesi Hz. Ali'nin ilmî payesinin eserinin değerini artırdığı şeklinde de yorumlanabilir.

³⁵⁷ İmâm Hâdî, Zeyd b. Ali ile kendisi arasındaki râvî zincirine senedte yer vermemiştir. Böylece İmâm Hâdî başvurduğu hadis, haber, eser, kavi, görüş, yorum ve ictehadları Hz. Ali merkezli bir rivayet silsilesine dayandırarak sadece eserinin rüchaniyetini sadece Zeydiyye mensupları ile sınırlı tutmak yerine tüm Ehl-i Beyt merkezli oluşumlara şâmil kılmak istemiş olabilir. Bizi böyle bir yoruma sevk eden hususlardan ilki, İmâm Hâdî'nin ilmî kişiliğinin yanı sıra onun Zeydî geleneğin takipçilerini ilk kez coğrafi bir sabiteye kavuşturarak yerleşik bir siyâsi yapılanmayı deruhte etmiş olmasıdır. Buna bağlı olarak ikincisi ise, eserine büyük oranda tüm Şîf zümreleri için ilmî ve siyâsî bir aktör olan Hz. Ali'nin nakil ve kavillerine yer vermiş olmasıdır.

Zeydî geleneğin rivâyet naklindeki silsilesinin herkes tarafından biliniyor olması da İmam Hâdî'nin eserine aldığı hadislerin senedlerini zikretmeksizin doğrudan metni öne çıkarması anlamına gelmektedir. Ayrıca eserin telifine Medine'de başlayıp Yemen'de nihayete erdirmesi de bu süre zarfında içerisinde bulunduğu siyasî faaliyetlerin ve dönemin zor sosyal koşullarının, onu böyle bir yola sevk ettiği de söylenebilir.

Yahyâ b. Huseyn (ö. 298/911), ... *أه سئل عن أبيه: أنه سئل عن* kalıbı ile dedesi Kâsım er-Ressî'nin (ö. 246/860) görüşlerine müracaat etmiştir. Ancak Zeydî geleneğin kurumsallaşmasına önemli ölçüde katkı sunan Ressî'nin Ahkâm'a yansıyan kavilleri oldukça sınırlıdır. İmam Hâdî, eserinde büyük bir kısmı et'ime- eşribe-libâs ve cenâiz konularında olmak üzere toplamda Ressî'nin görüşlerine başvurmuştur. Bazı konu başlıklarında ise sadece Hz. Ali'den gelen nakil ve kavillere başvurduğu, buna mukabil ne Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) ne de Kâsım er-Ressî'nin (ö. 246/860) görüş ve icihadlarına yer vermediği görülmektedir.

Eserin iç düzenine bakıldığında Yahyâ b. Huseyn'in (ö. 298/911), kitâb-bâb merkezli bir yaklaşım benimsediğini görüyoruz. Ahkâm, 34 kitâb (bölüm başlığı) ve 849 bâbtan (konu başlığı) oluşmaktadır. Ancak eserdeki önemli bir ayrıntı konu başlıklarının çok sayıda bâb başlığı ihtiva ediyor olmasıdır. Yani fûrûa dair hemen her meselenin yeni bir bâb başlığı altında mütalaa edildiği görülmektedir. Ana başlık içerisinde ele alınacak meselelerin olabildiğince çok sayıda bâb başlığı altında etüt edilmesini öngören mesâil temalı bu tasnîf yöntemi, eserin telif amacına muvafık bir tercih izlenimi uyandırmaktadır.

Şu halde İmâm Hâdî'nin Yemen Zeydî Devletinin lideri sıfatıyla, hükmü altındaki tebaanın amel edebileceği tüm fıkıh meselelerini irdeleyen bir mecmua tertip etme maksadının onu böyle bir tebvîb mekanizması oluşturmaya sevk ettiğini söyleyebiliriz.³⁵⁸ İmam Hâdî'nin Ahkâm adlı eserinde yer alan konu başlıkları ve bu başlıkların içerdiği bâb sayısını gösteren tablo şu şekildedir.³⁵⁹

Ahkâm, Yahya b. el-Huseyn	
Kitâb Adı	Bâb Sayısı
Kitâbu't-Tahâret	31
Kitâbu's-Salât	48

³⁵⁸ Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, I, ss. 17, 21-22.

³⁵⁹ Tablonun oluşturulmasında ilgili eserin, Murtazâ el-Mahatvarî (ö. 2015) tahkikli Mektebetu Bedr - Sana'a - 1434/2013 baskısı esas alınmıştır.

Kitâbu'l-Cenâiz	21
Kitâbu'z-Zekât	58
Kitâbu's-Sıyâm	34
Kitâbu'l-Hac	70
Kitâbu'n-Nikâh	65
Kitâbu't-Talak	39
Kitâbu'r-Radâ'	6
Kitâbu'n-Nafakât	9
Kitâbu'l-Buyû'	39
Kitâbu's-Selem	14
Kitâbu'ş-Şuf'a	14
Kitâbu'ş-Şirke	4
Kitâbu'l-Mudârabe	3
Kitâbu'r-Rehn	4
Kitâbu'l-Kefâle	2
Kitâbu'l-Ğasb ve'l-İkrâr	21
Kitâbu's-Sulh	2
Kitâbu'l-Eymân ve'n-Nüzûr	13
Kitâbu'd-Da'vâ	2
Kitâbu'l-Müzâra'a	6
Kitâbu'l-Hıbe ve's-Sadaka	9
Kitâbu'd-Dâlle	2
Kitâbu'l-Hudûd	66
Kitâbu'd-Diyât ve'l-Cirâha	46
Kitâbu'l-Ferâiz	44
Kitâbu's-Sayd	10
Kitâbu'z-Zebâih	7
Kitâbu'l-Et'ime ve'l-Eşribe ve'l-Libâs	24
Kitâbu'l-Vesâyâ	24
Kitâbu'l-Kâdî ve'l-Kadâi ve'ş-Şehâdât	13
Kitâbu's-Siyer	50
Kitâbu'z-Zühd ve'l-Âdâb	49

vb. مبتدأ أبواب النكاح, مبتدأ أبواب الزكاة, مبتدأ أبواب الصلوة Konular ele alınırken şeklinde giriş yapılmış ve öncelikle hüküm ihtiva eden ayet ve hadislere yer verilmiştir. Konu başlığının girişinde yer verilen ayet ve hadisler, fikhî meselelere dayanak teşkil eden deliller niteliğindedir. Sonrasında serdedilen ayet ve hadislerin açıklaması yapılarak mesâile ilişkin çeşitli çıkarımlar yapılmıştır.³⁶⁰ İstisnaları olmakla beraber³⁶¹ İmam Yahya b. el-Huseyn'in (ö. 298/911) böyle bir metot izlemesi, ahkâmın kaynağının aslının Kur'an, fûrûunun ise sünnet uygulamaları olduğu yönünde bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim o,

³⁶⁰ Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, I, ss. 69-70, 150-151, 296-298.

³⁶¹ Kitâbu'ş-Şuf'a başlığı altında konuya Hz. Ali'nin kavli ile başlanmıştır. Bkz. Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, II, s. 81. Kitâbu'l-Vesâyâ başlığının girişinde de kendi görüşünü zikrederek meseleye başlangıç yapmıştır. Bkz. Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, II, s. 360.

kendisine sorulan bir soru üzerine ümmetin ihtiyaç duyduğu bütün hükümlerin aslının Kitap'ta fer'inin ise Sünnet'te olduğunu belirtmiştir.³⁶²

Eserde yer alan hükümler, meselenin başında zikredilen naslardan bizzat İmam Hâdî tarafından istinbat edildiği gibi kimi zaman da kendisine ulaşan kavillere müracaat edilerek elde edilmiştir. Hüküm sıralamasında hiyerarşi gözetilmemiş kimi zaman müstehap görülen hususlar meselenin vacip yönünden önce zikredilmiştir. Bazen de hüküm doğrudan bâb başlıklarına yansıtılmıştır.³⁶³ Eserde yer alan hükümlere delil olarak çoğu zaman ayet, hadis ve sünnet temel kabul edilmiş olup bunun yanı sıra Hz. Ali'ye ait söz ve uygulamalar ve Ehl-i Beyt geleneği ile İmâm Hâdî'nin başvurduğu aklî ve lügavî izahlar esas alınmıştır.

Bâb başlıklarının belirlenmesinde takip edilen yöntemin, eserde yer alan tüm başlıklar için geçerli olmadığını gösteren birtakım kuralsızlıklar da dikkat çekmektedir. Zira eserde, işlenecek meseleyi ana hatları ile özetlemek yerine bazı başlıklar doğrudan hükme dayanak teşkil eden delillerden oluşturulmuştur. Bununla beraber münferit hadiselerle çözüm üretme maksadıyla oluşturulmuş olup toplumsal soruna çözüm içeren küllî bir kâide ihtiva etmekten oldukça uzak başlıklar bulunmaktadır.³⁶⁴ Kaldı ki bu durum, eserin telif amacıyla da örtüşmemekte, adeta İmâm Hâdî'nin ilmî vukûfiyetini izhar etme maksadına yönelik bir teşebbüs izlenimi uyandırmaktadır. Bazı bâb başlıkları ise ait olduğu meseleye işaret etmekten öte delil, hüküm hatta o hükmün istinbat edileceği ayet, hadis ve âli resûle ait kaviller içermektedir.³⁶⁵ Bu gibi durumlar, bâb başlıkların gereğinden fazla uzamasına neden olmuştur.³⁶⁶ Ayrıca eserde çok sayıda bâb başlığının sorulardan terkip edildiği görülmektedir. Muhtemelen bu durum, İmâm Hâdî'ye içinde bulunduğu durumun çözümü ile ilgili başvuran kimselerin sorduğu suallerin esere yansıtılmış biçimidir. İmâm Hâdî'nin bu tür başlıklarda verdiği kısa ve özlü hükümler ise o günkü sosyal

³⁶² Hüküm istinbat etmede başkaca karinelere ihtiyaç duymaksızın Kur'an ve sünnet hükümlerini yeterli görmesi önemlidir. Bkz. Hâdî İlel-Hak, Yahyâ b. el-Huseyn b. Kâsım b. İbrâhîm (ö. 298/911), *Mecmû'u Resâili'l-İmâm el-Hâdî İlel-Hak el-Kavîm Yahyâ b. el-Huseyn b. el- Kâsım b. İbrâhîm (er-Resâili'l-Usûliyye)*, thk. Abdullâh b. Muhammed eş-Şâzelî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammân, 1421/2001, ss. 489-490.

³⁶³ Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, I, s. 62, 169, 241, 243, II, s. 484, 492.

³⁶⁴ Nitekim *Kitâbu'n-Nikâh* bahsinde on kadını aynı anda nikâhı altında bulduran müşrik bir adamın Müslüman olması halinde hangilerini boşayıp hangileri ile evli kalmaya devam edeceğine ilişkin yol haritası öngören başlık için bkz. Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, I, 346-347. İşaret edilen tablo son derece spesifik ve sıra dışı bir durum olup Müslüman bir sosyal tabanda rastlanamayacak türden nadir bir nazarı vakıadan ibarettir.

³⁶⁵ Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, I, 154, 316, 320, 322, II, s. 37, 396.

³⁶⁶ Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, I, s. 310, 319, 331, 346, II, s. 74, 85, 88, 269, 448.

şartlarda benzer sorunlarla karşılaşan topluluk için bir ‘emsâl karar’ niteliği taşımaktadır.³⁶⁷

Yahyâ b. Huseyn’in (ö. 298/911), Zeydiyye tarihinde ilk kez devlet kurarak Zeydî geleneği yerleşik bir siyâsî figür haline getirmesi kayda değer bir başarıdır. Bunun yanı sıra Ehl-i Beyt’in ilmî ve kültürel mirasını tevarüs ederek ortaya koymuş olduğu telifler, onun başta fıkıh olmak üzere kelim, hadis ve akaid gibi birçok sahaya dair birikimini de göstermektedir. Dahası sahip olduğu ilmî mirası, tebaası için şer’î bir amel metni telakki edilebilecek muhtevada nazariyattan pratik hayata aktarması, onu Zeydî imamlar tarihinde ayrıcalıklı bir konuma yükseltmiştir. Son olarak Zeyd b. Ali’nin başlattığı çizgiyi hem siyâsî hem ilmî faaliyetleri ile başarıyla muhafaza etmiş olan İmâm Hâdî, Zeydî geleneğe hem siyasi bir devlet tecrübesi hem de kurumsal bir kimlik armağan etmiştir.

Sonuç itibariyle Emâlî, kendisinden önceki ve sonraki eserlerle birlikte Zeydî geleneğin alt yapısını oluşturmaktadır. Hem Zeyd’e nispet edilen Mecnû hem de Yahya’ya ait Ahkâm adlı eserler, Ehl-i Beyt nazarında önemli ve ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Söz konusu eserlerle birlikte Zeydî oluşumun hadis-fıkıh birikimini yansıtan ve geleneğin III/IX. asırdaki en önemli temsilcilerinden Ahmed b. İsâ’nın Emâlî adlı eseri, mezhebin erken dönemine ilişkin önemli bir kaynak hüviyetine sahiptir. Zira bu eser, Ehl-i Beyt’in fıkıh ve hadis sahasında telif edilen en eski kitapları arasında gösterilmektedir.³⁶⁸ Emâlî, ihtiva ettiği rivâyet seçkisiyle imlâ edildiği dönemde mezhebin hadis-fıkıh perspektifini yansıtmaya bakımından kıymetlidir. Başta Ahmed b. İsâ olmak üzere Ehl-i Beyt muhaddis ve fakihlerinin rivâyetlerini bir araya getiren bu eser, Zeydiyye’nin hadis-fıkıh literatürünün en erken örneğidir.

Emâlî’de yer alan hadisler, muhteva bakımından başta Kütüb-i Sitte olmak üzere Sünnî hadis edebiyatı koleksiyonlarında farklı sened yapılarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu itibarla söz konusu eserin, Ehl-i Beyt mensuplarının yanı sıra Ehl-i Sünnet mensupları için de kıymetli sayılabilecek bir malzeme hüviyetine sahip olduğu görülmektedir. İstimal edilen sened zinciri ve kaynaklar birbirinden farklı olmasına rağmen, Sünnî hadis literatürünün önde gelen eserlerinde mervî bulunan

³⁶⁷ Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu’l-Ahkâm*, I, s. 139, 140, 178, 184, 192, 193, 270, 271, 319, 329, 418, 429, 433, II, s. 136, 178, 200, 240, 344, 436.

³⁶⁸ Müeyyedî, *Levâmi’u’l-Envâr*, I, s. 333.

hadisler ile Ehl-i Beyt muhaddisleri kanalı ile nakledilen hadisler büyük ölçüde birbirleriyle mutabakat halindedir.³⁶⁹

Bu durum hadisler ve sened ricâli üzerinden ayrışma yerine mezkûr rivayet malzemesinin sıhhatine yönelik önemli bir karfne olarak kabul edilmelidir. Zira her iki cenahın da kabulü, sıhhatte işaret eden bir göstergedir. Eserin şârihi Ali b. İsmâîl el-Müeyyed (ö. 1390/1970), Emâlî'yi Şîf ve Sünnî ekolün kardeşliğinin bir nümunesi olarak gördüğünü belirtmektedir. Nitekim eserin mukaddimesinde, وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ayetinin her iki tarafın da benimsemesi gereken bir prensip olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁷⁰

Hadis tarihinin ilk dönemlerinden itibaren muhaddisler, fikhî hüküm ihtiva eden rivayetlere özel önem vermişler ve söz konusu rivayet malzemelerini bir araya getirmeye gayret göstermişlerdir. Hicrî III. asır itibarıyla hukûkî nitelik taşıyan hadislerin derlenmesi, sünen türünün hadis literatürüne girmesini sağlamıştır. Sünen'ler fikhî perspektifle tasnif edilen eserlerdir. Yani sünen unvanını taşıyan eserler tahâret, zekât, namaz, oruç vb. gibi ahkâma dair rivayetleri çeşitli fikhî başlıklar altında bulunduran eserlerdir. Hadisçilerin ahkâm hadislerini ibadât, muamelât ve ukûbât gibi belli başlıklar altında toplama çabaları, her bölgede Sünen tarzı eserlerin çoğalmasını temin etmiştir.³⁷¹ İçeriğinden de anlaşılacağı üzere sünenlerin amacı, hukûkî mevzulara ışık tutan ahkâm hadislerini toplamaktır. Bu bakımdan Emâlî'nin de konu / bab başlıkları, muhtevâsı, tertibi ve ahkâm içerikli hadisleri itibarıyla Sünen türü bir özellik arz ettiğini söyleyebiliriz. Kanaatimizce birçok araştırmacının, onu Zeydiyye mezhebinin en erken hadis-fıkıh eseri olarak görme nedeni bu olmalıdır.³⁷²

2.1.2.3. Zeydî Fıkıh Literatüründeki Yeri

Zeydiyye mezhebini diğer gruplardan ayıran en temel husus, onun fikhî bir yapılanmadan ziyade siyasî bir harekete gönderme yapıyor olmasıdır. Zeydîlik, fikhî ve kelâmî bir bakış açısından çok Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) mensubiyetin siyasî sahada tezahürü ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu siyasî isimlendirme, ilmî ve fikrî

³⁶⁹ Emâlî'de yer alan rivâyetlerin Sünnî hadis koleksiyonuna ait eserlerdeki dağılımına ilişkin analitik veriler için tablolar kısmına bakınız.

³⁷⁰ "Allah'a ve Resulüne itaat edin ve asla birbirinizle çekişmeyin. Yoksa korkar ve zayıflarsınız, sonra da kuvvetiniz gider. Sabredin, çünkü Allah sabredenlerle beraberdir." Bkz. Enfâl, 8/46.

³⁷¹ Hukûkî içerikli rivâyet malzemesi cem eden eserler için bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, ss. 24-30.

³⁷² Kazı, "Zeydî Fıkıhının Gelişimine Dair Notlar", ss. 185-186.

bakımdan ne Zeyd b. Ali'nin ne de ondan sonra gelen Ehl-i Beyt imamlarının bizatihi taklidini öngörmeyen bir oluşuma işaret etmektedir. Çünkü Zeydîlik, icthadı bırakıp imamları taklide yönelmeyi açık bir biçimde reddetmektedir.³⁷³ Zeyd b. Ali'ye mensubiyetin ilmî ve fikrî noktada olmadığı, imamların görüşlerinin icthada mani olamayacağı Zeydî müelliflerce vurgulanan hususlardandır.³⁷⁴ Bu bakımdan Zeydî fikhının oluşum sürecinin geniş bir zamana yayıldığı ve birçok farklı müctehidin icthadlarından özgün bir şekilde teşekkül ettiği söylenebilir.

Zeydiyye mezhebinin fıkıh literatürü genellikle, mezhebin ahkâma dair görüşlerinin temerküz ettiği ilk eser olan el-Mecmû' ile başlatılmaktadır. Ebû Hâlid el-Vâsitî'nin (ö. 150/767), hocası Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) sorduğu fıkıh içerikli sorulara verilen cevapları bir araya getirdiği el-Mecmû'u'l-Fikhî adlı eser, kendisinden sonraki Zeydî fıkıh literatürüne önemli ölçüde tesir etmiştir. Söz konusu eserin Zeyd b. Ali'ye aidiyetini şüpheli bulan birtakım araştırmacılar olsa da Zeydiyye nezdinde eserin İmam Zeyd'e nispeti konusunda herhangi bir kuşku bulunmamaktadır.³⁷⁵ Eser, Ebû Hâlid el-Vâsitî'nin Zeyd b. Ali'den naklettiği rivâyetler ile ona ait birtakım fikhî görüşlerden oluşmaktadır. Birçok şerhi de yapılan el-Mecmû'u'l-Fikhî, kendisinden sonra telif edilen çok sayıda Zeydî eser için en erken kaynak hüviyetine sahiptir.³⁷⁶

el-Mecmû'u'l-Fikhî'den sonra Zeydiyye'nin fıkıh literatürünü etkileyen bir başka önemli eser Ahmed b. İsâ'ya (ö. 247/861) ait olan Emâlî'dir. Emâlî, Zeydiyye'nin hem fıkıh hem hadis koleksiyonuna dair erken dönem musannefât arasında yer almaktadır.³⁷⁷ Fıkıh konularına göre düzenlendiği ve müellifinin görüşlerini de ihtiva ettiğinden, Zeydiyye mezhebinin ilk hukuk kitaplarından sayılmaktadır.³⁷⁸ Burada el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nispetinin tartışmalı olmasından ve Kâsım er-Ressî'nin (ö. 246/860) de daha ziyade kelim sahasında

³⁷³ Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, ss. 27-28.

³⁷⁴ Hamîdüddîn, Abdullah b. Muhammed, *ez-Zeydiyye*, Merkezü'r-Râid, Sana'a, 1424/2004, s. 93.

³⁷⁵ Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), s. 324; Kazı, "Zeydî Fikhının Gelişimine Dair Notlar", s. 184; Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, s. 262; Eserin Zeyd b. Ali'ye aidiyetine ilişkin tartışmalar için bkz. Gündüz, *Zeyd bin Ali*, ss. 200-239; Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, s. 59; Ebû Zehrâ, *İmâm Zeyd*, ss. 264-265; İzzî, Abdullâh b. Hamûd, *'Ulûmu'l-Hadîs 'inde'z-Zeydiyye ve'l-Muhaddisîn*, Müessesetü Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1421/2001, s. 275.

³⁷⁶ İzzî, *'Ulûmu'l-Hadîs*, s. 275; Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, ss. 65-66; Ebû Zehrâ, *İmâm Zeyd*, ss. 273-274. Ayrıca Princeton Üniversitesi kütüphanesinin dijital arşivindeki yazma nüshası için bkz. <http://publ.princeton.edu/viewer.php?obj=5425kb994#page/19/mode/2up> (Erişim Tarihi. 28.12.2017)

³⁷⁷ Vecîh, *Mu'cemu Ricâli'l-İ'tibâr*, I, s. 22.

³⁷⁸ Fatih Yücel, "Zeydiyye", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2013, C. XLIV, s. 337.

eserler³⁷⁹ ortaya koymasından ötürü, Zeydî fikhını Ahmed b. İsa (ö. 247/861) ile başlatılması gerektiği söylenebilir. Fakat bazı araştırmacılar, Zeydiyye fikhının gerçek kurucusunun Hâdî İlel-Hak Yahyâ b. Huseyn (ö. 298/911) olduğunu iddia etmişlerdir. Onlar, İmam Zeyd b. Ali'nin el-Mecmû'u dışında Kâsım er-Ressî ve Hâdî İlel-Hak'tan evvel Ehl-i Beyt'te ait herhangi bir fıkıh eserinin bulunmadığına dair ifadelere³⁸⁰ dayanarak Emâlî'nin Zeydî fıkıh müktesebâtının ilk ürünlerinden olamayacağını beyan etmişlerdir.

Ancak Zeydiyye nezdinde Emâlî'nin Ahmed b. İsa'ya aidiyeti noktasında herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Özellikle eserin râvîlerinden Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin (ö. 290/903) uzun süre Ahmed b. İsa ile beraber olması ve ondan semâının bulunması, Emâlî'nin Ahmed b. İsa'ya nispetini doğrulamaktadır. Öte yandan Muhammed b. Mansûr el-Murâdî, el-Mecmû'un râvîsi Ebû Hâlid el-Vâsıtî (ö. 150/767) gibi eserin rivayetinde tek kalmamıştır. Nitekim el-Mecmû'un Zeyd b. Ali'ye nispetini tartışmalı bulanlar, onun rivâyetinde Ebû Hâlid el-Vâsıtî'nin tek kalışını ve münekkitlerin onun hakkındaki eleştirilerini dikkate almışlardır. Oysa Emâlî'nin nakli her iki açıdan da böyle bir tartışmaya kapalı görünmektedir. Zira onun rivâyetinde büyük rol oynayan Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) hakkında cerh ve ta'dîl âlimleri olumsuz kanaat belirtmemişler ve onun güvenilirliğine işaret etmişlerdir.³⁸¹ Diğer taraftan Emâlî sadece el-Murâdî tarafından nakledilmemiştir. Aynı zamanda Ali b. Ahmed b. İsa ve Muhammed b. Ahmed b. İsa da Emâlî'nin rivâyetinde pay sahibidir. Çünkü Ahmed b. İsa'nın oğulları Muhammed ve Ali, gerek vasıtalı gerek doğrudan babalarından hadis rivayetinde bulunmuşlardır.

Ayrıca Ahmed b. İsa ve daha birçok Zeydî lider, yaşadığı dönemin siyâsî otoritesinin izlediği politikalar sebebiyle göz önünde olmak yerine gizlenmeye ve toplumdaki uzak mücerret bir yaşamı tercih etmeye mecbur kalmışlardır.³⁸² Bu bakımdan Ahmed b. İsa'nın imlâ ettirdiği hadislerin yer aldığı Emâlî'nin kayda

³⁷⁹ Birçoğu itikâdî meselelere taalluk eden eserlerinin yanı sıra onun fikhî görüşlerini ihtiva eden muhtelif risaleleri bulunmaktadır. Risâleler şeklinde kırk civarında eseri vardır. Bu risalelerden biri olan *Mesâilü'l-Kâsım*'da onun fetvâ ve icihadları yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Ressî, Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl (ö. 246/860), *Mecmû'u Kütübî ve Resâilü'l-İmâm el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî*, thk. Abdülkerîm Ahmed Cedbân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a, 2001, Mukaddime, s. 30; Vecîh, *A'lâmü'l-Muelliîfîne'z-Zeydiyye*, ss. 760-764; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), ss. 328-333; Yücel, "Zeydiyye", s. 332.

³⁸⁰ Sayyâğî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, s. 11.

³⁸¹ Bilgi için bkz. İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr*, IV, 373; Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, ss. 17-18; Murâdî, *Kitâbu'z-Zikr*, Mukaddime, ss. 4-6.

³⁸² Ahmed b. İsa'nın gizlenmesine ilişkin tezimizin ilk bölümünde tafsilât verilmiştir.

geçirildiği dönemde herkes tarafından bilinmemesi dönemin koşullarının beraberinde getirdiği tabî bir durumdur. Bu bakımdan Emâlî, Zeydî fıkıh mahsüllerinin ilk nümûnelerinden biri olma hüviyetine sahiptir.

Zeydiyye'nin fikhî literatürünün Hâdî İlel-Hak (ö. 298/911) ile başlatılmasının sebebi ise Emâlî'nin Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) tarafından derlenmiş olmasıdır. Fakat Ehl-i Beyt tariklerinden gelen hadislerin imlâ ettirilmesi sonucu söz konusu rivâyet mahsüllerinin el-Murâdî tarafından cem edilmiş olması, eserin Ahmed b. İsâ'ya nispetine engel teşkil etmez. Şayet Emâlî, el-Murâdî'ye izafe edilmiş olsa bile eserin Hâdî İlel-Hak'tan daha erken bir tarihte ortaya çıkmış olacağı açıktır. Bu bakımdan Zeydî hukukunun teşekkülünü Hâdî İlel-Hak'ı göz önüne alarak izah etmeye çalışmak yanıltıcı olabilir. Bu nedenle Zeydî fıkıh edebiyatının ilk örneklerini el-Ahkâm fi'l-Halâl ve'l-Harâm, Kitâbu'l-Müntehab fi'l-Fıkh ve Kitâbu'l-Fünûn ile başlatmak makul görünmemektedir.

Zeydiyye'nin fikhî altyapısının kurucusunun Hâdî İlel-Hak olarak gösterilmesi, eserinin³⁸³ fıkıh konularına hasredilmiş ilk sistematik hukuk mecmuası olması sebebiyledir.³⁸⁴ Ayrıca onun Yemen'de bir devlet kurmuş olması ve bu sayede eserlerinin şöhret kazanıp icthadlarının hüsn-ü kabul görmesi, onu Zeydî kültür havzası içerisinde popüler bir konuma yükseltmiştir. Bu sayede söz konusu metinler, kendi döneminde ve sonrasında Zeydî câmia tarafından benimsenmesine imkân sağlamıştır. Tabiatıyla kendisiyle birlikte siyasî bir kimlik kazanan Zeydîler, ekseriyetle Hâdî İlel-Hak'ın görüşlerine önem vermişlerdir. Böylece onun icthadlarından doğan Hâdeviyye çizgisi ön plana çıkmaya başlamış ve fikhî bakış açısını yansıtan eserleri, Zeydî hukuk metinleri arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır.³⁸⁵ Burada İmam Hâdî'nin gelenek nezdindeki önemi, kendisinden önce dağınmık halde bulunan malzemeyi sistematize etmesinden ileri gelmektedir. Zeydî oluşumun fıkıh literatürüne dair dağınmık haldeki altyapısını fikhî bir perspektifle eserine yansıtmıştır. Bu manada el-Ahkâm, Zeydî geleneğe ait fıkıh muhtevalı ilk sistematik eser kabul edilebilir.

³⁸³ Diğer eserleri için bkz. Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), ss. 335-341; İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist fî Ahbâri'l-'Ulemâi'l-Musannifîn mine'l-Kudemâi ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi Kütübühim*, thk. Rıza Teceddüd, yyy., ty, s. 244; Ziriklî, *el-A'lam*, VIII, s. 141; Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, II, s. 29.

³⁸⁴ Muhammed Tahir Büyükkörükçü, *Hâdevî Fıkhının Doğuşu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ SBE, İstanbul, 2013, ss. 23-31.

³⁸⁵ Wilferd Madelung "al-Hâdî ilel-Hakk" *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2004, S. 12 (Suppl), ss. 334-335; Hamîdüddîn, *ez-Zeydiyye*, ss. 93-94; Yücel, "Zeydiyye", s. 333.

Öte yandan Zeydî gelenek içerisindeki özgür düşünce, başta Hâdî İlel-Hak olmak üzere pek çok liderin birbirinden bağımsız ve özgün görüşler ortaya koymalarına zemin hazırlamıştır. Çünkü Zeydiyye mezhebinde icthad; devinimi olmayan, sabit ve durağan bir mekanizma olmaktan çok, hareketli ve dinamik bir yapıya sahiptir. Bu bakımdan Zeydî imamlar, temel meselelerde Zeyd b. Ali'nin çizgisini takip etmekle beraber, fikhî görüşler ortaya koymada taklide yönelmeyerek daha özgür hareket etmişlerdir.³⁸⁶ Nitekim Hâdî İlel-Hak (ö. 298/911) pek çok fikhî meselede Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) muhalefet etmiştir.³⁸⁷

Zeydiyye'nin özünde yer alan tek bir imama ve icthada bağlı kalmama prensibi, zamanla yeni ve farklı fikhî yorumların mezhebin bünyesine girmesini sağlamıştır. Zeyd b. Ali'nin siyasî tutumunu benimsemekle beraber usûlde ona birebir bağlı kalmayan müctehid imamlar sayesinde Zeydî fikhî literatürü özgün yapısını koruyarak gelişmiştir. Bu bağlamda mezhebin fikhî yapısının Zeydî imamların mevcut şartlara göre verdiği fetvalar sayesinde özgün bir gelişim kaydettiği söylenebilir. Ancak Sünnî fikhînin gelişim seyri ile mukayese edildiğinde Zeydî hukuk anlayışının nispeten yavaş kaldığı grülmektedir. Kazı'nın da ifade ettiği gibi III/IX. asrın yarısı itibariyle Sünnî fikhî anlayışının ve literatürünün belirgin bir şekilde gün yüzüne çıkmasına mukâbil, Zeydî hukukun çerçevesinin henüz tam anlamıyla temâyüz etmediği görülmektedir. Ne var ki Zeydî fikhînin kurumsal kimliğini geç elde etmesinin önünde birçok neden sıralanabilir. Fakat Kazı'nın işaret ettiği gibi Zeydiyye'nin fikhî gelişiminin yavaş seyretmesini “imâmet” nazariyesinde aramak, dönemin siyâsî ve sosyal şartlarını görmezden gelmek anlamına gelecektir. Bu bakımdan imâmetin Ali-Fâtıma nesline tahsisi ile Zeydî fikhînin nispeten geç kurumsallaşması arasında bağ kurmak, fikir-hâdis irtibatı bakımından doğru bir yaklaşım değildir.³⁸⁸

³⁸⁶ Ali b. Abdilkerîm el-Fudayl, *ez-Zeydiyye, Nazariyye ve Tatbîk*, Amman, 1985, s. 11; Abdüllatîf b. Abdilkâdir, *Te'sîru'l-Mu'tezile fi'l-Havâric ve's-Şîa*, Dârul-Endülüs el-Hadrâ, Cidde, 1421/2000, ss. 402-403.

³⁸⁷ Farklı görüşleri için bkz. Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, III, ss. 144-150; Fudayl, *ez-Zeydiyye*, ss. 13-15, 156-158. İmâm Hâdî, fikhî ve kelâmî meselelerde kendine has görüşler serdetmiş ve Yemen'de halkın büyük bir kısmı kendisine biat etmiştir. Zeydîliği Yemen'de kurduğu devletin resmî mezhebi haline getirmesi, adaleti, takvâsî ve fetvâlarının hüsn-ü kabul görmesi nedeniyle Zeydiyye, İmâm Hâdî'ye nispetle Hâdeviyye olarak da anılmıştır. Bkz. Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, III, s. 146; Yücel, “Zeydiyye”, s. 333.

³⁸⁸ Kazı'nın ileri sürdüğü tez ve mütercimmin tafsilatlı cevabı için bkz. Kazı, “Zeydî Fikhînin Gelişimine Dair Notlar”, ss. 183-184, 1. dipnot. Metodolojik bir yaklaşım için bkz. Gökalp, *Erken Dönem Zeydîlik*, ss. 12-15.

Zeydî fıkıh müktesebâtı içerisinde değerlendirilebilecek bir diğer eser de Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan el-Alevî'ye (ö. 445/1053) aittir. O, el-Câmi'u'l-Kâfi fî Fıkhî'z-Zeydiyye adlı eserde erken döneme ait Zeydî fıkıh mecmualarını bir araya getirmiştir. Ebû Abdillâh el-Alevî, el-Câmi'u'l-Kâfi'de; Hasan b. Yahyâ b. Huseyn b. Zeyd (ö. 260/874), Kâsım er-Ressî (ö. 246/860), Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) ve Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin (ö. 290/903) risâle ve kitaplarından oluşan yaklaşık otuz eseri³⁸⁹ cem etmiştir.³⁹⁰ Bu sayede dağınık halde bulunan Zeydî fıkıhının en erken ürünlerini tek bir çatı altında toplamıştır.

Diğer bir derleme eser ise Müeyyed Billâh Ahmed b. Huseyn'e (ö. 411/1020) aittir. O, mezhebin önde gelen imamlarından Kâsım er-Ressî ve torunu Yahyâ b. Huseyn'e ait kitap ve risaleleri bir araya getirmiştir. Ressî ve Yahyâ'ya ait metinleri, dayandıkları ayet, hadis vb. delillerden tecrit etmek suretiyle yalın bir eser meydana getirmiştir.³⁹¹ Bu açıdan et-Tecrîd, Zeydiyye'nin müstakil olarak fıkıh konularını sistemli bir şekilde ele alan ilk eserleri arasında sayılabilir.

Ahmed b. Yahya el-Murtazâ'ya (ö. 840/1437) ait el-Ezhâr fî Fıkhî'l-Eimmeti'l-Ethâr adlı eser ise mezhebin kurumsal kimliğinin oturduğu ve fikhî görüşlerinin tam anlamıyla teşekkül ettiği bir döneme rastlamaktadır. Bu nedenle el-Ezhâr'ın çerçevesini çizdiği fikhî anlayış, resmî bir forma kavuşturulmuş ve Zeydî devletler tarafından hukuk metni olarak kabul edilmiştir.³⁹² Müteahhir dönem Zeydî fıkıhının temel eseri kabul edilen el-Ezhâr, bizzat müellifi Ahmed b. Yahya el-Murtazâ (ö. 840/1437) tarafından el-Bahru'z-Zehhâr adıyla şerh edilmiştir. Bu şerh çalışmasında müellif, Zeydî imamların görüşlerinin yanı sıra sahâbe, tâbiûn, Ehl-i Beyt ve diğer fukahânın görüşlerine de yer vermiştir.³⁹³ İbnü'l-Murtazâ, ortaya koyduğu eserler ile lehte ve aleyhte birçok şerhin telifini başlatmıştır. Nitekim

³⁸⁹ Ebû Abdillâh el-Kûfi, Muhammed b. Ali b. el-Huseyn b. 'Alevî (ö. 445/1053), *el-Câmiu'l-Kâfi fî Fıkhî'z-Zeydiyye*, thk. Abdullâh b. Hamûd el-'İzzî, Müessesetü'l-Mustafâ es-Sekâfiyye, yyy., 2014, s. 39.

³⁹⁰ Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, III, s. 334; Najam İftikhar Haider, *The Birth of Sectarian Identity in 2nd/8th century Kûfa: Zaydism and the Politics of Perpetual Revolution*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, 2007, ABD, s. 32; E. Griffini, "Lista dei manoscritti Arabi nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano", *RSO*, C. III, ty., ss. 249-250; Wilferd Madelung, "Zaydiyya" *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2004, S. 9, ss. 478.

³⁹¹ Müeyyed Billâh, Ahmed b. Huseyn b. Hârûn b. Huseyn (ö. 411/1020), *et-Tecrîd fî Fıkhî'l-İmâmeyni'l-A'zameyn Kâsım b. İbrâhîm ve hafîduhu İmâm Yahyâ b. el-Huseyn*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammân, 2002, Mukaddime, ss. 3-10.

³⁹² Rudolf Strothmann, "Zeydiyye", *İA*, MEB Yay., İstanbul, 1986, C. XIII, s. 549; Fatih Yücel, "Zeydiyye", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2013, C. XLIV, s. 338.

³⁹³ Mustafa Öz, "İbnü'l-Murtazâ" *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2000, C. XXI, ss. 141-143.

modern dönem müctehidlerinden Şevkânî (ö. 1250/1834) es-Seylû'l-Cerrâr adlı eserinde İbnü'l-Murtazâ'nın el-Ezhâr'ını tenkit ederek şerh etmiştir. Şevkânî, İbnü'l-Vezîr'in başlattığı Mutezilî-Zeydî gelenekten sıyrılıp ictihada kapı aralayan çizgiyi devam ettirmiştir.³⁹⁴

Zeydî fıkıh literatürü hiç kuşkusuz sözünü ettiğimiz eserlerle sınırlı değildir. Çalışmanın bu kısmında Zeydiyye mezhebinin fikhî gelişim sürecinin çeşitli aşamalarına ait önemli eserlere ve bunların arasında Emâlî'nin yerine işaret edilmeye çalışılmıştır.³⁹⁵

2.1.2.4. Zeydî Hadis Literatüründeki Yeri

Bu başlık altında, Zeydiyye mezhebinin V/XI. asra kadar olan dönem içerisinde yer alan hadis alanına dair belli başlı eserleri tanıtılacak ve bu eserler içerisinde Emâlî'nin yerine işaret edilecektir. Bununla birlikte Zeydî hadis edebiyatının gelişiminin, geleneğin fıkıh literatürünün gelişimiyle beraber ilerlediği hususu üzerinde durulacaktır.

Zeydiyye mezhebi, büyük oranda Zeydî imamların görüş ve ictihadlarına göre şekillenmiş bir oluşumdur. Bu bakımdan Sünnî hadis literatürü ile mukayese edildiğinde mezhebin başlı başına hadis edebiyatının gelişim sürecini ele alan müstakil bir çalışmaya rastlamadık. Çünkü Zeydî hadis literatürü, mezhebin ortaya çıkışını takip eden süreç içerisinde genellikle fıkıh, nadiren de kelam ve akaide müteallik eserlerle beraber mütalaa edilmiştir. Şu durumda Zeydiyye'nin husûsî olarak hadîs, ricâl, ilel, cerh ve ta'dîl sahalarına ait müstakil kitaplar grubundan söz etmek mümkün görünmemektedir.³⁹⁶ Bunun yerine Zeydiyye'nin hadis literatürünün

³⁹⁴ Yücel, "Zeydiyye", XLIV, s. 333.

³⁹⁵ Zeydî fikhının gelişim sürecine ilişkin safhalar için bkz. Mahatvarî, Murtazâ b. Zeyd el-Hasenî (ö. 2015), "Târîhu Tatavvuri'l-'Akâidi ve'l-Fıkhî 'inde'z-Zeydiyye", *İslamî İlimler Dergisi Zeydiyye Özel Sayısı*, Yıl 6, S. 1, 2011, ss. 27-36.

³⁹⁶ Bunun nedenleri arasında Zeydiyye mezhebinin hadis metodolojisinin ağırlıklı olarak usûl-i fıkıh prensiplerine dayanması gösterilebilir. Çünkü Zeydiyye, hadis değerlendirmelerinde senedi nispeten göz ardı etmiş ve metne dayalı bir yorum geliştirmiştir. İsnattan ziyade muhtevaya öncelik tanıyan bu anlayış, mezhebin önde gelen imamlarından Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ve Yahyâ b. Huseyn'in (ö. 298/911) eserlerinde de kendini göstermektedir. Söz konusu imamların isnâdı göz ardı etmeleriyle birlikte Zeydiyye, hadis yorumunda metni isnada önceleyen bir anlayış geliştirmiştir. Bu sayede senetten ziyade hadis metnini anlama ve anlamlandırma faaliyeti, aklın ön planda olduğu fıkıh usûlü kriterlerinin hadis yorumuna dâhil olmasına imkân tanımıştır. Senedin önemli bir kriter olarak görüldüğü dönemlerde bile Zeydiyye mezhebinde isnâdın kullanılmamasına bağlı olarak cerh-ta'dîl, ricâl, ilel vb. gibi konularla ilgili çalışmalar gelişmemiştir. Aynı şekilde metnin senede tercih edilmesi, mezhebin hadis ıstılahlarına dair çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiş böylece Sünnî hadis literatürü

fıkıh eserleriyle iç içe olduğunu ve mezhebin erken dönemlerden itibaren Sünnî hadis kaynaklarını da referans kabul ettiğini söylemek daha isabetli olacaktır.

Bununla beraber Zeydiyye bünyesinde, Ehl-i Beyt hârici tarîk ve râvîleri muteber saymayan birtakım aşırı grup ve âlimler de bulunmaktadır. Nitekim Zeydiyye'nin katı bir fraksiyonu olan Cârudî ekol, sadece Ehl-i Beyt kanalıyla gelen rivayetlere dayalı bir fıkıh-hadis anlayışı benimsemektedir.³⁹⁷ Mezhebin daha esnek kolu olan Betriyye ise Ehl-i Beyt imamlarının rivayetlerine önem vermekle beraber, Sünnî hadis kaynaklarını da referans olarak görmektedir. Bu açıdan mezhebin hadis literatürüne dair zikredeceğimiz eserlerin fıkıh metinleriyle birlikte mütalaa edildiğini ve mezhebin hadis-fıkıh kaynağının ortak mahsülleri mesabesinde görüldüğünü söyleyebiliriz.

Zeydî hadis literatürü içerisinde mütalaa edilebilecek ilk eser, râvîsi Ebû Hâlid el-Vâsıtî'nin (ö. 150/767) adaleti ve eserin naklindeki teferrüdü nedeniyle, Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) aidiyeti meşkûk olan el-Mecmû'u'l-Hadîsî isimli eserdir. Bu eser, Zeydiyyenin fıkıh literatürü arasında kabul edilen el-Mecmû'u'l-Fikhî'nin râvîsi Ebû Hâlid el-Vâsıtî'nin, hocası Zeyd b. Ali'nin rivayetlerini derlemesi ile meydana gelmiştir. Mecmû', Zeyd b. Ali'nin hadislerini içerdiğinden Müsned-ü İmâm Zeyd olarak da bilinmektedir.³⁹⁸ Müsned, Zeydiyye mezhebinin hem hadis hem fıkıh mükteşabatında seçkin bir yere sahiptir.

Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) daha ziyade döneminin kelâmî sahadaki tartışma konularına ilişkin risaleler yazmış olmasına rağmen³⁹⁹ görüş ve ictihadlarının müstakil bir anlayışa dönüştüğü Zeydî ulemânın önde gelen simalarından biridir. O, Zeydî hadis-fıkıh birikiminin sistematik bir hale kavuşmasında önemli bir basamaktır. Zira Şia içerisinde farklı bir imâmet nazariyesi ile ortaya çıkan Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) siyâsî çizgisinden başlayarak Hâdî İlel-Hak Yahyâ b. Huseyn'in (ö. 298/911) kurduğu devlet ile birlikte yerleşik bir siyâsî unsur haline gelen Zeydî oluşum, ilk kez Kâsım er-Ressî ile kurumsal bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Daha

---

Zeydiyye mezhebi tarafından da istimal edilmiştir. Bkz. Kadir Demirci, "Zeydiyye ve Hadîs", *İslamî İlimler Dergisi Zeydiyye Özel Sayısı*, Yıl 6, S. 1, 2011, ss. 193-218.

³⁹⁷ Madelung, "Ahmad b. Isa", ss. 48-49.

³⁹⁸ Zeyd b. Ali, İbnü'l-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 122/740), *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, der. Abdülazîz b. İshâk el-Bağdâdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, ty., Mukaddime, s. 11; Muhammed Accâc, Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Dâru'l-Fikr, 2. bs., Beyrut, 1980, s. 369; Vezîr, *el-Felekû'd-Devvâr*, s. 55.

³⁹⁹ Eserleri için bkz. Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, ss. 760-764; Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, ss. 69-72.

önceleri itikâdî görüşleriyle ön plana çıkan Zeydî gelenek, Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) çizgisi ile farklı bir boyut kazanmıştır. Mezhebin erken dönem âlimlerinin münferit ve düzensiz fikhî görüşleri üzerinde yürüyen gelenek Kâsım er-Ressî ile beraber nispeten sistematik bir yapıya kavuşturulmuştur. Bu açıdan er-Ressî, mezhebin teşekkül sürecine önemli katkılar sunmuş bir aktördür. Nitekim kendisinden kısa süre sonra görüşleri üzerine bina edilen Kâsımiyye ekolünün vucut bulması, onun Zeydî gelenek içerisindeki önemini göstermektedir. Kalam başta olmak üzere pek çok sahada telif ettiği risâleler, tahkik edilerek bugün matbu hale getirilmiştir.⁴⁰⁰

Zeydî hadis literatürü arasında sayılabilecek eserlerden biri de Emâlî'dir. Bu eser, Ehl-i Beyt merkezli fıkıh-hadis geleneğini sistematize ederek mezhebin hadis literatürüne katkıda bulunan Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) tarafından talebesi Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'ye (ö. 290/903) yazdırıldığı hadislerin çeşitli fıkıh bâbları altında bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir. Emâlî, Zeydiyye mezhebinin hadis-fıkıh müktesebatının en erken ürünlerinden biridir. Bunun yanı sıra Emâlî, İmâm Zeyd (ö. 122/740) ile İmâm Yahyâ (ö. 298/911) arasındaki süreçte mezhebin ictehad mekanizmasındaki değişimin test edilmesine imkân verecek bir mahiyete sahiptir. Gerek ahkâma dair konu başlıkları gerekse bu başlıklar altında zikredilen rivayetler bakımından kendisinden önceki Zeyd b. Ali'ye nispet edilen Müsned ile benzerliğinin ve kendisinden sonraki Yahya b. Huseyn'in Ahkâm adlı eseri ile ne oranda benzer başlık ve rivayetleri ihtiva ettiğinin incelenmesinde mühim bir yere sahiptir.

III/IX. asrın önemli muhaddislerinden birisi de Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'dir. (ö. 290/903) Doğduğu ve yetiştiği Kûfe bölgesinden birçok âlim ile beraber ilim tahsilinde bulunmuş ve onlardan hadis dinlemiştir. Döneminin önde gelen Zeydî âlimlerinden Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ve Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) ile görüşerek onlardan hadis rivayetinde bulunmuştur. Aynı zamanda siyâsî ortam nedeniyle uzun süre gizlenen Ahmed b. İsâ'nın hadislerini imlâ ederek onun Ehl-i Beyt tarihli rivayetlerinden oluşan Emâlî adlı eserini cem etmiştir. Bununla beraber

---

⁴⁰⁰ Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, III, s. 334; Ressî, Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl (ö. 246/860), *Mecmû'u Kütübi ve Resâili'l-İmâm el- Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî*, thk. Abdülkerîm Ahmed Cedbân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a, 2001.

el-Murâdî, zikir ve duanın faziletleri, dua kalıpları, zikir vakitleri gibi zühd ve ahlâk temalı hadisleri bir araya getirdiği *Kitabu'z-Zikr* adlı eseri vardır.⁴⁰¹

Yahyâ b. Huseyn (ö. 298/911) ve eserleri de Zeydî hadis literatürü bakımından kayda değer bir öneme sahiptir. Kâsım er-Ressî'nin torunu olan İmâm Hâdî İlel-Hak Yahyâ b. Huseyn, başta babası ve amcaları olmak üzere birçok âlimden hadis dinlemiş ve onlardan ilim tahsilinde bulunmuştur. Özellikle Irak havzasında Ebu'l-Kâsım el-Belhî'den kelâm dersleri alarak Mutezilî çevreyi, Ebû Hanîfe'nin ashabının meclislerine iştirak etmek suretiyle de Hanefî çizgiyi yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Döneminin fakîh ve muhaddisleri arasında kabul edilen Yahyâ b. Huseyn kendine has yorum, fetvâ ve ictehadları ile müctehid bir imam kabul edilmiştir.⁴⁰²

Entelektüel donanımının⁴⁰³ yanı sıra Zeydî imamlar tarihinde onu farklı kılan asıl özelliği ise elde ettiği siyâsî başarılarıdır. Zira mezhebin teşekkül döneminde Medine ve Irak bölgesinde zayıflamaya yüz tutan Zeydîlik hareketi, Yahyâ b. Huseyn'in onlara kazandırdığı siyâsî kimlik ve devlet tecrübesi sayesinde Yemen, Taberistan ve Deylem havzasında güç kazanmaya başlamıştır. Fıkıh ve kelâm sahasında ortaya koyduğu özgün görüşler Zeydî gelenek içerisinde Hâdeviyye çizgisinin doğmasını temin etmiştir.⁴⁰⁴ Bu bakımdan fikhî görüş ve ictehadları, Yemen Zeydîleri tarafından kendisiyle amel edilen pratik hayatta somut karşılığı olan hukuk metinleri mesabesinde görülmüştür.⁴⁰⁵ Yahyâ b. Huseyn'in elli civarında eser telifinde bulunduğu zikredilmektedir.⁴⁰⁶ Hususan el-Ahkâm, *Kitâbu'l-Müntehab* ve *Kitâbu'l-Fünûn* adlı eserleri, mezhebin fıkıh edebiyatında olduğu gibi hadis literatüründe de önemli bir yere sahiptir.⁴⁰⁷ Bunlar arasında özellikle *Kitâbu'l-*

⁴⁰¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 244; Ca'fer Sübhânî, *Bühûs fi'l-Milel ve'n-Nihal*, VI, ss. 391-392; Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 1000.

⁴⁰² Madelung, "al-Hâdî ilel-Hakk" s. 334.

⁴⁰³ Ebû'l-Abbas el-Hasenî, *el-Mesâbih*, ss. 581-582.

⁴⁰⁴ Hasan Hudayrî Ahmed, *Kiyâmu'd-Devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen*, s. 140; Huseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, I, Mukaddime, s. 19; Eymen Fuâd Seyyid, *Târîhu Mezâhib*, s. 262.

⁴⁰⁵ Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, s. 34.

⁴⁰⁶ Eserleri için bkz. Ebû'l-Abbas el-Hasenî, *el-Mesâbih*, s. 579; Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, II, ss. 29-30; Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, III, ss. 115-116; Hâdî İlel-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, I, ss. 11-12; Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, s. 57.

⁴⁰⁷ Ahkâm adlı eser, ibâdât, muâmelât, büyû', hudûd, ferâiz, zebâih, et'ime-eşribe-libâs, vesâyâ, 'itk, kazâ-sehâdât gibi fikhî konularını içermekte olup İmâm Hâdî'nin imâmet meselesine bakış açısını yansıtan kısımına sona ermektedir. *Kitâbu'l-Fünûn* fikhî temalı bir eserdir. Müntehab ise İmâm Hâdî'nin talebesi Süleymân el-Kûfi tarafından cem edilmiş fikhî muhtevalı bir eserdir. Bkz. Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, III, ss. 115; Huseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, III, s. 61. Söz konusu üç eser İmâm Hâdî'nin müellefâtü içerisinde ayrıcalıklı eserler olup içerisinde Ehl-i Beyt kaynaklı birçok

Ahkâm mezhebin hadis birikimi açısından değerli bir eserdir. İmâm Hâdî'nin el-Ahkâm'da rivayet ettiği hadisler ve Ehl-i Beyt'e ait âsâr, Abdullâh b. Muhammed b. Hamza (ö. 647/1249) tarafından toplanmış ve Abdullâh b. Hammûd el-'İzzî tarafından tahkik edilerek Durerü'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye bi'l-Esânîdi'l-Yahyaviyye ismiyle basılmıştır.⁴⁰⁸

Zeydî hadis literatürüne katkısı olan bir başka isim, Deylem ve Taberistân bölgesinde Zeydî geleneğin yayılması için yoğun bir siyâsî faaliyet içerisine giren Hasan b. Ali el-Utrûş'tur. Nâsır Lilhak olarak bilinen Hasan b. Ali (ö. 304/917), Hasan b. Zeyd (ö. 270/884) ve Muhammed b. Zeyd'ten (ö. 276/889) sonra Taberistan ve Deylem'de hüküm süren Zeydîlerin üçüncü imamıdır.⁴⁰⁹ Onun kendisinden önceki Zeydî imamlar gibi ictihad edebilecek seviyede ilmî yönü ön plandadır. Nitekim Zeydî gelenek içerisinde Nâsırıyye anlayışı onun görüşleri etrafında şekillenmiştir.⁴¹⁰ Kaynaklar onun başta kelim ve akâid olmak üzere fıkıh, hadis, tefsir ve dil sahalarında birçok eser verdiğini zikretmektedir.⁴¹¹ Burada onun Ehl-i Beyt'in faziletlerine ilişkin çok sayıda rivayetini ihtiva eden el-Besât isimli eserinden söz edilebilir. Onun ayrıca Ehl-i Beyt'in faziletlerine dair rivayetleri içeren el-Emâlî adlı bir eseri de mevcuttur.⁴¹²

Muhammed b. Süleymân el-Kûfî'nin (ö. 322/934) Hz. Ali'nin faziletlerine dair rivayetlerden oluşan Kitâbu'l-Menâkıb adlı eseri de Zeydî hadis literatürü arasında sayılabilir.⁴¹³ Bununla beraber Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm el-Hasenî'nin (ö. 353/964), Şerhu'l-Ahkâm adlı eseri de mezhebin hadis birikimi açısından önemlidir.

Ahmed b. Huseyn el-Hârûnî'nin (ö. 411/1020) Emâlî eserini de mezhebin hadis müktesabatı arasında zikredebiliriz.⁴¹⁴ Müeyyed Billâh, Zeydiyye tarihinde

---

rivayet ve âsâr barındırmaktadır. Bu açıdan Zeydî hadis birikimi içerisinde mütalaa etmeyi uygun gördük.

⁴⁰⁸ Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, s. 65.

⁴⁰⁹ Hayatı ve siyâsî faaliyetleri için bkz. Wilferd Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Cîlân*, Dâru Franz Shtayz- Wiesbaden, Matbaatu'l-Mütevassıt-Beyrut, 1987, ss. 85-91; Rudolf Strothmann, "Hasan al-Utrûş", *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 1986, S. 3, ss. 254-255; Wilferd Madelung, "Alids", *Encyclopaedia Iranica*, London, 1985, S. 1, s. 882.

⁴¹⁰ Görüşleri için bkz. Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, III, ss. 155-162.

⁴¹¹ Hasan el-Utrûş, Nâsır Lil-Hak Hasan b. Ali (ö. 304/917), *el-Besât*, thk. Abdülkerîm Ahmed Cedbân, Mektebetü't-Türâsi'l-İslamî, Sa'de, 1418/1997, Mukaddime, ss. 14-15.

⁴¹² Huseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, I, s. 153.

⁴¹³ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, ss. 903-904; Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, s. 28.

⁴¹⁴ Huseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, I, s. 152.

kendi döneminin önde gelen âlimleri arasında kabul edilmektedir. Ehl-i Beyt imâmları arasında da ilmî kimliği ile temâyüz etmekle beraber yaşadığı bölgelerde izlediği politikalar onun siyâsî yönüne dair ipuçları vermektedir. Zira o, Taberistan, Cîl, Deylem, Rey, Âmül bölgelerinde Zeydî fikirlere sempati duyan kesimleri bir araya getirmeye dönük siyâsî faaliyetlerde bulunmuştur. Bu maksatla imâmetini ileri sürmüş ve birkaç kez isyan etmiştir.⁴¹⁵ Ahmed b. Huseyn el-Hârûnî'nin ayaklanma girişimleri her ne kadar Büveyhî yönetimini tedirgin etmiş olsa da Zeydî-Mu'tezilî bir çizgi benimseyen Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd sayesinde kurtulmayı başarmıştır.⁴¹⁶

Dil, gramer, şiir, kelâm ve fıkıh sahalalarında uğraşları ile tanınan Müeyyed Billâh, hadis sahasında da bir münekkit olarak meşhur olmuştur. Bu sebeple başta Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd (ö. 395/995) ve çağdaşı Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) olmak üzere meclisine iştirak eden herkes onun ilmî yönünü takdir etmiştir.⁴¹⁷ Birçok eser telif etmiştir. Ancak onlar arasında en mütedâvel olanı et-Tecrîd olarak bilinen et-Tecrîd fî Fıkhî'l-Îmâmeyni'l-A'zameyn Kâsım b. İbrâhîm ve hafiduhû İmâm Yahyâ b. el-Huseyn adlı eserdir. Hârûnî bu eserinde mezhebin önde gelen isimlerinden Kâsım er-Ressî ve Yahyâ b. el-Huseyn'in fıkıh muhtevalı risale ve fetvâlarını tecrit ederek bir araya getirmiştir.⁴¹⁸ Ahmed b. Huseyn el-Hârûnî ayrıca mezkûr eserin şerhini de gerçekleştirmiş ve Zeydî öğretinin sistematik bir hüviyet kazanmasını sağlamıştır.⁴¹⁹

Huseyn b. İsmail el-Cürcânî (ö. 420/1029) kelâm, fıkıh, lügat, şiir ve hitabetin yanı sıra hadis ilmi ile de meşgul olmuştur. Harunî kardeşlerle aynı dönemde yaşayan Huseyn b. İsmâîl, Zeydiyyenin fakih ve muhaddis âlimlerinden olup bazı muâsırları onun Kâsım er-Ressî'den (ö. 246/860) daha fakih olduğunu ileri sürmüşlerdir. Büveyhîler devrinde yaşamış ve çok sayıda eser telifinde

---

⁴¹⁵ Mürşid Billâh, Yahyâ b. el-Huseyn b. İsmâîl el-Cürcânî (ö. 499/1106), *Sîretü'l-Îmâm el-Müeyyed Billâh Ahmed b. el-Huseyn el-Hârûnî*, thk. Sâlih Abdullâh Ahmed Kurbân, Müessesetü'l-Îmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, San'a, 1424/2003, s. 65.

⁴¹⁶ Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, II, s. 136.

⁴¹⁷ Mürşid Billâh, *Sîretü'l-Îmâm el-Müeyyed Billâh*, ss. 42-43; Mahallî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, II, s. 129; Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifine'z-Zeydiyye*, ss. 100-103.

⁴¹⁸ Müeyyed Billâh, *et-Tecrîd*, Mukaddime, s. 9.

⁴¹⁹ Vezîr, *el-Felekü'd- Devvâr*, ss. 63-64; Müeyyed Billâh, Ahmed b. Huseyn el-Hârûnî (ö. 411/1020), *Şerhu't-Tecrîd fî Fıkhî'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân, Humeyd Câbir b. Ubeyd, Merkezü't-Türâs ve'l-Bühûsi'l-Yemenî, yyy, ty.

bulunmuştur.⁴²⁰ Bunlar arasında Kitâbu'l-İ'tibâr zühd, ahlâk, kanaat, tevazu ve fazilete dair Ehl-i Beyt rivayet ve âsârını ihtiva etmektedir.⁴²¹

Zeydî hadis literatüründe zikredilebilecek diğer bir isim Hârûnî kardeşlerden Yahyâ b. Huseyn el-Hârûnî'dir. Nâtık Bilhak (ö. 424/1032) yaşadığı asrın önde gelen âlimlerinden biridir. Kardeşi Müeyyed ile birlikte Ebu'l-Abbâs el-Hasenî'den Zeydî geleneği tahsil etmiş ve siyâsî faaliyetlerinin yanı sıra birçok eser telif etmiştir.⁴²² Bu eserler arasında Zeydiyye nezdinde önemli fıkıh kitaplarından biri olan et-Tahrîr'in Şerhu't-Tahrîr adlı şerhi ile Emâlî-i Ebî Tâlib eseri mezhebin hadis literatürü arasında kaydedilebilir.⁴²³ Müeyyed Billâh Ahmed b. Huseyn el-Harunî (ö. 411/1020) ve kardeşi Nâtık Bilhak Yahyâ b. Huseyn el-Harunî (ö. 424/1033) Zeydiyye geleneği içerisinde Kâsîmiyye öğretisini sistemleştiren isimlerdir. Madelung'un tespitine göre Yemen Zeydîleri vefatlarından sonra onları imâm olarak tanımış olsa da eserleri⁴²⁴, zamanla mezhep için önemli referans kaynakları haline gelmiştir.⁴²⁵

Bunun yanı sıra İsmâîl b. Ali'nin (ö. 440/1049) Kitâbu'l-Emâlî adlı eseri de Zeydî hadis birikiminin bir ürünü kabul edilebilir. Onunla muâsır âlim Muhammed b. Ali el-Alevî'nin (ö. 445/1053) el-Ezân bihayye 'alâ Hayri'l-'Amel aslı eseri⁴²⁶ de Zeydî hadis birikimi mahsüllerindedir. Muhammed b. Ali, döneminin fakîhleri arasında yer almaktadır. Kûfe'de birçok hadis meclisine iştirak ederek hadis dinlemiştir. İbn 'Ukde olarak bilinen meşhur Zeydî muhaddis, Ahmed b. Muhammed el-Cârûdî'nin talebelerinden hadis dersi almıştır. Daha sonra Bağdat'a rihle yapmış ve orada ilim tahsilinde bulunmuştur. Birçok talebe yetiştiren ve çok sayıda eser⁴²⁷ telif eden Muhammed b. Ali el-Alevî fıkıh ve hadis sahasında Kûfe'nin önde gelen âlimleri arasında yer almaktadır.⁴²⁸ Eserin muhakkiki Muhammed b. Yahyâ b. Sâlim İzzân, Kitâbu'l-Ezân'ın önemine dair şunları kaydetmiştir: Bu meseleye dair en

⁴²⁰ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 366.

⁴²¹ Muvaffak Billâh, Huseyn b. İsmâîl el-Cürcânî (ö. 420/1029), *el-İ'tibâr ve Selvetü'l-Arifîn*, thk. Abdüsselâm Abbâs el-Vecîh, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammân, 2001; Eser hakkında bilgi için bkz. Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, s. 97.

⁴²² Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, ss. 1121-1123. Ayrıca onun Emâlî adlı bir eseri de mevcuttur. Bkz. Huseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, I, s. 153.

⁴²³ Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Felekü'd-Devvâr*, ss. 64-65; Nâtık Bilhak, Yahyâ b. Huseyn el-Hârûnî (ö. 424/1032), *Teysîru'l-Metâlib fî Emâlî Ebî Tâlib*, thk. Abdullâh b. Hammûd el-İzzî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, San'a, 2002.

⁴²⁴ Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, III, s. 465.

⁴²⁵ Madelung, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye*, ss. 85-91.

⁴²⁶ Ebû Abdillâh el-Alevî, *el-Ezân bihayye 'alâ Hayri'l-'Amel*, thk. Muhammed b. Yahyâ b. Sâlim İzzân, Mektebetu Bedr, 1997.

⁴²⁷ Eserleri için bkz. Ebû Abdillâh el-Kûfî, *el-Câmiu'l-Kâfî*, ss. 173-174.

⁴²⁸ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, ss. 945-946.

önemli metinlerden biri olup müellifi döneminin en seçkin muhaddislerinden biridir. Konuyla ilgili rivayet ve icthadları bir araya getirmek suretiyle özellikle ezana “Hayya ‘alâ hayri’l-‘amel” ifadesinin eklenerek okunmasının dayandığı temelleri bidat ve ölçüsüz görüşlerden uzak bir bakış açısıyla delillendirmeye çalışmıştır. Eser, birbirinden farklı coğrafya ve topluluklardan, 192 rivayet ihtiva etmektedir. Muhakkik İzzân ayrıca Mu’cemü’r-Ruvât fi Kitâbi’l-Ezân adlı bir eser telif etmiş ve Kitâbu’l-Ezân’ın bütün râvîlerini alfabetik bir sistemle bir araya getirerek her bir râvînin terceme-i hâline kısaca temas etmiştir.⁴²⁹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Alevî (ö. 445/1053) aynı zamanda Zeydiyye nezdinde ayrıcalıklı bir öneme sahip fakîh ve muhaddislere ait risale ve telif eserleri de bir araya getirmek suretiyle mezhebin hadis literatürüne katkıda bulunmuştur. O, el-Câmi’u’l-Kâfi adlı eserinde Ehl-i Beyt imâmlarından Hasan b. Yahyâ (ö. 260/874), Kâsım er-Ressî (ö. 246/860), Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) ve Muhammed b. Mansûr el-Murâdî’nin (ö. 290/903) müellefâtını bir araya getirmiştir.⁴³⁰ Nitekim bu derlemenin içerisinde el-Murâdî’ye ait otuz küsur risale yer almaktadır. Ayrıca Muhammed b. Ali, derlemesinde mezkûr imâmlara ait eserlerde yer alan hadislerin senetlerini ihtisar ettiğini, lehte ve aleyhteki görüşleri zikrettiğini ifade etmiştir.⁴³¹

Mezhebin hadis literatürü arasında Zafer b. Dâî b. Mehdî el-Alevî’ye (ö. 459/1067?) ait el-Emâlî adlı bir eserden söz edilmektedir. Ehl-i Beyt ulemâsı arasında zikredilen Zafer b. Dâî hadis imlâsı ile meşgul olmuştur. Muzaffer b. Abdirrahîm (ö. 480/1087)⁴³² ondan rivayette bulunmuştur. Zafer b. Dâî, Emâlî adlı eserinde şefaât, cennetin vasıfları, hadis rivayetinin fazileti, Hz. Fâtıma ve Hz.

⁴²⁹ İzzân bu eserin girişinde *Kitâbu’l-Ezân*’da 550 râvî yer aldığını; ancak bunlardan 200 kadarının tahrif veya tashif sebebiyle bilinemediğini belirtmektedir. Bu sebeple onları ricâl ve tarih türü eserlerden tespit etmek zorunda kaldığını söylemektedir. Bu sebeple meçhul râvîlerin biyografilerinde “لم أقف له على ترجمة، لم أميزه، لعله فلان، لم أعرفه” gibi ifadeler kullanmıştır. Bkz. İzzân, Muhammed b. Yahyâ b. Sâlim, *Mu’cemü’r-Ruvât fi Kitâbi’l-Ezân bihayye ‘alâ Hayri’l-‘Amel*, Muessesetü’l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân, ty., Mukaddime, s. 2 (ŞM)

⁴³⁰ Vezîr, *el-Felekü’l-Devvâr*, ss. 59-60; Wilferd Madelung, “Zaydiyya” *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2004, S. 9, s. 478.

⁴³¹ Nâtik Bilhak, *Teyşîru’l-Metâlib*, s. 17.

⁴³² Ebû Sa’d el-Hamdânî olarak bilinen Muzaffer’in *Kitâbu’r-Riyâz* isimli bir eseri vardır. Hamdânî bu eserinde Ehl-i Beyt râvîlerinden nakilde bulunmuştur. Bkz. Mueyyed Billâh, *Tabakâtu’z-Zeydiyye*, II, s. 1141. Abdirrahîm b. Muzaffer el-Hamdânî (ö. 553/1158), babasından Mürşid Billâh’ın Emâlî’sini dinlemiştir. Bkz. Mueyyed Billâh, *Tabakâtu’z-Zeydiyye*, I, ss. 561-562.

Meryem'in ahlâkî vasıfları gibi pek çok farklı konuda Ehl-i Beyt kanalından gelen hadisleri tâdât etmiştir.⁴³³

Zeydî hadis edebiyatında imlâ yöntemiyle oluşturulan eserler sayıca oldukça fazladır. Bunlardan biri de Deylem ve Cîl havzasında yaşayan İmâm Mürşîd Billâh Yahyâ'nın (ö. 479/1086) imlâ ettirdiği rivayetlerden oluşan eserlerdir. Yahyâ b. Huseyn el-Cürcânî, Ehl-i Beyt'in müctehid imâmlarından olup kelim ve hadis ile meşgul olmuştur. İlk olarak babası Hüseyin b. İsmâîl'in nezaretinde ilim tahsiline başlamış ve ondan hadis dersleri almıştır. Daha sonra ise döneminin önde gelen muhaddislerinden çok sayıda hadis ahzetmiştir. Kendisinin birini sadece Pazartesi, diğerini ise sadece Perşembe günleri düzenlediği imlâ meclislerinde dikte ettirdiği hadislerden oluşan iki adet Emâlî adlı eseri mevcuttur. Bunlardan ilki el-Envâr olarak isimlendirilen el-Emâlî el-İsneyniyye; diğeri de Ehl-i Beyt'in faziletlerine ilişkin rivayetler içeren el-Emâlî el-Hamîsiyye isimli bir eserdir.⁴³⁴

Zeydî hadis müktesebâtı sadece bunlarla sınırlı değildir. Biz burada hicrî beşinci asra kadar, mezhebin hadis literatürünü şekillendirdiğini düşündüğümüz şahıslara ve eserlerine yer verdik. Bu asırdan sonraki telifler ise büyük ölçüde yukarıda zikredilen eserlere dayalı olarak ortaya konulan derleme, şerh, hâşiye, ta'lik vb. türünden çalışmalardır. Bu bakımdan hicri beşinci asır, Zeydî hadis-fıkıh bakış açısının yerleşmesi bakımından önemli bir kırılma noktasıdır. Mahatvarî'nin (ö. 2015) de ifade ettiği gibi,⁴³⁵ hicrî beşinci asrın ortalarına kadar Zeydiyye mezhebi klasik dönemini tamamlamış görünmektedir.

Mahatvarî, ilgili makalesinde her ne kadar mezhebin fikhî gelişim seyrinin aşamalarına ilişkin bir tasnif ortaya koymuş olsa da biz bu sınıflandırmanın büyük ölçüde hadis ilmi için de geçerli olduğunu düşünüyoruz. Zira Zeydî fikhına ait literatürün mezhebin hadis birikimini de dolaylı olarak şekillendirdiğini görmekteyiz. Bu durum Zeydî hadis literatürünün oluşumunun, mezhebin fikhî gelişim seyrinden bağımsız olarak ele alınmasının isabetli sonuçlar vermeyeceğini göstermektedir. Nitekim mezhebin hadis birikimini şekillendiren şahıs ve eserler incelendiğinde, zikredilen müelliflerin büyük bir kısmının fıkıh ve kelâm başta olmak üzere pek çok sahada eser telifinde bulunduğu görülecektir. Dahası buradaki müelliflerin neredeyse

⁴³³ Mueyyed Billâh, *Tabakâtu 'z-Zeydiyye*, I, s. 539; Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne 'z-Zeydiyye*, s. 519.

⁴³⁴ Huseynî, *Müellefâtü 'z-Zeydiyye*, I, ss. 153-154; Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne 'z-Zeydiyye*, s. 1101.

⁴³⁵ İlgili sınıflandırma için bkz. Mahatvarî, "Târîhu Tatavvuri'l-'Akâidi ve'l-Fıkhî 'inde'z-Zeydiyye", ss. 27-36.

tamamı, gerek siyâsî gerekse ilmî ve kültürel alanda Zeydiyye nezdinde kabul görmüş, muteber imâmlardan oluşmaktadır. Görüş ve ictihadları ile mezhebin teşekkülüne katkı sağlayan bu imamlar, ortaya koydukları eserlerle Zeydî çizginin yol haritasını oluşturmuşlardır. Dolayısıyla bu gelenek içerisinde büyük rol oynayan mezkûr imâmların ortaya koyduğu eserler, mezhebin fikhî çerçevesini oluşturduğu gibi büyük ölçüde hadis literatürünü de dizayn etmiştir. Bu nedenle diğer oluşumların aksine Zeydiyye özelinde, fıkıh muhtevalı eserler ve bunlara bağlı olarak gelişen literatürden bağımsız olarak mezhebin müstakil hadis müktesebatından söz etmek mümkün görünmemektedir.

2.1.2.5. Nüshaları

Ahmed b. İsa'ya ait Emâlî adlı eserin Yemen içinde ve dışında çeşitli merkezlerde mahtut halde muhafaza edilen nüshalarının bulunduğu ifade edilmektedir.⁴³⁶ Son zamanlarda, Yemen merkezli yazma eserlere özel bir ilginin başladığı görülmektedir. Bu doğrultuda şahsî kütüphanelerde yer alan yazmaların tahkik ve neşir çalışmaları hız kazanmıştır. Özellikle Avrupa menşeli çeşitli kuruluşlar tarafından bazı yazma eserlerin reproduksiyonları dijital ortama aktarılmakta ve bu sayede araştırmacıların istifadesine sunulmaktadır. Bu anlamda Emâlî nüshalarının da söz konusu çalışmalarla beraber kısmen dijital ortama aktarıldığı söylenebilir. Burada Emâlî'nin yazma ve matbu nüshaları hakkında tanıtım yapılacaktır.

2.1.2.5.1. Yazma Nüshaları

Zeydî muhaddis Ahmed b. İsa'ya (ö. 247/861) ait Emâlî isimli eserin yazma nüshası, ABD'nin New Jersey eyaletinde bulunan Princeton Üniversitesi kütüphanesinde nr. 880-01.a arşiv kaydı ile muhafaza edilmektedir. Eserin bu kütüphanede muhafaza edilen yazma nüshasının tam adı كتاب العلوم الشهير بامالي الامام الفقيه لآل الرسول احمد بن عيسى ابن زيد بن علي عليهم السلام şeklindedir. İlgili nüsha, 7639538 bl elf1-h elektronik arşiv numaralı belge halinde Hadith (Shiites) başlığı altında yer almaktadır.⁴³⁷ Eser 334 yapraktan ibaret olup sayfa boyutu 350x235 mm, yazı boyutu ise 272x140 mm ebatındadır. Eserin bulunduğu mecmua, 355x245 mm

⁴³⁶ Huseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, I, ss. 153.

⁴³⁷ Bkz. <http://arks.princeton.edu/ark:/88435/8p58pf23k> (Erişim Tarihi. 02.02.2018)

ölçüsünde koyu kahve renkli, deri ciltli, şîrâzeli ve mikleplidir. Cilt kapakları ve miklebi, desenli bir bez ile kaplıdır. Fiziksel özellikleri bakımından iyi durumda olan bu nüshanın kenarları zamanla kısmen tahrip olmuştur. Ancak sayfalarında herhangi bir rutubet ve tamir alameti bulunmamaktadır. Yazılar, açık kahverengi ve ahârlı kâğıt üzerine 28 satır halinde rik'â hattı ile yazılmıştır. Tahdîs sîgaları kırmızı, metinler ise siyah renktedir. Hadis senedleri paragraf başından sevkedilmemiş, satır başı kuralına riayet edilmemiştir. Rivayetlerin sonlarında boşluk bırakılmamış, tashîh ve bitiş için herhangi bir işaret istimal edilmeksizin و به قال lafzı ile doğrudan bir sonraki hadisin senedine geçiş yapılmıştır.

Eserin tanıtımında bazı kısıtlamalar dikkat çekmektedir. Burada eserin, Yemen'de ilmî faaliyet gösteren Zeyd b. Ali Kültür Vakfına ait özel kullanım hakkı bulunan bir kitap olduğu kaydedilmekte ve araştırmacıların doğrudan ilgili kurum ile iletişime geçmesi istenmektedir. Dijital kütüphanede yer alan resim ve reproduksiyonların şahsî araştırma yapmak için kullanılabilmesi; bilimsel çalışma dışında herhangi amaçla kullanımının ise Zeyd b. Ali Kültür Vakfının hususî izin ve onayına tabi olduğu belirtilmektedir.

Yazma eserin hemen ilk sayfalarında bu nüshanın nasıl temlîk edildiğine ilişkin bazı bilgiler de verilmektedir. Buna göre bu kitap, 1384/1964 yılında Abdullâh Atîk isimli bir sahafın tezgâhından Yahyâ ed-Deylemî tarafından satın alınarak Seyyid Ali b. Muhammed b. Huseyn b. Abdillâh es-Seyyânî'nin ülkesine gönderilmiş ve Ali b. Muhammed es-Seyyânî tarafından yazılmıştır.

Emâlî adlı eserin bir başka el yazma nüshası, 218 varak halinde *Bedâiu'l-Envâr fî Mehâsinü'l-Âsâr* adıyla Yemendeki Mahtûtâtî'l-Yemen kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eser, Bernâmicü'l-Yemen dijital kütüphanesinde ise 210 varak halinde *Emali-i Ahmed b. İsâ el-Ğalibî* ismiyle ve 177 varak halinde *Bedâiu'l-Envâr fî Mehâsini'l-Ezhâr* adıyla mevcuttur. Ayrıca muasır araştırmacı Abdüsselam b. Abbas el-Vecîh'in Yemen'de faaliyet gösteren kütüphane kayıtlarından derlediği çok sayıda mahtut eser, Masâdiru't-Turâs fî'l-Mektebeti'l-Hâssati fî'l-Yemen adlı fihris çalışmasında bir araya getirilmiştir. Burada yer alan bilgilere göre Ahmed b. İsâ'ya ait Emâlî adlı eser, farklı isim ve unvanlarla Yemen'in muhtelif kütüphanelerinde el yazması halde mevcuttur. Bunlardan ilki, *Emâlî el-İmâm Ahmed b. İsâ* adıyla Mektebetu Abdirrahmân b. Abbâs e-Vecîh kütüphanesinin Hadîs eserleri bölümünde yer almaktadır. 1367/1948 tarihli Huseyn b. Abdillâh nüshası olan bu yazma eser

fiziki bakımdan iyi durumdadır. Matbu nüshalardan farklı olarak bu eser, Kitâbu'l-Hac ile başlamakta olup eserde yer alan rivâyet sîgaları ve senedler metin kısmından daha büyük olup kırmızı renkle yazılmıştır.⁴³⁸

Eserin bir diğer mahtut nüshası, Mektebetu Muhammed b. Abdilazîm el-Hâdî kütüphanesinde *Bedâi'u'l-Envâr fî Mehâsini'l-Âsâr* adıyla mevcuttur. Bu nüshanın baştan önemli bir kısmı iyi durumda olup son bölümleri tahrip olmuş ve sayfaları dağılmış vaziyettedir.⁴³⁹ Başka bir yazma nüshası ise Mektebetu Muhammed b. Hasan el-'Acrî kütüphanesinin hadis kısmında muhafaza edilmektedir. Buraya kayıtlı olan eser *Kitâbu'l-Fıkh an Ahmed b. İsâ* adında 1075/1665 tarihli Ahmed b. Salâh nüshâsıdır. Bu nüsha fiziksel bakımdan iyi durumda olup Kitâbu's-Sayd bölümü ile sonlanmaktadır.⁴⁴⁰ Eserin diğer nüshâları ise Mektebetu Yahyâ b. Ali ez-Zerhî kütüphanesinde yer almaktadır. Bu kütüphanedeki iki eser de *Emâlî el-İmâm Ahmed b. İsâ b. Zeyd* adıyla kayıtlıdır. İlki Hamûd b. Abbâs el-Müeyyed nüshası olup dört cüz şeklinde muhafaza edilmektedir. Diğer eserin eski bir nüsha olduğu bilgisi yer almakta olup hakkında tafsilat verilmemiştir.⁴⁴¹

Wilferd Madelung, Eugenio Griffini (ö. 1925) ve Rudolf Strothmann (ö. 1960) gibi Zeydiyye üzerine çalışmalarda bulunan birçok araştırmacı, *Emâlî*'nin İtalya'nın Milano kentindeki Ambrosiana kütüphanesinde yazma halinde bulunduğunu kaydetmişlerdir.⁴⁴² Bu kütüphanede bulunan nüshaya dijital ortam dâhil hiçbir şekilde erişim sağlanamadığı için mezkûr nüshânın Princeton Üniversitesi kütüphanesindeki nüsha ile mukayesesi gerçekleştirilememiştir.⁴⁴³

2.1.2.5.2. Matbu Nüshaları

Emâlî'nin ilk baskısı 1981 yılında *Kitâbu'l-'Ulûm* adıyla dört cilt halinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁴⁴ İkinci baskısı üç cilt halinde 1990'da yapılmıştır. Merhum Seyyid Ali b. İsmâil el-Mueyyed (ö. 1970) tarafından tahkîk, tahrîc ve şerh yapılarak

⁴³⁸ Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs, *Masâdiru't-Turâs fî'l-Mektebeti'l-Hâssati fî'l-Yemen*, Muessesetü İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1422/2002, C. I, s. 318.

⁴³⁹ Vecîh, *Masâdiru't-Turâs*, I, s. 463.

⁴⁴⁰ Vecîh, *Masâdiru't-Turâs*, I, s. 301.

⁴⁴¹ Vecîh, *Masâdiru't-Turâs*, I, s. 127.

⁴⁴² Sezgin'den naklen. B. 130 (81^a-81^b, h. 1111), 132 (98^a-99^a bkz. RSO, IV, ss. 1046-1047; ZDGM, 69/64. Bkz. Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I (3. Cüz), s. 328; Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, III, s. 324.

⁴⁴³ Bkz. <http://arks.princeton.edu/ark:/88435/8p58pf23k> (Erişim Tarihi. 02.02.2018)

⁴⁴⁴ Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Ali (247/861), *Kitâbu'l-'Ulûm*, der. Muhammed b. Mansûr el-Murâdî, yyy, 1401/1981.

Kitâbu Ra'bi's-Sad' adıyla Beyrut'ta basılmıştır.⁴⁴⁵ Eser, 2007 senesinde Dâru'l-Mahacceti'l-Beydâ tarafından Beyrutta aynı isimle tekrar basılmıştır. Ancak bu son baskı ile Dâru'n-Nefâis tarafından 1990'da basılan eser arasında yayın evi ve basım tarihi dışında hiçbir değişiklik bulunmamaktadır.⁴⁴⁶

Son iki baskı arasında bölümler, bâb başlıkları, rivayet sayıları, sıraları, sayfa numaraları, tertîb ve tanzîmi, iç düzeni ve teknik özellikleri bakımından hiçbir farklılık yoktur. Bu sebeple çalışmamızda 1981 ve 1990 baskılarını esas almış bulunmaktayız. Mezkûr nüshalar üzerinde yaptığımız tetkikler, bu baskıların ihtiva ettiği rivayet sayıları arasında ciddi bir fark olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu farklılık, sadece mevcut rivayet sayılarında değil, aynı zamanda kitâb ve bâb başlıklarında da kendini göstermektedir. Çünkü mezkûr iki baskı arasındaki en önemli fark kader, istitaat, halku'l-Kur'ân, ef'âlû'l-'ibâd, Cebriyye, rû'yetullah, büyük günah vb. gibi kelâmî tartışma konuları ile Ehl-i Beyt'in faziletine ilişkin siyâsî içerikli rivayet malzemesinin yer aldığı mevzuların esere dâhil edilip edilmediğidir.⁴⁴⁷ Küçük çaplı farklılıkları hariç tutacak olursak, bunun dışında her iki baskıda da eserin genel görünümünü etkileyecek önemli bir değişikliğin bulunmadığı söylenebilir.

2.1.2.5.3. Matbu Nüshalar Arasındaki Farklılıklar

Eserin 1981 baskısında, siyâsî ve kelâmî içerikli rivayet ve görüşlerin Emâlî'nin kapsamına dâhil edilmesi, eserin genel tablosunu önemli oranda değiştirmiştir. Öyle ki söz konusu bölümler ve içerikleri incelendiğinde, Murâdî'nin (ö. 290/903) hocası Ahmed b. İsâ'ya (ö. 247/861) kelâmî tartışmalara dair yönelttiği sorulara ilişkin cevaplar geniş yer tutmaktadır. Bununla beraber bu başlıklar altında Kâsım er-Ressî (ö. 246/860), Abdullâh b. Mûsâ (ö. 247/861) gibi geleneğin öncü isimlerinin görüşlerine de yer verildiği görülmektedir.⁴⁴⁸ Ayrıca burada Ali ve Muhammed b. Ahmed'in babaları Ahmed b. İsâ'dan aktardığı rivayetler ile kimliği

⁴⁴⁵ Ayrıntı için bkz. Sabine Schmidtke, Christoph Rauch, David Hollenberg, *The Yemeni Manuscript Tradition*, Brill Press, Leiden, 2015, ss. 122-123.

⁴⁴⁶ Bkz. Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali (247/861), *Kitâbu Ra'bi's-Sad'*, thk. Ali b. İsmâ'il el-Mueyyed, Dâru'l-Mahacceti'l-Beydâ, 2. bs., Beyrut, 1428/2007.

⁴⁴⁷ Eserin 1981 ve 1990 baskıları arasında birtakım kelâmî tartışmaları ihtiva eden rivâyet metinleri özelinde kendini gösteren farklılıklara dair tafsilat için tezin 3. bölümüne bakılabilir.

⁴⁴⁸ Ahmed b. İsa, *Kitâbu'l-'Ulûm*, s. 302, 303, 304, 307, 309 vd.

belirsiz kimselerin gerek Ahmed b. İsa'ya yönelttiği sorular gerekse Kâsım er-Ressî'den işittikleri haber veya görüşü Murâdî'ye naklettikleri görülmektedir.⁴⁴⁹

Bu hususlar, Emâlî'nin farklı tarihlerde gerçekleştirilen baskıları arasındaki en temel farklılıklardır. Bazı bâb başlıklarının 1990 baskısında salât, zekât, tahâret vb. gibi bölüm başlıkları altına yerleştirilmesi dışında, aşağıdaki tabloda yer alan üç bölüm ve bu bölümlerin konu başlıkları *Ra'bu's-Sad'* isimli eserde yer almamaktadır.

(Emâlî) Kitâbu'l-'Ulûm, 1981		
Bölüm Başlığı	Konu Başlığı	Rivâyet Sayısı
ما ذكر في القدر	ما ذكر في القدر (Kader hakkında)	7
	باب الإستياعة (İstîât hakkında)	1
	أفاعيل العباد (Kulların filleri)	3
	الجواب في القرآن (Kur'an'da cevaplar)	3
	الاطفال و ما يصيبهم من الألام (İstirap çeken çocuklar)	7
	باب في المرجئة (Mürcie hakkında)	4
	مسائل لأبي عبد الله في التفسير (Tefsire dair meseleler)	12
فضل أهل بيت النبي (ص)	فضل أهل بيت النبي (ص) (Ehl-i Beyt'in fazileti)	26
	مسائل من التفسير لقاسم بن إبراهيم (Tefsire dair meseleler)	10
	فضل زيارة النبي (ص) (Nebi'yi ziyaretin fazileti)	3
	فضل زيارة الحسين (ع) (Huseyn'i ziyaretin fazileti)	2
كتاب الزهد و الأدب	كتاب الزهد و الأدب (Zühd ve Edeb bölümü)	14
	وصايا أمير المؤمنين (ع) (Hz. Ali'nin vasiyeti)	14
	فضل قراءة القرآن و حامل القرآن (Kur'an okuma fazileti)	13
	بر الوالدين (Anne-babaya iyilik)	10
	صلة الرحم (Sıla-i rahim)	4
	حق الجار (Komşu hakkı)	5
	حق المؤمن (Kul hakkı)	6
	في المتحابين في الله (Allah'ı sevmek)	6
	باب الاستخارة (İstihare hakkında)	4
	التوكل (Tevekkül)	2
	حسن الخلق (Güzel ahlak)	3
	ليلة النصف من شعبان (Şaban'ın yarısının gecesi)	2
	الصلاة على النبي (ص) (Nebî'ye dua)	2
	فضل يوم الجمعة (Cuma gününün fazileti)	1
	الصبر (Sabır)	4
	الشكر والتواضع (Şükür ve tevazu)	3
	الخوف (Korku)	5
	السخاء (Cömertlik)	1
	الزهد في الدنيا (Dünya'da zühd)	3

⁴⁴⁹ Ahmed b. İsa, *Kitâbu'l-'Ulûm*, s. 305, 306, 308, 309, 310, 311 vd.

الرفق (Yumuşak huyluluk)	2
فيمن أعان ظلما (Yardım)	4
الدعاء الي الله (Allah'a dua)	1
الأمر بالمعروف و النهي عن المنكر (İyiliği emir kötülükten nehiy)	2
الأمانة (Emanet)	1
الغيبة و الكبر (Gıybet ve kibir)	2
التسبيح (Allah'ı tenzih)	4
فضل الصدقة (Sadakanın fazileti)	2
اصطناع المعروف (İyilikte bulunmak)	3
قبول العذر (Özrün kabulü)	3
الناسي و المكروه (Unutan ve zorlanan)	2
الواشمة و الواصلة (Dövmeli ve peruklu kadın)	1
الهدية (Hediye)	1
العالم يطلب بعلمه الله (İlim talep eden kimse)	3
من قتل دون ماله	4
الغيبه (Dedikodu)	2
المشي ف الحج و العمرة (Hac ve umre hakkında)	6
المجنث (Muhanneslik)	18
ستر العورة (Örtünme)	6
في غيره (Diğer konular)	17
رؤيا النبي (Sadık rüya)	1

Tablodan da görüleceği üzere, kader bölümünde 6 bâb ve 37 rivâyet, Ehl-i Beyt'in fazileti bölümünde 3 bâb ve 41 rivâyet, zühd ve edeb bölümünde ise 39 bâb ve 187 rivâyet, Emâlî'nin matbu baskıları arasındaki farklardır. Buraya kadar eserin ilk baskısının özelliklerini ortaya koymak suretiyle ikinci baskısından farkını göstermeye çalıştık. Şimdi de 1990'da üç cilt olarak Kitâbu Ra'bi's-Sad' ismiyle basılan Emâlî'nin ana hatlarıyla 1981 baskısından farkını ortaya koymaya çalışacağız.

1990 baskısını tetkik ettiğimizde siyâsî ve kelâmî tartışma konularına yönelik herhangi ipucunun bu baskıda yer almaması dikkat çekicidir. Öyle ki sadece kitâb ve bâb başlıklarında değil, rivayetlerde de kelam içerikli herhangi bir ayrıntı bulunmamaktadır. 1981 baskısında hem bölüm hem de konu başlıklarına yansıyan ve tabiatıyla mevcut rivâyetlerin bir kısmını şekillendiren bu tablo, 1990 baskısında oldukça farklı bir muhteva ve çerçeveye dönüşmüş durumdadır. 1981 baskısının aksine, halku'l-Kur'ân, amel-iman ilişkisi, mürtekibu'l-kebîre, fisk-imân-küfür, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker, kader, meşîet-i ilâhî, istitaat, tefsir ve Gadîr-i Hum gibi siyâsî-itikâdî mevzuları konu alan herhangi bir bâb başlığı, rivâyet veya

görüşün bu baskıda yer almaması, bu dönüşümün en açık göstergesidir. Eserin ikinci baskısında karşımıza çıkan bu önemli detay, hiç kuşkusuz, muhakkik Ali b. İsmâîl el-Mueyyed (ö. 1970) ile yakından ilgilidir. Çünkü Ali b. İsmâîl'in 1940'lı yıllarda başlayan "takrîb"⁴⁵⁰ düşüncesini benimsediği bilinmektedir.

Bu düşünce, İslam mezheplerinin ilmî ve fikrî sahalarda ortak hareket etme, mevcut fikrî problemlerde yardımlaşma ve ümmetin birliğini tesis etme gibi amaçlarla ortaya çıkmıştır. Süreç içerisinde çeşitli aşamaları geride bırakarak dâru't-takrîb beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye çatısı altında uzun bir süre faaliyet göstermiştir. Mezhepler arası sorunları belirli ilkeler çerçevesinde tartışmak, bu minvalde periyodik tartışmalı ilmî toplantılar düzenlemek, tekfir ve aşırı söylemler yerine orta yolu takip ederek uzlaşî kültürünü yerleştirmek, mezhep çatışmaları yerine ümmetin problemleri ile meşgul olmak, asgari müştereklerde bir araya gelerek İslam birliğini sağlamak, takrîb müessesesinin önde gelen hedefleri arasındadır.⁴⁵¹

Söz konusu hedefleri hayata geçirmek üzere Ali b. İsmâîl el-Mueyyed, Ehl-i Sünnet ve Şia arasında gerçekleşen görüşmelere Yemen'den katılım sağlamış ve Zeydiyye mezhebini temsilen dâru't-takrîb müessesesinin üyesi olmuştur.⁴⁵² Bu bağlamda Ali b. İsmâîl, üye sıfatıyla faaliyet gösterdiği Dâru't-Takrîb kurumunun öngördüğü mezhepler arası telifik projesini Emâlî üzerinden gerçekleştirmek istemiştir. Bu hedef, eserin 1990 baskısına yansımış ve ilk baskıda yer alan bazı bölümler, kanaatimizce mezhepler arasında ayrışmaya neden olabileceği endişesi ile yeni baskıdan çıkartılmıştır. Zira söz konusu projenin başından itibaren taraflar arasında devam eden görüşmeler, müspet bir ivme kazanmıştır. Şîî ve Sünnî kesimleri temsil eden katılımcılar, ilmî toplantılarda ele alınan problemleri ve çözüm yollarını, Risâletü'l-İslâm adlı süreli bir dergide neşrederek uzlaşî kültürünün daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamışlardır. Süreç içerisinde, ilgili projeye yeni katılımcılar eklenmiş ve taraflar arası görüşmelerde belirli bir aşama kaydedilmiştir.

---

⁴⁵⁰ Takrîbu'l-Mezâhib düşüncesinin arka planı ve kavramsallaşma süreci için bkz. Ramazan Tarık, *İslam Düşüncesinde Mezhepleri Yakınlaştırma Düşünceleri (Takrîbu'l-Mezâhib: Mısır Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, İÜ SBE, İstanbul, 2018, ss. 175-185; İlyas Üzüm, "Dâru't-Takrîb" *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2010, C. XXXIX , ss. 467-469; W. Ende, "Takrîb" *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2000, s. 10, ss. 139-140.

⁴⁵¹ Tarık, *Mezhepleri Yakınlaştırma Düşünceleri*, ss. 54-77.

⁴⁵² Ali b. İsmâîl el-Mueyyed'in Kahire'deki Dâru't-Takrîb mensupları ile çekilmiş fotoğrafı için bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, Giriş, s. 7; Abdülkerîm Biâzer eş-Şîrâzî, *el-Vahdetü'l-İslâmiyye evi't-Takrîb beyne'l-Mezâhibi's-Seb'a*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 2. bs., Beyrut, 1412/1992, Mukaddime, s. 17, 25.

Dolayısıyla Ali b. İsmâîl, olumlu seyreden toplantılara zarar vermemek ve elde edilen kazanımları koruyabilmek için ilk baskıda yer alan bazı bölüm ve konu başlıklarını yeni baskıya dâhil etmemiştir. Biz Ali b. İsmâîl'in bu girişimini sürecin muhafazasına olumlu bir katkı olarak mütalaa ediyoruz. Zira o, sadece eserde mezhepler arası uzlaşî kültürünü olumsuz yönde etkileyebilecek başlıkları çıkarmakla kalmamış, beraberinde eserdeki rivayetlerin Sünnî hadis mecmualarındaki yerlerine işaret eden bir tahrîc çalışması da yapmıştır. Bu anlamda Ali b. İsmâîl, Emâlî'nin tahkîk, tahrîc ve şerhini gerçekleştirmek suretiyle, eserdeki rivayet ve görüşlerin, Şîf ve Sünnî camia arasında ortak hadis kültürü inşâ etmeye dönük önemli bir birikim olarak değerlendirilebileceğini ortaya koymuştur. Nitekim ikinci baskının mukaddimesinde de ifade edildiği üzere,⁴⁵³ şârih Ali b. İsmâîl'in bu gayesi, 1990 baskısının ismine de yansımış durumdadır. Emâlî'nin ikinci baskısının كتاب رأب الصدع ismiyle gerçekleştirilmiş olması, eserin ne tür bir fonksiyona sahip olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

2.1.2.6. Meşhur Olan Diğer İsimleri

Kitâbu'l-Emâlî olarak meşhur olan eserin asıl adı Emâlî-i Ahmed b. İsa'dır. Kitâb-ı Ahmed, Kitâbu'l-'Ulûm, 'Ulûm-i Âli Muhammed ve Câmiu'l-'Ulûm Âli Muhammed olarak da bilinir.⁴⁵⁴ IV/X. asır Zeydî imamlarından Mansûr Billâh Kâsım b. Ali (ö. 393/1002),⁴⁵⁵ bu eseri "Bedâi'u'l-Envâr fî Mehâsini'l-Âsâr" şeklinde isimlendirmiştir.⁴⁵⁶ Emâlî adlı eser, Zeydî gelenek içerisinde her zaman seçkin bir yere sahip olmuş ve tarih boyunca değerini korumuştur.

VII. asır Zeydî imamlarından Mansur Billâh Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217) da bu eserin önemine işaret etmiş ve onu "Bedâi'u'l-Envâr fî Mehâsini'l-Ahbâr ve'l-Âsâr" şeklinde tesmiye etmiştir.⁴⁵⁷ Bu durum, Emâlî'nin Zeydî çevreler üzerinde son derece ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Emâlî'nin matbu nüshalarının isimlerine baktığımızda, ilk baskısı "Kitâbu'l-'Ulûm" unvanı ile

⁴⁵³ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, Mukaddime, s. 11.

⁴⁵⁴ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 152; İbnü'l-Vezir, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*, III, s. 151, 232; Huseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, II, s. 281.

⁴⁵⁵ Mansûr Billâh Kâsım b. Ali b. Abdillâh b. Muhammed b. Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (Ayyânî) (ö. 393/1003)

⁴⁵⁶ Müeyyedî, *Levâmi'u'l-Envâr*, I, s. 333; Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, s. 72.

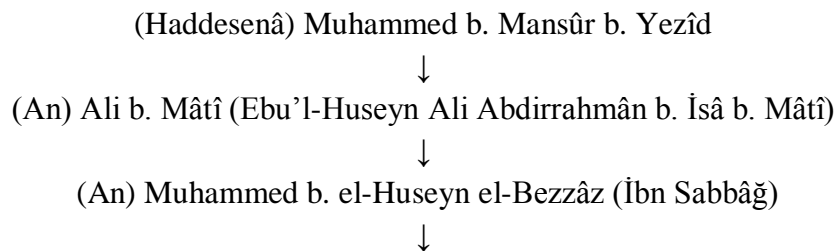
⁴⁵⁷ Ebû Abdillâh el-Kûfî, *el-Câmiu'l-Kâfî*, s. 193.

basılmış; ikinci ve üçüncü baskıları ise farklı yayınevleri tarafından “Kitâbu Ra’bi’s-Sad” şeklinde gerçekleştirilmiştir.

2.1.2.7. Günümüze İntikâli

Emâli’nin 1981 tarihli dört ciltlik baskısının girişinde, eserin günümüze intikaline ilişkin birtakım isim ve yöntemlerden söz edilmiştir. Buna göre eser, münâvele ve kıraat usülleri ile nakledilmek suretiyle günümüze kadar ulaşmıştır. Muhakkik Yusuf b. Muhammed el-Müeyyed, eserin tamamının Ömer b. İbrâhîm ve Muhammed b. Ahmed tarafından Ebu’l-Ferec Muhammed’e arz edildiğini bildirmektedir. Bununla beraber, Ca’fer b. Ahmed de aynı yöntemi kullanarak eseri, Ebû Ali el-Hasan’a 571/1176’da arz etmiştir. Aynı şekilde Hanzale b. el-Hasan da 599/1203 tarihinde hocası Ca’fer b. Ahmed’e eserin kıraatini gerçekleştirmiştir. İmrân, kendisine hocası Hamîd b. Ahmed el-Kuraşî’nin münâvele yöntemiyle temlik ettiği eseri Hanzale b. el-Hasan’a arz etmiştir. Diğer taraftan Muhammed b. Muhammed el-Hârisî, eseri 555/1160 tarihinde Muhammed b. Ahmed el-Ma’addî’ye arz yöntemi ile sunmuş ve rivayet onayı almış ve akabinde de ilgili eserin nakli için 567/1172’de Hasan b. Abdillâh’a münâvele usûlü ile yetki vermiştir.

Eserin intikâline ilişkin şemada da görüleceği gibi, rivayet hakkı elde eden râvîlerin tahammül biçimine uygun olarak “ahberanî ve ahberanâ” sîgalarını kullanmışlardır. Bu nakil lafızları, rivâyet malzemesinin elde edilmiş biçimi hakkında bir kanaat oluşturmasının yanı sıra ilgili merviyâtın sağlıklı değerlendirilmesi bakımından önemli bir ölçüdür. Nitekim Muhammed b. Mansûr el-Murâdî’nin, “haddesenî ve haddesenâ” kalıplarına daha fazla başvurmasının temel nedeni budur. Zira o, eserde yer alan rivayet ve kavillerin büyük bir kısmını bizzat Ahmed b. İsa ve oğullarından ahzetmiştir. Bununla beraber naklettiği birtakım merviyatı da dönemin siyâsî ve sosyal koşullarından ötürü mülâkât imkânı bulamadığı Ahmed b. İsa’dan farklı usüllerle elde etmiştir. Buna göre eserin günümüze intikal süreci şu şekilde özetlenebilir:

(Ahberanâ) Ebu'l-Ferec Muhammed b. Muhammed b. el-Hâris
↓
(Ahberanâ) Ömer b. İbrâhîm b. Hamza el-'Alevî – Muhammed b. Ahmed b. el-'Attâr
↓
(Ahberanâ) Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Mülâ'ib el-Esedî
↓
Ebu'l-Fadl Ca'fer b. Ahmed b. Abdisselâm b. Ebî Yahyâ
↓
Affü'd-Dîn Hanzale b. el-Hasan b. Ahmed b. Şa'bân
↓
(Ahberanî) Muhyiddîn Hamîd b. Ahmed el-Kuraşî
↓
(Kâle) İmrân
↓
(Ahberanâ) Ebu'l-Hasan Ali b. Abdirrahmân b. İsâ b. Mâtî el-Kâtib
↓
(An) Ebû Tâlib Muhammed b. es-Sabbâğ
↓
(Ahberanâ) Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ahmed 'Allân el-Ma'addî
↓
(Ahberanâ) Muhammed b. Muhammed b. Hasan b. Alevî el-Hârisî
↓
Hasan b. Abdillâh b. Muhammed b. Yahyâ el-Hasenî
↓
(Ahberanâ) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. Nâsır b. el-Hasan b. el-
Muhtâr en-Nâsır b. el-Hâdî İlel-Hakk Yahyâ b. el-Huseyn

2.2. EMÂLÎ'NİN KAYNAKLARI

Bu bölümde Emâlî adlı esere ve Ahmed b. İsâ'ya kaynak teşkil eden müktesebât ve ulemâya yer verilecektir. Söz konusu kaynak eser ve kişiler tanıtılarak Emâlî'nin oluşumuna katkıları ile müellifi Ahmed b. İsâ üzerindeki etkileri incelenecektir. Aynı zamanda zikredilecek kaynak eser ve kaynak kişiler üzerinden Emâlî'nin vucuda gelmesinde rol oynayan Ehl-i Beyt harici tarik ve râvîlerin izi sürülecektir.

2.2.1. Tarikleri

Emâlî adlı eser, fıkıh konularına göre tasnif edilmiş olup Ehl-i Beyt imâm ve râvîlerinden gelen hadislerden oluşmaktadır. Hadislerin yanı sıra eserde yer yer Ehl-i Beyt imâmlarının kavil ve ictehadları da yer almaktadır. Ancak çağdaşı olduğu Sünnî

musanniflerin eserleri ile mukayese edildiğinde Ahmed b. İsa'nın bu eseri, kaynakları bakımından nispeten daha dar bir çevre ile sınırlıdır. Bu sınırlılık, Ahmed b. İsa'nın eserini, sadece Ehl-i Beyt kanalıyla kendisine kadar ulaşan bir râvî grubundan aldığı hadislerden oluşturma amacından neşet etmektedir.

Burada müellifin hadis ahz ve tahammülü bakımından önemli bir zaman dilimi ve son derece münbit bir coğrafyada yaşadığı göz önüne alındığında onun imlâ ettirdiği hadisleri neden sadece Ehl-i Beyt dairesi ile sınırlı tuttuğu sorusu gündeme gelebilir. Nitekim onun başta oğulları Ali, Muhammed ve talebesi el-Murâdî'ye olmak üzere dikte ettirdiği rivayet seçkisi içerisinde Sünnî râvilerce nakledilen hadisler yer almamaktadır.

Zeydiyye tarihi araştırmacısı Madelung'a göre Ahmed b. İsa'nın Sünnî muhaddis ve râvî kitlesi ile etkileşim içerisinde olmamasının nedeni, onun Zeydiyye içerisinde görüşlerini benimsediği Cârûdî ekole mensup olmasıdır. Bu yüzden babasının aksine o, sadece Ehl-i Beyt kaynaklı hadisleri hüccet kabul etmek suretiyle daha katı bir (Zeydî-Cârûdî) bakış açısını temsil etmiştir. Babası İsa b. Zeyd ise ılımlı (Zeydî-Betriyye) çizgiye paralel olarak daha geniş ölçekte Müslüman topluluğu tarafından nakledilen hadisleri kabul etmekteydi.⁴⁵⁸

Biz, Ahmed b. İsa'nın Ehl-i Beyt harici herhangi bir kimseden hadis rivâyet etmemesini, onun Cârûdî görüşlere yakınlık duymasının tabii bir neticesi olarak yorumlamayı tutarlı bir değerlendirme olarak kabul etmekle birlikte, dönemin sosyal ve siyâsî koşullarını göz ardı etmesi bakımından çelişki arz eden bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Ahmed b. İsa'nın içinde bulunduğu durum ile siyâsî idarenin tahkim ettiği koşullar, onun ve Ehl-i Beyt menşeli diğer âlimlerin ilmî faaliyet alanını sınırlandırmıştır. Abbâsî iktidarının Ali ahfadına yönelik takip ettiği katı politika, Ahmed b. İsa gibi birçok ulemânın ilmî bakımdan etkileşim sahasının daralmasına sebep olmuştur.

Oysa o, Kûfe, Bağdat, Medine, Basra gibi fıkıh ve hadis ilmi açısından oldukça münbit ilim merkezlerinde bulunmuştur. II/VIII. ve III/IX. asrın hararetli tartışmaları arasında uzun bir ömür sürmüştür. Ancak içinde bulunduğu coğrafya ve zaman dilimi, tüm siyâsî-itikâdî oluşumlar için olduğu gibi Zeydiyye açısından da oldukça hareketli idi. Dahası henüz teşekkül sürecini yaşayan Zeydî gelenek, söz

⁴⁵⁸ Madelung, "Ahmad b. Isa", ss. 48-49.

konusu siyâsî ve sosyal şartlar altında özgün bir kimlik arayışı içerisinde idi. Bununla beraber benimsedikleri imâmet yorumu ile Şîî zümreler içerisinde farklı bir politika seçen Zeydî gelenek, İmâm Zeyd'in başlattığı siyâsî mücadeleyi isyan hareketleri ile sürdürmüştür.

Zeyd b. Ali'den sonra Yahya b. Zeyd (ö. 125/743), Muhammed b. Abdillâh (ö. 145/762), İbrâhîm b. Abdillâh (ö. 145/762), Huseyn b. Ali (ö. 169/785) gibi geleneğin öncü isimleri Abbâsî hilâfetine yönelik isyan hareketleri ile gündeme gelmişlerdir. Dolayısıyla Ahmed b. İsâ'nın da Zeydiyye nezdinde önemli bir şahsiyet olması, Abbâsî yönetimini bu hususta tedbir almaya sevketmiştir. Bundan ötürü Ahmed b. İsâ'nın mahfî kalması ve döneminin önde gelen uleması ile etkileşim içerisine girememesi tabîî bir durum olarak görülmelidir.

Ahmed b. İsâ'nın nesep karizmasının Kûfe toplumunun olası isyan talepleri ile istismar edilmesine engel olmak isteyen Abbasî idaresi, onu ve kardeşi Zeyd'i Medine bölgesine göndermiş; ancak yürüttüğü muhalif yapılanma önlenememiştir. Nitekim Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) Harun Reşîd döneminin ortalarında 185/801'de Abadân bölgesinde bir ayaklanma başlatmıştır. Basra civarında kendisine biat edilmiş ve Abbasî idaresinden memnun olmayan çeşitli çevreler onun etrafında teşekkül etmeye başlamışlardır. Ancak biat edenlerin bir kısmının ona ihanet etmesi neticesinde isyan hareketi başarısızlığa uğramıştır.⁴⁵⁹ Bağdat'a götürülerek hapsedilen Ahmed b. İsâ, bu süreçte yalnız bırakıldığını anlamış ve firar etmiştir. Bundan sonraki süreçte hayatının sonuna kadar Basra ve civar bölgelerde Abbasî takibinden saklanarak yaşamıştır.

Bütün bu gelişmeler, onun siyâsî otorite tarafından vefatına kadar kontrol altında tutulmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Ahmed b. İsâ (ö. 247/861), her ne kadar rivâyet kültürü ve ilmî etkileşim bakımından önemli bir zaman dilimi ve ayrıcalıklı ilim merkezlerinde yaşamış olsa da devlet politikası haline getirilen siyâsî baskılar sebebiyle ilim meclislerinden mücerret bir hayat geçirmek zorunda kalmıştır. Bu süre zarfında başta oğulları Ali, Muhammed ve talebesi el-Murâdî (ö. 290/903) olmak üzere az sayıda müntesibi ile kendi ilim meclisinde Ehl-i Beyt silsilesi kanalıyla tevarüs ettiği ilmî mirası muhafaza etmiştir.

---

⁴⁵⁹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, s. 293.

Tabiatıyla Sünnî muhaddislerle kıyaslandığında hoca-talebe ağı bakımından az sayıda kimse ile etkileşim içerisinde olmuştur. Bu da Zeydî gelenek içerisinde, Ehl-i Beyt haricinde kalan oluşum ve kültür havzası ile son derece sınırlı bir münasebet doğurmuştur. Hususan hadis ahz ve tahammülüne yönelik seyahatleri, oldukça sınırlı düzeyde kalmış ve çoğu zaman döneminin önde gelen muhaddisleri ile mülâkî olma imkânı bulamamıştır. Böylece farklı kültür ve geleneklere mensup muhaddisleri tanıma ve onlardan rivayette bulunma fırsatını elde edememiştir. Dolayısıyla Ahmed b. İsâ'nın hadis ve görüş nakletmede, Ehl-i Beyt kökenli imam ve râvî grubunu öncelemesi, döneminin ve içinde bulunduğu şartların ortaya çıkardığı zaruri bir durum olarak mütalaa edilmesi daha isabetli olacaktır.

Sonuç olarak Ahmed b. İsâ'nın Ehl-i Beyt temalı bir rivayet kültürü benimsemesini, yaşadığı dönem ve coğrafyanın sosyal, siyasal ve toplumsal hadiseleri ile yakından ilgili olduğunu belirtmeliyiz. Onun Zeydî imam ve râvî grubuna özel önem vermesi ile hadis rivayetinde Ehl-i Beyt silsilesi dışında kalan oluşumlarla ilişkisinin son derece sınırlı oluşunu dönemin siyâsî ve sosyal şartlarından bağımsız olarak benimsediği Cârûdî ekolün katı perspektifi ile izah etmek makul bir yaklaşım arz etmemektedir. Bu nedenle Madelung'un değerlendirmelerinin ihtiyatla karşılanması gerektiğinin söylenebilir.

2.2.1.1. Ehl-i Beyt Tarikleri

Emâli'nin oluşumunda Ahmed b. İsâ kanalıyla aktarılan rivayet veya kavillerde Ehl-i Beyt dışı herhangi bir tarik ya da râvî bulunmamaktadır. Eserde aktarılan tüm rivayet, ictihad ve görüşler Ehl-i Beyt imâm ve ulemasına dayandırılmaktadır. Bu manada Emâli'de yer alan hadis ve kavillerin büyük bir kısmının benzer bir isnâd şemasına sahip olduğu söylenebilir. Söz konusu rivayetlerin cüzî bir kısmı, farklı senedlerle nakledilmesine mukâbil, râvî grubu yine Ehl-i Beyt ulemâsından oluşmaktadır.⁴⁶⁰ Buna göre eserde istimal edilen en yaygın sened şemaları şu şekildedir:

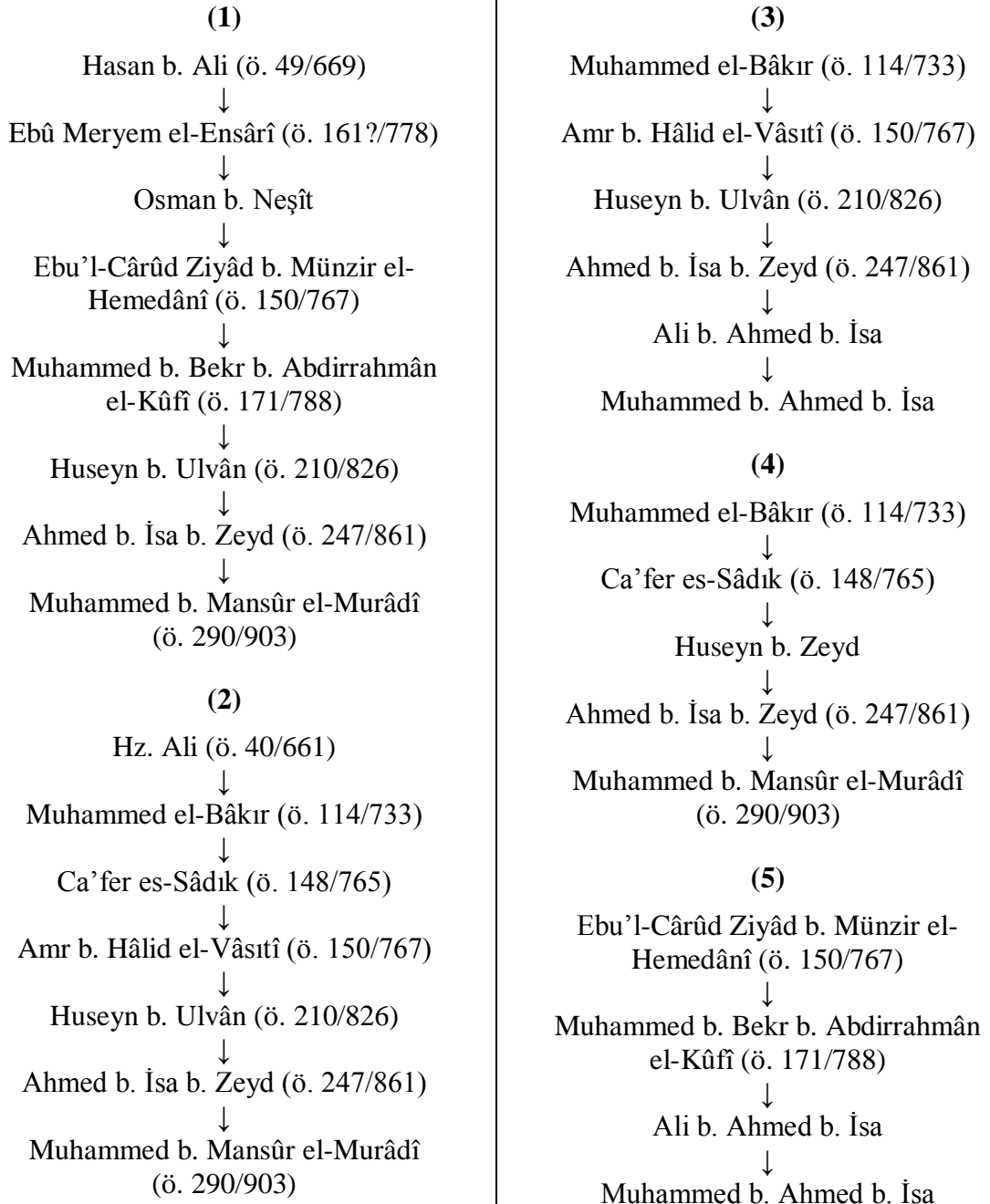
Hz. Ali (ö. 40/661) > Hz. Hüseyin (ö. 61/680) > Zeynelâbidîn (ö. 94/712) > Zeyd b. Ali (ö. 122/740) > Amr b. Hâlid el-Vâsîfî (ö. 150/767) > Huseyn b. Ulvân (ö.

⁴⁶⁰ İsnâd şeması için ekler bölümüne bkz. Ek-2.

210/826) > Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861) > Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) > Ali b. Ahmed b. İsa > Muhammed b. Ahmed b. İsa.

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) > Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-Hemedânî (ö. 150/767) > Muhammed b. Bekr b. Abdirrâhmân el-Kûfî (ö. 171/788) > Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861) > Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903)

Eserde yer alan hadis ve kavillerin nakledildiği senedler birbirinden çok farklı bir dağılım arz etmemektedir. Tespitlerimize göre Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) içinde yer aldığı diğer isnad zincileri ise şunlardır:

(6)

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)
↓
Amr b. Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767)
↓
Huseyn b. Ulvân (ö. 210/826)
↓
Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)
↓
Muhammed b. Mansûr el-Murâdî
(ö. 290/903)

(7)

Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-
Hemedânî (ö. 150/767)
↓
Muhammed b. Bekr b. Abdirrahmân
el-Kûfî (ö. 171/788)
↓
Ali b. Ahmed b. İsa
↓
Muhammed b. Ahmed b. İsa

(8)

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)
↓
Yahyâ
↓
Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-
Hemedânî (ö. 150/767)
↓
Muhammed b. Bekr b. Abdirrahmân
el-Kûfî (ö. 171/788)
↓
Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

(9)

Zeyd b. Ali (ö. 122/740)
↓
Amr b. Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767)
↓
Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)
↓
Muhammed b. Mansûr el-Murâdî
(ö. 290/903)

(10)

Ali b. Ahmed b. İsa
↓
Ahmed b. Tâhir er-Rakkî
↓
Muhammed b. Ahmed b. İsa

(11)

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)
↓
Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-
Hemedânî (ö. 150/767)
↓
Muhammed b. Bekr b. Abdirrahmân
el-Kûfî (ö. 171/788)
↓
Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)
↓
Muhammed b. Mansûr el-Murâdî
(ö. 290/903)

(12)

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)
↓
Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-
Hemedânî (ö. 150/767)
↓
Muhammed b. Bekr b. Abdirrahmân
el-Kûfî (ö. 171/788)
↓
Ali b. Ahmed b. İsa
↓
Muhammed b. Mansûr el-Murâdî
(ö. 290/903)

(13)

Abdullah b. Hasan
↓
Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-
Hemedânî (ö. 150/767)
↓
Muhammed b. Bekr b. Abdirrahmân
el-Kûfî (ö. 171/788)
↓
Ali b. Ahmed b. İsa
↓
Muhammed b. Mansûr el-Murâdî
(ö. 290/903)

(14)

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

↓

Ali b. Ahmed b. İsa

↓

Muhammed b. Ahmed b. İsa

(15)

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)

↓

Hayseme

↓

Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-Hemedânî (ö. 150/767)

↓

Muhammed b. Bekr b. Abdirrahmân el-Kûfî (ö. 171/788)

↓

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

(16)

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

↓

Ali b. Ahmed el-Bâhilî

(17)

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

↓

Ali b. Ahmed – Muhammed b. Ahmed

↓

Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903)

(18)

Hasan b. Ali

↓

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)

↓

Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-Hemedânî (ö. 150/767)

↓

Muhammed b. Bekr b. Abdirrahmân el-Kûfî (ö. 171/788)

↓

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

(19)

Hz. Ali (ö. 40/661)

↓

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

↓

Ali b. Ahmed – Muhammed b. Ahmed

↓

Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903)

(20)

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)

↓

Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)

↓

Amr b. Hâlid el-Vâsıtî (ö. 150/767)

↓

Huseyn b. Ulvân (ö. 210/826)

↓

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

(21)

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861) ve Kâsım er-Ressî (ö. 246/860)

↓

Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903)

(22)

Hz. Peygamber (s)

↓

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)

↓

Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)

↓

Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 247/861)

↓

Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903)

İsnad çizelgesi incelendiğinde Ahmed b. İsâ'nın (ö. 247/861), eserinde Muhammed b. Bekr (ö. 171/788), Huseyn b. Zeyd (ö. 190/806), Huseyn b. Ulvân (ö. 210/826), Amr b. Hâlid el-Vâsîfî (ö. 150/767), Hz. Ali (ö. 40/661) ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) gibi Ehl-i Beyt'in önde gelen imâm ve râvîlerinden nakilde bulunduğu görülmektedir. Ancak kronolojik olarak kendisinin, Hz. Ali, Ca'fer es-Sâdık ve Ebû Hâlid'ten doğrudan rivâyette bulunması mümkün değildir. Bu durum, eserde yer alan rivâyetlerin en azından bir kısmında senetteki ittisalin ihlal edildiğini göstermektedir. Her ne kadar bu tür sened yapılarına daha çok fikhî görüş ve ictehad aktarımında müracaat edilmiş olduğu görüle de bu durumun eserde, sıhhat kriterlerine aykırı unsurlar taşıyan birtakım isnâdın bulunduğu işaret etmektedir.

2.2.1.2. Ehl-i Beyt Harici Tarikleri

Emâlf'yi derleyen Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903), Ahmed b. İsâ'dan (ö. 247/861) ahzettiği hadisleri bir araya getirmekle beraber, farklı senedlerle elde ettiği rivayetleri de esere ilave etmiştir. Bu manada Emâlf'nin salt Ehl-i Beyt imam ve râvîleri kanalıyla Ahmed b. İsâ'ya kadar ulaşan rivayetleri içermediği söylenebilir. Zira Muhammed b. Mansûr, eserin ilgili bâb başlıkları altında meselelere dair Ehl-i Beyt merkezli imâm ve râvî grubunun dışında kalan birçok farklı râvî grubundan müteşekkil isnadlarla hadis ve görüş rivayet etmiştir. Söz konusu senetler içerisinde, Sünnî hadis külliyyatında kendisine önem atfedilen muhaddislerin bulunduğunu da belirtmemiz yerinde olacaktır.⁴⁶¹

Emâlf'nin oluşumunda Ahmed b. İsâ kanalıyla aktarılan rivayet veya kavillerde Ehl-i Beyt dışı herhangi bir tarik ya da râvî bulunmamaktadır. Senesinde Ahmed b. İsâ'nın bulunmadığı nakil veya görüşler ise Ehl-i Beyt harici râvîlerin de içinde bulunduğu bir senedle nakledilmektedir. İsnâdında Ahmed b. İsâ'nın yer aldığı rivayet ve ictehadlar, eserin yaklaşık dörtte birlik kısmını oluşturmaktadır. Emâlf'de yer alan hadis, eser, görüş ve kavillerin büyük bir yekûnu ise eseri cem eden Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin (ö. 290/903) içinde bulunduğu senedlerle aktarılmaktadır. Muhammed b. Mansûr'un esere ilave ettiği haber ve görüşlerin senedleri incelendiğinde, Ehl-i Beyt merkezli imâm ve râvîlerle birlikte bu topluluğun dışında yer alan birçok ismin de isnadlarda yer aldığı görülmektedir. Bu

⁴⁶¹ Ayrıntı için tezin "Rivâyetinde Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin Yeri" başlığına bakınız.

bakımdan Ahmed b. İsa'nın içinde bulunduğu sened zincirleri ile mukayese edildiğinde Muhammed b. Mansûr'un yer aldığı sened ağının Ehl-i Beyt çerçevesinden farklı ve daha geniş bir yelpazeye sahip olduğu görülecektir.

2.2.2. Rivâyetinde Oğullarının Yeri

Eserin rivayetinde Ahmed b. İsa'nın oğullarının önemli bir payı vardır. Ali b. Ahmed ve Muhammed b. Ahmed doğrudan babaları Ahmed b. İsa'dan nakilde buldukları gibi⁴⁶² kimi zaman da Muhammed b. Mansûr aracılığı ile ondan rivayette bulunmuşlardır. Diğer taraftan oğullarının, içinde Ahmed b. İsa'nın bulunmadığı senedlerde de yer aldığı görülmektedir. Nitekim besmelenin cehrî okunmasına ilişkin bâb başlığı altında Dahhâk b. Müzâhim > Hakîm b. Zuheyr el-Fezârî > Talk > Ali b. Ahmed > el-Murâdî kanalıyla nakilde bulunulmuştur.⁴⁶³ Yine mut'a nikahının bâtil ve haram olduğu hakkındaki rivâyetler, Zeyd b. Ali > Ebu'l-Cârûd > Muhammed b. Bekr > Muhavvel b. İbrâhîm > Ali b. Ahmed > el-Murâdî senediyle aktarılmıştır.⁴⁶⁴ Recm bahsine ilişkin bir hadise ise Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Ebu'z-Zübeyr > İbn Cüreyc > Abdullâh b. Mübârek > Ali el-Bezzâr > İbrâhîm > Ali b. Ahmed > el-Murâdî isnadıyla nakledilmiştir.⁴⁶⁵

Bu durum bize Ali ve Muhammed'in Ehl-i Beyt mensubu râvîlerden hadis ve görüş naklettikleri gibi zaman zaman bu silsile ve geleneğin dışındaki kimselerden de rivayette bulduklarını göstermektedir. Onların bu tutumu, Ahmed b. İsa'nın zor sosyal koşullar içerisinde kendileriyle yeterli derecede mülâkî olamamasından kaynaklanmış olabilir. Ancak babalarının aksine Ali ve Muhammed'in Ehl-i Beyt kanalı dışında farklı çevrelerden rivayeti tecvîz etmiş olmaları, Ahmed b. İsa'nın benimsediği Cârûdî bakış açısına sahip olmadıklarına işaret etmektedir.

Ehl-i Beyt imâm ve râvî silsilesi dışında farklı bir kültür havzasından gelen rivayet ve icihadın mezhep bünyesine girmesine sıcak bakmayan Cârûdî yaklaşım, Zeydî geleneğin teşekkül aşamasında ana akım damarı oluşturan katı bir bakış açısını temsil etmiştir. Söz konusu fraksiyon, özellikle de Sünnî hadis ve kültür çevresinin düşünce yapısına yönelik ciddi bir tepki ortaya koymuştur. Bu durum geleneğin erken dönemi için siyâsî-itikâdî konular başta olmak üzere özgün bir kimlik

⁴⁶² Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 312, 340, 489, 493, 495, 507, 559, 582, 628, 642 vd.

⁴⁶³ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 254.

⁴⁶⁴ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 901, 1003.

⁴⁶⁵ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, III, s. 1453.

geliştirmek isteyen Zeydî geleneğin kendi içine kapanmasına neden olmuştur. Tabiatıyla bu süreçte hadis ve sünnet malzemesinin nasıl elde edilip nasıl işleneceği hususunda da Cârûdî perspektif belirleyici olmuştur. Dolayısıyla bu durum, Ahmed b. İsâ kanalıyla gelen rivayet ve icthadların büyük ölçüde Ehl-i Beyt merkezli imam ve râvî silsilesinin nakilleri ile sınırlanmasına yol açmıştır. Buna mukabil talebesi Muhammed b. Mansûr ile oğulları Ali ve Muhammed, Ehl-i Beyt kaynaklı görüş ve rivayetlerle beraber söz konusu geleneğin dışında farklı ilmî ve kültürel çevrelere mensup kimselerden de rivayette bulunmuşlardır.

2.2.3. Rivâyetinde Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin Yeri

Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903), Zeydî akımın hicrî III. yüzyılda önde gelen temsilcilerinden biridir. Geleneğin III/IX. asır itibarıyla Kûfe'de hâkim otoritelerinden biri olan el-Murâdî, Zeydî görüşlerin sistematik bir yapıya kavuşmasında etkin bir rol oynamıştır.⁴⁶⁶ Nitekim o, Zeydî hareketin en önemli aktörleri arasında yer alan Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ve Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) başta olmak üzere çok sayıda alim ile bir arada bulunma imkanı elde etmiştir. Fikrî sahada mensubu olduğu Zeydî oluşumun düşünce yapısını benimsemiş olsa da yönetim karşıtı fiilî faaliyetlere mesafeli durmayı tercih eden el-Murâdî, akranlarının aksine herhangi bir siyâsî yapılanma içerisine girmemiştir. Bu sayede Abbâsî idaresinin politik yaptırımlarından nispeten uzak kalmıştır.

Kûfe havzasında ilmî dirayetiyle tebârüz eden el-Murâdî, bir buçuk asra yaklaşan uzun bir ömür yaşamıştır. Bu sayede Zeydî öğretiyi özümseme ve eserlerine yansıtma fırsatını elde etmiştir. Diğer taraftan o, geleneğin sadece Yemen kolu ile değil, aynı zamanda Taberistan, Gilân, Deylemân ve Hazar dolaylarında faaliyet gösteren Zeydî kesimler ile de bir münasebet sağlamıştır. *Kitâbu 'z-Zikr*'de Hasan b. Ali el-Utrûş'un (ö. 304/917) ondan rivâyette bulunmuş olması ve el-Murâdî'nin (ö. 290/903) de Utrûş'un hocasının hocası konumunda olması bu münasebeti doğrular niteliktedir. Öte yandan el-Murâdî'nin Ehl-i Beyt havzası haricinde birçok farklı ilmî ortamı paylaşması, Ehl-i Beyt imam ve uleması dışında yer alan kimselerle de etkileşim içerisine girdiğini göstermektedir. Bu durumun en önemli göstergesi, hocası Ahmed b. İsâ'dan ahzettiği hadis ve görüşleri topladığı *Emâlî* adlı esere, Ehl-i

⁴⁶⁶ Brockelmann, *Tarihu 'l-Edebi 'l-Arabî*, III, s. 334; Madelung, "Ahmad b. Isa", s. 48.

Beyt silsilesi dışında yer alan çok sayıda râvî grubundan tahammül ettiği merviyâtı da eklemiş olmasıdır.⁴⁶⁷

Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin (ö. 290/903) eserin rivayetindeki rolüne geçmeden önce bazı tespitlerin ortaya konulması gerekmektedir. Belirlenecek bu tespitler, el-Murâdî'nin esere yaptığı katkı ve etkilerin izini sürmede somut veriler sağlamanın yanı sıra onun eserin rivayetindeki rolünü de anlamamıza yardımcı olacaktır. el-Murâdî'nin Ahmed b. İsa'dan (ö. 247/861) tahdis ettiği haberler dışında esere bazı ilavelerde bulunduğunu biliyoruz. O, Zeydî geleneği içinden ve dışından dönemin önde gelen muhaddis ve fakîhlerin rivayet ve görüşlerini de eserin ilgili konu başlıkları altına yerleştirmiştir. Ancak hemen belirtilmelidir ki el-Murâdî'nin Emâlî'ye dahil ettiği söz konusu rivayet malzemesi, hocası Ahmed b. İsa'nın nakil ve ictheadlarını teyit ve itmâm edici husussiyete sahip bir seçkiden ibarettir. Bu noktada el-Murâdî'nin Emâlî adlı esere katkı ve tesir düzeyini tespit edilmesi gerekmektedir. Acaba el-Murâdî'nin esere olan tesiri sadece hocası Ahmed b. İsa'nın hadis ve görüşlerini destekleyici rivayet ve kavillere yer vermesi ile sınırlı mıdır?

Emâlî'nin Ahmed b. İsa'ya aidiyeti hususunda herhangi bir görüş farklılığı bulunmamaktadır. Ancak hâlihazırda elimizde bulunan Emâlî adlı eserin, tasnifinin kime ait olduğu konusunda kaynaklarda net bir veri bulunmamaktadır. Eserin câmii el-Murâdî (ö. 290/903), mevcut düzeni Ahmed b. İsa'nın direktifleri doğrultusunda mı oluşturdu yoksa eserin tertibini bizzat kendisi mi gerçekleştirdi? Her ne kadar Zeydî kaynaklar, eserin Ahmed b. İsa'ya ait olduğunu beyan etmekteyse de bu aidiyetin iç yüzü ve keyfiyeti hakkında detaylı bir malumat bulunmamaktadır. Bu manada eserin 1981 baskısında el-Murâdî'nin rolüne ilişkin bir beyana rastlamadık. Bu durum, Emâlî'nin bugünkü halinde Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin katkısının ne düzeyde olduğuna ilişkin bir muğlaklık ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan Ra'bû's-Sad' dışında eserin herhangi bir şerhi bulunmamakta ve mevcut baskılarının hiçbirinde bu konuya dair bir tafsilat yer almamaktadır. Bununla beraber tespit edebildiğimiz kadarıyla Emâlî, şimdiye kadar bir akademik araştırmaya da konu edilmemiştir. Ortaya çıkan bu tablo, el-Murâdî'nin Emâlî üzerindeki tesirinin düzeyini tespit etmemizi zorlaştırmaktadır.

İstisnaları olmakla birlikte Murâdî, bâb başlıkları altında meseleye ilişkin hadis ve kavil aktarmada önceliği hocası Ahmed b. İsa'ya vermiştir. Yani eserdeki

⁴⁶⁷ Eserde yer alan tüm isimlerin listesi için bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, III, ss. 1665-2048.

hakim tablo, konu başlıkları altında serdedilen rivayet ve görüşlerin sıralanmasında evvel emirde Ahmed b. İsa kanalıyla aktarılan rivayetlerin yer alması şeklinde kurgulanmıştır. Benzer şekilde konuyla alakalı doğrudan veya dolaylı olarak Ahmed b. İsa'nın görüşünün nakledildiği haberlerin de bâb başlıkları altında öncelenmiş bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Ancak Ahmed b. İsa harici tarîk ve râvilerden gelen hadis veya görüşlerin bâb başlıkları altına yerleştirilmesinde yada bu malzemenin kendi içinde sıralanmasında nasıl bir yöntem izlendiği hususunda ise elimizde herhangi bir somut veri bulunmamaktadır. Bu durum, eserin konu başlıkları dahil genel çerçevesinin Ahmed b. İsa'ya, iç düzeni ve muhtevaya yapılan katkıların tertip ve tanzimi dahil teknik ayrıntılarının Murâdî'ye ait olduğuna işaret etmektedir. Buradan hareketle eserin teşekkülünde Murâdî'nin Ahmed b. İsa'dan daha fazla tasarrufa sahip olduğu söylenebilir.

Öte yandan Murâdî'nin, eser üzerindeki tasarrufunun sınırlarını anlamamıza yardımcı olabilecek birtakım müşahhas argümanlara sahip olduğumuzu söyleyebiliriz. Buna göre bazı bâb başlıkları altında Ahmed b. İsa'dan hiçbir rivâyet veya görüş aktarılmaması, bazı bâb başlıkları altında Ahmed b. İsa dışındaki râvilerden nakilde bulunulması, bazı bâb başlıkları altında serdedilen rivayetlerin isnadında Ehl-i Beyt dairesi dışında kalan ve Sünnî kesimin itibar ettiği çok sayıda râvî ve muhaddisin yer alması gibi göstergeler, en azından bâb başlıklarının cüzî bir kısmının Murâdî tarafından belirlenmiş veya sonradan esere ilave edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bu varsayımı reddetmemiz durumunda şu hususları peşinen kabul etmemiz gerekecektir. Bunlardan ilki, Ahmed b. İsa ile mülâkî olduğu ve ondan hadis tahammülünde bulunduğu halde Murâdî, isti'mâl etmeyeceği rivayetleri ahzetmiş olmalıdır. Diğer taraftan Ahmed b. İsa da belirlediği bâb başlıklarının bir kısmını, Ehl-i Beyt dışı fakîh-muhaddislerin hadis veya görüşleri ile doldurması konusunda talebesi Murâdî'yi yetkilendirmiş olmalıdır.

İncelediğimiz kadarıyla her iki durumun da kabulüne ilişkin bir herhangi bir delile sahip değiliz. Buna mukabil, elimizde mezkur iki iddiayı çürütecek önemli bir argüman bulunmaktadır. Bu argüman, Ahmed b. İsa'nın Zeydî gelenek içerisinde benimsemiş olduğu Cârûdî yaklaşımıdır.⁴⁶⁸ Çünkü Cârûdî bakış açısı, Ehl-i Beyt imâm ve râvî silsilesi dışında, özellikle de Sünnî câmiaya mensup muhaddislerden

---

⁴⁶⁸ Bu argüman, Ahmed b. İsa'nın Sünnî camiadan hadis ve görüş almaya mesafeli duruşunu, onun benimsediği Cârûdî çizgi ile ilişkilendiren argümandır. Bkz. Madelung, "Ahmad b. 'Isa", ss. 48-49.

gelen hadis ve görüşlerin makbul karşılanmadığı katı bir perspektifi temsil etmektedir. Tabiatıyla gelenek içerisinde söz konusu fraksiyonu benimseyen Ahmed b. İsâ'nın, Ehl-i Beyt dışında farklı bir ilmî ve siyâsî tutum/kimlik benimsemiş râvî ve ulema merkezli rivayetlerin eserine girmesine izin vermiş olması düşünülemez. Hocası Ahmed b. İsâ'nın aksine daha esnek ve Sünnî kesime daha müsamahakar bir yaklaşımı benimseyen Murâdî, siyâsî iktidara muhalif yönünü gizli tutmuştur. Böylece yaşadığı zaman dilimi boyunca başta Kûfe olmak üzere Irak kültürel havzasının ilmî mirasını tevarüs etmiştir. Dahası mevcut iktidara muhalif olmasına rağmen Abbâsî yönetimine karşı başlatılan hiçbir kıyam hareketi içerisinde fiilen yer almamış olması, Irak bölgesinde yönetimle 'zâhiren' iyi ilişkiler içerisinde olmasını temin etmiştir. Lehide gelişen hâkim siyâsî ve ilmî atmosferi fırsata dönüştürmüş ve gelenek içerisinde benimsediği Betrî yönelim sayesinde bir yandan siyâsî takibatından uzak kalırken bir yandan da başta Ahmed b. İsâ olmak üzere Kâsım er-Ressî, Abdullâh b. Mûsâ ve Hasan b. Yahyâ gibi Zeydî geleneğin faal isimleri ile görüşme imkanı elde etmiştir. Böylece hem Zeydî geleneğin fıkıh ve hadis mirasını hem de Ehl-i Beyt dairesi dışında kalan çeşitli unsurların, özellikle de Sünnî kesimin, hadis-fıkıh birikimini derlediği Emâlî adlı esere yansıtmıştır. Bu durum, Zeydî geleneğe ait muteber ve mevsuk ilk hadis-fıkıh derlemesinin, Murâdî'nin katkılarıyla birlikte kendi dönemi için orijinal bir senteze kavuştuğu anlamına gelmektedir.

Emâlî üzerinde yaptığımız incelemelere göre, eserin tertîbi, kitap ve bâb başlıklarının tanzimi gibi genel çerçevenin Ahmed b. İsâ tarafından belirlendiği görülmektedir. Buna mukabil bâb başlıkları altına yerleştirilen görüş ve icthadlardan oluşan merviyatın seçkisinde ise Murâdî'nin önemli ölçüde etkisinin olduğu ön plana çıkmaktadır. Özetle eserin tasnîfinin ana hatlarının Ahmed b. İsâ tarafından gerçekleştirildiği, iç düzenindeki teknik ayrıntılar ve bazı bâb başlıklarının ilavesi ile çeşitli konulara dair Ehl-i Beyt dışı tarîk ve râvîler kanalıyla naklettiği hadis ve görüş seçkilerinin esere girmesini de kapsayan geniş bir tasarrufun Murâdî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.4. Hocaları ve Onlardan Rivâyet Sayısı

Ahmed b. İsâ'nın Emâlî'de en çok nakilde bulunduğu hocası Huseyn b. Ulvân'dır. Ulvân (ö. 210/826), kendisinden nakledilen rivâyetler ile eserde % 16'lık rivâyet oranına sahiptir. Ahmed b. İsâ'nın görüş ve nakillerinin Emâlî'deki payının

% 36 olduğu göz önüne alındığında, onun Huseyn b. Ulvân'dan gerçekleştirdiği nakillerin eserde geniş bir yer tuttuğu söylenebilir. Bu aktarımların büyük bir kısmının isnadı ise şu şekildedir:

Hz. Peygamber > Hz. Ali > Hz. Hüseyin > Zeynelâbidîn > Zeyd b. Ali > Ebû Hâlid el-Vâsîtî > Huseyn b. Ulvân > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr el-Murâdî

Eserde Huseyn b. Ulvân kanalıyla aktarılan diğer rivayetlerin senet yapılarını incelediğimizde karşımıza iki kanal çıkmaktadır. Bu iki isim, Ehl-i Beyt'in siyâsî ve ilmî mirasını yerleştirmede birbirinden farklı metotlar benimsemiştir. Bunlardan ilki uzlaşî kültürünü benimseyerek siyâsî söylemlerden uzak kalmayı tercih eden İmâm Muhammed el-Bâkır, diğeri ise mevcut yönetime isyan ederek politik mücadele yolunu seçen İmâm Zeyd b. Ali'dir. Emâlî'de her iki cenahtan da nakledilen hadis ve görüşler geniş yer tutmaktadır. Ancak söz konusu rivayet ve ictehadlar, Ehl-i Beyt kültürel havzasının fikhî birikimini yansıtmaması ve karşılaşılan amelî problemlere pratik çözümler üretmesi bakımından birbiri ile mutabakat arz etmektedir. Eserde itikâdî meselelere ilişkin konu başlıkları yer almadığından Muhammed el-Bâkır ve Zeyd b. Ali'nin benimsediği farklı politik tercihlerin yansıdığı rivâyet malzemesinin Emâlî'de olmadığını söyleyebiliriz. Buna göre Ahmed b. İsa'nın, hocası Huseyn b. Ulvân kanalıyla naklettiği rivayet birikiminin isnad şemaları şu şekildedir:

Muhammed el-Bâkır > Ca'fer es-Sâdık > Ebû Hâlid el-Vâsîtî > Huseyn b. Ulvân > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr el-Murâdî

Zeyd b. Ali > Ebû Hâlid el-Vâsîtî > Huseyn b. Ulvân > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr el-Murâdî

Ahmed b. İsa'nın, kendisinden rivayette bulunduğu bir diğer hocası Muhammed b. Bekr'in (ö. 171/788) eserdeki rivayet oranı % 10'dur. Muhammed b. Bekr, genellikle şu sened zincirinde yer almaktadır:

Muhammed el-Bâkır > Ebu'l-Cârûd > Muhammed b. Bekr > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr el-Murâdî

Eserde, İsa b. Zeyd'ten (ö. 169/786) herhangi bir rivayet bulunmamaktadır.⁴⁶⁹ Zeydî alim Mecdüddîn el-Müeyyedî (ö. 1428/2007), her ne kadar Ahmed b. İsa'nın,

⁴⁶⁹ Eserin 118. rivayetinde geçen عن أبيه ifadeinin İsa b. Zeyd'e hamledilmesinin isabetli olmayacağını düşünüyoruz. Sened yapısı incelendiğinde doğrusunun عن أحمد بن علي بن حدثي şeklinde olması gerektiğini düşünüyoruz. Senedin bu haliyle tashîf ürünü olduğu açıktır.

babası İsa b. Zeyd'ten hadis naklettiği kaydına yer vermiş⁴⁷⁰ olsa da, Emâlî'de bu durumu destekleyecek herhangi bir rivâyet bulunmamaktadır. Bu durumun Müeyyedî'nin beyanına muvafakat arz etmesi için iki husus söz konusudur:

Bunlardan ilki, İsa b. Zeyd'in (169/786) Zeydî fikirleri benimseyen kesimler için önemli bir lider konumuna sahip olması ile ilişkilidir. Nitekim İsa, dönemin siyâsî yönetimine karşı uzun müddet politik bir mücadele içine girmiş ve Zeydîlere "hak ettikleri" hilafeti elde edeceklerine yönelik çeşitli vaatlerde bulunmuştur. Üstelik bunu, yönetime muhalif zümrelerin de desteğiyle fiilî bir kıyâm hareketine dönüştürmüştür. Tabiatıyla ilmî ve siyâsî yönü itibarıyla Zeydî imamlar tarihinde önemli bir figür olması sebebiyle Müeyyedî, onu, Ehl-i Beyt merkezli rivayet malzemesinin tevarüsünde ve naklinde önemli bir konuma yerleştirmiş olabilir. Buna göre, Zeyd'in (ö. 122/740) vefatı sırasında on üç yaşlarında olan İsa'nın doğrudan babasından rivayette bulunması, her ne kadar tarihen mümkün olsa da Müeyyedî'nin onu Ehl-i Beyt mirasının taşıyıcısı konumunda göstermesi, İsa'nın ondan hadis naklinde bulunduğu için değil; mücadelecî kimliği ile babası Zeyd b. Ali'nin ilmî ve siyâsî geleneğini sürdürmesi sebebiyle olmalıdır.

İkincisi ise Emâlî dışında Ahmed b. İsa'nın rivayetlerini içeren ilmî eserlerin bugün elimizde olmaması ile ilgili olabilir. Müeyyedî, Yemen'de mahtut durumdaki çok sayıda esere vakıf olduğundan böyle bir beyanda bulunmuş olabilir. Buna göre Ahmed b. İsa'nın babasından naklettiği halde, Emâlî'de bulunmayan birtakım rivayetlerin, bugün elimizde olmayan başka eserlerde yer aldığı söylenebilir. Biz, bu ikinci varsayımın daha isabetli olacağı görüşündeyiz.

Zira Ahmed, ilk tahsilini babası İsa ve amcası Huseyn b. Zeyd'in nezaretinde yapmıştır. Kûfe'nin önde gelen ilmî meclislerinde yetişen Ahmed'in, babası öldüğünde 10-12 yaş dolaylarında olduğunu biliyoruz. Üstelik tarihi kaynaklar, onun amcası Huseyn b. Zeyd'ten de semâî bulunduğu dair haberlere yer vermişlerdir.⁴⁷¹ Bu durum, onun İsa b. Zeyd'ten aldığı hadis ve görüşlere, Emâlî haricindeki başka eserlerde yer verilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ne var ki bugün itibarıyla elimizdeki bilgilere göre ona ait olan tek eser, üzerinde incelemelerde bulunduğumuz Emâlî adlı eserdir.

⁴⁷⁰ Tarikleri için bkz. Müeyyedî, *et-Tuhef Şerhu'z-Zülef*, s. 467.

⁴⁷¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, XII, s. 65.

2.2.5. Hocalarının Cerh - Ta'dîl Durumu

Ahmed b. İsa'nın Emâlî'de kendisinden rivayette bulunduğu iki hocası vardır. Bunlar Huseyn b. Ulvân ve Muhammed b. Bekr'dir. Bu şahıslarla ilgili kaynaklarda geniş çaplı malumat bulunmamaktadır. Biyografik bilgi derleyen eserler söz konusu kimselerle ilgili tafsilatlı veri ihtiva etmemektedir. Ancak Ahmed b. İsa'nın iki hocası Huseyn ve Muhammed'in tanıtımına geçmeden önce Zeydî geleneğin aktarımında önemli bir yeri olan Ebû Hâlid el-Vâsitî'nin (ö. 150/767) tanıtılmasına ihtiyaç vardır. Zira Ebû Hâlid, Zeydî oluşumun en erken eserlerinden *Mecmû'*, *Emâlî* ve *Ahkâm*'da kendisi aracılığıyla hadis ve görüş nakledilen önemli bir kaynak nâkil konumunda bulunmaktadır. Bu itibarla Emâlî'de yer alan Zeyd b. Ali menşeli rivayet ve görüşlerin önemli bir yekununun aktarımından yer alan Ebû Hâlid'in tanıtılması gerekmektedir. Burada önce Ebû Hâlid el-Vâsitî hakkında bilgiler verilecek sonrasında da Ahmed b. İsa'nın kendilerinden nakilde bulunduğu iki hocası Huseyn b. Ulvân ile Muhammed b. Bekr'e değinilecektir.

2.2.5.1. Ebû Hâlid el-Vâsitî (ö. 150/767)

Ebû Hâlid künyesi ve el-Hâşimî, el-Kuraşî, el-Kûfî, el-Vâsitî, gibi nisbelerle tanınan Amr b. Hâlid, (ö. 150/767) Zeydiyye mezhebinin önde gelen hadis ulemasından biridir. Kûfe ve Vâsit bölgelerinde yaşamıştır. İmâm Zeyd'in (ö. 122/740) yakın arkadaşı olup, *Mecmû'*u ondan rivayet etmiştir.⁴⁷² Başta *Mecmû'*, *Emâlî* ve *Ahkâm* olmak üzere Zeydî hadis ve fıkıh literatürünün neredeyse tamamında yer almaktadır. Ehl-i Beyt câmiasının ilmî mirasının naklinde önemli bir konuma sahip olan Ebû Hâlid, geleneğin kendisinden sonraki birçok temsilcisi açısından da makbul ve muteber bir râvî olarak görülmektedir. Onun naklettiği rivayetler, Zeydî geleneğin hadis ve fıkıh birikiminin teşekkülünde kayda değer bir öneme sahiptir.⁴⁷³

Zeydiyye nazarında makbul bir şahsiyet olan Ebû Hâlid, gerek Sünnî gerekse Şîî münekkitler tarafından ağır bir biçimde eleştirilmiştir. Onunla ilgili cerh ve ta'dîl kayıtları incelendiğinde ağır cerh lafızları ile tenkide uğradığı görülmektedir. Ehl-i

⁴⁷² İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr ve Mecmau'l-Buhûr*, III, s. 382; Necâşî, Ahmed b. Ali b. Ahmed b. el-Abbâs el-Kûfî (ö. 450/1058), *Ricâlu'n-Necâşî Fihristü Esmâi Musannifi's-Şîa*, thk. Mûsâ Zencânî, 6. bs., Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, 1418/1997, s. 288.

⁴⁷³ Müeyyedî, *Levâmi'u'l-Envâr*, I, s. 325.

Sünnet'e mensup münekkitler, Ebû Hâlid'i yalancı (*kezzâb*), güvenilirmez (*gayr-u sika*), hadis uyduran (*vaddâ'*), terk edilmiş (*metrûk*) gibi kayıtlarla eleştirmişlerdir.⁴⁷⁴ Diğer taraftan Şîf âlimler de Ebû Hâlid'in hadiste güvenilirmez ve yalancı bir kimse olduğu yönünde cerh ifadeleri kullanmışlardır.

Hakkındaki iddialara bakıldığında onunla ilgili suçlamalar, hadis uydurmak ve *Mecmû'*un rivayetinde tek kalmak, Ehl-i Beyt'in lehinde nakilde bulunmak, yaşadığı dönemde ön planda olmayıp Zeyd b. Ali'nin safında yer almak gibi hususlar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.⁴⁷⁵ Bu durum Ebû Hâlid (ö. 150/767) hakkında olumsuz bir kanaat uyandırır da Zeydiyye özelinde yapılan araştırmalarda söz konusu eleştirilerin tutarsız ve yanlı olduğu dile getirilmiştir. Çünkü Ebû Hâlid'i tenkit eden âlimler Zeydiyye mezhebine mensup kimseler olmadığından söz konusu değerlendirmelerde mezhep taassubu etkili olmuş ve nesnellik korunamamıştır.

Nitekim Sayyâğî (ö. 1221/1806), el-Mecmû'un şerhi *er-Ravzü'n-Nadîr* adlı eserinin mukaddimesinde Ebû Hâlid'in ta'dîli hakkında geniş kapsamlı tartışmalara yer vermiştir. O, Ebû Hâlid'e yöneltilen tenkitleri çeşitli başlıklar halinde sıralamış ve her birini hadis usulü verileriyle etraflıca cevaplamaya çalışmıştır. Buna göre Zeydiyye'nin bu konudaki tavrını da yansıtan cevaplarda öne çıkan hususlar şöyle özetlenebilir:

Hakkındaki cerh ifalarına mukabil, Ehl-i Beyt imâmları onu güvenilir kabul ettiklerinden cerh ve ta'dil iddiaları teâruz etmiştir. Bu durumda Ebû Hâlid için başka karîneler aranmalıdır. Sika râvîlerin ondan nakilde bulunması ve ta'dil edenlerin cerh edenlerden sayıca daha çok olması önemli ipuçlarıdır. Ayrıca Ebû Hâlid'in, kendisini tenkit edenlerle farklı mezhepten olması da önemli bir karînedir. Zira cârih ile mecrûhun aynı mezhepten olması cerh ve ta'dilin şartlarından birisidir ve burada bu durum göz ardı edilmektedir. Dolayısıyla Ebû Hâlid'in Ehl-i Beyt'in fazileti hakkındaki rivayetleri ve Şîliği sebebiyle cerhe uğraması mezhep taasubunu göstermektedir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvi, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty, C. III, s. 257; İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürçânî, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avez, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997, C. VI, s. 217; İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî (ö. 327/939), *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952, C. VI, s. 230.

⁴⁷⁵ Sayyâğî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, ss. 33-46.

⁴⁷⁶ Sayyâğî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, ss. 28-30.

Ebû Hâlid (ö. 150/767) hakkındaki suçlamalar, onunla mülâkî olanlardan gelmemekte, kendisinden sonrakilerden sâdir olmaktadır. Oysa onu tanıyanlar, Ebû Hâlid'in yalancı ve hadis uydurmacısı olduğuna yönelik herhangi bir beyanda bulunmamışlardır. Diğer taraftan Ehl-i Beyt'in önde gelen âlimleri bu iddiaları kabul etmeyerek ondan rivayette bulunmayı sürdürmüşlerdir.⁴⁷⁷

Ebû Hâlid güvenilir bir râvi olup rivayetlerinde şüphe bulundurmamaktadır. Öyle ki onun nakilleri muteber hadis eserlerinde yer almaktadır. Uydurduğu iddia edilen hadislerin hem lafzî hem manevî şâhidleri bulunmaktadır.⁴⁷⁸

Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den rivâyette tek kalması da eleştirilen hususların başında gelmektedir. Oysa bu durum keyfî bir husus değil, zamana ve şartlara bağlı olarak değerlendirilmesi gereken bir hadisedir. Çünkü Zeyd b. Ali'nin başlattığı isyan hareketi neticesinde hem kendisi hem de ondan hadis semasında bulunanlar öldürülmüştür. Geriye sadece Ebû Hâlid kalmıştır.⁴⁷⁹

Bu bakımdan onun yalnız kalması, dönemin siyasî koşullarının ortaya çıkardığı bir durumdur.⁴⁸⁰ İbn Ebi'r-Ricâl (ö. 1092/1681) de Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'den rivâyette tek kalmasının bir kusur sebebi olmaması gerektiğini belirtmiştir. Zira Sünnî literatürün sahîh kabul ettiği eserlerde de râvîler, hocalarından birçok kez teferrüd etmişler ve bu durum bir kusur sebebi olarak görülmemiştir. Nâsibîlerin bu durumu eleştirmelerinin yersiz olduğunu vurgulayan İbn Ebi'r-Ricâl, Buhârî'nin Sahîh'inde de buna benzer örnekler olduğunu dile getirmiştir.⁴⁸¹

Özetle Amr b. Hâlid el-Vâsî (ö. 150/767) hakkında Ehl-i Sünnet cenahından gelen suçlamaların temelinde onun Şîilikle (teşeyyû') itham edilmesi ve Ehl-i Beyt'in faziletine dair rivâyetlerde bulunması yer almaktadır. Şî-İmâmî çizgiden gelen tenkitlerin temelinde ise yanında yer aldığı Zeyd b. Ali'nin mefdûl halifeler, imâmet, mehdîlik, hurûc, mut'a nikâhı vb. konularda farklı bir tutum benimsemiş olması yer almaktadır.

Ayrıca Zeydiyye mezhebinin birçok hususta Sünnî yoruma yakın söylemler geliştirmesi, müntesiplerinin tenkide uğramasına neden olmuştur. Bu bakımdan Ebû

⁴⁷⁷ Sayyâğî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, s. 38

⁴⁷⁸ Hûsî, Bedrüddîn b. Emîriddîn, *Tahrîru'l-Efkâr*, thk. Ca'fer Âmilî, 2. bs., Mecma'u'l-Âlemî, yyy., 1437/2015, ss. 70-71; Sayyâğî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, ss. 40-44.

⁴⁷⁹ Kazi, "Zeydî Fıkhının Gelişimine Dair Notlar", ss. 36-40.

⁴⁸⁰ Sayyâğî, *er-Ravzu'n-Nadîr*, I, s. 44.

⁴⁸¹ İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr ve Mecmau'l-Buhûr*, III, ss. 384-385.

Hâlid hakkında verilen hükümlerin objektif değerlendirmelerden uzak olduğu; dönemin sosyal, siyâsî ve itikâdî cereyanlarına muvafık hükümler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

2.2.5.2. Muhammed b. Bekr (ö. 171/788)

Tam adı Muhammed b. Bekr b. Abdirrahmân olup Ebû Abdillâh el-Erhabî el-Kûfî el-Hemedânî künyesi ile tanınmaktadır. Kûfe dolaylarında yaklaşık seksen sene yaşamış ve 171/788'de vefat etmiştir.⁴⁸² Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) ashâbı arasında zikredilmiştir.⁴⁸³

Emâlî'de Ahmed b. İsâ'nın kendisinden yoğun şekilde rivâyette bulunduğu Muhammed b. Bekr hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Biyografik bilgi ihtiva eden eserlerde onunla ilgili tafsilat yer almamakta, cerh ve ta'dil durumuna ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır. Zeydî eserlerde ise kendisi, Ehl-i Beyt camiasından gelen rivayet malzemesinin bir nâkili olarak anılmaktadır.⁴⁸⁴

2.2.5.3. Huseyn b. Ulvân (ö. 210/826)

Ahmed b. İsâ'nın kendisinden en çok nakilde bulunduğu hocası Huseyn b. Ulvan'dır. Ebu Alî ve Ebû Muhammed künyeleri, el-Kûfî el-Kelbî nisbeleri ile meşhur olan Huseyn b. Ulvan, Kûfe ve Medâin bölgesinde yaşamış, 210/826'da yine Kûfe'de vefat etmiştir. O, Sa'd b. Târik el-Eşceî, Süfyân es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778), A'meş el-Kûfî (ö. 148/765) Abdullah b. Hasan el-Hâşimî (ö. 145/763), Hasan b. el-Hasan (ö. 145/763)⁴⁸⁵, Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/766), Ebû Hâlid el-Vâsıtî

⁴⁸² Tûsî, *Ricâlü'r-Tûsî*, s. 278; Ahmed b. İsâ, *el-Emâlî*, III, s. 1684.

⁴⁸³ Bkz. Tefrişî, Mustafâ b. Huseyn el-Hüseynî (ö. 1030/1621), *Nakdü'r-Ricâl*, tahk. Heyet, Müessesetu Âli'l-Beyt li İhyai't-Türâs, Kum, 1418/1997, C. IV, s. 152.

⁴⁸⁴ Muhammed b. Bekr, Zeydî hadis ve fıkıh mecmualarının birçoğunda mensubu bulunduğu Ehl-i Beyt'e air rivâyet ağının bir parçası konumunda yer almaktadır. Bkz. Kâsımî, Abdullâh b. Hâdî el-Hasan b. Yahyâ (ö. 1375/1956), *el-Cedâvilü's-Suğrâ Muhtasari't-Tabakâti'l-Kübrâ*, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman, ty, C. II, s. 405; Mansûr Billâh, Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217), *el-İkdu's-Semîn fi Ahkâmi'l-Eimmeti'l-Hadeyn*, thk. Abdusselâm Abbâs el-Vecîh, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1421/2001, C. I, s. 306; Hûsî, Muhammed b. Yahyâ b. Huseyn, *el-Muhtâr min Sahîhi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*, Merkezu Ehli'l-Beyt li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, San'a, 1423/2002, C. I, s. 63, 71, 84, 87, 95, 122, 125, 130, 145 vd.; Ebu'l-Hasan ez-Zeydî, Ali b. el-Huseyn, *el-Müntezze'u min Muhîtu'l-İmâme*, thk. Yahyâ Sâlim İzzân, s. 54, 74 (ŞM); İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 13; Ucrî, Ali b. Muhammed, *Miftâhu's-Sâde*, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1424/2003, s. 1390; Müeyyedî, *Levâmi'u'l-Envâr*, I, s. 341; Hasan el-Utrûş, *el-Besât*, s. 41; Nâtik Bilhak, *Teysîru'l-Metâlib*, s. 428; Ahmed b. İsa, *el-Emâlî*, I, s. 49, 55, 58, 66 vd.

⁴⁸⁵ Seyyidü'l-İmâm el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 145/763)

(ö.150/767) Hişâm b. Urve (ö. 145/763) gibi kimselerden hadis naklinde bulunmuştur.

Ahmed b. Yûnus, Câbir b. Kürdî el-Vâsîfî, Zeyd b. İsmâîl, Süleymân b. Dâvûd, Ammâr b. Recâ (ö. 267/881), Ubeyd b. el-Heysem, İsmâîl b. İbrâhîm, Ahmed b. İsâ, Muhammed b. İbrâhîm el-Allâf gibi birçok kimse de ondan rivayette bulunmuştur.⁴⁸⁶

Huseyn b. Ulvân (ö. 210/826) da tıpkı Amr b. Hâlid el-Vâsîfî (ö. 150/767) gibi yalancılık (*kezzâb*) ve hadis uydurmak (*yadau'l-hadîs*) ile itham edilmiştir. Sünnî hadis münekkitleri onu büsbütün zayıf (*vâhi'l-hadîs*), hadisi terk edilesi (*metrûku'l-hadîs*), aşırı derecede yalancı (*kezzâbiün min kezib*) gibi ağır cerh lafızları ile eleştirmişlerdir.⁴⁸⁷ Fakat Zeydî kaynaklar söz konusu ithamların aksine Huseyn b. Ulvân'ı güvenilir bir râvî (*evsak*) olarak kabul etmişlerdir.⁴⁸⁸ Dahası Huseyn b. Ulvân'ın rivayetlerinin sağlam olduğu, bu sebeple başta İmâm Ahmed b. İsâ ve Nâsır Müeyyed Billâh olmak üzere birçok kimse tarafından ihticac edildiğini belirtmişler; buna mukabil Nâsibe'nin yine de onu ta'n etmekten geri durmadıklarını kaydetmişlerdir.⁴⁸⁹

2.2.6. Eserde Yer Alan Önemli Şahsiyetler

Bu başlık altında Emâlî'de yer alan önemli isimler, eserde yer aldıkları konumları açısından kısaca ele alınacaktır. Çalışmanın muhtelif yerlerinde kendilerinden sıklıkla bahsedilen bu şahıslar için tekrara düşmemek adına burada onlara dair biyografik bilgi verilmeyecek, sadece eserde yer alan hadis ve görüşlerin sened yapısında kimlerle birlikte anıldıklarına değinilecektir.

⁴⁸⁶ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, ss. 374-375; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, VIII, ss. 607-608.

⁴⁸⁷ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002, C. III, ss. 189-190; Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (ö. 385/995), *ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn* thk. Abdullah b. Abdulkâdir, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1984, s. 195; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, s. 231; İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed b. Hâtim et-Temîmî el-Büstî (ö. 354/965), *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâi ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhîm, Dâru'l-Vâî, Halep, 1396/1976, C. I, s. 244; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, VIII, ss. 610-611; İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*, II, s. 337; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidu'l-Mecmû'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevdû'a*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s. 100.

⁴⁸⁸ Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VI, s. 90

⁴⁸⁹ Vecîh, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, s. 374.

Emâlî'deki rivâyet ve görüşlere etki eden bu isimlerin bir kısmı, eserde bazen doğrudan görüşün kendisine dayandırıldığı bir kaynak kimse olarak karşımıza çıkarken bir kısmı da Ehl-i Beyt mensubu imâm ve râvî grubundan haber veya kavil aktaran birer nâkil olarak dikkat çekmektedir.

2.2.6.1. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661)

Zeydî geleneğin kendisine müracaatta bulunduğu isimler arasında gerek siyasî gerekse ilmî bir figür olması bakımından Hz. Ali'nin (ö. 40/661) ayrıcalıklı bir yeri vardır. Zeydî ulemânın ona ayırdığı paye, sadece kendisinden rivayette bulunmak veya görüşlerine referansla fikhî bir altyapı ikame etmekle sınırlı değildir. Herşeyden önce o, müctehid kimliği ile Zeydî geleneğin çok önem verdiği Ehl-i Beyt silsilesinin en başında yer alan saygın bir imâmdır. Bu itibarla Hz. Ali, pekçok Zeydî kaynak eserde olduğu gibi Emâlî'de de Hz. Peygamber'den (sav) sonraki en faziletli kimse ve ümmetin imâmı vasıflarına haiz seçkin bir şahsiyet olarak takdim edilmiştir.

Hz. Ali eserde, hem Hz. Peygamber'den (sav) hadis aktaran bir nâkil hem de kendisinden görüş talebinde bulunulan bir otorite olarak konumlanmış görünmektedir. Bu manada Emâlî'de, ictihadlarına delil değeri atfedilmesi bakımından Hz. Ali, geleneğin önde gelen birçok isminden daha önemli bir mevkiye sahiptir. Hz. Ali'nin Emâlî'de işgal ettiği konum ve sahip olduğu ilmî hiyerarşi açısından bakıldığında, Mecnû ve Ahkâm ile benzer bir portre çizdiği söylenebilir. Nitekim o, Emâlî'de de Hz. Peygamber'e (sav) en yakın isim olarak yer almaktadır. Diğer taraftan fikhî meselelere dair ictihadına başvurulana muteber bir imâmdır.

سنل عن ... فقال , جاء الرجل الى النبي (ص) فقال يا رسول الله ... , أمرنا رسول الله (ص) ب... ,
gibi kalıplarla Allah Resülü'nden (sav) rivayette bulunmuştur.⁴⁹⁰

Eserde Hz. Ali'nin uygulamaları da kavilleri gibi kendisi ile ihticâc edilecek birer fikhî veri olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Muhammed b. Mansûr, kunutun rukûdan önce mi yoksa sonra mı okunması gerektiğini sormuş, Ahmed b. İsa ona cevaben Basra ve Kûfe ehlinin uygulamalarından örnekler vererek kendi tercihini belirtmiştir. Ahmed b. İsa ise hem Hz. Ali'nin hem İmâm Zeyd'in görüşlerinin bu

⁴⁹⁰ Ahmed b. İsâ, Emâlî, I, s. 98, 100, 102, 106, 113, 114, 118, 121, 190, 224 vd.

doğrultuda olduğunu söyleyerek kunutun rükûdan evvel okunmasını tercih ettiğini belirtmiştir. Nitekim Hz. Ali'nin Medine'de bulunduğu sırada kunutu rükûdan sonra okuduğu belirtilmiştir. Biat alıp Kûfe'ye vâsıl olduğunda ise insanlara sabah namazı kıldırması ve bu namazda önceki uygulamasının hilafına olarak kunutu rükûdan sonra okumuştur. Bu örnekte olduğu gibi Hz. Ali'nin görüş ve uygulamaları, Ehl-i Beyt mensupları için özel ve ayrıcalıklı bir konumda mütalaa edilmiştir.

2.2.6.2. Zeyd b. Ali (ö. 122/740)

Zeydîyenin kendisine nispet edildiği Zeyd b. Ali (ö. 122/740), siyâsî yönüyle olduğu kadar ilmî yönü ile de Ehl-i Beyt silsilesi içerisinde önemli bir konum işgal etmektedir.⁴⁹¹ Bu bakımdan Emâlî'de kendisine yoğun bir şekilde atıfta bulunulmuştur. Eserde Zeyd b. Ali'ye yönelik referanslar, siyâsî kimliğinden ziyade onun ilmî yönüne odaklanmış durumdadır. Bu itibarla Zeyd b. Ali eserde, konu başlıkları altına yerleştirilen rivayet ve görüşlerin râvîsi olarak bazen de bizzat görüş sahibi olarak ön plana çıkmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi, Zeyd b. Ali'nin Emâlî açısından önemi, sadece kendisinden hadis ve görüş aktarılan önemli bir karakter olmasıyla sınırlı değildir. Bununla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla Müsned'teki rivâyet malzemesinin büyük bir yekûnunun Emâlî'de de yer alması,⁴⁹² Zeyd b. Ali'nin ve Müsned'in önemini ortaya koymaktadır.⁴⁹³

2.2.6.3. Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)

Zeydî geleneğin teşekkül devri önemli eserlerinden Mecmû' ve Ahkâm'ın aksine Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 114/733) nakil ve görüşleri ile Emâlî üzerinde tesiri oldukça fazladır. Zira onun görüşleri, Muhammed el-Bâkır > Ebu'l-Cârûd > Muhammed b. Bekr > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr isnadıyla aktarılmakta olup Emâlî'de önemli bir yekûn tutmaktadır. Dikkat çekici diğer bir husus ise, ondan yapılan nakillerin kâhîr ekseriyetinin Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-

⁴⁹¹ AYTEKİN YILDIZ, *Zeyd b. Ali ve Müsnedi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ SBE, Erzurum, 2004, ss. 3-13; GÜNDÜZ, *Zeyd bin Ali*, ss. 119-132.

⁴⁹² AHMED b. İSÂ, *Emâlî*, I, s. 106, 107, 110, 113, 115, 118, 121, 138,143, 148, 176, 190, 204, 207, 214, 226, 227, 237, 238, 244, 261, 265, 266, 267, 273, 276, 279, 283, 291, 304, 306, 308, 320, 322, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 343, 346, 348, 350, 354, 357, 365, 366, 378, 397, 398, 409, 461, 474, 480, 481, 485, 504, 507, 513, 519, 522, 533, 534, 536, 549, 551, 565, 579, 580 vd.

⁴⁹³ Zeyd b. Ali'nin ilmî ve siyâsî konumu ve ona nispet edilen Müsned adlı eserin tanıtımına ayırdığımız başlıkta yeterli bilgi verildiğini düşündüğümüzden tekrara düşmemek için burada iktifa ettik. Bkz. s. 113.

Hemedânî'nin (ö. 150/767) ona yönelttiği sorulara verdiği cevaplardan meydana gelmiş olmasıdır. Öyle ki eserde, سمعت أبا جعفر يقول ve ... سألت أبا جعفر عن ... kalıbıyla ondan çok sayıda görüş aktarımı yapılmıştır.⁴⁹⁴

Ayrıca o, Emâlî'de Muhammed el-Bâkır > Ebû Hâlid > Huseyn b. Ulvân > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr kanalıyla da kendisinden hadis ve kavil nakledilen önemli bir kaynak mesabesinde dir.⁴⁹⁵ Diğer taraftan Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) zaman zaman kendisinden fikhî görüş aktarmış ve ilgili meseleyi hülâsa etmiştir.

2.2.6.4. Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)

Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), eserde görüş ve ictehadlarından ziyade Ehl-i Beyt silsilesinden aktarılan haberlerde bir nâkil olarak dikkat çeken isimlerden biridir. O, taşıyıcısı olduğu rivâyet ve görüşlerin önemli bir kısmını babası Muhammed el-Bâkır'dan (ö. 114/733) almıştır. Nitekim Ca'fer, Emâlî'de Muhammed el-Bâkır > Ca'fer es-Sâdık > Ebû Hâlid el-Vâsıtî > Huseyn b. Ulvân > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr şeklindeki sened zinciri ile yer almakta ve büyük oranda Muhammed el-Bâkır'dan kısmen de Ali b. Ebî Tâlib'ten haber ve kaviller aktaran bir nâkil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber bazı fikhî meselelere ilişkin görüşüne yer verildiği durumlar da bulunmaktadır.

2.2.6.5. Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir (ö. 150/767)

Ebu'l-Cârûd'un (ö. 150/767) Emâlî'deki yeri, Ca'fer es-Sâdık'ın eserdeki konumu ile paralellik göstermektedir. Zira Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-Hemedânî, eserdeki görüş ve ictehadların kendisine dayandırıldığı bir kaynak kimse olmaktan çok Ehl-i Beyt kökenli bilgi ve haberlerin rivayetinde önemli bir aracı konumunda bulunmaktadır. Nitekim Ebu'l-Cârûd, Emâlî'de Muhammed el-Bâkır > Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir > Muhammed b. Bekr > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr şeklindeki sened yapısı ile karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Emâlî'de Ebu'l-Cârûd'tan herhangi bir kavil ve ictehad aktarımı yapılmamıştır. Bunun yerine onun başta Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) olmak

⁴⁹⁴ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 55, 58, 66, 87, 146, 229, 354 vd.

⁴⁹⁵ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 59.

üzere Ehl-i Beyt merkezli düşünce yapısını temsil eden birçok muhaddis ve fakihden nakilde bulunduğu söylemek daha isabetli olacaktır.

Esas itibariyle Ebu'l-Cârûd, Muhammed el-Bâkır'a yönelttiği sorularla onun bazı fikhî meselelere ilişkin görüşlerini aktarmada önemli bir rol oynamıştır. Benimsediği görüşlerle Zeydî gelenek içerisinde aşırı ve katı bir anlayışın ortaya çıkmasını temin eden Ebu'l-Cârûd'un eserde yer almış olması aynı zamanda Emâlî'nin isnad ağındaki râviler bakımından kapsam genişliğine sahip olduğunu göstermektedir. Öyle ki Ebû Hâlid'in ekseriyetle Zeyd'ten, Ebu'l-Cârûd'un ise çoğunlukla Bâkır'dan aktardığı rivayet ve görüşler, Emâlî'de yer almaktadır. Bu durum Zeydî geleneğin en önemli iki kanadı olan Betrî ve Cârûdî anlayışın esere yansıdığı ve Emâlî'de temsil edilmiş olduğu anlamına gelmektedir.

2.2.6.6. Amr b. Hâlid el-Vâsîf (ö. 150/767)

Emâlî'de yer alan rivâyet ve görüşler incelendiğinde bazı isimlerin, kendilerinden aktarılan icthadlarla esere kaynaklık teşkil ettikleri görülmektedir. Buna mukabil bazı isimler, Ehl-i Beyt silsilesine ait haber ve görüşlerin taşıyıcısı konumunda yer almaktadır. Ebû Hâlid (ö. 150/767) bu râvilerden biri olup eserde görüş ve rivayetleri üzerine hüküm inşa edilen kimseler arasında yer almamaktadır. Naklettiği haberlerin ağırlıklı bir kısmını hocası Zeyd b. Ali'den almıştır. Nitekim onun yer aldığı sened zinciri genellikle Zeyd b. Ali > Ebû Hâlid el-Vâsîf > Huseyn b. Ulvân > Ahmed b. İsâ > Muhammed b. Mansûr şeklindedir.. Bunun yanı sıra Ebû Hâlid'in içinde bulunduğu sened şeması incelendiğinde Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) da kaynaklık mesabesinde olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki Ebû Hâlid zaman zaman eserde, Muhammed el-Bâkır > Ca'fer es-Sâdık > Ebû Hâlid el-Vâsîf > Huseyn b. Ulvân > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr sened zinciriyle de yer almaktadır. Bu açıdan tıpkı Ebu'l-Cârûd gibi Ebû Hâlid'in de Emâlî'de, fikhî bir meselede müstakil olarak rivâyet ve görüşlerine müracaat edilen kaynak kişiler olmadığı anlaşılmaktadır.

2.2.6.7. Kâsım er-Ressî (ö. 246/860)

Eserde nakillerinden ziyade görüşleri ile önemli bir yer tutan isimlerden biri de Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî'dir. Emâlî'de Kâsım er-Ressî > Muhammed b. Mansûr

senediyle muhtelif mesâile ilişkin çok sayıda görüş aktarımı yapılmıştır. Hususan Muhammed b. Mansûr (ö. 290/903) tarafından عن إبراهيم بن قاسم بن سألته kalıbıyla cevap talep edilen hususlar eserde geniş yer tutmuştur.⁴⁹⁶ Öte yandan Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) de سمعت قاسم بن إبراهيم يقول kalıbıyla ondan görüş aktarmıştır.⁴⁹⁷

Eserde nadiren de olsa Kâsım er-Ressî'nin Ehl-i Beyt imâmlarından hadis veya kavil aktaran bir nâkil olarak da karşımıza çıkmaktadır. Emâlî'de Kâsım er-Ressî'ye önemli bir payın ayrıldığı görülmektedir. Bu husus onun Zeydî geleneğin oluşum sürecindeki katkılarının açık bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Zira Kâsım er-Ressî, Zeyd b. Ali'nin başlattığı siyasî hareketi ilmî kişiliğiyle itikadî bir manzume haline getirmiş önemli bir karakterdir.

Zeydî hareketin imamları taklit etmeyi tecvîz etmeyen anlayışı, geleneğin Zeyd ile sınırlı kalmasının önüne geçmiş ve III/IX. asır itibarıyla Kâsım er-Ressî ile birlikte bu gelenek kurumsallaşma sürecinde önemli bir aşama kaydetmiştir. Zeydî imâm tarihi içerisinde onun ilmî faaliyetleri ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Hareketin ikinci mimarı olarak gösterilen Kâsım'ın, Emâlî'de görüşlerine sıklıkla müracaat edilen önemli bir figür olduğu görülmektedir.

2.2.6.8. Abdullâh b. Mûsâ (ö. 247/861)

Abdullah b. Mûsâ eserde tıpkı Kâsım er-Ressî gibi görüş ve uygulamalarına sıklıkla atıfta bulunulan bir kimsedir. O, Ehl-i Beyt hadis ve fıkıh birikiminin önemli varislerinden biri olup, Emâlî'de de kavil ve fikirleri iktibas edilen önemli bir isimdir. Ahmed b. İsa'nın muasırlarından olan Abdullah b. Mûsâ, Ehl-i Beyt silsilesi içerisinde ilmî kişiliği ile temayüz etmiştir.

Muhammed b. Mansûr, tıpkı Ahmed b. İsa ve Kâsım er-Ressî gibi Abdullah'tan da hadis ve görüş nakletmiştir. سألته عبدالله بن موسى، كان عبدالله بن موسى، سمعت عبدالله بن موسى، رأيت عبدالله بن موسى gibi kalıplarla Muhammed b. Mansûr, ondan elde ettiği rivâyet ve görüşleri de esere dahil etmiş, çeşitli meselelerde kendisine atıfta bulunmuştur.

⁴⁹⁶ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 40, 69, 71, 74, 75, 77, 86, 171, 173, 197, 215, 238, 240, 264 vd.

⁴⁹⁷ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 53, 92, 128, 129, 142, 147, 151, 155, 157, 159, 161, 172, 178 vd.

2.2.6.9. Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903)

Emâli'nin câmiî Muhammed b. Mansûr (ö. 290/903), Ahmed b. İsa'nın en faal talebesidir. Eserde Murâdî'nin Ahmed b. İsa tarîki dışındaki kanallardan gelen nakillere bakıldığında Hafsâ bnt. Ömer (ö. 45/665), Hz. Aişe (ö. 58/678), Ümmü Seleme (ö. 62/681), Abdullâh b. Ömer (ö. 73/692), Sâlim b. Abdillâh b. Ömer (ö. 106/725) vb. gibi kimselerden çok sayıda rivayet bulunduğu görülmektedir. Bu durum hocası Ahmed b. İsa'nın aksine, Murâdî'nin Ehl-i Beyt'e mensup olmayan kimselerin senedinde yer aldığı hadisleri esere dahil etmede mutedil olduğu söylenebilir. Emâli üzerindeki tasarruflarından onun, hocası Ahmed b. İsa'nın hadis tahammulünde Cârûdî anlayışın hâkim yaklaşımına mesafeli olduğu anlaşılmaktadır. Eserde Murâdî'nin, başta hocası Ahmed b. İsa olmak üzere Ehl-i Beyt ulemasının yanı sıra dönemin önde gelen Sünnî muhaddis ve fakihlerinden de çok sayıda aktarımda bulunması, onun Betrî çizgiye daha yakın olduğunu göstermektedir. Nitekim Cârûdî anlayışın aksine Betriyye,⁴⁹⁸ siyâsî-fikrî aidiyetlerin ötesinde daha geniş ölçekte Müslüman topluluğu nezdinde mütedâvel olan rivayet malzemesini kabul etmekte idi.

İstisnaları olmakla beraber, bâb başlıkları altına yerleştirilen ilk rivayetler, Murâdî'nin hocası Ahmed b. İsa kanalıyla naklettiği hadis ve görüşlerden oluşmaktadır. Sonrasında bahse konu meseleye ilişkin destekleyici nitelikteki hadis ve kaviller ise, Murâdî'nin Ahmed b. İsa dışındaki hocalarından aktardığı rivayetlerden oluşmaktadır. Ayrıca eserde yer yer hadis ve kavil nakli yapmaksızın Murâdî, doğrudan meseleye ilişkin kendi görüşlerini zikretmiştir.

Murâdî görüşlerini serdederken ... قال محمد في kalıbını kullanmış ve genellikle mesele hakkındaki bireysel değerlendirmelerini konu başlıklarının sonuna bırakmıştır. Bununla birlikte yer yer قد قال قوم ve قال بعض العلماء gibi kalıplar kullanarak mensubu olduğu Ehl-i Beyt câmiasının görüşlerini de aktarmayı ihmal etmemiştir. Aynı zamanda eserde, Murâdî'nin doğrudan doğruya kendi görüşünü ileri sürdüğü meseleler de yer almaktadır.⁴⁹⁹ Eserde nadiren de olsa Murâdî'nin, بلغنا عن النبي, بلغني عن زيد gibi kalıplar kullanarak vasitasız bir şekilde Hz. Peygamber'den (sav) ve Zeyd b. Ali'den nakilde bulunduğu görülmektedir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Madelung, "Ahmad b. Isa", ss. 48-49.

⁴⁹⁹ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 313, 335, 341, 343, 345, 348, 359, 370, 379, 391, 394, 396, 406 vd.

⁵⁰⁰ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 402, 403, 421 vd.

2.2.6.10. Diğer Şahsiyetler

Muhammed b. Bekr (ö. 171/788) ve Huseyn b. Ulvân (ö. 210(826), görüş ve ictihadlarına dayanılan kimseler olmaktan çok Ehl-i Beyt kökenli bilgi ve haberlerin rivâyetinde önemli bir aracı konumundadırlar. Bu itibarla Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) Müsned'i ve Yahyâ b. el-Huseyn'in (ö. 298/911) Ahkâm'ında olduğu gibi Emâlî'de de mezkur isimlerden herhangi bir kavil ve ictihad aktarımı yapılmamıştır. Bunun yerine bu isimlerin, başta Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) olmak üzere Ehl-i Beyt merkezli düşünce yapısını temsil eden birçok muhaddis ve fakîhten önemli ölçüde nakilde bulduklarını söylemek daha isabetli olacaktır.

2.2.7. Kullandığı Rivâyet Lafızları

Ahmed b. İsâ'nın (ö. 247/861) hadis aldığı hocalarından ne kadar rivâyet naklettiği önemli olduğu gibi, bu rivâyetlerin onlardan hangi yollarla tahammül edildiği de önemlidir. Öyle ki bir eserde yer alan rivâyetlerin elde edilme keyfiyeti, birçok değişkenle beraber, eserdeki rivâyet malzemesinin değerine işaret eden bir unsurdur. Hadis elde etme yolları olarak ifade edilebilecek bu yöntemler, önem derecesine göre semâ, kıraat, icâzet, munâvele, kitâbet, i'lâm, vasıyyet ve vicâde şeklinde sıralanmaktadır.⁵⁰¹

Bir hadisi birtakım usullere uygun şekilde elde etmeye 'tahammül', onu bir kitap veya hafızadan usûlüne uygun biçimde nakletmeye ise 'edâ' denilir. Hadislerin ahz ve tahammülünde izlenen yöntemin bir göstergesi olan edâ lafızları, ilgili merviyyâtın naklinde istimal edilmesi gereken birtakım özel terimlerin adıdır. Bir râvînin naklettiği hadisi, hocasından nasıl bir yöntemle tahammül ettiğini belirtmesi gerekmektedir.⁵⁰² Nitekim bir haberin güvenilir olup olmamasında onu nakleden kimsenin dirayeti ve kişiliği gibi hususlar etkili olduğu kadar, nakilde başvurduğu edâ sîgaları da belirleyici olmaktadır.

Hadis rivayetinde istimal edilen semi'tu, haddesenâ, ahberanâ, enbeenâ, nebbeenâ, vecedtü, zekera lenâ, ketebe lenâ, kâle, 'an vb. gibi edâ sîgaları, ilgili

⁵⁰¹ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 51.

⁵⁰² Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 77.

merviyâtın kritiğinde önemli bir kontrol mekanizması olduğu kabul edilmektedir.⁵⁰³ Rivâyet lafızları içerisinde, senedin ittisalına ve semâ metoduna delalet etmesi bakımından en üstününün semi'tu, haddesenî/haddesenâ ve ahberanî/ahberanâ kalıpları olduğu, enbeenâ ve nebbeenâ gibi lafızların istimalinin sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴

Emâlî'de istimal edilen rivâyet lafızları incelendiğinde, en çok kullanılan sîganın haddesenî/haddesenâ olduğu görülmektedir. Bununla birlikte sırasıyla 'an, ahberanî/ahberanâ, semi'tu ve kâle sîgaları da eserde sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca Emâlî'de fikhî pratikler açısından Ahmed b. İsa, Kâsım er-Ressî, Abdullah b. Mûsâ gibi Ehl-i Beyt nezdinde önemli isimlerin uygulamaları zikredilmiştir. Söz konusu fikhî uygulama ve teâmüller, Muhammed b. Mansûr tarafından "Raeytü Ahmed b. İsa", "Kâne Abdullah b. Mûsâ", "Seeltü Kâsım b. İbrahim", "Küntü usallî halfe Abdullah b. Mûsâ" vb. gibi lafızlarla aktarılmıştır.

a. Haddesenî/Haddesenâ

Haddesenî ve haddesenâ edâ sîgasının II/VIII. asrın ortalarından itibaren semâ yöntemine tahsis edilmeye başlandığı ve bu hususun yerleşik bir kanaat olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Senetteki ricâlin ittisalına işaret etmesi bakımından hadisçiler tarafından önemsenen bu kalıbın semâ metoduna delalet ettiği konusunda ittifak edilmiştir.⁵⁰⁵ Bu lafızlar, hadis rivayetinde en çok istimal edilen lafızlar olarak temâyüz etmiştir. Emâlî'de de rivayetlerin büyük bir bölümünün haddesenî ve haddesenâ kalıpları ile aktarıldığı görülmektedir. Eserde söz konusu lafızlarla aktarılan rivâyetlere şu misaller verilebilir:

[30] حدثنا محمد، قال: حدثني أحمد بن عيسى عن حسين عن أبي خالد عن زيد عن آبائه عن علي عليهم السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: لولا أنني أخاف أن أشقَّ على أمتي لفرضت عليهم السواك مع الطهور، ومن أطاق السواك مع الطهور فلا يدعه.⁵⁰⁶

⁵⁰³ Müctebâ Uğur, "Edâ", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1994, C. X, ss. 388-389.

⁵⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'Ilmi'r-Rivâye*, ss. 283-284; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, II, ss. 5-7.

⁵⁰⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 83.

⁵⁰⁶ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, ss. 42-43. Krş. Buhârî, *Savm*, 27; Müslim, *Taharet*, 42; İbn Mâce, *Taharet*, 7; Tirmizî, *Taharet*, 18, 20; Ebû Davud, *Taharet*, 24; Dârimî, *Taharet*, 61; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 43, 272, XII, 293, XIII, 244; XV, 97, 339; XVI, 361 vd; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, I, 115, III, 51-52; Beyhakî, *es-Sunen*, I, 169; II, 578; Darakutnî, *es-Sunen*, I, 231-233, 578; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, II, 64, V, 243-244, XI, 87; XII, 375, 435, XIII, 129, 130; XIV, 266, 267; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsat*, IX, 165; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, III, 106, VI, 337.

[42] حدثنا محمد، قال: حدثني أحمد بن عيسى عن محمد بن بكر عن أبي الجارود قال: سألت أبا جعفر عن المضمضة والاستنشاق؟ قال: ليس هو من الواجب في الطهور، ولكنه من السنة في الطهور.⁵⁰⁷

[92] حدثنا محمد، قال: حدثني أحمد بن عيسى عن حسين عن أبي خالد عن زيد قال: إذا كثر الرجل أو قهقه فعليه إعادة الوضوء وإعادة الصلاة.⁵⁰⁸

[122] حدثنا محمد، قال: حدثنا أحمد بن عيسى عن حسين عن أبي خالد عن زيد عن آبائه عن علي عليه السلام قال جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وآله وسلم فقال: يا رسول الله أصابتني جنابة فغسلت رأسي ثم جلست حتى جفَّ رأسي، أفأعيد الماء على رأسي وجسدي؟ قال: لا يجزيك غسل رأسك من الإعادة.⁵⁰⁹

[564] أخبرنا محمد، قال: حدثني أحمد بن عيسى عن حسين عن أبي خالد عن زيد عن آبائه عن علي عليه السلام قال: إذا ركبت السفينة فكانت تسيير فصل وأنت جالس، وإن كانت واقفة فصل وأنت قائم.⁵¹⁰

b. An'ane

Senedinde 'an fülân, 'an fülân şeklinde bir lafızla nakledilen hadisler, oluşum şekline atıfla muan'an adını alır.⁵¹¹ Hadis naklinde tahdîs ve ihbâr gibi özel sîgalarla rivâyet etme teknikleri yaygınlaşmadan önce I/VII. asırdan itibaren an'aneli rivâyet şekillerine sıklıkla rastlanır. Bu sîgayı kullanarak hadis naklinde tedlîse başvuran râvîler ortaya çıkmadan evvel an'anenin semâya delalet eden bir edâ sîgası olduğu anlaşılmaktadır. Müdellis râvîlerin an'ane kalıplarına sığınarak tedlîs yapmaları sonucu, 'an lafzının semâ ifade edip etmediği ve an'aneli senedlerin muttasıl olup olmadığı hususunda ihtilaflar çıkmıştır. Özetle bu konudaki genel kanaat, râvînin şeyhiyle mu'âsır/mülâkî olması, güvenilir (sika) olması, tedlîse başvurmaması şartıyla an'aneli rivâyetin semâ ifade ettiği ve isnadının da muttasıl olduğu yönündedir.⁵¹²

Emâlî'de an'aneli rivâyetleri önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Özellikle sened zincirinde Ehl-i Beyt'e mensup isimlerin yer aldığı rivâyetlerde an'ane sîgasına sıkça rastlanmaktadır. Ehl-i Beyt silsilesini takip eden ve rivâyetü'l-

⁶ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 49. Krş. Nesâî, Taharet, 69; Tirmizî, Taharet, 21; Ebû Davud, Taharet, 50; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 523, II, 463, VII, 37-38, XXXI, 115- 116, 323; Tayâlisî, *Müsned*, II, 424; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 32; Beyhakî, *es-Sunen*, I, 80, 82.

⁵⁰⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 341; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, II, 376, Beyhakî, *es-Sunen*, I, 226, 228, II, 357; Darakutnî, *es-Sunen*, I, 302, 304-305, 308, 312-315, 318, 322.

⁵⁰⁹ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 106. Krş. İbn Mâce, Taharet, 138; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, X, 231.

⁵¹⁰ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 346.

⁵¹¹ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, ss. 24-26, 190.

⁵¹² Tedlîs ile edâ sîgaları arasındaki ilişki için bkz. Mustafa Tanrıverdi, *Müdelles Hadîs ve Tedlîs Yapan Râvîler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ SBE, Iğdır, 2013, ss. 36-38.

ebnâ ‘ani’l-abâ şeklinde ifade edilen⁵¹³ evlatların babalarından ve dedelerinden gerçekleştirdiği rivâyetlere Zeydî hadis geleneğinde sıklıkla rastlanmaktadır. Eserde söz konusu sîga ile nakledilen rivâyetlere şu misaller verilebilir:

[373] حدثنا محمد عن أحمد بن عيسى عن حسين بن علوان عن أبي خالد عن زيد عن آبائه عن علي عليه السلام قال: أبصر رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم رجلاً يعبث بلحيته في الصلاة، فقال: أما هذا فلو خشع قلبه لخشعت جوارحه.⁵¹⁴

[729] حدثني محمد عن أحمد بن عيسى عن حسين بن أبي خالد عن زيد عن آبائه عن علي عليه السلام قال: كان رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: يوتر بسبح اسم ربك الأعلى وقل يا أيها الكافرون وقل هو الله أحد والمعوذتين، ويقول: إنما يوتر بسورة الإخلاص إذا خفنا الصبح فنبادر بها.⁵¹⁵

[1270] حدثني محمد عن أحمد بن عيسى عن حسين بن أبي خالد عن زيد عن آبائه عن علي عليه السلام قال: صلى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم بمكة ركعتين حتى رجع.⁵¹⁶

c. Semi'tu

Semi'tu sîgası, edâ lafızlarının en üstünü olup bu sîga ile nakilde bulunmak, yaygın görüşe göre, en güvenilir rivâyet yöntemidir. Çünkü lafız, talebenin nakilde bulunduğu hoca ile görüştüğüne delalet etmesinin yanı sıra hocanın talebesine okuduğu rivayetlerin kritiğine imkan veren bir yöntem de işaret etmektedir. Öyle ki semi'tu lafzı, hem talebenin hem şeyhin hadis alışverişinde son derece faal oldukları bir yöntem olan semâ metoduna atıfta bulunmaktadır.⁵¹⁷ Emâlî'deki rivâyetlerin de bir kısmının semi'tu lafzı ile aktarıldığı görülmektedir. Eserde söz konusu sîga ile nakledilen rivâyetlere şu misaller verilebilir:

[239] قال محمد: سمعت أحمد بن عيسى يؤذن مثل أذاننا ويكرر: الله أكبر، الله أكبر، الله أكبر، أشهد أن لا إله إلا الله إلى آخر الأذان كما نؤذن، وقال في آخر أذانه: حي على خير العمل مرتين، ثم ابتداء في الإقامة فأقام أيضاً مثنى مثنى، ولم يركع بينهما ولم يقف، وكانت صلاة الظهر.⁵¹⁸

[410] قال محمد: سمعت أحمد بن عيسى يقول: روى أهل البصرة عن علي عليه السلام أنه قنت بعد الركوع. قال أبو جعفر: كان علي بن أبي طالب عليه السلام يقنت وهو بالمدينة بعد الركعة، فلما بويع وصار إلى الكوفة وصلى بالناس قنت بعد الركعة في الفجر.⁵¹⁹

⁵¹³ Bu konuya tahsis edilmiş eserler için bkz. Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 31; Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafe*, ss. 353-354.

⁵¹⁴ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 266. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 86; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, II, 266.

⁵¹⁵ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 461.

⁵¹⁶ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 779.

⁵¹⁷ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, ss. 65-67.

⁵¹⁸ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 200.

[96] حدثنا محمد، قال: حدثني أحمد بن عيسى عن محمد بن بكر عن أبي الجارود قال: سمعت أبا جعفر يقول: القبله تنقض الوضوء. قال محمد: من قبل لشهوة فليتوضأ، ومن قبل لرحمة فلا وضوء عليه.⁵²⁰

d. Ahberanî/Ahberanâ

Bu lafızlar da hadis rivâyetinde sıklıkla kullanılan eda sîgalarından biridir. Rivâyetin naklinde bu sîganın kullanılması, teknik anlamda söz konusu haberin kıraat yoluyla alındığına işaret etmektedir.⁵²¹ II/VIII. yüzyılın ortalarından itibaren söz konusu sîganın kıraat yöntemiyle alınan rivâyetlerin naklinde kullanılması hususunda birtakım görüşler serdedilmiş olsa da uygulamada ahberanî ve ahberanâ lafızların kıraat dışındaki tahammül yöntemleri ile de ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda bir rivâyetin hangi usûl ile ahzedildiğini göstermek için istimal edilen edâ sîgalarının muayyen yöntemlere tahsisinde sarih bir mutabakat bulunmadığından ahberanî ve ahberanâ lafızları da birbirinden farklı hadis alma metotları ile birlikte anılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla sözü edilen rivâyet kalıbının semâ ve kıraat başta olmak üzere icazet ve munavele gibi muhtelif yöntemlerin hemen her birine gönderme yaptığı üzerinde durulmuştur.⁵²²

[712] وبه قال: أخبرني أحمد بن عيسى: أنه ليس يصلي قائماً إلا الفريضة.⁵²³

[51] أخبرنا محمد، قال: وحدثنا أحمد بن عيسى عن محمد بن بكر عن أبي الجارود قال: سمعت أبا

جعفر يقول: إذا نسي الرجل مسح رأسه وصلى فليعدّ الوضوء وليعدّ الصلاة.⁵²⁴

[280] أخبرنا محمد، قال: حدثنا جبارة بن مغلس قال: حدثنا منذل عن أبي سفيان نصر بن طريف عن أبي

نضرة عن أبي سعيد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: مفتاح الصلاة الطهور، وتحريمها التكبير، وتحليلها التسليم، ولا تجزئ صلاة لا يُقرأ فيها بفاتحة الكتاب وقرآن معها.⁵²⁵

[282] وبه قال: أخبرنا محمد قال: حدثني أحمد بن عيسى عن حسين عن أبي خالد عن زيد عن آبائه عن علي

عليه السلام قال: كان إذا استفتح الصلاة قال: الله أكبر، وجّهت وجهي للذي فطر السماوات والأرض، عالم

⁵¹⁹ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 285.

⁵²⁰ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 87. Krş. Nesâî, Taharet, 101, 120; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, 135; Darakutnî, *es-Sunen*, I, 249, 258; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsat*, V, 66, VIII, 332; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVIII, 286.

⁵²¹ Râmehurmu'zî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, s. 425.

⁵²² Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 83.

⁵²³ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 453.

⁵²⁴ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 55. Krş. Tirmizî, Taharet, 25; Beyhakî, *es-Sunen*, I, 105; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 378; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, 37; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsat*, VI, 206.

⁵²⁵ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 226.

الغيب والشهادة حنيفاً مسلماً، وما أنا من المشركين، إن صلاتي ونسكي ومحياي ومماتي لله رب العالمين،
لاشريك له، وبذلك أمرت، وأنا من المسلمين.⁵²⁶

e. Diğer Rivâyet Kalıpları

Emâlî’de kullanılan rivâyet kalıplarının sadece bunlarla sınırlı olmadığı görülmektedir. Zira Emâlî, belirli senedlerle aktarılan rivâyetlerin yanı sıra Ehl-i Beyt nezdinde önde gelen birtakım isimlerin fikhî pratiklerini aktarmayı da esas almaktadır. Bu bağlamda eserin câmii Muhammed b. Mansûr, bazı fikhî meselelere ilişkin Zeydî geleneğin öncü isimlerinin görüş ve uygulamalarını bir araya getirmiştir. Kendisi, görüştüğü ve yakınlık kurduğu çok sayıda isimden, Zeydî oluşumun fikhî meselelere ilişkin çeşitli haberlerini aktarmaktadır. Böylece o, Zeydî hareketin fikhî konulardaki bakış açısını, mülâkî olduğu birtakım isimler üzerinden elde etmeye çalışmış ve bu sayede görüş ve gözleme dayanan bu verileri de ana hatlarıyla Emâlî’ye yansıtmıştır. Bu durumun eserde kullanılan edâ sîgalarını çeşitlendiren önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz.

Öyle ki Muhammed b. Mansûr, eserde Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Kâsım er-Ressî (ö. 246/861), Abdullah b. Mûsâ b. Abdillâh (ö. 247/861), Abdullah b. Mûsâ b. Ca’fer, İdris b. Muhammed b. Yahya, Ubeydullah b. Ali, Abdullah b. Muhammed b. Yahya gibi Zeydî gelenek nezdinde önde gelen çok sayıda önemli karakterin fikhî meselelere dair görüş ve uygulamalarını ihtiva eden haberler nakletmektedir. Bu aktarımlarda seeltü, raeytü, hadartü, küntü, kâne, kâle, fe’ale gibi kalıpların ve türevlerinin kullanıldığı görülmektedir.⁵²⁷

Söz konusu lafızların sıklıkla Muhammed b. Mansûr tarafından belli bir konudaki uygulanamaların naklinde kullanıldığını ve tercih edilen bu kalıpların haddesenî, semi’tu, ahberanâ vb. edâ lafızları gibi yaygın bir kullanım alanına sahip olmadığını ifade edebiliriz. Dolayısıyla Zeydî oluşumun çeşitli meselelere ilişkin fikhî teâmül ve uygulamalarını ihtiva eden haber ve görüşlerin aktarımında birbirinden farklı lafızların kullanıldığı görülmektedir. Emâlî’deki bu kullanımlara şu örnekler verilebilir:

⁵²⁶ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 227.

⁵²⁷ Seeltü lafzının kullanıldığı yerler için bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 40, 69, 71, 74, 75, 77, 86, 166, 171, 173, 197, 215, 232, 238 vd. Raeytü lafzı için bkz. I, 50, 70, 233, 237, 263, 289, 453, 456 vd. Kâle ve türevleri için bkz. I, 80, 152, 186, 296, 318, 395, 441, 541, 582 vd. Kâne için bkz. I, 46, 60, 86, 212, 215, 217, 243, 280, 299, 300, 483 vd. Zükira lafzı için bkz. I, 161, 269, 341, 354, 410, 424, 432, 442, 523 vd.

[771] وبه قال محمد: رأيت أحمد بن عيسى يصلي بالنهار أربعاً أربعاً، فقلت له: تصلي صلاة النهار أربعاً أربعاً، أو ركعتين ركعتين؟ فقال: أربعاً أربعاً فقلت: لاتفصل بين كل ركعتين بتسليم؟ قال: لا وهكذا كان علي عليه السلام يفعل.⁵²⁸

[35] قال أبو جعفر محمد بن منصور: كان أحمد بن عيسى إذا ابتداء في الوضوء يسمي⁵²⁹

[60] قال أبو جعفر محمد بن منصور: كان أحمد بن عيسى يتوضأ للصلاة بالماء المسخن⁵³⁰

[73] قال: ورأيت أحمد بن عيسى يتوضأ للصلاة قبل أن يدخل وقتها⁵³¹

[73] وقال محمد: حضرت أحمد بن عيسى يتوضأ للظهر قبل زوال الشمس، ثم جلس يتحدث، حتى قيل له قد زالت فتوجه إلى القبلة قاعداً فصلّى⁵³²

[200] قال أبو جعفر: سألت أحمد بن عيسى عن الحيض كم أكثر ما يكون؟ قال: عشرة أيام، وسألته عن الحيض كم أقل ما يكون؟ قال: ثلاثة أيام، وسألته عما فوق العشر من الحيض تكون مستحاضة؟ قال: نعم، قلت: توضأ لكل صلاةٍ وتصوم وتصلي؟ قال: نعم.⁵³³

[237] قال محمد: سألت أحمد بن عيسى، قلت: تقول إذا أذنت، حي على خير العمل حي على خير العمل؟ قال: نعم، قلت: في الأذان والإقامة؟ قال: نعم، ولكني أخفيها⁵³⁴

[587] قال: محمد بن منصور: سألت أحمد بن عيسى، قلت: إذا كنت بمكة تتم الصلاة ثم خرجت إلى منى وعرفات تتم أو تقصر؟ فأشار إلى التقصير، وسألته عبيدالله بن علي عن ذلك، فقال: نقصر فسألته عن الحجّة في ذلك؟ فقال: هكذا السنة⁵³⁵

[399] قال محمد: صلّيت إلى جنب أحمد بن عيسى، فكان يسبّح في ركوعه: سبحان ربي العظيم وبحمده، وفي سجوده: سبحان ربي الأعلى وبحمده⁵³⁶

[187] قال محمد: قال أحمد بن عيسى: التيمم: الوجه واليدين إلى المرفقين⁵³⁷

2.2.8. Sened Yapısındaki Tashîf ve Tahrîfler

Eserde yer alan isnad şemalarına ilişkin iki eğilim göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, Ahmed b. İsa'nın kendilerinden hadis ve görüş naklettiği Ehl-i Beyt camiası ile sınırlı imâm ve râvî grubu. Diğeri ise ağırlıklı olarak Muhammed b. Mansûr'un kendilerinden rivayette bulunduğu Ehl-i Beyt harici fakîh ve

⁵²⁸ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 482.

⁵²⁹ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 46.

⁵³⁰ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 60

⁵³¹ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 70

⁵³² Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 70

⁵³³ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 166

⁵³⁴ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 197

⁵³⁵ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 380

⁵³⁶ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 280

⁵³⁷ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 152

muhaddislerin de için de bulunduğu daha geniş kapsamlı bir râvî grubu. Nitekim eserin câmii el-Murâdî, hocası Ahmed b. İsa kanalıyla Ehl-i Beyt silsilesinin önde gelen imâm ve râvî grubundan elde ettiği rivayet malzemesinin yanı sıra Sünnî geleneğin iltifat ettiği fakîh ve muhaddislerden gelen rivayet ve görüşlere de Emâlî’de yer vermiştir. Murâdî’nin, Ahmed b. İsa’dan tahammul ettiği rivayetlere Ehl-i Beyt harici ilmî ve kültürel havzalardan ahzettiği malzemeyi de ilavede bulunmuş olması, eserde birbirinden oldukça farklı sened şemalarının ortaya çıkmasını temin etmiştir.

Bahse konu bu durum, sened yapısında her ne kadar tashîf veya tahrîfe ilişkin somut bir gösterge olmasa da, isnad haritasının analizini zorlaştıran bir husus olduğu görülmektedir. Öyleki isnad zincirinde yer alan bazı isimler, künye ve nisbeleri ile yer almadığı için zikredilen mücerret ismin kime ait olduğu konusunda bir problem teşkil etmektedir.⁵³⁸ Özellikle Ali, Ahmed, Muhammed, Ca’fer, Süfyân, Abdullâh, Abdurrahmân gibi sıkça kullanılan ve ayırt ediciliği oldukça düşük bu isimler, zikredildiği sened zincirinin analizini zorlaştırmakta, gerçekte hangi râvîye gönderme yaptığı tam tespit edilememektedir.

Örneğin senette mücerret olarak ‘*an Süfyân*’ ibaresinde Süfyân adlı râvînin Süfyân b. ‘Uyeyne, Süfyân b. Huseyn b. Hasan el-Vâsıtî, Süfyân b. Vekî’ b. el-Cerrâh, Süfyân es-Sevrî, Süfyân (Ebû Üsâme)’den hangisi olduğu net değildir. Yine senette ‘*an Hâlid*’ şeklinde zikredilen râvînin Hâlid b. Alkame el-Hemedânî el-Vâdî’î, Hâlid b. Hayyân, Hâlid b. İsa el-‘Aklî, Hâlid b. ‘İyâs, Hâlid b. Ma’dân adlı râvîlerden hangisini temsil ettiği bilinmemektedir. Kuşkusuz bu durumun, senette Hüseyin, Hasan, Muhammed vb. gibi sıklıkla kullanılan isimlerde büyük bir karışıklığa sebep olacağı ortadadır.

Benzer şekilde senette yer alan ‘*an Hasan*’ lafzındaki Hasan’ın, Hasan b. Ali el-Yenbe’î, Hasan b. Ebî Hasan Seyyâr el-Basrî, Hasan b. Harîs Ebû Ammâr el-Mervezî, Hasan b. Huseyn, Hasan b. Huseyn el-Asğar b. Ali Zeynü’l-âbidîn, Hasan b. Muhammed b. Ferkad el-Esedî, Hasan b. Sa’d b. Ma’îd el-Hâşimî, Hasan b. Sâbit, Hasan b. Sâlih b. Sâlih b. Hayy gibi isimlerden hangisine gönderme yapmakta

---

⁵³⁸ Bu problemi daha somut olarak ortaya koyabilmek adına eserde, hem Ahmed b. İsa kanalıyla hem de Murâdî’nin hocası dışındaki isimlerden yaptığı nakillerin râvîlerini listeledik. Toplamda 672 râvî elde ettik ve söz konusu isimleri alfabetik olarak yeniden düzenledik. Sonuç olarak ortaya çıkan tabloda çok sayıda aynı isme sahip râvîler olduğu ve bu tür isimlerin künye ve nisbeleri ile beraber istimal edilmediği için senedlerde karışıklığa neden olduğu görülmüştür. Eserde yer alan tüm râvîlerin listesi için bakınız. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, III, ss. 1665-2048.

olduğu belirsizdir. Tabiatıyla bu durum eserde, tutarlı bir isnad haritası ortaya çıkartılması ve hoca-talebe ilişkileri bakımından sağlıklı bir rivâyet ağının takibini zorlaştırmaktadır.

Aynı zamanda eserin sened yapısında bazı tashîflerin de olduğu görülmektedir. Nadiren de olsa bu hatalar, isnad zincirinde kendilerine yer verilen râvîler ile ilgilidir. Bunlardan en dikkat çekici olanı, el-Muhâribî'nin el-Buhârî ile karıştırılmasıdır. Buna göre eserin 215 numaralı hadisi, Hz. Peygamber (sav) > Enes b. Mâlik > Humejd et-Tavîl > Müslim b. Sâlim > Buhârî > Abbâd b. Ya'kûb > Muhammed b. Mansûr senediyle sevk edilmiştir. Muhakkik isnatta zikredilen Buhârî'nin, el-Muhâribî olduğunu bildirmiştir. Dolayısıyla söz konusu sened yapısında bir tashîften söz edilebilir. Nitekim eserin başka bölümlerinde Muhâribî'nin zikredilmiş olması ve Buhârî'nin sadece bir rivâyetin senedinde yer alması, bunun tashîften kaynaklı bir durum olduğunu desteklemektedir.⁵³⁹

Sened yapısında yer alan bir diğer tashîf ise Ahmed b. İsa'nın babası İsa b. Zeyd'ten görüş aktarma intibai uyandıran 118 numaralı rivayette gerçekleşmiştir. Buna göre mezkur rivayet, İsa b. Zeyd > Ahmed b. İsa > Muhammed b. Mansûr isnadıyla nakledilmiştir.⁵⁴⁰ Ancak *عن أبيه* ifadesinin İsa b. Zeyd'e hamledilmesinin isabetli olmayacağını düşünüyoruz. Zira kendisinden hemen bir sonraki rivâyetin sened yapısı incelendiğinde *عن أبيه* ifadesinin İsa b. Zeyd'e değil Ahmed b. İsa'ya gönderme yaptığı anlaşılmaktadır. Öte yandan eserin 1981 baskısına müracaat edildiğinde ilgili rivayette İsa b. Zeyd'in senede dahil edilmesinin mümkün olmadığı görülmektedir.⁵⁴¹ Senedin bu haliyle tashif ürünü olduğu açıktır. Çünkü eser bütüncül şekilde göz önüne alındığında eserde İsa b. Zeyd'ten görüş isticvab edilmemiştir. Bu durumda Ahmed b. İsa'dan görüş talebinde bulunulmuştur ki soruyu soran da oğlu Ali b. Ahmed b. İsa'dır. Buna göre rivayet şu şekilde olmalıdır: *وبه قال: حدثني علي بن أحمد بن عيسى، عن أبيه في غسل يوم الجمعة. قال: ليس بواجب، ولكننا نستحسنه*

Eserde tashîf sayılabilecek bir diğer hata da Ahmed b. İsa'nın senetten hazfedilmiş olmasıdır. Buna göre 413 numaralı hadisin senedi Hz. Peygamber (sav) > Muhammed Bâkır > Ebu'l-Cârûd > Muhammed b. Bekr > Muhammed b. Mansûr şeklinde sevk edilmiştir.⁵⁴² Oysa eserin 1981 baskısında ilgili hadisin senedinde

⁵³⁹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 175.

⁵⁴⁰ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 103.

⁵⁴¹ Ahmed b. İsa, *Kitâbu'l-'Ulûm*, I, s. 48.

⁵⁴² Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 286.

Muhammed b. Bekr'den aktarım yapan Ahmed b. İsa'dır.⁵⁴³ Burada onun senetten düşürülmüş olması bir hatadır. Öyle ki eserin diğer bölümlerinde yer alan rivayetlerde böyle bir sened zincirine rastlanmaması da bu durumun bir hata olduğunu desteklemektedir. Buna göre hadis şu şekilde olmalıdır:

وبه قال: حدثنا محمّد بن منصور، قال: حدّثني أحمد بن عيسى، عن محمد بن بكر، عن أبي الجارود، قال: سمعت أبا جعفر -عليه السلام- يقول: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم -يلعن رجالاً في القنوت بسميهم

2.2.9. Kütüb-i Sitte İmamlarıyla İlişkisi

Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) Kütüb-i Sitte imâmlarıyla doğrudan bir ilişki içersinde olduğu veya onlarla irtibat kurduğuna dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kütüb-i Sitte musannifleri ile çağdaş olmasına rağmen Ahmed b. İsa'nın içinde bulunduğu siyasî ve sosyal şartlar böyle bir münasebete izin vermemiştir. Kendisi hakkında bilgi ihtiva eden az sayıda kaynak arasında Ahmed b. İsa'nın, muasırı olduğu ve Sünnî hadis edebiyatında özel bir konuma sahip olan Kütüb-i Sitte'nin musannifleri ile doğrudan ya da dolaylı herhangi bir ilişkisinden söz edilmemiştir.

İlmî alışverişi mümkün kılacak herhangi bir veri bulunmamasına rağmen ricâl bilgisi derleyen bazı Zeydî kaynak eserlerinde Buhârî (ö. 256/870), geleneğin önde gelen birtakım isimleri ile ilişkilendirilmiştir.⁵⁴⁴ Burada özellikle Buhârî'nin (ö. 256/870) Muhammed b. Mansûr (ö. 290/903) ile 25 yıl boyunca yakın ilişki içinde olduğunu bildiren aktarım dikkat çekicidir.⁵⁴⁵ Öte yandan Emâlî'nin mukaddime bölümünde, Ahmed b. İsa'nın biyografisine tahsis edilen kısımda yer alan bilgiler de bu kapsamda değerlendirilebilir. Zira eserin mukaddimesinde, kendisinin ilmî vüs'atine atıfta bulunmak üzere Ahmed b. İsa'nın "Ehl-i Beyt'in Buhârî'si" olduğu dile getirilmektedir.

Erken dönem kaynaklarında izini sürdüğümüz halde kaydına rastlayamadığımız bu söylemin muhakkikin indî yorumundan ibaret olması bir yana, mukayese unsuru olarak da Buhârî'nin tercih edilmesi oldukça önemlidir. Buhârî'nin, Sünnî camia tarafından öncelenen ilmî bir otoritesinin olduğu ortadadır.

⁵⁴³ Ahmed b. İsa, *Kitâbu'l-'Ulûm*, I, s. 136.

⁵⁴⁴ İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr ve Mecmau'l-Buhûr*, IV, ss. 372-374; Mueyyed Billâh, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-Kübrâ*, I, s. 16, Murâdî, *Kitâbu'z-Zikr*, Mukaddime, s. 7.

⁵⁴⁵ bkz. İbn Ebi'r-Ricâl, *Matlau'l-Budûr ve Mecmau'l-Buhûr*, IV, s. 372.

Aynı zamanda Ahmed b. İsâ ile Buhârî'nin çağdaş olmaları, kısmen ortak yerleşim birimlerinde bulunmaları ve her ikisinin de mensubu oldukları ilmî geleneğin hadis-fıkıh anlayışını yansıtan önemli bir eser ortaya koymuş olmaları, aralarındaki münasebet olasılığını güçlü kılan unsurlardır.

Ancak kendisine has literatürü ve prensipleri ile özgün bir kimliğe sahip olan Zeydiyye'nin, III/IX. asra ait bir muhaddisini takdim ederken onun gelenek nezdinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu belirtmek yerine neden farklı bir mezhebin muteber musanniflerinden birine nispetle tanıtıldığı incelenmelidir. Öyle ki Ahmed b. İsâ için kullanılan "Ehl-i Beyt'in Buhârî'si" gibi nitelermeler,⁵⁴⁶ mezhep nezdindeki önemli karakterlerin, farklı ilmî ve kültürel çevrelerin yerleşik kabulleri üzerinden tanımlanması anlamına gelmektedir. Böyle bir yöntemle söz konusu şahısların ilmî vukufiyetlerini ortaya koyma ve muhatap kitleye onaylatma kaygısı, özgün bir mezhebin teâmülleri ile örtüşmemektedir. Bu bakımdan, mezhep içi önemli isimleri, farklı grup ve oluşumlara referansla tanıtan bu yaklaşımın söylem düzeyinde kaldığını ve Zeydî geleneğin hakim bakış açısını yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda biz, Ahmed b. İsâ'yı, Buhârî'nin ilmî otoritesine atıfta bulunarak yüceltme anlayışının, geleneğe ait bir anlayış olmaktan çok Emâlî mukaddimesini kaleme alan el-Mueyyed'in şahsî yorumu olarak kabul etmenin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz.

---

⁵⁴⁶ Ahmed b. İsâ, *Emâlî*, Mukaddime, I, s. 11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMÂLÎ'NİN TASNÎF METODU

3.1. EMÂLÎ'NİN TASNÎF METODU

Emâlî'nin tasnîf metoduna geçmeden önce eserin tasnîfini etkileyen âmillere üzerinde durulacaktır. Ahmed b. İsmâ'nın eserin tertip ve tasnîfindeki rolü, Emâlî'nin bölüm ve bâb başlıklarının seçimi, tertîbi, mevcut hadislerin bölüm ve bâb başlıkları ile uyumu incelenecektir. Ayrıca eserde yer alan rivâyetler, III./IX. asır Sünnî hadis edebiyatının önde gelen örnekleri ile tahâret bölümü özelinde mukayese edilecektir.

3.1.1. Emâlî'nin Tasnîf Sistemini Etkileyen Âmiller

Hadis tarihinde III./IX. asır, tasnîf faaliyetinin yoğun yaşandığı bir döneme tekabül eder. Aynı zamanda bu dönemde, İslâm kültür ve medeniyeti ilmî, fikrî, sosyal ve siyâsî vb. birçok sahada önemli değişim ve dönüşüm hareketine şahitlik etmiştir. Ortaya çıkan ilmî ve fikrî oluşumlar, siyasal iktidarın tahkim ettiği politik koşullar, İslam coğrafyasının genişlemesi, itikâdî ve amelî alanlarda temâyüz eden çeşitli fırka ve mezhepler, yabancı kültürlerle etkileşim, halku'l-Kur'ân ve mihne gibi tartışmalı söylemler, devlet ile 'ulemâ arasındaki münasebet ve hadîs, kelâm, fıkıh, tefsîr vb. ilimlerin teşekkülü gibi süreç içerisinde gelişen pek çok olgu üçüncü hicret asrını ciddî oranda etkilemiş durumdadır.

Söz konusu hadiseler, sâir ilim dallarıyla birlikte hadîs ilminin gelişim seyrini de yakından etkilemiş ve bu durum da tabîî olarak telif edilen materyallere yansımıştır. Bu bağlamda hadîs kültür tarihi içerisinde yer alan şahıs ve eserleri, ait olduğu zaman dilimi ve coğrafyanın şartlarına göre değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle süreç içerisinde ortaya çıkan hadis edebiyatı ürünleri de kendi döneminin siyâsî, fikrî, sosyal, ekonomik ve kültürel şartları içerisinde mütalaa edilmelidir. Şimdi Emâlî adlı eserin tasnîf düzenine etki eden faktörler kısaca ele alınacaktır.

3.1.1.1. Fikhî Konuları Hadislerle Ortaya Koyma Düşüncesi

Tasnîf sistemini incelemeye çalıştığımız Emâlî adlı eser, şekil ve muhteva açısından sünen türü bir özellik arz etmektedir. Diğer taraftan Ahmed b. İsmâ'nın (ö. 247/861) yaşadığı zaman dilimi, hadis tasnîf hareketinin en olgun dönemine denk

düşmektedir. Dolayısıyla hicrî II. asrın başlarında görülmeye başlayan sünen tarzı eser düzeni, III./IX. asrın ortalarına doğru gelindiğinde kendine has kuralları olan yerleşik bir tasnîf hareketine dönüşmüştür. Gerek şekli gerekse içeriği bakımından konu merkezli hadis edebiyatı ürünleri içerisinde yer alan sünenler, kendine özgü tertip usûlüyle temayüz etmiştir.

Emâlî adlı eserin ortaya çıktığı evre, tasnîf faaliyetleri içerisinde sünen türünün oldukça ma'rûf ve meşhûr olduğu bir zaman dilimine tekabül etmektedir. Buradan hareketle, sünen edebiyatının tasnîf sistemini etkileyen sâiklerin Ahmed b. İsâ'nın Emâlî adlı eserinin sistemi, tertip ve tasnîf düzeni üzerinde de etkili olduğu söylenebilir.

Sünen literatürünün tasnîf düzenine etki eden faktörlerin başında ise, fıkha dair konuların rivayetlerle ortaya konulması düşüncesi gelmektedir. Zira bu eserlerde musannifler, ahkâm ile alakalı rivayetleri muhtelif konu başlıkları altında bir araya getirmeyi hedeflemişlerdir. Bu nedenle sünen adı verilen hadis eserleri, hadîs fikhinin kaynağı durumundadırlar.⁵⁴⁷

İstisnâları olmakla birlikte sünen türünün omurgası, ağırlıklı olarak hukûkî konulardan müteşekkil olup itikâda dair hadisler bu türün kapsama alanı içinde yer almazlar.⁵⁴⁸ Bu bakımdan sünenler, fikhî konular esas alınarak rivayet malzemesinin sınıflandırılmasına elverişli bir tasnîf yöntemi olduğundan sıklıkla tercih edilmiştir.

Özetle hicrî II. asırda ortaya çıkan ve III. asrın ortalarında yaygınlaşan sünen türü eserler, fıkıh ilminin altyapı ve sistemini kullanarak hadisleri bâblar halinde tasnîf etmiştir. Böylece fikhî konuları hadislerle ortaya koyan eserler vucut bulmuştur. III./IX. yüzyılın ilk yarısına ait bir metin olarak ortaya çıkan Emâlî'nin de tıpkı sünenlerdeki gibi hadislerin fıkıh konularına göre tasnîf edildiği bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

⁵⁴⁷ Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, s. 199.

⁵⁴⁸ Buna mukabil Ebû Dâvûd'a (ö. 275/889) ait Sünen'in 34. kitabının başlığı "Kitâbu's-Sünne" şeklindedir. Bu başlık altında, sünenlerin tasnîf metodu ile örtüşmeyen bazı meselelerin yer aldığı görülmektedir. Otuz iki bâbtan oluşan başlık, ümmetin yetmiş üç fırkaya dağılacığını bildiren rivayetler başlayıp cedel ve te'vile başvurmaya, hevâya yönelmeyi ve Kur'an hakkında münâkaşa etmeyi nehyeden rivayetlerle devam eder. Sahâbenin fazîleti, sünnete sarılmanın lüzûmu, müşriklerin çocuklarının ahiretteki durumu, şefaât, hilâfet, kabir azabı, ba's, sûr, mizân, rü'yetullâh, havz, kader, cennet-cehennem gibi itikâdî konular ile Cehmiyye, Hâriciye ve Mürchie gibi fırkaların iddialarını reddeden rivayetlerle sona erer. Ayrıntı için bkz. İlyas Çelebi, "Kitâbu's-Sünne", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2002, C. XXVI, s. 116.

3.1.1.2. Şîî ve Sünnî Kesim Arasında Uzlaşî Düşüncesi

Eserin tasnîf sistemine tesir eden umûmî sâiklerin yanı sıra özelde, Şîî ve Sünnî câmia arasındaki ihtilafın ortadan kaldırılmasına katkı sağlama düşüncesinin de Emâlî'nin tertîbini etkileyen önemli bir faktör olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum eserin tasnîfî, muhtevası ve teknik özellikleri üzerinde önemli bir değişiklik meydana getirmiştir. Emâlî, Zeydî geleneğin diğer meşhur eserleri ile mukayese edildiğinde,⁵⁴⁹ Sünnî kesimin değer atfettiği pek çok fakîh ve muhaddisin rivâyet ve görüşlerini ihtiva etmesi bakımından tebârüz etmektedir.

Özellikle Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin (ö. 290/903) ilave ve tasarrufları ile birlikte eser, gerek şekil gerek içerik bakımından yeni bir görünüm kazanmıştır. Bu durumda eserin câmii Murâdî'nin katkı ve tasarruflarından önce Emâlî'nin nasıl bir görünüme sahip olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Yani eser, Murâdî'nin müdahalelerinden önce Sünnî kesimin görüş ve râvîlerini ihtiva etmemekte miydi? Bu durumu izah etmeye ilişkin şuan elimizdeki en net argüman, eserin müellifi Ahmed b. İsâ (ö. 247/861) ile eserin câmii Muhammed b. Mansûr'un (ö. 290/903) Zeydî gelenek içerisinde birbirlerinden farklı anlayış ve fraksiyonlar içerisinde yer almalarıdır.

Ahmed b. İsâ'nın Ehl-i Beyt tarîk ve râvîlerini merkeze alan, bu silsile dışındaki kültürel havza ile münasebet ve etkileşime mesafeli duran yaklaşımı, Zeydî gelenek içerisinde benimsediği Cârûdî anlayışın önemli bir yansımasından ileri gelmektedir. Burada onun, içinde bulunduğu siyâsî ve sosyal şartların tazyîki sebebiyle, Ehl-i Beyt ilim ve kültür geleneği haricindeki ilmî ortamlardan uzak kaldığı ileri sürülebilir. Bu durumu göz ardı etmemekle beraber, o dönem içerisinde çok sayıda ulemânın siyâsî idare ile iyi ilişkiler içerisinde olmadığı bilinmektedir. Öyle ki Abbasî yönetimi, yer yer ulemânın yanında yer almış, zaman zaman da benimsediği politikalarla ilim ehlini karşısına almıştır.

Kaldı ki siyâsî yönetim ile ulema arasındaki münasebet, tarihin her döneminde olumsuz bir fotoğraf vermiştir. Şîî-Zeydî geleneğin tarihî vesîkalarının ana teması, mevcut otoritenin baskı ve şiddet politikasının kendilerine hayat hakkı

⁵⁴⁹ Emâlî'nin geleneğin diğer meşhur eserleri el-Mecmû' ve el-Ahkâm ile mukayesesini için çalışmanın ikinci bölümünde yer alan "Eserin Önemi" başlığına bakılabilir.

tanımadığı yönündedir. Bu durum Zeydî geleneğin birçok eserine yansımış durumdadır.⁵⁵⁰

Bu bakımdan Ahmed b. İsa'nın salt Abbasî idaresinin kendisi aleyhinde takip ettiği politika sebebiyle eserini baştan sona Ehl-i Beyt tarîk ve râvîlerinden gelen hadis ve görüşlerle tahkim ettiğini söylemek isabetli görünmemektedir. Aleyhteki mezkur sosyal ve siyâsî koşulları da ihmal etmemek gerektiğini; ancak eserin Murâdî'den önceki hali üzerinde Ahmed b. İsa'nın benimsediği Cârûdî görüşlerin önemli ölçüde etkisinin olduğunu ifade edebiliriz.

Buna mukabil Zeydî oluşum içerisinde Muhammed b. Mansûr'un takip ettiği Betrî çizgi, Ehl-i Beyt imâm ve râvî grubunu önemsemekle birlikte bu gelenek haricinde kalan kesimlerle olan fikrî münasebetlerde daha esnek bir bakış açısını temsil etmektedir. Cârûdî anlayışın aksine Murâdî'nin benimsediği bu müsamahakar yaklaşım, derlediği eserin muhtevasına da yansımıştır.

Öyle ki Murâdî, hocası Ahmed b. İsa'nın aksine lehinde gelişen siyâsî ve ilmî ortamı değerlendirmiş ve içerisinde yetiştiği Irak kültürel havzasının ilmî mirasını tevarüs etmiştir. Böylece Murâdî'nin ilmî alt yapısı sadece Ehl-i Beyt silsilesinden gelen ilmî mirasla sınırlı kalmamıştır. Onun sadece Ahmed b. İsa ile değil Kâsım b. er-Ressî, Hasan b. Yahyâ ve Abdullah b. Mûsâ gibi Zeydî geleneğin öncü isimleri ile mülâkî olma fırsatı bulmuştur. Tabiatıyla onun fikrî sahadaki bu münasebetleri, derlediği eserin muhtevasına da yansımış bulunmaktadır.

Murâdî, Ehl-i Beyt silsilesi dışındaki kanallardan elde ettiği hadis ve görüşleri esere ilave etmek ve kitâb başlıklarına birtakım yeni alt başlıklar eklemek suretiyle Emâlî'ye ilk tertibinden farklı bir görünüm kazandırmıştır. Murâdî'nin tasarrufları ile birlikte eser yeni bir hüviyet kazanmıştır. Bu durum, eserin tasnîf sistemini etkileyen âmiller arasında Şîî ve Sünnî kesimin farklı sened yapılarıyla lafız bakımından olmasa da mana bakımından ortak bir hadis kültürüne sahip olduğuna işaret etmektedir. Zeydî geleneğe ait muteber ve mevsuk ilk hadis eserinin her iki kesimin de rivâyet ve görüşlerini yansıtan bir muhtevaya sahip oluşu, onu aynı zaman diliminde tasnîf edilen diğer eserlerden farklı kılmaktadır.

---

⁵⁵⁰ Söz konusu algının İsa b. Zeyd (ö. 169/785-6) özelinde müşahhas bir örneği için bkz. Najam Haider "The Contested Life of 'Īsā b. Zayd: Notes on the Construction of Zaydī Historical Narratives." *Journal of Near Eastern Studies*, S. 72, 2013, ss. 169-178.

3.1.2. Emâlî'deki Başlıkların Seçimi ve Tertibi

Fıkıh ilminin bir ilim dalı olarak teşekkül etmesinin hadîslerin tasnîfine önemli bir etkisi olmuştur. Söz konusu tesir, hadîs musannefânın içeriğine yansıdığı gibi tasnîf metodunun oluşum ve gelişimine de yansımıştır. Bu bakımdan müesses fikhın, tasnîf hareketine yön vermesi bakımından hadîs ilmini etkilediğini söyleyebiliriz. Ancak bu etkileşim tek yönlü değildir. Zira bir yandan hadîs malzemesi, fıkıh ilminin yerleşmesine katkı sağlarken diğer taraftan fıkıh da konu ve metot altyapısı ile hadîsin gelişiminin önünü açmıştır. Böylece tasnîf faaliyetinin ilk ürünleri, fıkıh ilminin geliştirdiği bu zemin üzerinde ortaya çıkmıştır.

Öyle ki sünen, muvatta', musannef ismiyle tasnîf edilen ilk hadîs eserlerinde, genellikle fikhî konular işlenmiştir. Bu durum, hadîs malzemesinin tasnîfinde takip edilen yöntemin fıkıh ilminin metodolojisi üzerine bina edildiğini göstermektedir. Teorik olarak izah edilen durumun pratik ve müşahhas bir tezahürü olması bakımından Muvatta' örnek verilebilir. Suyûtî (ö. 911/1505), hadîs malzemesinin ilk musanniflerinden İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) eserindeki tertibi ile Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) izlediğini ifade etmektedir.⁵⁵¹

Bu bağlamda, Ebû Hanîfe'nin geliştirdiği fıkıh temalı tebvîb sisteminin, kendisinden sonra hadîs tasnîfiyle meşgul olan muhaddislerce istimal edildiği söylenebilir. Bunun yanısıra İbn Cüreyc (ö. 150/767) Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) ve Abdullâh b. el-Mübârek (ö. 181/797) gibi ilk musanniflerin de eserlerinde Ebû Hanîfe'nin tasnîf metodunu takip ettikleri belirtilmektedir.⁵⁵²

Burada hadis tasnîf edebiyatı ilk mahsüllerinin, fıkıh ilminin geliştirdiği şekil ve metot üzerinde yükseldiğini, tasnîf usûlü ve gündeme aldığı konular bakımından da fıkıh kitapları ile benzerlik taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla Emâlî adlı eserin de şekil ve içerik itibarıyla fıkıh temalı bir eser olduğunu ve buna bağlı olarak tertip ve iç düzenine konu olan teknik özelliklerinin de sünen geleneğinin tasnîf tarzı ile örtüştüğünü söylemek mümkündür. Bu kısa girişten sonra şimdi eseri daha yakından tanımaya geçebiliriz.

⁵⁵¹ Suyûtî, Celâlüddîn Abdîrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Tebyidu's-Sahîfe bimenâkabi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. Mahmûd Muhammed Nasâr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990, s. 119.

⁵⁵² Söz konusu örnekler ve fıkıh ilminin teşekkülünün hadis ilminin yerleşmesine olan etkisi için bkz. Özpmar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, ss. 84-93.

3.1.2.1. Bölüm Başlıkları

Konu merkezli hadis musannefâtının ana bölümleri genellikle “kitâb” şeklinde anılan çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Bazı eserlerde ise ana bölümlere işaret etmek üzere “ebvâb” kavramı tercih edilmiştir. Söz gelimi temizlik hakkında hüküm ihtiva eden hadislerin yer aldığı konu başlıkları, kitâbu’t-tahâre veya ebvâbu’t-tahâre, namaza ilişkin olan bâb başlıkları kitâbu’s-salât yada ebvâbu’s-salât şeklinde ana bölümlere ayrılmıştır. Aşağıdaki tabloda Emâlî adlı eserin 1981 ve 1990 baskılarına ait bölüm başlıkları verilmiştir:

Emâlî, Ahmed b. İsa		
No	1990 - Kitâbu Ra’bi’s-Sad’	1981- Kitâbu’l-Ulûm
1	Ebvâbu’l-Vudû’	Kitâbu’t-Tahâre
2	Ebvâbu’l-Hayz	Ebvâbu’l-Hayz
3	Ebvâbu’l-Ezân	el-Ezân ve Fadluhû
4	Ebvâbu’s-Salât	Evkâtü’s-Salât
5	Kitâbu’z-Zekât	Kitâbu’z-Zekât
6	Kitâbu’s-Sıyâm	Kitâbu’l-Hac
7	Ebvâbu’l-Hac	Kitâbu’l-Cenâiz
8	Kitâbu’l-Cenâiz	Kitâbu’n-Nikâh
9	Kitâbu’n-Nikâh	Kitâbu’t-Talâk
10	Kitâbu’t-Talâk	Kitâbu’l-Büyû’
11	Kitâbu’l-Büyû’	Kitâbu’l-Hudûd
12	Kitâbu’l-Hudûd	Ebvâbu’d-Diyât
13	Ebvâbu’d-Diyât	Kitâbu’l-Ahkâm
14	Kitâbu Tahrîmi’l-Müskir	Kitâbu Tahrîmi’l-Müskirât
15	Kitâbu’s-Sayd	Kitâbu’s-Sayd
16		Mâ Zükira fi’l-Kader
17		Fadlu Ehl-i Beyt
18		Kitâbu’z-Zühd ve’l-Edeb

Tablodan da anlaşılacağı gibi Emâlî’de ana başlıkları temsil etmek üzere ağırlıklı olarak “kitâb” kavramı kullanılmıştır. Bununla birlikte eserin bazı ana başlıkları “ebvâb” şeklinde, bazıları ise hem kitâb hem ebvâb şeklinde adlandırılmıştır. Örneğin dört bâbtan oluşan *Kitâbu’n-Nikâh* başlığından sonra iki bâbtan oluşan *Ebvâbu’n-Nikâh* başlığı yer almaktadır.⁵⁵³ Benzer şekilde bir bâbtan oluşan *Ebvâbu’d-Diyât*’tan sonra beş bâbtan oluşan *Ebvâb min Diyât* başlığı yer

⁵⁵³ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 859, 907.

almış ve onu da yine beş bâbtan oluşan *Mesâil min Diyât* başlığı takip etmiştir.⁵⁵⁴ Burada olduğu gibi ‘ebvâb’ şeklindeki başlıkların, eserin bazı kısımlarında kitâb başlıkları ile bâb başlıkları arasında bir sınıflandırma amacı taşıdığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda Emâlî’deki ebvâb’ların, ana başlığı temsil etmediği yerlerde kitab ve bâb hiyerarşisi içerisinde bir nevî ara başlık şeklinde düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Ayrıca eserin farklı tarihli baskılarında, bölüm sayısı ve sıralaması bakımından küçük bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Buna göre eserin ilk baskısında hac konusu kitâbu’l-hac başlığı ile temsil edilirken ikinci baskısında aynı konu ebvâbu’l-hac şeklinde sunulmuştur. Benzer şekilde ilk baskıda oruç bahsine yer verilmezken, ezân ve namaza dair başlıklarda da kitâb veya ebvâb gibi herhangi bir ıstılahın kullanılmaması dikkat çekmektedir.

Öte yandan 1981 baskısında sünen geleneğine uyularak ilk başlık kitâbu’t-tahâre olarak belirlenmiş, 1990 baskısında ise bu başlık ebvâbu’l-vudû’ şeklinde verilmiştir. Ancak hemen belirtelim ki, işaret edilen bu farklılıklar ve başlık sıralamalarındaki küçük çaplı değişiklikler, eserin şekil ve muhtevasına tesir eden yapısal farklılıklar değildir.

Mezkûr baskılar arasındaki en önemli farklılık, tabloda da görüleceği gibi, eserin 1981 baskısında yer alan ve dönemin kelâmî tartışmalarını yansıtan bölüm başlıklarıdır. Eserde ما ذكر في القدر bölümü altında istitâat, ef’âlü’l-‘ibâd, kendisine acı ve elem terettüp eden çocukların durumu, Mürcie mezhebi hakkında görüşler, Ahmed b. İsa’nın bazı meseleleri tefsîri, Kur’an’dan muhtelif cevaplar gibi birbirinden bağımsız bâb başlıkları yer almaktadır. Yine فضل أهل بيت النبي bölümü altında, Kâsım er-Ressî’nin bazı meseleleri tefsîri, Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Hüseyin’in kabirlerini ziyaret etmenin fazileti hakkında bâb başlıkları bulunmaktadır.

Kitâbu’z-Zühd ve’l-Edeb bölümü ise Hz. Ali’nin vasiyetlerine dair konu başlığı ile başlamakta, Kur’an okumanın fazileti, ana-babaya iyilik, komşu ve mü’minin hakkı, sila-i rahim, istihâre, tevekkül, güzel ahlak, sabır, cömertlik, tevazu, zühd, dua, emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ‘ani’l-münker, kibir, sadakanın fazileti, vucuda dövme yaptırma, hediyeleşme, setr-i avret vb. gibi aralarında yakın irtibat

⁵⁵⁴ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, III, s. 1455, 1458, 1479.

bulunmayan bir dizi bâb başlığı ile devam etmekte ve Hz. Peygamber'in (sav) rüyası başlığı ile sona ermektedir.⁵⁵⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, kader Ehl-i Beyt mensuplarının fazileti ve zühd bölüm başlıkları eserin 1990 baskısına yansımamıştır. Diğer bir ifadeyle *Kitâbu Ra'bi's-Sad'* adlı eser, tasnif edildiği dönemin siyâsî ve kelâmî tartışmalarından arındırılmıştır.

Biz, eser üzerinde yapısal değişikliklere neden olan bu tür tasarrufların muhakkikler ile ilgili olabileceğini düşünüyoruz. Bizi bu kanaate sevk eden iki önemli argüman bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Kitâbu Ra'bi's-Sad'* adlı eserin muhakkik ve şârihi Ali b. İsmâ'îl el-Müeyyed'in (ö. 1390/1970) mezhepler arasındaki ihtilâfin ilmî noktada giderilebilmesi amacıyla kurulan *Dâru't-Takrîb beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*⁵⁵⁶ cemiyeti üyesi olmasıdır. İkincisi de 1981 baskılı *Kitâbu'l-Ulûm* adlı eserin nâşiri Yusuf b. Muhammed el-Müeyyed'in ağırlıklı olarak kelâmî tartışmalar ile Ehl-i Beyt'in faziletini içeren bölüm başlıklarının eserin asıl nüshasında bulunmadığına dair beyanattır.⁵⁵⁷

3.1.2.2. Bâb Başlıkları

Hadis musanniflerinin konu bütünlüğü esasına göre seçip bir araya getirdikleri rivayetlerden oluşan kümeyi temsil eden bâb başlıkları, tasnif yönteminin önemli bir parçasıdır. Konu başlığı şeklinde de ifade edilebilecek olan bu bâblar, ihtiva ettikleri rivayetlerin muhtevası hakkında ipucu taşımaktadır.⁵⁵⁸ Çünkü her musannif, tasnifini gerçekleştirdiği hadislerden elde ettiği görüş, delil yada hükümleri, hulasaten ilgili konu başlığına yansıtmış bulunmaktadır. Bu bağlamda bâb başlıkları, altında sıralanan hadislerin musannifler tarafından yorumlanıp değerlendirilmesine bağlı olarak oluşturulan başlıklardır. Bu da bâb başlığının, hadislerin muhtevasına ilişkin önemli bir gösterge ve bir tür tespit aracı fonksiyonuna sahip olduğunu göstermektedir.

⁵⁵⁵ Ahmed b. İsa, *Kitâbu'l-'Ulûm*, IV, ss. 384-386.

⁵⁵⁶ İslâmî mezhepler arasındaki ihtilafların giderilerek "ümme" ortak paydası etrafında sosyal, kültürel, ekonomik vb. alanlarda ortak hareket etme amacına dönük söz konusu cemiyet, farklı mezhep ve akımları temsil eden çok sayıda ulemânın bir araya gelerek 1947'de Kahire'de başlatılan bir yapılanmadır. Şia'nın Zeydiyye kolunu temsilen Yemen'den Ali b. İsmâ'îl el-Müeyyed katılmıştır.

⁵⁵⁷ Söz konusu açıklama kader başlığı altında yapılmış, ancak bu bilgi notu eserin 1981'deki matbû nüshasında yer almamaktadır. Söz konusu ifadeler, şahsi imkanlarla elde ettiğimiz el-Mektebetu's-Şâmîle versiyonunda yer almaktadır. Ayrıntı için bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 375. (ŞM)

⁵⁵⁸ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 325.

3.1.2.2.1. Bâb Başlıklarının Sayısı

Sünen tertibatında düzenlenen Emâlî adlı eser, bölüm başlıkları kitâb veya ebvâb unvanıyla anılan 15 kısma ayrılmıştır. Bu taksîmât içerisinde eser, 467 konu başlığına bölünmüştür. En çok bâb başlığının bulunduğu bölüm 138 bâb ile ebvâbu's-Salât iken, en az bâb başlığı ihtiva eden bölümler 3'er bâb başlığı ile kitabu tahrîmi'l-müskir ve kitabu's-sayd bölümleridir. Eserin farklı tarihlerde gerçekleştirilmiş baskılarına ait bâb başlığı dağılımı şu şekildedir:

Kitâbu Ra'bi's-Sad' 1990	Bâb Sayısı	Kitâbu'l-Ulûm 1981	Bâb Sayısı
Ebvâbu'l-Vudû'	61	Kitâbu't-Tahâre	26
Ebvâbu'l-Hayz	10	Ebvâbu'l-Hayz	10
Ebvâbu'l-Ezân	10	el-Ezân ve Fadluhû	9
Ebvâbu's-Salât	139	Evkâtü's-Salât	105
Kitâbu'z-Zekât	33	Kitâbu'z-Zekât	16
Kitâbu's-Sıyâm	23	Kitâbu'l-Hac	50
Ebvâbu'l-Hac	51	Kitâbu'l-Cenâiz	37
Kitâbu'l-Cenâiz	37	Kitâbu'n-Nikâh	8
Kitâbu'n-Nikâh	7	Kitâbu't-Talâk	50
Kitâbu't-Talâk	52	Kitâbu'l-Büyû'	13
Kitâbu'l-Büyû'	13	Kitâbu'l-Hudûd	13
Kitâbu'l-Hudûd	13	Ebvâbu'd-Diyât	11
Ebvâbu'd-Diyât	13	Kitâbu'l-Ahkâm	2
Kitâbu Tahrîmi'l-Müskir	3	Kitâbu Tahrîmi'l-Müskirât	3
Kitâbu's-Sayd	3	Kitâbu's-Sayd	3
		Mâ Zükira fi'l-Kader	6
		Fadlu Ehl-i Beyt	3
		Kitâbu'z-Zühûd ve'l-Edeb	39
Toplam:	468	Toplam:	404

3.1.2.2.2. Bâblarla İlgili Özellikler

Emâlî'nin bâb başlıkları tetkik edildiğinde, ilgili kitâb başlığının ayrıntılarını düzenleyen sistemli bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Bu durum, bâb başlıklarının, ait olduğu bölümlerin sınırlarını yansıtacak bir biçimde sıralandığını göstermektedir. İstisnaları bulunmakla beraber, bâb başlıklarının seçiminin ve ilgili kitâb veya ebvâb başlığı altında tertibinin titizlikle yapıldığı anlaşılmaktadır.

Örneğin ebvâbu's-salât bölümü içerisine yerleştirilen bâb başlıklarının namaz ibadetine ilişkin tüm detayları ihtiva edecek şekilde bir iç tutarlılığa sahip olduğu görülmektedir.

Söz gelimi ebvâbu's-salât başlığı, doğrudan doğruya namazı ifsât eden durumlara yada sehiv secdesine ilişkin hükümleri düzenleyen bâblarla başlamamış; öncelikle namazın vakitleri, kuralları, başlangıcı, nasıl kılınacağı, huşû ve ta'dîl-i erkâna riâyet, rükû', secde, teşehhüd vb. gibi konu başlıklarından başlayıp ilgili ibadetin tüm yönlerine ışık tutacak bir sıralama takip edilerek devam etmiştir. Böylece hem bâb başlıkları arasındaki insicâm muhafaza edilmiş, hem de bölüm başlığı etraflı bir şekilde işlenmiştir. Bu itibarla eserin tahâret, salât, zekât vb. gibi ibâdâta taalluk eden meseleleri özelinde, bölüm başlıkları ile ilgili bâb başlıkları arasında, bir denge ve uyum gözetildiğini söyleyebiliriz.

Ne var ki Emâlî'nin bütün kısımları için bu uyumun geçerli olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Özellikle eserin mu'âmelât ve 'ukûbât kısmında birtakım iç tutarsızlıklar dikkat çekmektedir. Söz konusu tutarsızlığın temel nedenlerinden biri, bazı konu başlıklarının, içerdiği rivâyetlerin muhtevasını yansıtmamasıdır. Bu problemin kaynağı da hiç kuşkusuz, konu başlıkları altına yerleştirilen hadislerin tam olarak tasnîfinin gerçekleştirilmemiş olmasıdır. Bâb başlığı altına yerleştirilen rivâyetlerin muhteva birliğine sahip olmayışları, tasnîflerinin yeterince düzenli bir şekilde yapılmadığı anlamına gelmektedir. Ayrıca bu başlıkların birer bâb başlığı vasfını taşıyor olması da bölümün iç disiplini bozan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan ibâdât kısmındaki bölüm başlıkları bâblar halinde tasnîf edilirken, mu'âmelât ve 'ukûbât kategorisinde yer alan bazı bölüm başlıklarının tasnîfinde göze çarpan ve tebvîb sitematiğinin ötesinde keyfilik arz eden birtakım konu başlıkları, eserin insicâmına gölge düşüren yapısal bir problem oluşturmaktadır. Tabiatıyla bu durum, bazı bölüm başlıkları ile bâb başlıklarının birbirleriyle tutarsızlık arz etmelerine yol açmaktadır. Şimdi teorik olarak ortaya koymaya çalıştığımız söz konusu problemleri, *Kitâbu'l-Büyû'* bölümü özelinde somutlaştırmaya çalışalım. Bu durumu daha açık şekilde inceleyebilmek ve problemi doğru tahlil edebilmek için öncelikle *Kitâbu'l-Büyû'* bölümü tablo üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Ahmed b. İsa, Emâli, Kitâbu'l-Buyû'	
Bâb Başlığı	Hadis Sayısı
باب من قال الفقه ثم المتجر	6
باب من قال الذهب بالذهب والفضة بالفضة	1
باب نهى عن شرطين في بيع وعن سلف وبيع، وعن بيع الملاسمة و طرح الحصة	3
باب ما جاء في نهى عن أكل كل ذي ناب من السبع و مخلب من الطير، و عن لحوم الحمر الأهلية	1
باب من كره أن يُحتكر الطعام	5
باب ما جاء في السلم	5
باب من قال البيعان بالخيار ما لم يفترقا	3
باب من أجاز بيع المصاحف و شرائها	8
باب ما جاء عن النبي(ص) في من باع نخلاً قد لقح أن الثمرة للبائع إلا أن يشترط المبتاع، و ما جاء في الثمرة لا تباع حتى يبدو صلاحها، و ما جاء في بيع الغرر	8
أحاديث مختلطة في البيوع:	33
باب في المضاربة: من قال: الربح على ما اصطلاحا عليه والوضيعة على المال	3
باب الشفعة: من قال جار الدار أحق بالدار	18
أحاديث مختلطة في البيوع:	124
	218

Tablodan da görüldüğü üzere eserin kitâbu'l-buyû' bölümü, 13 bâb başlığı ve 218 hadisten oluşmaktadır. Burada ilk bakışta form olarak diğer bâb başlıklarına benzemeyen *أحاديث مختلطة في البيوع* şeklinde iki başlığın yer aldığı görülmektedir. Diğer bâbların aksine bu iki başlık, buyû' bölümüne dair herhangi bir konu başlığını temsil etmemektedir. Bölümü oluşturan diğer 11 bâb başlığı, bünyesindeki rivâyetlerin muhtevası hakkında bir gösterge sunarken mezkur iki başlık, içerdiği hadislerin konusuna dair bir muhteva özetine sahip değildir. Oysa bâb başlıkları, içindeki rivâyetlerin, hangi konu bütünlüğüne bianaen bir araya getirildiğine dair bir tespit aracıdır. Bu bağlamda, tabloda yer alan iki başlığın bölümün diğer bâb başlıkları ile şekil yönünden tutarsız olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan “*buyû' (konusu) hakkında karışık hadisler*” şeklinde müstakil başlıkların tercih edilmesi, mevcut konu başlıklarının içerdiği rivâyetlerden farklı muhtevaya sahip hadislerin bu başlıklar altında bir araya getirileceği anlamına gelmektedir. Yani bölüm içerisindeki diğer bâb başlıklarının kapsamı dışında kaldığı halde, konusu itibarıyla buyû' kısmına dahil olması gereken hadislerin toplanacağı başlıklar olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Ancak ortaya çıkan tablo bu izahla örtüşmemektedir. Çünkü *أحاديث مختلطة في البيوع* başlığı altında tasnif edilen rivâyetlerin bir kısmı, bölümün diğer bâb başlıkları altında bulunması gereken hadislerdir. Üstelik bunların içerisinde bölümle doğrudan ilgili olmayan rivâyetler de yer

almaktadır. Bu durum, kitâbu'l-buyû' kısmının tasnîfinin problemlili olduğuna işaret etmektedir. Buyû' bölümü ile doğrudan ilgisi olmayan bazı rivâyetlerin bu bölümde kendisine yer bulması, tasnîf sistematikliğini bozan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki konusu bakımından hayız, nikâh, talâk, diyât, sayd ve tahrîmü'l-müskir bölümleri içerisinde yer alması gerektiğini düşündüğümüz bir kısım rivâyet malzemesinin “buyû' (konusu) hakkında karışık hadisler” başlığı altına yerleştirilmiş olması, bizce kitâb-bâb-hadîs tasnîfinin insicamını ihlal etmektedir. Şimdi somut örnekler vererek problemi açıklamaya çalışalım.

Tespitlerimize göre, bâb özelliği taşımayan أحاديث مختلطة في البيوع isimli başlıklarda kitâbu'l-buyû' bölümü dışında yer alması gerektiği değerlendirilen rivayetler şunlardır:

- Hasar gören maldan ötürü zararın tazmîn edilmesi gerektiğini öngören rivayet⁵⁵⁹
- İçki üreten, temin eden, alan, satan, geliriyle geçinen vb. kimselere Allah'ın (cc) lanet ettiğini bildiren rivayet⁵⁶⁰
- Av köpeği dışında kedi ve köpeğin gelirinin yasakladığını bildiren rivayet⁵⁶¹
- Avcılık yapmayı yasaklayan rivayet⁵⁶²
- Rasulullah'ın (sav) yemin ve şahitliğe göre hüküm verdiğini bildiren rivayet⁵⁶³
- Helâllerin ve haramların açık olduğu, bu ikisi arasındaki şüpheli şeylerden uzak durulması gerektiğini bildiren rivayet⁵⁶⁴
- Eşek ile atın çiftleştirilmesinin Rasulullah (sav) tarafından yasaklandığını bildiren rivayet⁵⁶⁵
- Lakitanın bir yıl süreyle muhafaza edileceği, sahibi çıkmadığı takdirde bulunan sahiplenebileceğini bildiren rivayet⁵⁶⁶
- Efendisinden habersiz kaçan cariye'nin hür olduğunu söyleyerek başka bir kimseyle evlenmesi sonucu ortaya çıkan karışıklığı Hz. Ali'nin çözmesine ilişkin rivayet⁵⁶⁷
- Veled-i zinanın hür olduğunu bildiren rivayet⁵⁶⁸
- Kişinin hibe ettiği şeyden vazgeçmesinin câiz olmadığını bildiren rivayet⁵⁶⁹

⁵⁵⁹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1319. Rivâyet no: 2265

⁵⁶⁰ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1326. Rivâyet no: 2275

⁵⁶¹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1318. Rivâyet no: 2262

⁵⁶² Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1328. Rivâyet no: 2281

⁵⁶³ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1337. Rivâyet no: 2296, 2297.

⁵⁶⁴ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1339. Rivâyet no: 2299

⁵⁶⁵ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1349. Rivâyet no: 2324, 2325.

⁵⁶⁶ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1356. Rivâyet no: 2336

⁵⁶⁷ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1359. Rivâyet no: 2340

⁵⁶⁸ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1365. Rivâyet no: 2353, 2354

⁵⁶⁹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1367. Rivâyet no: 2358

Muhtevâsı bakımından sıralanan bu rivayetlerin kitâbu'l-buyû' bölümü ile yakın ilgisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ilgili başlık, içeriğinde yer alan rivâyetler ile konu bütünlüğü bakımından muvafakat göstermemektedir. Ayrıca konusu itibariyle Kitâbu'l-Buyû' bölümü içerisinde şüf'a, ihtikâr, murabaha vb. içerikli rivayetler, diğer konu başlıkları bünyesinde yer alması gerekirken tam olarak tasnîfe tabi tutulmaksızın *أحاديث مختلطة في البيوع* isimli başlık altında bir araya getirilmiştir.

- İbn Abbâs'ın (ö. 68/688) murâbaha usûlüyle satışı kerih gördüğüne dair rivayet⁵⁷⁰
- Temel yiyecek maddeleri üzerinde ihtikâr yapan kimsenin iflasa maruz kalacağını bildiren rivayet⁵⁷¹
- Gıda malzemelerini satın alıp piyasada fiyatı yükselene kadar stoklamayı nehyeden rivayet⁵⁷²

Aralarında konu bütünlüğü bulunmayan bu rivâyetlerin, birbirinden farklı bâblar altında tanzim edilmesi gerekirken oldukça genel bir başlık altında toplanmıştır. Bu durum, bölüm ile bâblar arasındaki iç tutarlılığa gölge düşürmektedir. Zira aşağıdaki rivâyetler için *أحاديث مختلطة في البيوع* başlığı çok genel çerçeveli bir bâb başlığı olmuştur. Buraya kadar verilen örneklerde bölüm içerisinde bazı hadislerin kendi içeriğine uygun bâblar altına yerleştirilmediği görülmektedir. Dahası bazı rivâyetlerin ise Kitâbu'l-Buyû' kısmı ile irtibatlı olmadıkları görülmektedir. Tüm bu göstergeler, eserin bazı bölümlerinin tasnîfinin sistematik bir şekilde düzenlenmediği yönünde bir veri sunmaktadır. Bu bağlamda Buyû' bölümü özelinde görüldüğü gibi, Emâlî'nin mu'âmelât ve 'ukûbat kısımlarının, ibâdât kategorisi kadar sistemli olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

3.1.2.2.3. Başlıkların Sünenlerle Mukayesesi

Eserde yer alan bölüm başlıkları incelendiğinde Emâlî'nin sünen türü eserlere benzer bir tasnîf sistemine sahip olduğu görülmektedir. Zira sünen unvanına sahip eserler, ibadât, muâmelât ve 'ukûbâta dair temel konuları düzenleyerek hadisleri fikhî bâblara göre tanzim etmektedirler. Konu başlıklarından da anlaşılacağı üzere sünen türü eserlerin amacı, hukûkî mevzulara ışık tutan ahkâm hadislerini

⁵⁷⁰ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1312. Rivâyet no: 2249, 2190

⁵⁷¹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1270. Rivâyet no: 2186

⁵⁷² Ahmed b. İsa, *Emâlî*, II, s. 1270. Rivâyet no: 2187

toplamaktır. Bu durum Emâlî adlı eser ile meşhûr sünen eserleri arasında bölüm başlıkları açısından mukayese edildiğinde daha net görülecektir.⁵⁷³

Zo	Ahmed b. İsa (ö. 247/861)	Dârimî (ö. 255/869)	Ebû Dâvud (ö. 275/888)	İbn Mâce (ö. 275/888)	Nesâî (ö. 303/915)	Dârekutnî (ö. 385/995)
1	Taharet	Taharet	Taharet	Taharet	Taharet	Taharet
2	Hayız	Salât	Salât	Salât	Miyâh	Hayız
3	Ezân	Zekât	Salâtü'l-İstiskâ	Ezân	Hayız	Salât
4	Salât	Sıyâm	Salâtü's-Sefer	Mesâcîd-Cemaat	Gusül-Teyemmüm	Cumu'a
5	Zekât	Menâsik	Tatavvü'	İkâme	Salât	Vitr
6	Sıyâm	Edâhi	Şehr-i Ramadân	Cenâiz	Mevâkît	'İdeyn
7	Hac	Sayd	Sücûd	Sıyâm	Ezân	İstiskâ
8	Cenâiz	Et'ime	Vitr	Zekât	Mesâcîd	Cenâiz
9	Nikâh	Eşribe	Zekât	Nikâh	Kible	Zekât
10	Talâk	Rü'yâ	Lukata	Talâk	İmâme	Zekâtü'l-Fitr
11	Buyû'	Nikâh	Menâsik	Keffârât	İftitâhu's-Salât	Sıyâm
12	Hudûd	Talâk	Nikâh	Ticârât	Tatbîk	Hac
13	Diyât	Hudûd	Talâk	Ahkâm	Sehv	Buyû'
14	Tahrîmü'l-Müskir	Nüzûr - Eymân	Savm	Hibât	Cumu'a	Hudûd-Diyât
15	Sayd	Diyât	Cihâd	Sadakât	Taksîrû's-Salât	Nikâh
16		Cihâd	Edâhi	Ruhûn	Küsûf	Talâk
17		Siyer	Vesâyâ	Şuf'a	İstiskâ	Ferâiz ve's-Siyer
18		Buyû'	Ferâiz	Lukata	Salâtü'l-Havf	Siyer
19		İsti'zân	Harâc-İmâre-Fey'	'İtk	Salâtü'l-'İdeyn	Mükâteb
20		Rekâik	Cenâiz	Hudûd	Kıyâmü'l-Leyl	Nevâdir
21		Ferâiz	Eymân-Nüzûr	Diyât	Cenâiz	Vesâyâ
22		Vesâyâ	Büyû'	Vesâyâ	Sıyâm	Vekâle
23		Fedâilü'l-Kur'ân	Akdiye	Ferâiz	Zekât	Haberü'l-Vâhid
24			İlim	Cihâd	Menâsik	Nüzûr
25			Et'ime	Menâsik	Cihâd	Red'a
26			Eşribe	Edâhi	Nikâh	İhbâs
27			Tıb	Zebâih	Talâk	Akdiye-Ahkâm
28			'İtk	Sayd	Hayl	Eşribe ve Ğayrihâ
29			Hurûf-Kırâat	Et'ime	İhbâs	Sebak beyne'l-Hayl
30			Hammâm	Eşribe	Vesâyâ	
31			Libâs	Tıb	Nuhl	
32			Teraccül	Libâs	Hibe	
33			Hatem	Âdâb	Rukba	
34			Fiten	Dua	'Umrâ	
35			Mehdî	Ta'bîru'r-Rü'yâ	Eymân-Nüzûr	
36			Melâhim	Fiten	'İşretü'n-Nisâ	
37			Hudûd	Zühd	Tahrîmü'd-Dem	
38			Diyât		Kasmu'l-Fey'	
39			Sünnet		Bey'at	

⁵⁷³ A. J. Wesinck (ö. 1939), *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*, E. J. Brill Press Leiden, 1927, Giriş, ss. 13-15.

40			Edeb		‘Akika	
41					Fera’ -‘Atıra	
42					Sayd-Zebâih	
43					Dahâyâ	
44					Buyû’	
45					Kasâme	
46					Kat‘u’s-Sârik	
47					İmân ve şerâihû	
48					Zinâ	
49					Âdâbu’l-Kudât	
50					İsti‘âze	
51					Eşribe	

Emâlî’de yer alan bölüm başlıklarının tamamı, diğer sünenlerde yer alan başlıklarla aynıdır. Söz konusu ana başlıkların büyük bir kısmının, sünen tasnifinde bulunan muhaddislerin ortak tercihi olduğu söylenebilir. Zira özellikle taharet, salât, sıyâm, zekât vb. gibi başlıklar, bu geleneğin başlangıcından itibaren hemen her musannif tarafından istimal edilmiş ve süreç içerisinde bu tür eserlerin tertibinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Emâlî’de de tercih edilen bu başlıklar, konu merkezli tasnif edebiyatı içerisinde ortak kabul görmüş başlıklardır.

Emâlî ihtiva ettiği on beş bölüm başlığı ile diğer sünen türü eserlere göre en az ana başlık ihtiva eden eserdir. Bölüm başlıklarının fazlalığı nedeniyle diğer eserlerin şekil bakımından Emâlî’den daha kapsamlı olduğu söylenebilir. Ancak bâb başlıkları ve ihtiva ettiği rivayet sayıları göz önüne alındığında bu yorumun sathî bir gözlemden ibaret olduğu görülecektir. Zira söz konusu sünenlerde bölüm başlığı olarak yer alan bazı konular, Emâlî’de bâb başlığı olarak düzenlenmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Nesâî’nin (ö. 303/915) ana başlık olarak eserinde yer verdiği gusül, teyemmüm, cumu‘a, evkâtü’s-salât, salâtü’l-havf, salâtü’l-‘ideyn, taksîrû’s-salât, iftitâhu’s-salât, sehv, kible, vesâyâ, menâsik, kat‘u’s-sârik, kasâme, zinâ başlıkları Emâlî’de bâb başlığı şeklinde düzenlenmiştir.⁵⁷⁴ Ebû Dâvud’un (ö. 275/888) eserinde yer alan sucûd, vitr, vesâyâ, şehr-i ramadân, menâsik adlı bölüm başlıkları da Emâlî’de bâb başlığı olarak tanzim edilmiştir.⁵⁷⁵ Benzer şekilde İbn Mâce’nin (ö. 275/888) Sünen’inde ana başlık olarak düzenlenen dua, sadakât, vesâyâ, menâsik, şuf‘a ve keffârât bölümleri de Emâlî adlı eserde muhtelif

⁵⁷⁴ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, ss. 95-107, 149-163, 349-360, 212-224, 400, 381, 361-380, 227-233, 320-324, 602, 857, 679, III, ss. 1400-1408, 1478, 1415-1437.

⁵⁷⁵ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 602, 857, 608- 614, 679.

bâb başlıkları şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷⁶ Öte yandan Dârimî'nin (ö. 255/869) vesâyâ ve menâsik, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) de 'ideyn, vitr, zekâtü'l-fitr ve cumu'a olarak belirlediği kitâb başlıkları, Emâlî'de bölüm başlığı yerine muhtelif bâb başlıkları halinde mütalaa edilmiştir.⁵⁷⁷ Bu durum, bâb başlıkları altında etüd edilen birçok farklı konu örüntüsü ile Emâlî'nin kapsam bakımından oldukça geniş bir yelpazeye sahip olduğunu göstermektedir.

3.1.2.2.4. Bâb Başlıklarının Bölümlerle Uyumu

Konu merkezli hadis eserlerinin yerleşik mantığı olan tebvîb, hadislerin muhtevalarına göre çeşitli bâblar altında bir araya getirilmesidir. Bu şekilde oluşturulan bâb başlıkları, kitâb adı verilen bölümler altında sıralanır. Böylece ilgili bölümün kapsamına giren tüm rivayetler, ifade ettikleri anlam bütünlüğüne göre muhtelif konu başlıkları altında toplanmış olur. Buradaki amaç, ana başlıkta yer alan konunun, tüm yönleri ile ele alınmasını sağlamaktır. Dolayısıyla bölüm başlıkları ile bu başlıklar altında sıralanan bâbların uyumu, eserin tasnîf düzeni ile yakından ilgilidir. Sünen tertibatında tasnîf edilen eserlerde, rivâyetlerin bâb başlıklarıyla, bâb başlıklarının ise ilgili kitâb başlıkları ile uyum içerisinde olması beklenmektedir. Bu bağlamda anlam bütünlüğü bakımından kitâb > bâb > rivâyet hiyerarşisinin birbirini destekleyecek biçimde yerleştirilmiş olması, bir konusu eserin sistematik bir tasnîfe ve iç tutarlılığa sahip olduğuna delalet eden en önemli göstergedir. Bu kısa girişten sonra Emâlî'deki konu başlıklarının ilgili bölümlerle münasebetini ele almaya çalışacağız.

Öncelikle eserin ibâdât konulu bölüm başlıklarının, mu'âmelât ve 'ukûbâta taalluk eden ana başlıklardan daha sistemli bir tasnifata sahip olduğunu söyleyebiliriz. Mu'âmelât ve 'ukûbâta dair bölüm başlıklarının tertîbinin diğer kısımlara nispeten sistemsiz oluşu, bu kısımların ilmî çevrede ibâdât ve münâkehât gibi temel meselelere göre gündemi daha az meşgul ettiği şeklinde yorumlanabilir. Sünen türü hadis eserlerinin bölüm başlıkları içerisinde ibâdât konularının öncelenmiş olması da bu kanaatimizi destekler niteliktedir. Nitekim kitâbu't-tahâre, kitâbu'l-ezân, kitâbu's-salât, kitâbu's-sıyâm, kitâbu'z-zekât gibi ibadet temalı kitâb başlıkları, sünen türü eserlerin bir çoğunda ilk başlıklar olarak karşımıza

⁵⁷⁶ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, ss. 599- 602, 602, 857, 679, II, s. 1295, III, s. 1518.

⁵⁷⁷ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 602, 857, 679, 381, 590-595, 349-360.

çıkılmaktadır.⁵⁷⁸ Dolayısıyla bu gibi temel başlıkların, dönemin ilmî geleneği tarafından öncelendiğini ve bu durumun da tabii olarak ilgili musannefâta yansıdığını söyleyebiliriz.

Daha önceki kısımlarda kitâbu'l-buyû' özelinde, kitâb - bâb - rivâyet dizilimi bakımından eserin iç tutarlılığını tespitte dönük bir inceleme örneği sunulmuştu.⁵⁷⁹ 13 konu başlığı ile 218 rivayetten oluşan kitâbu'l-buyû' bölümü üzerinde, bazı bâb başlıklarının ve bu başlıklar altındaki rivâyetlerin, kitâbu'l-buyû' bölümü sınırları içinde ele alınıp alınamayacağını tespit etmeye çalışmıştık. Bu amaçla, gerek bâbların ana bölüm ile gerekse hadislerin bâb başlıkları ile ilişkisine dair zikrettiğimiz misaller neticesinde, tercih edilen bazı bâb başlıkları ve rivâyetlerden ötürü, eserin Buyû' kısmının yeterince sistematik bir tasnife sahip olmadığı sonucuna varmıştık. Burada ise eserdeki tüm ana başlıkları değerlendirmek yerine, arasında yakın ilgi ve bütünlük olmadığını düşündüğümüz bazı bâb başlıklar ile bu başlıkların ait olduğu bölümler üzerinde durmaya çalışacağız.

Eserin tahâret bölümü, içeriğindeki konu başlıkları ile genellikle uyum içerisindedir. Ancak bu bölümde yer alan bazı bâb başlıkları, tahâret bölümünün sınırları dışında mütalaa edilebilecek farklı bir muhtevaya sahiptir. Buna göre باب ما ذكر في الضحك في الصلاة bâb başlığı⁵⁸⁰ ise konusu itibarıyla tahâret bölümü dışında salât kapsamı içerisinde yer almalıdır. Benzer şekilde باب في عرق الجنب و الحائض başlığı⁵⁸¹ da ebvâbu'l-hayz bölümü ile daha yakın bir anlam ilişkisine sahiptir. Öte yandan cünüp kimsenin musafaha yapması, yemek yemesi yada hayızlı veya cünübün artığının yenilip içilmesi hakkındaki konu başlıklarının tahâret bölümü dışında tutulması gerektiğini düşünmekteyiz. Buna göre باب في مصافحة الجنب⁵⁸², باب في سؤر الحائض والجنب⁵⁸³, يطعم قبل أن يغتسل gibi⁵⁸⁴ bâb başlıklarının tahâret ana başlığı ile doğrudan uyumlu olmadığını söyleyebiliriz.

Ebvâbu's-salât bölümü, eserin en çok konu başlığına sahip bölümüdür. 138 bâb başlığı ihtiva etmesine mukabil bu bölümün, bâb başlıkları ile yüksek oranda uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Ancak salât bölümü ile doğrudan ilgili

⁵⁷⁸ Sünen türü meşhur eserlerin kitâb başlığı dizilimi için bkz. Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*, 13-16.

⁵⁷⁹ Bkz. "Bâb Başlıkları" s. 13.

⁵⁸⁰ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 84.

⁵⁸¹ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 118.

⁵⁸² Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 119.

⁵⁸³ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 121.

⁵⁸⁴ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 122.

olmayan bazı konu başlıklarına da bu bölümde yer verilmiştir. Söz gelimi, mescide girişte söylenmesi gerekenler ile soğan, sarımsak vb. yenilerek mescide gelinmesinin kerâhetine ilişkin باب ما يقال عند دخول المسجد و من كره أكل الثوم عند دخوله إياه şeklindeki bâb başlığı,⁵⁸⁵ namaz ibadeti ile dolaylı olarak ilgili olup daha ziyade edeb bölümünün konusudur. Benzer şekilde باب ما تقضي الحائض إذا طهرت ile باب في المرأة يدخل muhteva bakımından namazdan çok hayız konusu ile irtibatlıdır.

Kitâbu'z-zekât bölümünü incelediğimizde sadaka; fazileti, türleri, kime, nasıl ne ölçüde verileceği gibi çeşitli yönleri ile zekât bölümü altında ele alınmıştır. Eserde bu konuya dair müstakil bir bölüm bulunmadığından, sadaka hakkındaki bâbların zekât bölümü içerisinde tasnîf edilmiş olması anlamlıdır. Ancak باب وصية علي بن أبي الصفة şeklindeki konu başlığı,⁵⁸⁸ Hz. Ali'nin vasiyetiyle ilgili olduğundan sadaka veya zekât kapsamı dışında mütalaa edilmesinin daha isabetli olacağını düşündürmektedir.

Öte yandan ebvâbu'l-hac içerisinde de bölüm ile uyumlu olmadığını düşündüğümüz bazı bâb başlıkları bulunmaktadır. Hac konusunun sınırları içerisinde mütalaa edilmesini isabetli bulmadığımız bu bâb başlıkları muharrem ile ilgilidir. Özellikle nikâh akdi ve kurban kesiminin Muharrem ayı içerisinde gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceğine dair باب ما ذكر في نكاح المحرم و أكله مما أصاد بالحلال ve باب ما ذكر في ذبيحة المحرم hac bölümünün kapsamı dışında olduğunu düşünmekteyiz. Benzer şekilde Muharrem ayında vefat eden bir kimsenin durumu hakkındaki باب ما في المحرم يموت konu başlığı⁵⁹⁰ da anlam ilişkisi bakımından hac bölümü ile uyumlu değildir. Kitâbu tahrîmi'l-müskir kısmında yer alan satranç, zar ile oynanan oyunlar,⁵⁹¹ şarkı söylemek ve ölünün ardından ağıt yakma⁵⁹² hakkındaki bâb başlıklarının içerikleri itibarıyla bölüm başlığıyla uyum içinde olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda باب ما ذكر في الغناء و النوح و باب ما ذكر في الشطرنج و النرد konu başlıklarının müskirât bölümü altında yer alması isabetli görünmemektedir.

⁵⁸⁵ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 331.

⁵⁸⁶ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 432.

⁵⁸⁷ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 452.

⁵⁸⁸ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 602.

⁵⁸⁹ Ahmed b. İsa, *Emâli*, II, s. 737, 747.

⁵⁹⁰ Ahmed b. İsa, *Emâli*, II, s. 770.

⁵⁹¹ Ahmed b. İsa, *Emâli*, III, s. 1572.

⁵⁹² Ahmed b. İsa, *Emâli*, III, s. 1577.

3.1.2.2.5. Bâb Başlıklarının İnşasındaki Yöntem

Eserdeki rivâyet ve görüşler, çeşitli şekil ve anlam ilişkisine göre bâblara ayrılmıştır. Biz burada Emâlî'deki bu konu başlıklarının oluşturulmasında nasıl bir usûl izlendiğini tespit etmeye çalışacağız. Buna göre Emâlî'de bâbların inşasında aşağıdaki şekiller tercih edilmiştir.

a. Mücmel Başlıklar

Emâlî'deki bâb başlıklarının büyük bir kısmı şekil bakımından bu gruba dahil edilebilir. Bu başlıklarda, herhangi bir hüküm ifadesi yer almamaktadır. Konusuna dair tafsîlat içermeyen bu başlıklar, muhtevastaki hadisleri ne tür bir konu örüntüsüne sahip olduğunu icmâlen ifade ederler. Özetle mücmel başlıklarda konu adı bâb başlığı yapılmıştır.

Bâbu't-teyemmüm ve sıfetuḥ, bâbu't-teşehhüd, bâbu'l-ezân ve fadluḥ, bâbu salâti'l-‘ideyn, bâbu salâti'l-havf, bâbu salâti'l-küsûf, bâbu zekâti'l-ġanem, bâbu's-siyâm fi's-sefer, bâbu sadakati'l-fitṛ, bâbu'l-ihrâm, bâbu'l-ifâda, bâbu ziyâratı'l-beyt, bâbu ramyi'l-cimâr, bâbu cezâi's-sayd, bâbu'z-zihâr, bâbu'l-li‘ân, bâbu'r-recm, bâbu haddi'l-kâzif, bâbun fi ġıyle, bâbu'l-ahkâm, bâbu'l-keffârât vb. gibi konu başlıkları, Emâlî'nin her bölümünde bulunan mücmel başlıklar kapsamına girmektedir. Bu tür başlıklarda “*bâbün ...*” veya “*bâbün fi ...*” kalıplarının kullanıldığı görülmektedir.

b. Mufassal Başlıklar

Mücmel başlıkların aksine bu başlıklar, şekil bakımından eserdeki en uzun başlık formuna sahiptir. Bu başlıklarda muhteva, oldukça tafsilatlı bir biçimde konu başlıklarına yansıtılmıştır. Başlıklardaki bu ayrıntılar, tabîî olarak tercemelerin de uzamasına neden olmuştur. Mufassal tercemelerde başlık, bâbta zikredilen rivayetlerin metinlerinden elde edilmiştir. Bu açıdan rivâyet metni, hem lafız hem de mana itibariyle ilgili bâb başlığına yansımıştır.

باب الرجل يطلق امرأته تطليقة أو تطليقتين فيتزوجها رجل غيره ثم ترجع إلى الأول على نitekim إذا طلق الرجل امرأته تطليقة أو اثنتين، فتزوجها

رجل آخر، فيموت عنها أو يطلقها فيتزوجها الأول، قال: هي عنده على ما بقي من الطلاق ولا يهدم الواحدة ولا
الاثنتين şeklinde bâbın ilk rivayeti arasında benzerlik olduğu görülmektedir.⁵⁹³

Mufassal başlıkların diğer bir özelliği de bünyesindeki hadislerin spesifik bir muhtevaya sahip olmasıdır. Çünkü bâbtaki detayların artması, başlıktaki konunun sıkça karşılaşılan bir durumla ilgili olmadığı anlamına gelmektedir. Özellikle mufassal başlıklarda görülen “şöyle yapan kimse hakkında”, “şöyle söyleyen kişiye dair”, gibi kalıplar, husûsî bir durumun tasvir edildiğine işaret etmektedir.

Ayrıca bu başlıkların mücmel başlıklardan daha az sayıda rivayet içerdiğini de söyleyebiliriz. Çünkü başlıkta sunulan örnek duruma ilişkin ayrıntının artması, daha az sayıda rivayet malzemesinin ilgili başlığın kapsamına girmesi anlamına gelmektedir. Bu durum, mufassal başlıkların daha az sayıda rivayet ihtiva etmesine neden olmaktadır. Detay içeren bâb başlıkları, çoğunlukla eserin talâk bölümünde bulunmaktadır.

Mufassal başlıklara kitâbu't-talâk bölümünde yer alan باب فيمن يحلف بالطلاق باب ; ليجامعَنَّ في رمضان نهراً أو ليصومنَّ يوم الأضحى, و الرجل يتسرَّى جاريته و لا يعقتها ثم يتزوجها باب من قال إذا ; من قال إذا طلقت الحامل, فولدت ولداً و بقي في بطنها آخر, فزوجه أحق بها ما لم تضع الثاني باب من قال ; طلق الرجل إمرأته تطليقة ثم حاضت ثلاث حيض, فهو أحق برجعته ما لم تغتسل من الثالثة konu الطلاق و العدة بالنساء إن كانت حرّة تحت عبد, فطلاقها ثلاث, و إن كانت تحت حر, فطلاقها اثنتان başlıkları örnek olarak verilebilir.

c. İstifhâmlı Başlıklar

Emâlf’de bazı konu başlıklarının soru formunda oluşturulduğu görülmektedir. Bu durum, tasnîf ürünü eserlerde zaman zaman tercih edilen bir yöntemdir. Tercih nedenine ilişkin herhangi bir kayda rastlamadığımız bu başlıklar Emâlf’de geniş yer tutmamaktadır. Bu tür başlıklar, genellikle bir ibadetin şeklini, vaktini, nicelik veya nitelik bakımından sınırlarını bildirmektedir.

Ayrıca bir ibadet yada uygulamanın Hz. Peygamber (sav) veya Hz. Ali tarafından nasıl icra edildiğine ilişkin bazı kayıtlar ihtiva etmektedir. Abdest, gusül, teyemmüm, namaz, zekat, oruç ve hac gibi ibadetlerin yapılaş biçimine dair bazı pratiklerin bu başlıklara yansıdığı görülmektedir. Bu bakımdan söz konusu başlık formatına ibadât temalı bölümlerde daha çok yer verildiğini söyleyebiliriz.

⁵⁹³ Ahmed b. İsa, *Emâli*, II, s. 1100.

e. Hadis İçeren Başlıklar

Tercemeler, o başlık altında tasnif edilen rivayetlerin muhtevasına ışık tutan başlıklardır. Bu açıdan bâb başlıkları ile bünyesindeki rivayet malzemesi arasında bir bağ söz konusudur. Ancak bazı bâb başlıkları söz konusu anlam ilişkisini güçlü bir şekilde yansıtırken bazı başlıklar, içeriğindeki rivayet bütünü tam olarak temsil edemez. Burada az sayıda rivayet içeren konu başlıklarının, diğerlerine kıyasla, bünyesindeki materyali temsil kabiliyetinin daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Bu temsilin en yüksek olduğu durum ise hiç kuşkusuz, rivayet metninin tamamının veya bir kısmının konu başlığı yapıldığı durumdur. Emâlî’de de bu yöntemin istimal edildiği ve hadis veya görüşlerin bazı bâblarda doğrudan başlık olarak kullanıldığı görülmektedir. Bazı başlıklarda rivayet metninin tamamına yer verilirken bazı başlıklarda ise metnin bir kısmı kullanılmıştır.

Hadislerin konu başlığı yapıldığı duruma örnek olarak, eserin salât bölümünde yer alan باب من قال: لا يوم المتيمم المتوضئين bâb başlığı zikredilebilir. Zira burada Hz. Peygamber’e (sav) ait bir haberin konu başlığı yapıldığı görülmektedir. Söz konusu rivayette, teyemmüm yapan bir kimsenin su ile abdest alanlara imâmlık yapamacağı bildirilmiş ve bu ifade doğrudan başlık haline getirilmiştir.⁶⁰⁷ Aynı durum taharet bölümünde yer alan ve cinsel uzuvların birbiri ile buluşması halinde guslün vacip olacağını bildiren إذا التقى الختانان وجب الغسل şeklindeki konu başlığı için de geçerlidir.⁶⁰⁸

f. Görüş İhtiva Eden Başlıklar

Eserdeki bazı bâb başlıkları görüş içermektedir. Görüşlerin konu başlığı yapılmasında herhangi bir fikhî pratiğin Zeydiyye özelindeki durumunun ortaya konulması amaçlanmış olabileceği gibi ilgili meseleye dair gündemdeki farklı görüşlere cevap verme maksadı da etkili olmuş olabilir. Bu tür başlıklarda genellikle

⁶⁰⁷ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 454. Ayrıca ilgili rivayetin, lafız ilavesi ile Hz. Ali’ye ait olduğunu bildiren rivayet için bkz. Zeyd b. Ali, *Müsnedü’l-İmâm Zeyd*, s. 77. Buna göre Mecmû’un tahâret bölümünün باب التيمم konu başlığı altında şu rivayete yer verilmiştir: حدثني زيد بن علي، عن أبيه، عن جده، عن علي بن أبي طالب كرم الله وجهه قال: لا يوم المتيمم المتوضئين، ولا المقيد المطلقين.

⁶⁰⁸ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 107; Zira söz konusu bâb başlığı, Hz. Aişe, Mu‘âz b. Cebel, Râfi’ b. Hadîc, Ebû Hureyre, Abdullâh b. Ömer gibi çok sayıda sahâbiden nakledilen hadislerden oluşturulmuştur. Misal için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIII, 151; XLI, 397; XXXV, 23; XLI, 487; XLII, 167; XLIII, 77; XXXVI, 372; Taberânî, *Mu‘cemü’l-Evsat*, V, 239; *Mu‘cemü’l-Kebîr*, IV, 267; IX, 253; Ebû Dâvud, *Tahâret*, 81; Tirmizî, *Tahâret*, 80; İmâm Mâlik, *Muvatta’*, *Tahâret*, 72, 73, 75; İbn Mâce, *Tahâret*, 111; Buhârî, *Gusül*, 28; Müslim, *Hayız*, 87; İbn Hibbân, III, 452, 453, 458; Dârakutnî, I, 199; İbn Ebî Şeybe, I, 84-86; Abdurrezzâk es-San‘ânî, I, 245-249.

باب من قال لا وضوء لمن لا يسمى ⁶⁰⁹ bâbı, باب من رخص (şuna ruhsat verenlerin bâbı), باب من كره (şunu mekrûh görenlerin bâbı), باب من رأى (şöyle söyleyenlerin bâbı), باب من قال (şöyle söyleyenlerin bâbı) gibi kalıplar kullanılmıştır.

Örneğin باب من قال لا وضوء لمن لا يسمى ⁶⁰⁹ bâbı, باب من رخص للرجل وامرأته في الغسل من إناء واحد في الجنابة ⁶¹⁰ bâbı, باب من قال تقضي الحائض ⁶¹³ bâbı, باب من قال لا يوم المتيمم المتوضئین ⁶¹² bâbı, إذا بين أذانه ⁶¹⁴ bâbı gibi eserde yer alan çok sayıda konu başlığı çeşitli görüşler ihtiva etmektedir.

Ayrıca bu tür bâbların bir kısmının gerek Zeydiyye içinde gerekse diğer mezhepler nezdinde tartışmalı konuları ihtiva etmesinden ötürü mesâil temalı başlık görünümü arz ettiğini ifade edebiliriz. ⁶¹⁵ Zira bu konu başlıkları altında tasnîf edilen rivâyetler incelendiğinde mezhebin tek bir görüşe bağlı kalmadığı görülmektedir. Bu bağlamda Zeydî oluşumun önemli isimleri, çeşitli meseleler üzerinde ittifak ettikleri gibi birbirinden farklı görüşlere de sahip olmuşlardır. Bu durum, bazen bir görüş etrafında mutabakat, ⁶¹⁶ bazen de meseleye dair muhtelif kanaatlere yönelim ⁶¹⁷ şeklinde kendini göstermiş ve serdedilen haberlere yansımıştır.

g. İsimsiz Başlıklar

Eserin bazı bölümlerinde isimsiz bâb başlıkları bulunmaktadır. Bu başlıklar, diğer bâbların aksine, içeriğindeki rivâyet malzemesinin muhtevasına ilişkin sarih bir değerlendirme içermemektedir. Eserde az miktarda bulunan bu başlıklar, ‘ehâdîs’,

⁶⁰⁹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 40.

⁶¹⁰ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 46.

⁶¹¹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 117.

⁶¹² Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 205.

⁶¹³ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 454.

⁶¹⁴ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 652.

⁶¹⁵ Nitekim باب من رخص للحائض والجنب يقرآن الشيء من القرآن başlığı altında zikredilen haberler ile söz konusu meseleye ilişkin görüş ve rivayetler hakkında bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, ss. 176-179.

⁶¹⁶ Örneğin باب من كره المسح على الخمار bâbında, namaz için abdest almak isteyen bir kadının, yaşmağının üzerini mesh etmesinin caiz olmayacağı, abdest için mutlak surette başın ön kısmının mesh edilmesi gerektiği hususunda Zeyd b. Ali, Ahmed b. İsa, Kâsım er-Ressî gibi Ehl-i Beyt’in önde gelen imâmları mutabakat halindedir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 143.

⁶¹⁷ Söz gelimi باب من قال الفئلة تنقض الوضوء bâbında, Muhammed el-Bâkır→ Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir→ Muhammed b. Bekr→ Ahmed b. İsa→ Muhammed b. Mansûr el-Murâdî kanalıyla aktarılan haberde İmâm Bâkır, öpmenin abdesti bozacağını söylemiştir. ⁶¹⁷ İmâm Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) bu görüşüne delil olarak النساء أو لأمستم النبأ أو لأمستم النبأ cimâ olmaksızın öpme ve el ile dokunmanın abdesti bozacağını ifade etmiştir. ⁶¹⁷ Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ise bu hususta kendisine sorulan bir soru üzerine, öpme sebebiyle abdestin bozulmayacağı cevabını vermiştir. Buradan hareketle el-Murâdî (ö. 290/903) şehvetle öpen kimsenin abdest alması gerektiğini, bunun dışında öpmeden ötürü abdestin bozulmayacağını ifade etmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 87.

‘mesâil’ veya ‘ebvâb’ şeklinde isimlendirilmiştir. Bu bakımdan ait olduğu bölüm başlığı dışında içeriği hakkında özel bir kayda sahip değillerdir.

Söz konusu başlıklar, büyü’ ve diyât bölümlerinde ikişer; nikâh ve sayd bölümlerinde de birer adet olmak üzere toplamda altı adettir. Bunlar eserde أبواب من أحاديث مختلطة في البيوع، نكاح، مسائل من الديات، أبواب من الديات، ve أبواب الصيد şeklinde yer almaktadır.⁶¹⁸

Başlıkların bu şekilde inşa edilme nedenine dair eserde herhangi bir birli yer almamaktadır. Diğer taraftan bu başlıkların eserin yazma nüshasında da bulunması, bunun matbu nüshaya özgü bir durum olmadığını göstermektedir. Kanaatimizce bu husus, eserin bazı bölümlerinde kendini bu şekilde gösteren bir tür tasnîf eksikliği ile ilgili olmalıdır. Mevcut rivayet yada görüşlerin anlam ilişkilerine göre çeşitli bâb başlıkları altında tasnîf ve tanzîmi işleminin, muhtelif sebeplerle, tam olarak gerçekleştirilemediği izlenimi uyandırmaktadır.

Özellikle ‘isimsiz’ başlıkların sınırlarının neredeyse bir bölüm başlığının sınırları kadar geniş olması, bu bâblardaki hadislerin tasnîfinin tamamlanmadığı şeklinde yorumlanabilir. Diğer konu başlıklarına nispeten bu başlıklarda daha fazla rivayetin bulunması, bu kısımların sistemli bir tasnîfin ürünü olmadığını göstermektedir. Bu bakımdan eserin bu başlıklarının yeterince sistematik olmadığı ve tasnîf eksikliğine bağlı birtakım düzensizlikler barındırdığını söyleyebiliriz.

3.1.2.2.6. Emâli’deki Başlıkların Orijinalitesi

‘Ale’l-ebvâb türü tasnîf edilen eserlerin ekseriyetinde, kitâb veya ebvâb şeklinde tabir edilen ana başlık kullanımında hemen hemen aynı başlıklar tercih edilmiştir. Söz gelimi temizlik temalı rivayetleri bir araya getiren bölüm kitâbu’t-tahâret; namaz hakkındaki rivayetlerin toplandığı bölüm ise kitâbu’s-salât şeklinde isimlendirilmiştir. Muhteva merkezli hadis edebiyatı mahsullerinin neredeyse tamamında bölüm başlıklarının bu şekilde inşa edildiği görülmektedir.

Örneğin iftira, zina, katl, ve hırsızlık gibi cürümlere verilecek cezalara ilişkin rivayetleri ihtiva eden bölümün, kitâbu’l-hudûd dışında farklı bir şekilde isimlendirilmesine rastlanmamaktadır. Bu durum, Emâli’nin bölüm başlıkları için de geçerlidir. Eserlerin ana başlıklarının inşasına yansıyan bu yöntem, hadis

⁶¹⁸ Ahmed b. İsa, *Emâli*, II, s. 1007, 1270, 1306, III, s. 1458, 1479, 1595.

musannifleri tarafından genel kabul görmüş ve süreç içerisinde yerleşik bir kural haline gelmiştir. Buradan hareketle biz, eserlerin bölüm başlıkları bağlamında orijinallik tartışması başlatmanın doğru olamayacağı kanaatindeyiz. Özellikle III./IX. asırda sünen tertibatında vücuda getirilen Emâlî'nin kitâb başlıklarının orijinalitesi üzerinden herhangi bir tahlile girişmenin isabetli olmayacağı açıktır. Zira hadis musannifleri arasında, bölümlerin isimlendirilmesi hususunda genel bir mutabakatın bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla bölüm başlıkları yerine, söz konusu özgünlük analizini bâb başlıklarında aramak, tutarlı neticeler elde etmek bakımından daha makul görünmektedir. Bu kısa girişin ardından Emâlî'deki bâbların özgün konu başlıkları olup olmadığını tespit etmeye geçebiliriz.

Bazı bölüm ve bâb başlıkları, tasnif hareketinin başlarından itibaren, hemen her musannif tarafından istimal edilmiş müşterek başlıklardan ibarettir. Nitekim Fuat Sezgin (ö. 2018), evvelki edebiyatın tebvîb metoduna tabi olma hususiyetinin Kütüb-ü Sitte'nin her bir eserinde de görüldüğünü ifade etmektedir. Özellikle İbn Mâce'nin, Sünen'indeki bâb ve bölüm başlıklarının kayda değer bir kısmının hocası Ebubekr İbn Ebî Şeybe'nin el-Musannef'inden alınmış olması bu durumu özetler niteliktedir.⁶¹⁹ Aynı şekilde Abdürrezzâk'ın da hocası Ma'mer b. Râşid'in kullandığı bâb başlıklarından etkilenmiş olduğunu söyleyebiliriz.⁶²⁰

Benzer bir tablo Emâlî için de geçerlidir. Öyle ki Emâlî'deki bâb başlıklarının önemli bir kısmının hicrî III. asırda tasnif edilen edebiyatın tebvîb düzeni ile büyük bir benzerlik arz ettiği görülmektedir. Bu durumu, eserdeki konu başlıklarının seçim ve tertibinin Muhammed b. Mansûr tarafından yapıldığı şeklinde değerlendirmek mümkündür. Çünkü Ahmed b. İsâ, yaşadığı dönemin sosyal ve siyâsî koşullarından dolayı döneminin ilim meclislerinden uzak kalmıştır.

Ayrıca kaynaklarda onun, yaşadığı Kûfe, Bağdat ve Basra havalisinde, dönemin meşhur fakîh ve muhaddisleri ile de yakın temas içerisinde olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Emâlî'nin bâb başlıklarının III./IX. asrın eserleriyle olan benzerliğini, Ahmed b. İsâ'nın tasarrufuyla izah etmek uzak bir ihtimaldir. Bu açıdan bakıldığında Emâlî'deki konu başlıklarının tertib ve tanziminin büyük ölçüde talebesi el-Muradi tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir.

⁶¹⁹ Sezgin, *Buharinin Kaynakları*, s. 116

⁶²⁰ Değerlendirme için bkz. Bünyamin Erul, *Hadis Tetkikleri*, OTTO Yay., Ankara, 2016, s. 197.

Şu durumda Emâlî'nin konu başlıklarının doğrudan Ahmed b. İsa tarafından tespit ve tanzim edildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Şayet Zeyd b. Ali'ye nispet edilen Mecmû'un bir nüshasının Ahmed b. İsa'nın elinde bulunduğunu kabul edecek olursak, Emâlî'nin bâb başlıklarının Ahmed b. İsa tarafından belirlendiğini ileri sürebiliriz. Çünkü Emâlî'nin tebvîbi ile Mecmû'un bâb başlıkları arasında şekil yönünden önemli bir benzerlik olduğu görülmektedir.⁶²¹ Dahası Mecmû'daki rivayetlerin büyük bir kısmının Emâlî'de yer alması da bu durumu destekler niteliktedir. Fakat halihazırda elimizde Mecmû'un yazılı bir materyal olarak Ahmed b. İsa'nın elinde bulunduğu ve Emâlî'nin tebvîb ve tertibinde de ondan etkilendiğini gösterecek sarıh bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla biz Emâlî'nin bâb başlıklarının seçimi ve tanziminde, eserin câmiî Muhammed b. Mansûr'un daha fazla rol oynadığı kanaatindeyiz.

Emâlî'de yer alan bâb başlıklarının önemli bir kısmı, hem kendisinden önceki musannefatın hem de kendi döneminin diğer eserlerinin konu başlıkları ile örtüşmektedir. Söz konusu benzerlik, bazı bâblarda aynı lafızların tercih edilmesinden bazı bâblarda ise aynı manayı ifade eden farklı lafızların kullanılmasından kaynaklandığı görülmüştür.

Söz gelimi bâbu't-teyemmüm, bâbu salâti'l-leyl, bâbu'l-ğusl gibi mücmel başlıklar ekseriyetle aynı şekilde tercih edilmiştir. Buna mukabil muhtevastaki rivayetler hakkında detay içeren mufassal bâb başlıkları ise umumiyetle değişik lafız ve terkiplerle ifade edilmiştir.

Örneğin Emâlî'de zekât bölümünde yer alan باب من لم ير في مال اليتيم زكاة bâb başlığı; Tirmizî'nin Sünen'inde باب ما جاء في زكاة مال اليتيم şeklinde,⁶²² İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'inde باب من قال ليس في مال اليتيم زكاة حتى يبلغ şeklinde,⁶²³ Abdurrezzâk es-San'ânî'nin Musannef'inde باب صدقة مال اليتيم والإلتماس فيه وإعطاء زكاته şeklinde⁶²⁴ yer almaktadır.

Emâlî'deki başlıkların büyük bir kısmı, gerek kendisinden önceki gerekse sonraki tasnîf ürünü eserlerle benzer konu başlıklarını ihtiva etmektedir. Tabiatıyla burada eserin tamamen orijinal bir tebvîb yapısına sahip olduğunu söylemek isabetli

⁶²¹ Bu durum Ahmed b. İsa'nın, Zeyd b. Ali > Amr b. Hâlid > Huseyn b. Ulvân kanalıyla kendisine ulaşan rivayet ve görüşleri eserine alması ile yakından ilgilidir.

⁶²² Tirmizî, Zekât, 15.

⁶²³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, s. 379.

⁶²⁴ Abdurrezzâk es-San'ânî, *Musannef*, IV, s. 66.

olmayacaktır. Zira III./IX. asır itibariyle, eserlerin belli bir olgunluğa eriştiğini, içerik bakımından farklı tercihler ortaya çıkmakla beraber şekil yönünden bu dönemin edebî eserleri arasında genel bir benzerlik olduğunu görüyoruz. Özellikle söz konusu eserlerin amacının, mevcut rivâyet malzemesini müstakil bölüm/ konu başlıkları veya râvî isimleri altında bir araya getirme ameliyesi olduğunu düşündüğümüzde, bu sahada vucuda getirilen edebî türlerin birbiriyle şekil yönünden benzerlik taşıması kaçınılmaz bir durumdur.

Bölgeden bölgeye cüzî birtakım farklılıklar dışında aynı zaman diliminin ürünü olan bu eserlerde benzer içerikli konu başlıklarının gündeme gelmesi ve dolayısıyla bu muhtevada rivayet malzemesinin tertip ve tasnif edilmesi, döneminin mu'tad bir ilmî hareketi olarak görülebilir. Bu bakımdan incelediğimiz kadarıyla özelde Emâlî'ye genel olarak da Zeydî geleneğin fikir ve düşünce yapısına has birkaç başlık dışında, diğer hadis musannefatında yer almayan herhangi bir bâb başlığına rastlamadık.⁶²⁵ Özetle eser, gerek kendisinden önceki musannefat ile gerekse III./IX. asır eserleriyle bâb başlığı özelinde benzer tercihleri yansıtması bakımından önemlidir.

3.1.2.3. Eserdeki Hadislerin Sayısı

Yemen içinde ve dışındaki birkaç kütüphanede Emâlî'ye ait yazma metinler bulunmaktadır. Günümüzde bu yazmalara ait verilerin bir kısmı, Yemendeki mahtut eserlerin tespitini araştırma faaliyetlerinin odağına almış bazı kuruluşlar sayesinde, elektronik ortama aktarılmış durumdadır. Bunlar arasından erişim sağlayabildiğimiz dijital ortamdaki yazma metnin⁶²⁶ sayfalarına numara verildiği, kitâb ve bâb başlıkları ile hadislerin ise numaralandırılmadığı görülmektedir. Benzer şekilde eserin 1981 tarihli matbu nüshasında da hadisler numaralandırılmamış ve eserdeki toplam rivayet sayısına ilişkin herhangi bir malumat verilmemiştir. 1990 yılında gerçekleştirilen baskıda ise muhakkik Ali b. İsmâîl el-Mueyyed (ö. 1970) tarafından

⁶²⁵ Bu başlıklar daha ziyade Hz. Ali'nin vasiyeti, ilmî konumu, üstünlüğü ile Ehl-i Beyt'in faziletine ilişkin başlıklardır. Buna benzer başlıklar Sünnî hadis edebiyatı eserlerinde de yer almakla beraber buradaki temel farkın bu başlıklar altında tasnif edilen rivayetlerin mübalağa içermeleri olduğu söylenebilir. Bu başlık ve söz konusu içerik, Emâlî'nin 1981 baskısının son bölümünde Ehl-i Beytin fazileti konu başlığında yer aldığı görülmektedir.

⁶²⁶ İç düzeni ve teknik özelliklerine ilişkin bilgi verdiğimiz mahtut haldeki bu eser, ABD New Jersey eyaletindeki Princeton Üniversitesi dijital kütüphanesinde Kitâbu'l-'Ulûm adı ile muhafaza edilmektedir. Bkz. <http://pucl.princeton.edu/collections/pucl0079> (Erişim tarihi: 07.08.2018)

eserdeki rivayetlere sıra numarası verilmiştir. Buna göre Emâlî’de toplam 2790 hadis bulunmaktadır.⁶²⁷

Matbu nüshalar üzerinde yaptığımız incelemelerde,⁶²⁸ bu baskıların ihtiva ettiği rivâyet sayılarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Burada iki baskının farklılık arz eden yönü, tablodan da anlaşılacağı gibi eserin 1981 baskısında olduğu halde 1990 baskısında bulunmayan birkaç kitâb başlığıdır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eser üzerinde yapısal bir değişikliğe yol açan bu tasarruf, muhakkik Ali b. İsmâîl el-Mueyyed (ö. 1970) tarafından gerçekleştirilmiştir. Nitekim kendisinin uzun bir süre merkezi Kahire’de yer alan Dâru’t-Takrîb beyne’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye müessesesinde yer almış olması ve söz konusu kurumun hedefleri doğrultusunda Şîi-Sünnî kesim arasındaki ihtilafları izale etmek için çalışmalarında bulunması bizi bu kanaate sevk etmektedir. Muhtemelen Ali b. İsmâîl el-Mueyyed, eserin ilk baskısında yer aldığı halde mensubu olduğu Dâru’t-Takrîb kurumunun prensipleri ile çeliştiği gerekçesiyle siyasî-kelâmî içerikli rivâyetleri eserin ikinci baskısına taşımak istememiş olmalıdır.⁶²⁹ Dolayısıyla bu durum eserin farklı tarihlerde gerçekleştirilen baskılarına yansımıştır. Aşağıdaki tablo, eserin 1981 ve 1990 tarihli baskıları esas alınarak hazırlanmıştır.

⁶²⁷ Eserin 3. cildinin son rivayeti için bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, III, s. 1662, Rivâyet no: 2790.

⁶²⁸ Söz konusu tetkikler, eserin 1981’de Kitâbu’l-‘Ulûm ve 1990’da Kitâbu Ra’bi’s-Sad’ adlarıyla basılan nüshalarını merkeze alan incelemelerdir. Bu baskılar dışında elimizde Emâlî’nin, 2007 yılında Beyrut’ta Dâru’l-Mahacceti’l-Beydâ tarafından üç cilt halinde gerçekleştirilen bir baskısı daha bulunmaktadır. Ancak bu baskı, Dâru’n-Nefâis tarafından 1990 senesinde yapılan baskının birebir aynısıdır. Bu nedenle söz konusu baskıyı mukayeseye dahil etmedik. Bkz. Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Ali (247/861), *Kitâbu Ra’bi’s-Sad’*, thk. Ali b. İsmâ’îl el-Mueyyed, Dâru’l-Mahacceti’l-Beydâ, 2. bs., Beyrut, 1428/2007.

⁶²⁹ Muhakkik Ali b. İsmâîl el-Mueyyed’in (ö. 1970) oğlu tarafından kaleme alınan Ra’bu’s-Sad’ mukaddimesi bu kanaatimizi destekler niteliktedir. “Her devirde ve özellikle de içinde bulunduğumuz çağda herkes, İslam’ı ve Müslümanları hedef alan risk ve tehlikelerin farkındadır. Ne var ki, Müslüman toplular içerisinde bu duruma çare olacak herhangi bir umut bulunmamaktadır. Ancak fikir birliği, ihtilafların ortadan kaldırılması ve Şîi-Sünnî kesim arasında Allah’ın (cc), “*Allah’a ve Resulüne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin! Yoksa zayıflar ve kuvvetten düşersiniz.*” sözüyle bir araya gelinmesi ile yeni bir umut doğabilir. Bu bağlamda bazı iyi (niyetli) kimseler, Şîi ve Sünnî kardeşliği arasındaki çatışmayı gidermek için Dâru’t-Takrîb beyne’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye kurumunun oluşturulması düşüncesine yöneldi. Ezher-i Şerif, 1948 senesinde bu sorumluluğu üstlendi. Öyle ki babam (Ali b. İsmâîl el-Mueyyed) de bu grubun bir üyesi idi. Şeltût ve Kummî’nin öngördüğü tasarı, bu kurumun en önemli projesi idi. Onlar, hadislerin toplanmasını ve yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirttiler. Amaçları, her iki mezhebin de üzerinde ittifak ettiği hadisleri belirlemektir. Böylece kapsamlı bir uzlaşma ve net bir usûl ortaya çıkacak, bu sayede mezhepleri ve görüşleri ne olursa olsun, bu ümmetin bütün fertlerine ışık tutması sağlanacaktı. Bu nedenle, merhum babamın (Ali b. İsmâîl el-Mueyyed) eserinin, Zeydî ulemâsından Dâru’t-Takrîb kurumunun bir üyesi sayesinde, Şeltût ve Kummî’nin projesini yeniden canlandıracağını düşündük.” Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, Mukaddime, ss. 11-12.

Kitâbu Ra'bi's-Sad' 1990-Beyrut			Kitâbu'l-Ulûm 1981-yyy.		
Bölüm Adı	Bâb Sayısı	Rivâyet Sayısı	Bölüm Adı	Bâb Sayısı	Rivâyet Sayısı
Ebvâbu'l-Vudû'	61	198	Kitâbu't-Tahâre	26	
Ebvâbu'l-Hayz	10	28	Ebvâbu'l-Hayz	10	
Ebvâbu'l-Ezân	10	27	el-Ezân ve Fadluhû	9	
Ebvâbu's-Salât	139	599	Evkâtü's-Salât	105	
Kitâbu'z-Zekât	33	139	Kitâbu'z-Zekât	16	
Kitâbu's-Sıyâm	23	117	Kitâbu'l-Hac	50	
Ebvâbu'l-Hac	51	179	Kitâbu'l-Cenâiz	37	
Kitâbu'l-Cenâiz	37	110	Kitâbu'n-Nikâh	8	
Kitâbu'n-Nikâh	7	378	Kitâbu't-Talâk	50	
Kitâbu't-Talâk	52	370	Kitâbu'l-Büyû'	13	
Kitâbu'l-Büyû'	13	219	Kitâbu'l-Hudûd	13	
Kitâbu'l-Hudûd	13	106	Ebvâbu'd-Diyât	11	
Ebvâbu'd-Diyât	13	125	Kitâbu'l-Ahkâm	2	
Kitâbu Tahrîmi'l-Müskir	3	77	Kitâbu Tahrîmi'l-Müskirât	3	
Kitâbu's-Sayd	3	118	Kitâbu's-Sayd	3	
			Mâ Zükira fi'l-Kader	6	37
			Fadlu Ehl-i Beyt	3	41
			Kitâbu'z-Zühd ve'l-Edeb	39	187
Toplam:	468	2790	Toplam:	404	+265

Görüldüğü gibi kelâmî tartışmaları içeren Kitâbu'l-Kader bölümü, Hz. Ali'nin imâmetinin işlendiği Fadlu Ehl-i Beyt bölümü ve Kitâbu'z-Zühd bölümü eserin 1990 baskısında yer almamaktadır. Muhakkikin bu tasarrufunda İslamî mezhepler arasında sorunları ortadan kaldırma ve mezhepler arası yakınlaşmayı tesis etme amacıyla olan Dâru't-Takrîb müessesesinin etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan III/IX. asırda tasnîf edilen diğer hadis mecmuaları ile sahip oldukları rivâyet miktarları açısından mukayese edildiğinde, Emâlî'nin daha az sayıda rivâyet ihtiva ettiği görülmektedir. Aynı şekilde Emâlî, kendi dönemi içerisindeki meşhur hadis eserlerinden daha az sayıda kitâb ve bâb başlığına sahiptir.

Müellif Adı	Eser Adı	Bölüm Sayısı	Bâb Sayısı	Rivâyet Sayısı
Ahmed b. İsa (ö. 247/861)	Emâlî	15	468	2790
Dârimî (ö. 255/869)	Sünen	23	1408	3557
İbn Mâce (ö. 273/887)	Sünen	37	1515	4341
Ebû Dâvud (ö. 275/889)	Sünen	40	1876	5274
Tirmîzî (ö. 279/892)	Sünen	46	2496	3956
Nesâî (ö. 303/915)	Sünen	51	2515	5758
Dârekutnî (ö. 385/995)	Sünen	30	262	4836

3.1.2.4. Hadislerin Bâb Başlıklarıyla Uyumu

Emâli'de yer alan rivayetlerin önemli bir kısmı, tasnif edildikleri konu başlıkları ile uyum içindedir. Bu durum, tasnif düzeni bakımından eserin oldukça sistematik olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu uyumun yanı sıra tespit edebildiğimiz kadarıyla eserdeki görüş ve rivayetlerin cüzî bir kısmının ise ait olduğu bâb başlıkları ile mutabakat arz etmediği görülmektedir. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, 2800 dolayındaki rivayet içerisinde bu örnekler çok cüzî bir miktar anlamına gelmektedir.

Mesela taharet bölümünde *باب في الجنب قبل أن يبوي* konu başlığı altında yer alan, Hz. Peygamber'in (sav) yeni müslüman olan bir kimseye gusül abdesti almasını emrettiği 110 numaralı rivâyet, bulunduğu bâb başlığı ile uyumlu değildir.⁶³⁰ Benzer şekilde *باب غسل المرأة من الجنابة* (kadının cünüplükten dolayı gusletmesine dair) konu başlığı altında yer alan 145 ve 150 numaralı rivayetler de mezkur konu başlığı ile mutabakat göstermemektedir. İhtilâm olan bir kadının gusletmesi gerektiğini belirten bu rivayetlerin, benzer içerikli metinlerin bulunduğu *باب المرأة ترى في منامها فتتنزل* bâb başlığı altında yer almasının anlam bütünlüğü bakımından daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.⁶³¹

Yine *باب ما يقال عند دخول المخرج والخروج منه* bâb başlığında da konu dışı bazı rivayetlere yer verildiği görülmektedir. Örneğin *غسل الكفين* Örneğin *أول ما يبدأ به من الوضوء غسل الكفين* rivayeti⁶³² bu bâb ile uyumsuzdur. Aynı şekilde Hz. Ali'nin (ö. 40/661) *هذا وضوء نبيكم* kaydıyla tarif ettiği abdest şekli hakkındaki rivayet⁶³³ ile Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/712) nakledilen *أن رسول الله صلى الله عليه وسلم خلل لحيته وقال: بهذا أمرني ربي* rivayeti⁶³⁴ söz konusu bâb başlığı ile muvafık değildir. İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-8) nakledilen *أن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم كان إذا توضأ مسح برأسه وأذنيه* rivayeti⁶³⁵ ile Sevbân b. Bücdüd'den (ö. 54/674) gelen *رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم مسح وجهه بثوبه ثم صلى فيه* rivayet⁶³⁶ de muhtevası itibariyle mezkur bâb başlığıyla örtüşmemektedir.

⁶³⁰ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, ss. 95-96.

⁶³¹ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 124, 127.

⁶³² "Abdestte yapılacak ilk iş ellerin yıkanmasıdır." Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 29.

⁶³³ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, ss. 29-30.

⁶³⁴ Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 35, 38.

⁶³⁵ "Rasulullah (sav) abdest aldığı zaman başını ve kulaklarını silerdi." Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 34.

⁶³⁶ "Rasulullah'ın (sav) abdest alınca elbisesiyle yüzünü sildiğini, sonra da namaz kıldığını gördüm." Ahmed b. İsa, *Emâli*, I, s. 36.

Dolayısıyla bu rivayetlere باب صفة الوضوء وحدوده konu başlığı altında yer verilmesinin daha tutarlı olacağını düşünüyoruz.

Aynı şekilde ayakta bevl ile akan suya bevletmeyi yasaklayan rivayetler ve idrardan sakınmamanın kabir azabına neden olacağına dair rivayetler de bu bâb başlığı ile uyumlu görünmemektedir.⁶³⁷ Buna ek olarak şiddetli sıcağa maruz kaldığında Hz. Peygamber'in (sav) serinlik maksadıyla secde edeceği yeri su ile ıslattığına dair rivayet de bu bâbın muhtevasıyla örtüşmemektedir.⁶³⁸

Eserin salât bölümünde باب رفع المرأة يديها في الصلاة (kadının namazda ellerini kaldırmasına dair) konu başlığı altında yer alan rivayetlerin bir kısmı bu bâb başlığı ile uyumlu değildir. Mesela 827 ve 828 nolu rivayetlerde Muhammed Bâkır ve Ali b. el-Huseyn'in uygulamalarına atıfla ayakkabı ile namaz kılınabileceği belirtilmektedir. İbn Abbâs'tan gelen rivayette de bir kimsenin ayakbısını çıkarmadan namaz kılınabileceği, çünkü onun bir tür elbise olduğu vurgulanmaktadır.⁶³⁹ Bu rivayetlerin, benzer içerikli metinlerin bulunduğu باب الصلاة (mest ve ayakkabı ile namaz hakkındaki) bâb başlığı altında yer alması daha uygun olacaktır.⁶⁴⁰

Mezkur bâb başlığı ile aynı muhtevayı taşımayan başka bir metin de 822 numaralı rivayettir. Burada kadir gecesi hakkında şu rivayete yer verilmiştir:⁶⁴¹ Üstelik bu rivayetin, ilgili bâb başlığından ziyade salât bölümü ile de herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır. Benzer şekilde Ahmed b. İsa'nın yolculukta öğle ile ikindi ve akşam ile de yatsı namazını cem' ederek kıldığı bilgisi⁶⁴² bu başlık altında verilmektedir. Oysa böyle bir metnin باب الجمع بين الصلاتين في السفر والحضر (barış ve muharebe zamanında iki namazın cem'ine dair) konu başlığı altında verilmesi daha uygun olurdu. Muhtevaları itibarıyla bu rivayetlerin farklı konu ve bölümler altında etüd edilmeleri gerekirdi.

Burada zikredilen örnekleri artırmak mümkündür. Ancak tespitlerimiz neticesinde ortaya çıkan bu tabloda, Emâlî'nin bazı konu başlıkları altında, bâbın muhtevası dışında kalan birtakım rivayet ve kavillerin bulunduğu görülmektedir. Bu

⁶³⁷ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, ss. 38-39

⁶³⁸ Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 34. كان رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم يسكب الماء على موضع سجوده

⁶³⁹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 506.

⁶⁴⁰ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 411

⁶⁴¹ "Kadir gecesini Ramazanın son on gününde arayın. Çünkü o, 23 veya 27'ncisindedir." Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 503.

⁶⁴² Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 495.

durum, elde edilen rivayetlerin bir kısmının yeterince tetkik edilmeksizin esere dahil edildiğini göstermektedir. Yukarıda zikrettiğimiz örneklerden yola çıkarak ait olduğu bâb başlığının temasına aykırı muhtevalara sahip hadis ve görüşlerin Murâdî'nin ilave ettiği metinler olduğunu söyleyebiliriz.

Bu anlamda Muhammed b. Mansûr'un Emâlî'ye eklediği metinleri, çeşitli nedenlerle yeterince tetkîke tabi tutmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, Ahmed b. İsa menşeli hadis ve görüşler ağırlıklı olarak zikredildikleri konu başlıkları ile uyum içerisindedir. Ne var ki aynı durum Murâdî tarafından esere ilave edilen rivayetlerin tamamı için geçerli değildir. Çünkü Murâdî'nin, hocası Ahmed b. İsa dışında farklı kanallardan elde ettiği rivayet malzemesinin bir kısmı, buldukları bâb başlıkları ile benzer bir uyum arz etmemektedir. Bu da Murâdî'nin o rivayetleri detaylı bir şekilde incelemeksizin ana hatları itibarıyla eser içerisinde uygun gördüğü bâblara yerleştirdiğine işaret etmektedir.

Eserdeki bazı konu başlıklarının birbirinden çok farklı içerikte rivayetler içermesi, bizde Emâlî'nin, Murâdî tarafından ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmadığına yönelik bir kanaat uyandırmaktadır. Bunda dönemin sosyal ve siyasal koşulları etkili olabileceği gibi, kendisinin 140 sene gibi oldukça uzun sayılabilecek bir ömre sahip olmasından kaynaklanan birtakım maniler de etkili olmuş olabilir. Öyle ki Ahmed b. İsa (ö. 247/861) vefat ettiğinde el-Murâdî (ö. 290/903), 100 yaş dolaylarında idi. Bu yönüyle düşünüldüğünde eserin tetkiki, mevcut bâbların tanzimi ve yeni bâbların oluşturulması için gereken fırsat ve imkanı elde edememiş olmalıdır. Tabiatıyla bütün bunlar da eserdeki bazı metinlerin, bulunduğu bâb başlığı ile aynı içeriğe sahip olmadığı halde o bâb altında yer almasına neden olmaktadır.

3.1.2.4. Metinle İlgili Özellikler

Emâlî, Zeydî oluşumun fıkıh ve hadis birikimini yansıtan ilk eserler arasında yer almaktadır. Bu eserde Ehl-i Beyt silsilesinin imâm ve râvî grubundan Ahmed b. İsa'ya (ö. 247/861) kadar ulaşan hadis ve görüşler, talebesi Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/903) tarafından bir araya getirilmiştir. Murâdî bu malzemeye ayrıca birtakım ilavelerde bulunmuştur. Bu durum, eserdeki bir kısım hadis ve görüşlerin,

Ahmed b. İsa'nın içinde yer almadığı çeşitli sened yapıları ile nakledilmesini temin etmiştir.⁶⁴³

Burada ana hatlarıyla eserin metin yapısını şekillendiren iki unsurdan söz edilebilir. Bunlardan ilki rivâyetler, ikincisi ise görüşlerdir. Ahmed b. İsa'nın içinde bulunduğu rivâyetlerin ekseriyetinin Zeyd b. Ali > Amr b. Hâlid > Huseyn b. Ulvân veya Muhammed el-Bâkır > Ebu'l-Cârûd > Muhammed b. Bekr şeklinde iki farklı senedle aktarıldığını söyleyebiliriz. Eserde Murâdî'nin Emâlî'ye ilâve ettiği hadis ve kavillerdeki isnâd yelpazesinin ise hocası Ahmed b. İsa'nın içinde yer aldığı sened çeşitliliğinden daha geniş olduğu görülmektedir.

Eserdeki görüşlerde ise en büyük payım Hz. Ali'ye (ö. 40/661) ait olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733),⁶⁴⁴ Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Kâsım er-Ressî (ö. 246/860), Abdullah b. Mûsâ (ö. 247/861),⁶⁴⁵ Ahmed b. İsa (ö. 247/861) da eserde görüş ve uygulamalarına sıklıkla atıfta bulunulan önemli figürler arasındadır. Ayrıca Muhammed b. Mansûr'un (ö. 290/903) yorum ve değerlendirmeleri ile Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) görüşleri de eserde kısmen yer almaktadır.

Eser içerisinde gerek rivâyet gerekse kavillerden oluşan metnin nasıl konumlandırıldığına baktığımızda, istisnaları bulunmakla birlikte şu metodun takip edildiği görülmektedir. Eserde önem ve tercih hiyerarşisi bakımından hadis malzemesi, görüş ve ictihad metinlerinden daha ön plandadır. Hadis metinleri ise kendi arasında merfû' ve mevkûf olması bakımından herhangi bir özel önem sırasına tabi tutulmadan zikredilmiştir. Merfû' olsun mevkûf olsun genellikle bâb başlığı altında herhangi bir hadis metninin, görüşlerden teşekkül eden metinlere tekaddüm ettirilmiş olması önemlidir. Dolayısıyla bir konu başlığı altında ilk olarak o meseleye ilişkin Ahmed b. İsa'nın içinde olduğu yada olmadığı tüm rivayet malzemesinin bir araya getirildiğini görüyoruz. Daha sonra da Muhammed el-Bâkır, Kâsım er-Ressî, Ca'fer es-Sâdık, Ahmed b. İsa, Abdullah b. Mûsâ vb. gibi kimselere yöneltilen soru ve cevapların senedli bir biçimde ilgili bâb başlığı içerisinde zikredildiği görülmektedir.

⁶⁴³ Ayrıntı için bu tezin "Rivâyetinde Muhammed b. Mansûr'un Yeri" başlığına bakınız.

⁶⁴⁴ Muhammed el-Bâkır'ın görüşüne başvurulmasına ilişkin bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 644, 651.

⁶⁴⁵ Abdullâh b. Mûsâ b. Abdillâh b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 247/861)

Metinlerle ilgili dikkat çeken hususlardan biri de özellikle görüş ihtiva eden metinlerde yoğun bir şekilde kullanılan fikhî terimlerdir. Farz, vacip, sünnet, câiz, müstehab, mekrûh, efdal, ruhsat, nehy, ifsâd, ibâha vb. gibi kavramlar ve türevleri Emâlî’de sıklıkla istimal edilen kavramlardır. Mesela Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) “Hacamat yaptırın bir kimsenin sonrasında gusletmesi yahut abdest alması gerekir mi?” sorusuna “Akan yada damlayan her kan için abdest gerekir.” demiş ve vacip olmadığı halde Hz. Ali’nin guslettiğini belirtmiştir.⁶⁴⁶ Ahmed b. İsa (ö. 247/861) bir abdest ile çok sayıda namaz kılmada herhangi bir sakınca görmemiş ve bu duruma cevâz vermiştir.⁶⁴⁷ Benzer şekilde Muhammed b. Mansûr, kunutla ilgili değerlendirmesinde onun rükûdan önce veya sonra okunmasının uygun olacağına işaret etmiştir.⁶⁴⁸

Huzeyfe b. Yemân’dan (ö. 36/656) nakledilen Hz. Peygamber’in (sav) rükû ve secdedeki tenzih ifadelerine *وبحمده* ekleyerek okuduğuna ilişkin rivâyetten sonra, bu ifadelerin *سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى* ve *سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ* şeklinde yalın olarak kullanılmasının da câiz olduğunu belirtmiştir.⁶⁴⁹ Sünnet terimi *باب الغسل الواجب والسنن* örneğinde olduğu gibi bazen bâb başlığı olarak da tercih edilmiş bazen de metin içerisinde kullanılmıştır. Mesela kitâbu’s-salât bölümünde Cuma namazındaki kıraatin cehrî yapılmasının sünnet olduğunu bildiren *أجهروا بالقراءة في الجمعة فإنها سنة* şeklindeki ifade bu duruma örnek gösterilebilir.⁶⁵⁰ Yine yolculukta namazları kısaltmanın Hz. Peygamber’in (sav) bir sünneti olduğu belirtilmektedir.⁶⁵¹

Kâsım er-Ressî, kendisine yöneltilen bir soru üzerine *لا بأس بالوضوء بالماء المسخن* diyerek ısıtılmış su ile abdest almada herhangi bir sakınca görmediğini söylemiştir.⁶⁵² Yine sargı üzerine meshin de sakıncası olmadığını dile getirmiştir.⁶⁵³ Hz. Peygamber’in (sav) yanına gelen emzikli bir kadın, sütünün kesilebileceği kaygısıyla bebeği hakkında endişelendiğini dile getirmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) ondan orucu bırakmasını ve güç yetirdiği zaman bunu tutmasını istemiştir.⁶⁵⁴ Kâsım er-Ressî, her namaz için yeniden abdest alınmasının daha üstün olacağını ifade

⁶⁴⁶ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, ss. 83-84.

⁶⁴⁷ *فلم ير به بأساً و قال: جائز* bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 86.

⁶⁴⁸ *قال محمد: القنوت عندنا جائز قبل الركوع وبعد الركوع* bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 283.

⁶⁴⁹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 319.

⁶⁵⁰ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, 357.

⁶⁵¹ *سن رسول الله -صلى الله عليه وآله وسلم أن يقصر في السفر* bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 363.

⁶⁵² Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 60.

⁶⁵³ *لا بأس بالمسح على الجبائر، إذا خاف العنت فيها* bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 116.

⁶⁵⁴ *أنته امرأة ترضع، فقالت: يا رسول الله، هذا شهر رمضان مفروض، وهي تخاف إن صامت أن ينقطع لبنها فيهلك ولدها. فقال لها* Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 618.

etmiştir.⁶⁵⁵ Hasan b. Sâlih (ö. 169/786) namaz kıldıktan sonra, abdest alırken mazmaza ve istinşâk yapmadığını hatırlayan bir kimsenin namazını iade etmesinin daha iyi olacağını belirtmiştir.⁶⁵⁶

Ahmed b. İsa, namaz için en faziletli zaman dilimini “Bizce namazın ilk vaktinde (yerine getirilmesi) en faziletlisidir.” şeklinde ifade etmiştir.⁶⁵⁷ Yine o, kendisine yöneltilen bir soru üzerine iftar yapmayı yolculuk sırasında oruç tutmaktan daha faziletli gördüğünü söylemiştir.⁶⁵⁸ Kâsım er-Ressî de yolculuktaki orucu daha faziletli gördüklerini belirtmiştir.⁶⁵⁹ O, Hz. Peygamber’in (sav) ليس من البر ليس من البر في السفر hadisini⁶⁶⁰ ise seferde oruç tutmanın farz olmayıp tatavvu’ kabilinden olduğu şeklinde yorumlamıştır.⁶⁶¹ Kâsım er-Ressî’nin herhangi bir hastalık hali yada acele bir iş olmaksızın ayakta bevletmeyi de kerih gördüğü aktarılmaktadır.⁶⁶²

Eserde merfû’, mevkûf ve maktû’ türden haberler yer almaktadır. Bunların büyük bir bölümü ahkâma dair olan haberlerden oluşmaktadır. Mevkûf haberlerin önemli bir bölümü Hz. Ali’ye dayanmaktadır. Murâdî’nin eklediği rivâyetlerdeki mevkûf haberler ise Hz. Ali’nin yanı sıra Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/688), Enes b. Mâlik (ö. 93/712) ve Abdullâh b. Mes’ûd (ö. 32/653), Abdullâh b. Ömer (ö. 73/692) gibi çok sayıda sahabîye aittir.⁶⁶³ Örneğin Hz. Peygamber’in (sav) Muharrem orucu tuttuğu bir sırada hacamat yaptırdığına ilişkin rivayet İbn Abbâs’tan nakledilmektedir.⁶⁶⁴ Hz. Peygamber’in (sav) geceleyin namaz kıldığı sırada kendisinin onun önünde uzanıp yattığına dair rivâyet ise Hz. Aişe’den aktarılmıştır.⁶⁶⁵

Eserde aynı rivâyet veya görüşün çeşitli başlıklar altında zikredildiği görülmektedir. Bu durum ilgili rivâyetin delil veya hüküm yönünden farklı mevzularla irtibatlandırılmış olması ile ilgilidir. Bu sebeple aynı hadis veya kavil, eserin farklı bâb başlıklarında tekrarlanmıştır. Söz konusu mükerrer görüş ve

⁶⁵⁵ يستحب تجديد الوضوء عند كل صلاة bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 70.

⁶⁵⁶ قال يعيد أحب إلي و إن مضى فهو يجزيه bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 48.

⁶⁵⁷ الصلاة عندنا في أول الوقت أفضل Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 214.

⁶⁵⁸ قال: الإفطار أحب إلي bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 642.

⁶⁵⁹ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 642.

⁶⁶⁰ “Sefer sırasında oruç tutmak iyilik değildir.” Bkz. Buhârî, Savm, 36; Müslim, Sıyâm, 92.

⁶⁶¹ يعني بذلك التطوع وليس بالفريضة Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 642.

⁶⁶² يكره أن يبول قائماً إلا من علة أو عجلة bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 44.

⁶⁶³ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 277, 630, 643, 650, 667, 669.

⁶⁶⁴ احتجم رسول الله و هو صائم محرم bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 630.

⁶⁶⁵ قالت: كان النبي عليه السلام يصلي صلاته من الليل و أنا معترضة بين يديه bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 277.

rivayetlerin sened ve metinleri olduğu gibi verilmiş, herhangi bir kısaltma yoluna gidilmemiştir. Tercih edilen bu yöntem, eserin hacmini artıran unsurlardan biridir.⁶⁶⁶

Eserde dikkat çeken diğer bir ayrıntı da Murâdî'nin sadece rivayetleri nakletmekle iktifa etmesi, onların sıhhat durumları veya muhtevaları hakkında herhangi bir değerlendirme yoluna gitmemesidir. Murâdî, rivayet ettiği metinler hakkında çok az sayıda açıklamada bulunmuştur. O, genellikle geleneğin önde gelen isimlerinin görüş ve kavilleri ile benzer görüşlere sahiptir. Bazı meselelerde ise Kâsım er-Ressî, Muhammed Bâkır, Ahmed b. İsa, Abdullah b. Musa gibi mezhebin önde gelen imamlarından farklı görüş ve kanaatler benimsemiştir. Murâdî, işaret edilen görüş farklılıklarını da esere yansıtmıştır. Bu maksatla o, eserde görüş ve icihadlarına sıklıkla yer verilen mezkûr şahıslardan sonra kendi görüşünü zikretmiştir.

Söz gelimi Murâdî'nin 142 numaralı rivayete yaptığı katkı, bu duruma misal olarak verilebilir. Buna göre Kâsım er-Ressî'ye cünüb, hayızlı, yahudi, hristiyan ve mecusunin artık suyu ile bir kimsenin abdest alıp alamayacağı sorulmuştur. Ressî, cünüb ve hayızlı kimsenin artığı ile abdest alınmasında bir sakınca olmadığını; buna mukabil yahudi, hristiyan ve mecusunin artık suyu ile abdest almayı kerih gördüğünü ifade etmiştir.⁶⁶⁷ Ressî'nin açıklamasına ilaveten Murâdî, içki içmeyen ve domuz eti yemeyen müşrik bir kimsenin artık bıraktığı suyu içmede sakınca olmadığını söylemektedir.⁶⁶⁸

Eserde soru-cevap metoduna sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Zira Ahmed b. İsa bazı hadis ve kavilleri talebesi Muhammed b. Mansûr'un sorularına cevap olarak zikretmiştir. Bu yönüyle Emâlî'nin, Zeyd b. Ali'ye nispet edilen Mecmû'un metoduyla aynı yöntemi benimsediği söylenebilir. Öyle ki Mecmû'da da Zeyd b. Ali'ye, talebesi Ebû Hâlid el-Vâsıtî tarafından birtakım sualler tevcîh edilmiştir.⁶⁶⁹ Emâlî'de ise Ahmed b. İsa'nın dışında, Kâsım er-Ressî ve Abdullâh b. Mûsâ gibi Zeydî geleneğin önde gelen isimlerine de bazı fikhî meseleler hakkında çeşitli suallerin yöneltildiği görülmektedir.

⁶⁶⁶ 392. Rivayet ile 805. Rivayet farklı bâb başlıkları altında aynı sened ve metin ile yer almaktadır. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 276, 497.

⁶⁶⁷ أكره سؤر اليهودي والنصراني والمجوسي bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 122.

⁶⁶⁸ لا بسؤر شربه إلا أن تراه قد شرب خمراً أو أكل لحم خنزير bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 122.

⁶⁶⁹ Mesela Ebû Hâlid, içki yapmak isteyen bir kimseye üzüm satışının yapıp yapılmayacağını sormuş, Zeyd b. Ali de "Bunu kerih görüyorum" şeklinde cevap vermiştir. Bkz. Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, s. 240.

Sorulara verilen cevaplarda delil olarak zaman zaman ayetlere müracaat edilmiştir.⁶⁷⁰ Eserin muhtelif yerlerinde ayetlerin zikredilerek bunlara dair hükümler ortaya konmakla beraber, buradaki amaç hükme mesned teşkil eden ayetleri izah etmek yada bu tür ahkâm ayetlerinin tefsirini yapmak değildir. Çünkü bahse konu ayetler, Zeyd b. Ali, Kâsım er-Ressî yada Ahmed b. İsa'nın çeşitli meselelerde kendilerine yöneltilen sorulara cevap verirken benimsedikleri görüşün dayanağını teşkil eden ayetlerdir.

Örneğin hayız bölümünde yer alan *باب من قال إذا انقطع الدم عن الحائض لم يغشها* konu başlığında, hayız günleri sona eren bir kadının gusletmeden önce eşiyile cimâ edemeyeceğine dair görüş ileri sürüldükten sonra delil olarak *وَلَا تُقْرَبُونَهَا حَتَّى يَطْهَرَنَّ* ayeti zikredilmiştir.⁶⁷¹ Bu görüşünün hemen akabinde Kâsım er-Ressî, *حَتَّى يَغْتَسِلَنَّ حَتَّى يَطْهَرَنَّ* ibaresini tevtil etmiştir.⁶⁷² Benzer şekilde hayızlı ve nifâs halindeki kadının namazı ve orucu hakkında sorulan bir suale Kâsım er-Ressî, “Hayız ve nifas günlerinde terkettiği namazını iade etmez; ancak tutmadığı gün sayısınca orucunu tutar. Çünkü hayız hali bir tür hastalıktır ki hasta ve yolcu gibi onun da tutmadığı gün sayısınca orucunu kaza etmesi gerekir.” şeklinde cevap vermiş ve *فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ* ayetini⁶⁷³ delil olarak zikretmiştir. Benzer şekilde Kâsım er-Ressî, suyun renk, tat ve kokusunun değişmesi durumunda temizleyici olma özelliğini yitireceğini belirtmiş ve bu görüşünü *وَيُنزَلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءٌ طَهُورًا* ve *وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا* ayetleri ile desteklemiştir.⁶⁷⁴

Teyemmüm bâbında Kâsım er-Ressî'den aktarılan şu görüşte de hükmün ayetle dellillendirildiği görülmektedir. Buna göre Ressî, teyemmümde meshin dirseklere kadar değil bileklere kadar yapılması gerektiğini söylemiştir. Meshin dirsek yerine bilekle sınırlandırılmış olmasını da *وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا* *كَسَبَا نَكَالًا* ayeti⁶⁷⁵ ile delillendirerek şöyle söylemiştir: “Söz konusu ayette hırsızlık yapan erkek veya kadın için, Allah'ın emrettiği el kesme işinin -Allah bir sınır belirtmediği halde- bileklere kadar gerçekleştirilecek olmasında herhangi bir

⁶⁷⁰ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 643.

⁶⁷¹ ... ‘Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın’... Bkz. Bakara, 2/222.

⁶⁷² I, s. 187. Bu minvaldeki görüşüne aynı ayeti delil getiren Zeyd b. Ali'nin ifadeler için bkz. Müsned, s. 82.

⁶⁷³ “İçinizden her kim hasta yada yolculukta bulunursa, tutamadığı günler kadar diğer günlerde tutar.” Bkz. Bakara, 2/184.

⁶⁷⁴ “Temizlemek için üzerinize gökten yağmur indiriyor.” Bkz. Enfâl, 8/11; ‘Biz, gökten tertemiz bir su indirdik.’ Bkz. Furkân, 25/48.

⁶⁷⁵ “İster erkek ister kadın olsun, yaptığına bir karşılık, Allah'tan ibretlik bir ceza olarak hırsızlık yapan kimsenin ellerini kesin. Allah, izzet ve hikmet sahibidir.” Bkz. Mâide, 5/38.

ihtilaf yoktur. Aynı şekilde teyemmüm esnasında ellerin mesh sınırının da -Allah herhangi bir sınır belirtmediği için- hırsızın elinin kesilmesi ayetine göre bileklere kadar yapılması gerektiğini söylüyoruz. Çünkü Allah bu konuda فَتَيَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا buyurmaktadır.⁶⁷⁶

Sorulara verilen cevaplarda delil olarak Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen hadisler⁶⁷⁷ ile Hz. Ali'den gelen rivayet ve kavillere de başvurulduğu görülmektedir. Burada hüküm ve delil bakımından, Hz. Ali'ye ait nakil ve görüşlerin yoğun şekilde kullanıldığını ifade edebiliriz. Bununla beraber eserde İmâm Bâkır'a soru yöneltildiği ve kendisinden fikhî görüşler talep edildiği görülmektedir. Bu durum Emâlî'de, kendisinin önemli bir kaynağı hüviyetindeki Mecmû'da takip edilen yöntemden farklı bir usûlün takip edildiğini göstermektedir. Zira Zeyd b. Ali'ye nispet edilen Mecmû'da yer alan merfû' veya mevkûf tüm haberlerin Hz. Ali senediyle zikredilmiştir. Emâlî'de yer alan görüş ve rivayetlerin ise bir kısmı Hz. Ali dışındaki birtakım tarîk ve râvîler kanalıyla esere dâhil edilmiştir. Bunlar arasında İmâm Muhammed Bâkır'dan gelen görüş ve haberlerin yanı sıra Kâsım er-Ressî'den nakledilen görüş ve rivayetler bulunmaktadır.

Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'nin esere ilave ettiği birtakım haberlerde ise Ehl-i Beyt silsilesi içerisinde yer almayan bazı isimler bulunmaktadır. Hatta bu isimler arasında Hz. Aişe, Ümmü Seleme, Abdullah b. Ömer, İbn Abbas vb. gibi Ehl-i Beyt dışında tutulan kimseler yer almaktadır. Bu açıdan Mecmû'un aksine Emâlî'nin, ihtiva ettiği sened farklılığı bakımından Mecmû'dan daha esnek ve geniş bir yelpazeye sahip olduğu söylenebilir.

3.1.3. Emâlî'deki Rivâyetlerin Mukayesesi

Bu başlık altında Emâlî'deki rivâyet malzemesi, bazı Sünnî hadis mecmuaları ile mukayese edilecek; bu sayede Emâlî'deki rivâyetlerin Sünnî hadis kaynaklarında yer alıp almadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece Zeydî oluşumun kendisine büyük bir kıymet atfettiği bu eserin ihtiva ettiği rivâyetlerin Sünnî hadis literatürünün önde gelen eserlerinde ne oranda yer aldığı somut verilerle ortaya çıkarılmış olacaktır.

⁶⁷⁶ “Öyleyse temiz bir toprakla teyemmüm yapın. Yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin.” Bkz. Nisâ, 4/43; Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 151.

⁶⁷⁷ Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 635.

Sünnî hadis külliyyatının III./IX. asırdaki meşhur örnekleri ile bu eserlerin muasırı olan Emâlî arasında, rivâyet metinleri bakımından nasıl bir bağ söz konusudur? Çağdaşı olan Sünnî eserlere göre farklı bir isnad ağına sahip olan Emâlî, ihtiva ettiği rivâyet metni ve sahabî râvîsi bakımından Sünnî hadis mecmuaları ile ne düzeyde bir benzerlik arz etmektedir? Emâlî'deki hadisler, Sünnî hadis literatürü içerisinde en yüksek oranda hangi eserde bulunmaktadır? Emâlî'deki rivâyetlerin Sünnî hadis edebiyatının mahsüllerindeki karşılığı nedir? Şayet varsa bu müşterek rivâyetlerde eksik yada ziyade kısımlar bulunmakta mıdır? Mukayese tablolarında bu gibi sorulara cevap aranacaktır. Emâlî rivâyetleri ile mukayesede kullanacağımız Sünnî hadis mecmuaları şunlardır:

1. İmâm Mâlik (ö. 179/795); Muvatta'⁶⁷⁸
2. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819); Müsned⁶⁷⁹
3. Abdurrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826); Musannef⁶⁸⁰
4. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849); Musannef⁶⁸¹
5. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855); Müsned⁶⁸²
6. Dârimî (ö. 255/869); Sünen⁶⁸³
7. Buhârî (ö. 256/870); el-Câmiu's-Sahîh⁶⁸⁴
8. Müslim (ö. 261/875), el-Câmiu's-Sahîh⁶⁸⁵
9. İbn Mâce (ö. 273/887); Sünen⁶⁸⁶
10. Ebû Dâvûd (ö. 275/889); Sünen⁶⁸⁷
11. Tirmizî (ö. 279/892); Sünen⁶⁸⁸

---

⁶⁷⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, Beyrut, 1406/1985.

⁶⁷⁹ Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvud el-Cârûd, *Müsnedu Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Darû Hecr, yyy., 1420/1999.

⁶⁸⁰ Abdurrezzâk es-San'ânî, Ebûbekr b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1390/1970.

⁶⁸¹ İbn Ebî Şeybe, Ebûbekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-'Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru't-Tâc, Beyrut, 1409/1989.

⁶⁸² Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, ty.

⁶⁸³ Dârimî, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Fadl, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm Esed, Dâru'l-Muğni, Riyâd, 1421/2000.

⁶⁸⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Züheyr en-Nâsir, Dâru Tavkî'n-Necât, Beyrut, 1422/2001.

⁶⁸⁵ Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1991.

⁶⁸⁶ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbni Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Darü İhyai'l-Kütübi'l-'Arabî, Beyrût, ty.

⁶⁸⁷ Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, ty.

12. Nesâî (ö. 303/915); Sünen⁶⁸⁹
13. İbn Huzeyme (ö. 311/924); Sahîh⁶⁹⁰
14. İbn Hibbân (ö. 354/965); Sahîh⁶⁹¹
15. Taberânî (ö. 360/971); Mu'cemü'l-Kebîr, Mu'cemü'l-Evsat, Mu'cemü's-Sağîr⁶⁹²
16. Darakutnî (ö. 385/995); Sünen⁶⁹³
17. Beyhakî (ö. 458/1066); Sünen⁶⁹⁴

Tablolarla ilgili bir diğer husus şudur: Emâlî'de yaklaşık 2800 rivâyet bulunmaktadır. Dolayısıyla eserdeki tüm rivâyetlerin mukayesesini yapmak tezin hacmini artıracığından söz konusu karşılaştırma, Emâlî'den örneklem olarak seçilen Tahâret bölümü üzerinden gerçekleştirilecektir. Tahâret bölümü, 198 rivâyet içermekte olup yukarıda ifade ettiğimiz tespitleri somut olarak yansıtacak bir temsil kabiliyetine sahiptir. Metinler arası benzerlik mukayesesinin sadece bir bölüm üzerinden yürütülmesi, eserin tamamı için kesin veriler anlamına gelmese de aradaki rivâyet benzerliğinin genel bir fotoğrafına ulaşmak bakımından oldukça önemli ipuçları sunacaktır.

Öte yandan Emâlî'de yer alan sened yapısı, söz konusu Sünnî hadis kaynaklarında yer almadığından bu karşılaştırma, daha çok metin merkezli bir karşılaştırma olacaktır. Burada ilgili rivâyetlerin metin yönünden benzerlik yada farklılık durumları tespit edilecektir. Ayrıca Emâlî'deki bu rivâyetlerin sahâbî râvîlerinin Sünnî eserlerde de aynı olup olmadığı da gözlemlenecektir. Bunun yanı sıra hadis metinlerinin mukayesesinde, rivâyetlerin aynı lafızlarla nakledilip edilmediği, metinlerde herhangi bir eksiklik yada ziyadenin bulunup bulunmadığı da tespit edilmeye çalışılacaktır.

---

⁶⁸⁸ Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmet Muhammed Şâkir, Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1395/1975.

⁶⁸⁹ Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, 2. bs., Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1406/1986.

⁶⁹⁰ İbn Huzeyme, Ebûbekr Muhammed b. İshak es-Sülemî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed b. Mustafa el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1400/1980.

⁶⁹¹ İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî, *Sahîhu İbni Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1408/1988.

⁶⁹² Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Mektebetü İbni Teymiyye, Beyrut, ty.; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, 1415/1995; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü's-Sağîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emîr, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985.

⁶⁹³ Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer, *Sünenü'd-Darakutnî*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1424/2004.

⁶⁹⁴ Beyhakî, Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003/1424.

3.1.3.1. İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) Muvatta'ı

Sünnî hadis mecmuaları arasında Emâlî'deki rivâyet metinleri ile en az benzerlik gösteren eser Muvatta'dır. Emâlî'nin tahâret bölümünü esas alarak yaptığımız mukayesede sadece 22 rivâyetin her iki eserde de yer aldığı görülmüştür. Bu da iki eser arasındaki ortak rivâyet oranının % 10 dolayında olduğu anlamına gelmektedir. Ortak rivâyetlerden 2 tanesi metin olarak aynı lafızlarla, 20 tanesi ise benzer veya farklı lafızlarla nakledilmiştir.⁶⁹⁵ Buna mukabil Emâlî'deki rivâyetlerin yaklaşık % 90'ının Muvatta'da yer almadığı görülmektedir. Ortak rivâyetler arasında aynı sahâbî tarafından nakledilen hadis bulunmamaktadır. Yani eserler arasında ortak olan tüm rivâyetlerin Emâlî'deki sahâbî râvîleri ile Muvatta'daki sahâbî râvîleri birbirinden farklıdır. Buna göre karşılaştırmada tespit ettiğimiz kesin sonuçları sayısal veri olarak şu şekilde gösterebiliriz:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı oranı: 176 (% 88,89)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 22 (% 11,11)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 3 (1,51)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 19 (9,59)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 0 (% 0)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 22 (% 100)

3.1.3.2. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) Müsned'i

Emâlî ile Tayâlisî'nin (ö. 204/819) Müsned'i arasında gerçekleştirdiğimiz karşılaştırmada, 26 rivâyet in her iki eserde de yer aldığı görülmektedir. Bu sonuç, mezkûr eserlerin % 13,13 oranında benzerliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ortak rivâyetlerden sadece 1 tanesi aynı lafızla nakledilirken, 25 tanesi benzer veya farklı lafızlarla nakledilmiştir. Bu rivâyetlerden 3 tanesi hem Emâlî'de hem Müsned'te aynı sahâbîden nakledilmiştir.⁶⁹⁶ Geriye kalan 23 rivâyet ise her iki eserde de farklı sahâbîler tarafından rivâyet edilmiştir. Öte yandan Emâlî'deki rivâyetlerin %

⁶⁹⁵ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyetin Muvatta'daki metninde ziyade bulunmaktadır. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 150, Rivâyet no: 185; Muvattâ', Tahâret, 91.

⁶⁹⁶ Emâlî'deki 8 ve 66 numaralı rivâyetler Ebû Ümâme'den ve 104 numaralı rivâyet ise Hz. Ali nakledilmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 30, 64, 93, Rivâyet no: 8, 66, 104; Tayâlisî, *Müsnedu Ebû Dâvud et-Tayâlisî*, I, 122, II, 451.

86,86'sının Tayâlisî'nin Müsned'inde yer almadığı tespit edilmiştir. Buna göre Emâlî ile Müsned arasındaki mukayesenin yüzdeler verileri şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 172 (% 86,86)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 26 (% 13,13)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 1 (% 0,50)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 25 (% 12,62)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 3 (% 1,51)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 23 (% 11,61)

3.1.3.3. Abdurrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826) Musannef'i

Abdurrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826) el-Musannef adlı eseri, Sünnî hadis mecmuaları içerisinde Emâlî'deki rivâyet metinleri ile en çok benzerlik gösteren eserlerin başında gelmektedir. Öyle ki yapılan karşılaştırmada, 71 rivâyetin her iki eserde de yer aldığı görülmüştür. Bu da iki eserin yaklaşık % 35 oranında ortak metin ihtiva ettiğini göstermektedir. Ortak rivâyetlerden 8 tanesi metin olarak her iki eserde de aynı lafızlarla nakledilirken, 63 tanesi ise benzer yada farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir.⁶⁹⁷ Toplamda 71 müşterek rivâyetten 7 tanesi hem Emâlî'de hem Musannef'te aynı sahâbîden nakledilmiştir. Geriye kalan 64 adedi ise farklı sahâbî veya tâbîî isimlerinden nakledilmiştir.⁶⁹⁸ Tablodan da anlaşıldığı gibi söz konusu 7 rivâyette her iki eserdeki müşterek sahâbîlerden 6 rivâyet Hz. Ali'den, 1 rivâyet ise Ümmü Seleme'den nakledilmiştir. Bunların dışında kalan 127 rivâyet metninin izi Musannef'te bulunamamıştır. Buna göre Emâlî ile Musannef arasındaki mukayesenin yüzdeler verileri şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 127 (% 64,14)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 71 (% 35,85)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 8 (% 4,04)

⁶⁹⁷ Her iki eserde de aynı lafızlarla nakledilen 8 rivâyetten 2 adedi, el-Musannef'te ziyade unsurlar içermektedir. Bu rivayetler için bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 32, 74, Rivâyet no: 12, 78; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, s. 32, 168, 170, 171. Ziyâde ifadeler ihtiva eden 2 rivâyetten 1 tanesi Atâ b. Ebî Rebâh'tan gelen maktû' bir rivayettir. Bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, s. 189.

⁶⁹⁸ Emâlî'nin 158 ve 170 numaralı rivâyetlerine karşılık gelen Musannef metinlerinin isnâdında müphem râvîler bulunduğu görülmüştür. Musannef'in 1506. rivâyetin senedinde عن شيخ kaydıyla, 1601. Rivâyetin senedinde ise سمعت رجلاً بالمدينة يقول ibaresiyle isnatta müphem şahıslardan nakilde bulunulmuştur. Bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, s. 386, 409.

- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 63 (% 31,81)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 7 (% 3,53)
- ❖ Farklı sahâbî veya tâbîden nakledilen rivâyet oranı: 64 (% 32,32)

3.1.3.4. İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) Musannef'i

Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) Emâlî adlı eseri ile İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) Musannef'i arasında önemli ölçüde ortak metin olduğu görülmektedir. Öyle ki yaptığımız mukayesede her iki eserde de müştereken bulunan rivâyet sayısının 86 olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, içerdikleri rivâyet metinleri bakımından her iki eser arasında yaklaşık % 45 oranında önemli bir benzerliğin bulunduğu işaret etmektedir. Ortak rivâyetlerden 10 tanesi aynı lafızla nakledilirken, 76 tanesi benzer veya farklı lafızlarla nakledilmiştir. Ortak rivâyetlerden 7 tanesi hem Emâlî'de hem Musannef'te aynı sahâbîden nakledilmiştir.⁶⁹⁹ Geriye kalan 79 rivâyet ise her iki eserde de farklı sahâbîler tarafından rivâyet edilmiştir. Öte yandan Emâlî'deki 112 rivâyet metninin, İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'inde bulunmadığı tespit edilmiştir. Buna göre Emâlî ile Musannef arasındaki karşılaştırmanın yüzdeler oranları şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 112 (% 56,56)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 86 (% 43,43)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 10 (% 5,05)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 76 (% 38,38)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 7 (% 3,53)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 79 (% 39,89)

3.1.3.5. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Müsned'i

Sünnî hadis mecmuaları içerisinde Emâlî'deki rivâyet metinleri ile en çok benzerlik gösteren eserlerden biri de Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Müsned'idir. Öyle ki Emâlî ile Müsned arasındaki karşılaştırmada 112 rivâyetin her iki eserde de bulunduğu görülmüştür. Bu tespit Müsned ile Emâlî'nin % 55 civarında ortak metin

⁶⁹⁹ Aynı sahâbîden nakledilen 7 rivâyetin 4'ü Hz. Ali'den, 3'ü ise Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik ve Selmân-ı Farisî'den nakledilmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 27, 38, 39, Rivâyet no: 3, 24, 28; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, I, 20, 139, V, 247, VII, 318.

ihativa ettikleri anlamına gelmektedir. Bu ortak rivâyetlerden 17 tanesi metin olarak her iki eserde de aynı lafızlarla nakledilirken, 95 tanesi ise benzer yada farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Toplamda 112 müşterek rivâyetten 12 tanesi hem Emâlî’de hem Müsned’te aynı sahabîden nakledilmiştir. Geriye kalan 100 adedi ise farklı sahabîlerden nakledilmiştir. Bunların dışında kalan 89 rivâyet metninin izi Müsned’te bulunamamıştır. Buna göre Emâlî ile Müsned arasındaki mukayesenin yüzdeleri şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 86 (% 43,43)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 112 (% 56,57)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 17 (% 8,58)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 95 (% 47,97)
- ❖ Aynı sahabîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 12 (% 6,06)
- ❖ Farklı sahabî veya tâbiîden nakledilen rivâyet oranı: 100 (% 50,50)

3.1.3.6. Dârimî’nin (ö. 255/869) Sünen’i

Emâlî ile mukayeselerini gerçekleştirdiğimiz Sünnî hadis mecmualarından biri de arasında Dârimî’nin (ö. 255/869) Sünen adlı eseridir. Bu eser de Emâlî’deki rivâyet metinleri ile en az benzerlik gösteren eserler arasında yer almaktadır. Yaptığımız karşılaştırmada 43 rivâyetin her iki eserde de yer aldığı saptanmıştır. Bu sonuç, iki eser arasındaki ortak rivâyet oranının % 20 seviyelerinde olduğunu göstermektedir. Ortak rivâyetlerden 2 tanesi metin olarak aynı lafızlarla, 41 tanesi ise benzer veya farklı lafızlarla nakledilmiştir.⁷⁰⁰ Buna mukabil Emâlî’deki rivâyetlerin yaklaşık % 80’inin Dârimî’nin Sünen’inde yer almadığını söyleyebiliriz. Her iki eserde sahabî râvîsi aynı olan tek rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyet Ümmü Seleme’den (ö. 62/681) gelmektedir. Geriye kalan 42 hadisın Emâlî’deki sahabî râvîleri ile Muvatta’daki sahabî râvîleri birbirinden farklıdır. Buna göre karşılaştırmada tespit ettiğimiz kesin sonuçları sayısal veri olarak şu şekilde gösterebiliriz:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 155 (% 78,28)

⁷⁰⁰ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyetin Dârimî’deki metninde ziyade bulunmaktadır. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, ss. 30-31., Rivâyet no: 9, 10; Dârimî, *Tahâret*, 8.

- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 43 (% 21,72)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 2 (% 1,02)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 41 (% 20,70)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 1 (% 0,50)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 42 (% 21,21)

3.1.3.7. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) el-Câmiu's-Sahîh'i

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Emâlî ile Sahîhayn arasında önemli ölçüde ortak metin olduğu görülmektedir. Öyle ki yaptığımız mukayesede her iki eserde de müştereken bulunan rivâyet sayısının 69 olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, Emâlî ile Sahîhayn arasında yaklaşık % 35 oranında metin benzerliği bulunduğuna işaret etmektedir. Öte yandan ortak rivâyetlerden 1 tanesi aynı lafızla nakledilirken, 69 tanesi benzer veya farklı lafızlarla nakledilmiştir. Ortak rivâyetlerden 4 tanesi hem Emâlî'de hem de Sahîhayn'da aynı sahâbîden nakledilmiştir. Geriye kalan 65 rivâyet ise farklı sahâbîler tarafından rivâyet edilmiştir. Öte yandan Emâlî'deki 129 rivâyet, Sahîhayn'da tespit edilememiştir. Buna göre ilgili mukayesenin yüzdeler oranları şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 129 (% 65,11)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 69 (% 34,84)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 1 (% 0,50)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 68 (% 34,38)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 4 (% 2,02)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 65 (% 32,82)

3.1.3.8. İbn Mâce'nin (ö. 273/887) Sünen'i

İbn Mâce'nin (ö. 273/887) Sünen'i ile Emâlî'deki rivâyet metinleri mukayese edildiğinde, önemli oranda benzerlik olduğu görülmektedir. Nitekim tablodan da görüleceği üzere, her iki eserde 68 rivâyet metninin ortak olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit, Sünen ile Emâlî'nin % 35 oranında ortak metin ihtiva ettikleri anlamına gelmektedir. Söz konusu müşterek rivâyet metinlerinden 7 tanesi her iki eserde de aynı lafızlarla nakledilirken, 61 tanesi ise benzer yada farklı lafızlarla rivâyet

edilmiştir. Aynı şekilde 68 adet ortak rivâyetten 7 tanesi hem Emâlî'de hem Sünen'de aynı sahabîlerden,⁷⁰¹ geriye kalan 61 adedi ise farklı sahabîlerden nakledilmiştir. Bunların dışında kalan 130 adet rivâyet, İbn Mâce'nin Sünen'inde bulunamamıştır. Bu da her iki eser arasında ihtiva ettikleri metinler bakımından % 65 oranında benzerlik göstermediğine işaret etmektedir. Buna göre Emâlî ile Sünen arasındaki mukayesenin yüzdeler verileri şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 130 (% 65,65)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 68 (% 34,35)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 7 (% 7,14)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 61 (% 62,24)
- ❖ Aynı sahabîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 7 (% 7,14)
- ❖ Farklı sahabî veya tâbiîden nakledilen rivâyet oranı: 61 (% 62,24)

3.1.3.9. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) Sünen'i

Emâlî ile mukayesesini yaptığımız Sünnî hadis kaynaklarından biri de Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) Sünen'idir. Emâlî'nin 198 rivâyet ihtiva eden taharet bölümü özelinde yaptığımız karşılaştırmada, 70 rivâyetin her iki eserde de yer aldığı görülmüştür. Bu sonuç, iki eser arasındaki ortak rivâyet oranının % 35 seviyelerinde olduğunu göstermektedir. Ortak rivâyetlerden 5 tanesi aynı lafızla nakledilirken, 65 tanesi benzer veya farklı lafızlarla nakledilmiştir. Öte yandan her iki eserde de ortak olan rivâyetlerden 8 tanesi hem Emâlî'de hem de Sünen'de aynı sahabîden nakledilmiştir.⁷⁰² Geriye kalan 62 rivâyet ise her iki eserde de farklı sahabîler tarafından rivâyet edilmiştir. Emâlî'deki 128 rivâyet metninin ise Ebû Dâvûd'un Sünen'inde tespit edilememiştir. Buna göre ilgili mukayesenin yüzdeler olarak oranları şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 130 (% 65,65)

⁷⁰¹ Aynı sahabîden nakledilen 7 rivâyetin 3'ü Hz. Ali'den, diğerleri ise Selmân-ı Fârisî, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. el-Âs ve Ümmü Seleme'den rivâyet edilmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 27, 39, 113, 127, Rivâyet no: 3, 28, 128, 149; İbn Mâce, Tahâret, 16, 27, 111, 108.

⁷⁰² Aynı sahabîden nakledilen 8 rivâyetin 2'si Hz. Ali'den, diğerleri ise Selmân-ı Fârisî, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Hz. Aişe, Ümmü Seleme ve Ebû Zer el-Ğıfârî'den rivâyet edilmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 27, 34, 39, 124, 127, 152, Rivâyet no: 3, 16, 28, 144, 149, 188; Ebû Dâvûd, Tahâret, 4, 48, 8, 93, 97, 120.

- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 68 (% 34,35)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 7 (% 7,14)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 61 (% 62,24)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 7 (% 7,14)
- ❖ Farklı sahâbî veya tâbîiden nakledilen rivâyet oranı: 61 (% 62,24)

3.1.3.10. Tirmizî'nin (ö. 279/892) Sünen'i

Sünnî hadis mecmuaları içerisinde Emâlî'deki rivâyet metinleri ile en çok benzerlik gösteren eserlerden biri de Tirmizî'nin (ö. 279/892) Sünen'idir. Öyle ki Emâlî ile Sünen rivâyet metinleri arasında yaptığımız mukayesede 74 rivâyetin her iki eserde de bulunduğu görülmüştür. Buna göre Sünen ile Emâlî arasında, ortak metin ihtiva etme bakımından % 38'lik bir benzerlik oranı ortaya çıkmaktadır. Her iki eserde de bulunan bu ortak rivâyetlerden 6 tanesi aynı lafızlarla nakledilirken, 68 tanesi de benzer yada farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Ayrıca müşterek rivâyetlerden 8 tanesi hem Emâlî'de hem Müsned'te aynı sahâbîlerden nakledilirken, geriye kalan 66 rivâyet ise iki eserde de birbirlerinden farklı sahâbîler kanalıyla rivâyet edilmiştir. Bunun yanı sıra Emâlî'deki 124 rivâyet metni, Tirmizî'nin Sünen'inde tespit edilememiştir. Emâlî'nin Sünen ile mukayesenin yüzdeler verileri ise şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 124 (% 61,62)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 74 (% 37,38)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 6 (% 3,03)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 68 (% 34,34)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 8 (% 4,04)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 66 (% 33,33)

3.1.3.11. Nesâî'nin (ö. 303/915) Sünen'i

Emâlî ile Nesâî'nin (ö. 303/915) Sünen'i arasında gerçekleştirdiğimiz mukayesede, 67 rivâyetin her iki eserde de yer aldığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, mezkûr eserlerin yaklaşık olarak % 35 dolaylarında metin benzerliğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Ortak rivâyetlerden 2 tanesi aynı lafızla nakledilirken, 65 tanesi

benzer veya farklı lafızlarla nakledilmiştir. Müşterek rivâyetlerden 7 tanesi hem Emâlî’de hem Sünen’de aynı sahabîlerden nakledilmiştir.⁷⁰³ Geriye kalan 60 rivâyet ise her iki eserde de farklı sahâbîler tarafından rivâyet edilmiştir. Öte yandan Emâlî’deki 131 rivâyetin de Nesâî’nin Sünen’inde yer almadığı tespit edilmiştir. Buna göre Emâlî ile Sünen arasındaki mukayesenin yüzdeler verileri şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 131 (% 66,16)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 67 (% 33,84)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 2 (% 1,01)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 65 (% 32,82)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 7 (% 3,53)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 60 (% 30,30)

3.1.3.12. İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) Sahîh’i

Emâlî ile mukayeselerini yaptığımız Sünnî hadis kaynaklarından biri de İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) Sahîh’idir. Emâlî’nin 198 rivâyet içeren taharet bölümü rivâyetlerini esas alarak yaptığımız mukayesede, 44 rivâyetin her iki eserde de ortak olduğu görülmüştür. Bu tespit, iki eser arasındaki müşterek rivâyet oranının % 20 seviyelerinde olduğunu göstermektedir. Ortak rivâyetlerden 4 tanesi aynı lafızla nakledilirken, 40 tanesi benzer veya farklı lafızlarla nakledilmiştir. Öte yandan her iki eserde de bulunan müşterek rivâyetlerden 2 tanesi hem Emâlî’de hem de Sünen’de aynı sahabîlerden nakledilmiştir.⁷⁰⁴ Geriye kalan 42 rivâyet ise her iki eserde de farklı sahâbîler tarafından rivâyet edilmiştir. Emâlî’deki 154 rivâyet metninin ise İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) Sahîh’inde yer almamaktadır. Buna göre ilgili mukayesenin yüzdeler olarak oranları şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 124 (% 61,62)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 74 (% 37,38)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 6 (% 3,03)

⁷⁰³ Aynı sahâbîden nakledilen 7 rivâyetin 3’ü Hz. Ali’den, diğerleri ise Selmân-ı Fârisî, Abdullah b. Ömer, Ümmü Seleme ve Ebû Zer el-Ğifârî’den rivâyet edilmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 27, 39, 127, 152, Rivâyet no: 3, 28, 144, 149, 188; Nesâî’nin, Tahâret, 30, 37, 33, 150, 203.

⁷⁰⁴ Aynı sahâbîden nakledilen 2 rivâyetten biri Hz. Ali, diğeri de Ümmü Seleme’den nakledilmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 72, 127, Rivâyet no: 76, 149; İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, I, s. 100, 122.

- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 68 (% 34,34)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 8 (% 4,04)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 66 (% 33,33)

3.1.3.13. İbn Hıbbân'ın (ö. 354/965) Sahîh'i

Emâlî ile mukayesesini yaptığımız Sünnî hadis kaynaklarından biri de İbn Hıbbân'ın (ö. 354/965) Sahîh'idir. Emâlî'nin 198 rivâyet ihtiva eden taharet bölümü özelinde yaptığımız karşılaştırmada, 63 rivâyetin her iki eserde de yer aldığı görülmüştür. Bu sonuç, iki eser arasındaki ortak rivâyet oranının % 30 seviyelerinde olduğunu göstermektedir. Ortak rivâyetlerden sadece 1 tanesi aynı lafızla nakledilirken, 62 tanesi benzer veya farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Öte yandan her iki eserde de ortak olan rivâyetlerden 2 tanesi hem Emâlî'de hem de Sünen'de aynı sahâbîlerden nakledilmiş,⁷⁰⁵ geriye kalan 61 rivâyet ise her iki eserde de farklı sahâbîler tarafından rivâyet edilmiştir. Emâlî'deki 135 rivâyet metni ise İbn Hıbbân'ın Sahîh'inde tespit edilememiştir. Buna göre söz konusu karşılaştırmayı şu şekilde ifade edebiliriz.

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 135 (% 68,18)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 63 (% 31,82)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 1 (% 0,50)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 62 (% 31,31)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 2 (% 1,01)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 61 (% 30,80)

3.1.3.14. Taberânî'nin (ö. 360/971) Mu'cem'leri

Emâlî'deki rivâyet metinlerini mukayese ettiğimiz eserler arasında Taberânî'nin Mu'cemleri de bulunmaktadır. Taberânî'nin (ö. 360/971) Mu'cemü'l-Kebîr, Mu'cemü'l-Evsat, Mu'cemü's-Sağîr adlı eserlerini, Sünnî hadis mecmuaları içerisinde Emâlî'deki rivâyetlerle en çok benzerlik gösteren eserler arasında zikredebiliriz. Öyle ki yaptığımız mukayesede 96 rivâyetin her iki eserde de ortak

⁷⁰⁵ Aynı sahâbîden nakledilen iki rivâyet Ümmü Seleme ve Ebû Zer el-Ğıfârî'den rivâyet edilmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 127, 152, Rivâyet no: 149, 188; İbn Hıbbân, *Sahihu İbni Hıbbân*, III, s. 471, IV, s. 140.

olduğu görülmüştür. Tablodan da anlaşılacağı gibi bu sonuç, Emâlî ile üç Mu'cem'in metinlerin yaklaşık % 50 oranında birbiri ile uyum içinde olduğunu göstermektedir. Her iki eserde de bulunan bu ortak rivâyetlerden 15 tanesi aynı lafızlarla nakledilirken, 81 tanesi de benzer yada farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Ayrıca müşterek rivâyetlerden 8 tanesi hem Emâlî'de hem Müsned'te aynı sahabîlerden nakledilmiştir. Geriye kalan 88 rivâyet ise iki eserde de farklı sahâbîler kanalıyla rivâyet edilmiştir. Bunun yanı sıra Emâlî'deki 102 rivâyet metnine, Taberânî'nin Mu'cemlerinde rastlanmamıştır. Emâlî ile Mu'cemlerin mukayesesinde ortaya çıkan sonuçlar şu şekilde gösterilebilir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 102 (% 51,52)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 96 (% 48,48)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 15 (% 7,57)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 81 (% 40,90)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 8 (% 4,04)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 88 (% 44,44)

3.1.3.15. Darakutnî'nin (ö. 385/995) Sünen'i

Emâlî ile mukayesesini yaptığımız Sünnî hadis kaynaklarından biri de Darakutnî'nin (ö. 385/995) Sünen'idir. Emâlî'nin 198 rivâyet ihtiva eden taharet bölümü özelinde yaptığımız mukayesede, 73 rivâyetin her iki eserde de yer aldığı tespit edilmiştir. Bu tespit, iki eser arasındaki ortak rivâyet oranının % 35 seviyelerinde olduğunu göstermektedir. Ortak rivâyetlerden sadece 6 tanesi aynı lafızla nakledilirken, 67 tanesi benzer veya farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Öte yandan her iki eserde de ortak olan rivâyetlerden 4 tanesi hem Emâlî'de hem de Sünen'de aynı sahabîlerden nakledilmiş,⁷⁰⁶ geriye kalan 69 rivâyet ise her iki eserde de farklı sahâbîlerden rivâyet edilmiştir. Emâlî'deki 125 rivâyet metni ise Darakutnî'nin Sünen'inde tespit edilememiştir. Buna göre söz konusu karşılaştırmada ortaya çıkan sayısal verileri şu şekilde gösterebiliriz:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198

⁷⁰⁶ Aynı sahâbîden nakledilen 4 rivâyetten ikisi Hz. Ali'ye, diğer ikisi de Ümmü Seleme ve Ebû Zer el-Ğıfârî'den rivâyet edilmiştir. Bkz. Ahmed b. İsa, *Emâlî*, I, s. 127, 152, Rivâyet no: 149, 188; Dârekutnî, *Sünenü'd-Darakutnî*, I, s. 205, 344, 346, 347.

- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 125 (% 63,14)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 73 (% 36,86)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 6 (% 3,03)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 67 (% 33,83)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 4 (% 2,02)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 69 (% 34,84)

3.1.3.16. Beyhakî'nin (ö. 458/1066) Sünen'i

Sünnî hadis mecmuaları içerisinde Emâlî'deki rivâyet metinleri ile en çok benzerlik gösteren eserlerden biri de Beyhakî'nin (ö. 458/1066) Sünen'idir. Öyle ki Emâlî ile Sünen arasında 96 ortak rivâyet bulunmaktadır. Bu benzerliğin oranı ise yaklaşık % 50'dir. Bu durum Sünen ile Emâlî'nin % 50 civarında ortak metin ihtiva ettikleri anlamına gelmektedir. Ortak rivâyetlerden 8 tanesi metin olarak her iki eserde de aynı lafızlarla nakledilirken, 88 tanesi ise benzer yada farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Toplamda 96 müşterek rivâyetten 10 tanesi hem Emâlî'de hem Müsned'te aynı sahabîlerden, 86 adedi ise farklı sahâbîlerden rivâyet edilmiştir. Emâlî'deki 125 rivâyet metni ise Beyhakî'nin Sünen'inde yer almamaktadır. İlgili mukayesenin yüzdeler verileri ise şu şekildedir:

- ❖ Karşılaştırılan toplam rivâyet sayısı: 198
- ❖ Bulunamayan rivâyet sayısı ve oranı: 102 (% 51,52)
- ❖ Emâlî ile ortak rivâyet sayısı ve oranı: 96 (% 48,48)
- ❖ Aynı lafızlarla nakledilen rivâyet miktarı ve oranı: 8 (% 4,04)
- ❖ Benzer veya farklı lafızlarla rivâyet miktarı ve oranı: 88 (% 44,44)
- ❖ Aynı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 10 (% 5,05)
- ❖ Farklı sahâbîden nakledilen rivâyet sayısı ve oranı: 86 (% 43,43)

Değerlendirme

Söz konusu karşılaştırma sonrası, Emâlî'deki rivâyet metinleri ile eserde yer alan sahâbî râvîlerin Sünnî hadis kaynaklarındaki metin ve râvîlerle bazı benzerlikler taşıdığı tespit edilmiştir. Bu benzerliğin analitik verileri incelendiğinde Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, işaret edilen müşterek noktalar bakımından Emâlî ile en çok benzerlik taşıyan eser olduğu görülmektedir. Bahse konu ortak noktaların en az görüldüğü eser ise İmam Mâlik'e ait Muvatta' adlı eserdir.

Yapılan karşılaştırmalarda Ahmed b. İsâ'dan nakledilen rivâyetlerden ziyade Muhammed b. Mansûr'un esere ilave ettiği rivâyetlerin sened (sahâbî râvîleri) benzerliğinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, Muhammed b. Mansûr'un Emâlî'ye eklediği rivâyetlerin isnad ağının hocası Ahmed b. İsâ kanalıyla elde ettiği rivâyetlerin isnad ağından daha geniş bir yelpazeye sahip olmasıyla ilgilidir. Zira Ahmed b. İsâ'nın içinde yer aldığı sened yapısı Murâdî'nin kullandığı sened yapısına göre daha dar bir çevreye hasredilmiş durumdadır.

Öyle ki Ahmed b. İsâ'nın bulunduğu sened haritası genellikle Ehl-i Beyt silsilesinin kendilerine önem atfettiği imam ve râvî grubundan oluşmaktadır. Bu silsile Hz. Ali'den başlamakta ve umumiyetle Hz. Hüseyin ve Zeynelâbidîn ile devam etmektedir. Sonrasında ise Ebû Hâlid, Zeyd'ten; Ebu'l-Cârûd Bâkır'dan nakilde bulunmaktadır. Dolayısıyla eserin câmii Muhammed b. Mansûr'un Emâlî'ye ilave ettiği rivâyet malzemesine ait isnad ağının daha geniş kapsamlı olması sebebiyle bu karşılaştırmalarda Sünnî hadis kaynaklarının isnadları (sahâbî râvîleri) ile benzerliğinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Mukayeseye tabi tutulan eserler arasında, Emâlî ile aynı sahâbîden nakledilen rivâyet oranının en yüksek olduğu eserler, % 6,0 benzerlik oranı ile Müsned (Ahmed b. Hanbel) % 5,0 ile Sünen (Beyhakî) adlı eserlerdir. Söz konusu eserler arasında aynı sahâbîden aktarılan rivâyet oranının en düşük olduğu eserler ise % 0,0 ile Muvatta' (İmam Mâlik) ve % 0,5 benzerlik oranı ile Sünen (Dârimî) adlı eserlerdir.

Bu durum, Emâlî'nin isnad haritasında yer alan sahâbî râvînin Hz. Ali ile sınırlı tutulmasıyla yakından ilgilidir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin Emâlî'deki bu konumu, rivâyetlerin Sünnî hadis kaynaklarındaki versiyonlarının farklı sahâbîlerden nakledilen hadislere tekabül ettiğini göstermektedir. Nitekim onlar da esere Muhammed b. Mansûr'un ilave ettiği hadislerin senedlerinde yer almaktadırlar. Öyle ki farklı sahâbîlerden nakledilen rivâyetlerin oranının en yüksek olduğu eserler, % 50,5 ile Müsned (Ahmed b. Hanbel) ve % 44,4 ile Mu'cem (Taberânî) adlı eserlerdir. Farklı sahâbîlerden nakledilen rivâyetlerin oranının en düşük olduğu eserler ise % 22 Muvatta (İmam Mâlik) ve % 11,6 benzerlik oranı ile Müsned (Tayâlisî) adlı eserlerdir.

Analitik verilerde de açıkça görüleceği gibi, mukayeselerde ortaya çıkan sonuçlardan biri de Emâlî metinleri ile Sünnî hadis metinleri arasında aynı lafızlarla

rivâyet edilen hadislerin oranının oldukça az oluşudur. Buradan söz konusu hadis metinlerinin kısmen aynı lafızlarla aktarıldığı görülmekle birlikte daha çok birbirinden farklı ya da benzer lafızlarla nakledilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Emâlî ile aynı lafızlarla nakledilen rivâyet oranının en yüksek olduğu eser % 8,5 ile Müsned (Ahmed b. Hanbel) ve % 7,5 ile Mu'cem (Taberânî) adlı eserlerdir. Hadislerin aynı lafızlar kullanılarak aktarıldığı rivâyet oranının en düşük olduğu eserler ise % 0,5 benzerlik oranı ile Müsned (Tayâlisî), Sahîhayn (Buhârî-Müslim) ve Sahîh (İbn Hıbbân) adlı eserlerdir.

Bu durum, Emâlî metinlerinin aynı lafızlarla Sünnî literatürde kısmen yer almakla beraber daha ziyade rivâyet malzemesinin farklı ve benzer lafızlarla eserlerde yer aldığına işaret etmektedir. Öyle ki benzer ya da farklı lafızlarla nakledilen rivâyet oranının en yüksek olduğu eserler, % 47,9 ile Müsned (Ahmed b. Hanbel) ve % 44,4 ile Sünen (Beyhakî) adlı eserlerdir. Emâlî metinleri ile benzer ya da farklı lafızlarla nakledilen rivâyet oranının en düşük olduğu eserler ise %9,5 benzerlik oranı ile Muvatta (İmam Mâlik) ve %12,6 benzerlik oranı ile Müsned (Tayâlisî) adlı eserlerdir.

Özetle Emâlî adlı eserde yer alan rivâyet metinleri ve sahâbî râvîlerin Sünnî hadis literatürünün önde gelen eserleri ile değişen oranlarda benzerlik taşıdığı görülmüştür. Bu benzerliğin en yüksek orana sahip olduğu eserin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, en düşük orana sahip olduğu eserin ise İmam Mâlik'in Muvatta'ı olduğu görülmüştür. Mukayeseye tabi tutulan eserler ile Emâlî'de tercih edilen sened şemasının birbirinden farklı oluşu, söz konusu benzerliğin isnad açısından çok metinler üzerinde benzeştiğini göstermiştir. Özellikle Muhammed b. Mansûr'un ilave ettiği hadislerin Sünnî hadis kaynaklarındaki rivâyet malzemesi ile örtüşmesi, Emâlî'nin kendi sınıfında incelenmeye değer bir eser olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Zeydiyye ilk olarak siyasî açıdan Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) isyan hareketiyle gündeme gelmiş, ilerleyen süreçte Emevî ve Abbasî idaresinin siyasî ve sosyal politikalarının şekillendirdiği muhalefet zemininde, yönetimden gayr-ı memnun unsurlarla birlikte çeşitli başkaldırı hadiseleriyle adından sıkça söz ettirmiştir. Söz konusu ayaklanma hareketlerinin odağında ise hilafetin Ali evladına ait bir hak olduğu iddiası yer almaktadır. Zeyd b. Ali döneminde siyasî-itikadî bakımdan kurumsal kimliğe sahip özgün bir oluşumdan söz etmek mümkün değildir. Bu açıdan söz konusu isyan hareketlerinde her ne kadar başat aktör Zeydîler olsa da, bu girişimleri, Alioğullarının ismi etrafında ortaya çıkan ve birbirinden farklı gerekçelerle isyana destek veren çeşitli unsurların ortak teşebbüsü olarak okumak daha isabetli olacaktır. Bu bağlamda Zeydiyye'nin müstakil bir grup olarak teşekkülünü Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ve Yahya b. el-Huseyn'e (ö. 298/911) kadar götürmek mümkündür.

Zeydiyye, benimsediği görüşler ve ortaya koyduğu farklı fikirlerle İslam düşünce geleneğine zenginlik katan bir oluşumdur. Bu oluşum, başta Zeyd b. Ali olmak üzere, Zeydî gelenek içerisinde çok sayıda önemli şahsiyet yetiştirmiştir. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Ahmed b. İsâ'dır. Ne var ki, onun siyasî ve entelektüel yönüne ilişkin tespitlerde bulunmanın sanıldığından daha zor olduğu ortaya çıkmıştır. Yaşadığı zaman dilimi ve coğrafya göz önüne alındığında, Ahmed b. İsâ'nın (ö. 247/861) başvurduğu başarısız isyan hareketinden sonra politik bir sessizliğe büründüğü görülmektedir. Aleyhinde gelişen siyasî ve sosyal şartlar, onu yaklaşık altmış yıl saklanmaya itmiştir.

Kanaatimizce bu durum, onun Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) ve Yahyâ b. el-Huseyn (ö. 298/911) gibi Zeydî geleneğin teşekkülünde önemli bir yere sahip olan imamların gölgesinde kalmasına neden olmuştur. Her ne kadar elde ettiğimiz sınırlı düzeydeki veriyi anlamlı bir bağlama yerleştirmeye çalışmış olsak da, bu husus çalışmamızda ona ilişkin bir monografi inşasını zorlaştıran en önemli faktör olarak gösterilebilir.

Ahmed b. İsâ'nın biyografisinde dikkat çeken önemli bir ayrıntı da kaynaklarda, onun Sünnî câmiadan kendisiyle çağdaş olan birçok meşhur isimle herhangi bir irtibat kurduğuna dair bilgi bulunmamasıdır. İncelediğimiz kaynaklara

göre elimizde bu hususu aydınlatacak herhangi bir veri bulunmamakla beraber, biz bu durumun, Halîfe Harun Reşid (170/786-193/809) döneminde 186/802'de başvurduğu ayaklanma hareketi sonrası, Abbasî bürokrasisinin aleyhinde başlattığı sıkı takibatla yakından ilgili olduğunu düşünüyoruz. Başarısız isyan girişimi neticesinde derdest edilerek Bağdat'ta hapsedilmiş, takip eden süreçte firar ederek izini kaybettirmeyi başarmıştır. Basra'da uzun müddet saklanan Ahmed b. İsa'nın, adeta tecrit edilmiş bir yaşam sürmesinin, dönemin sosyal ve siyasî koşulları da düşünüldüğünde, devrin ilim ve kültür meclislerinden uzak kalmasına neden olduğu söylenebilir. Buradan Abbasî yönetiminin izlediği sıkı tedbir politikası, Ahmed b. İsa'nın o bölgelerde dönemin meşhûr fakih ve muhaddisleri ile yakın temas içinde olmasına engel olduğu sonucu çıkmaktadır.

Bu etüdün sonunda Emâlî'nin, Zeydî hadis edebiyatının en temel eserlerinden biri olduğu görülmüştür. Öyle ki Mecmû'un, Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) aidiyeti üzerindeki tartışmalar göz önüne alındığında Emâlî, Zeydî hadis literatürünün en erken mevsûk eseri olarak ön plana çıkmaktadır. Zeydî oluşumun hadis birikiminin ilk örneği olması hasebiyle bu eser, Zeydî Hadis Tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Burada hadis tasnîf literatürüne ait ilk ürünlerin, fıkıh ilminin geliştirdiği metodu kullandığını, tasnîf yöntemleri ve ihtiva ettikleri konular bakımından da fıkıh kitaplarıyla benzerlik taşıdığı söylenebilir. Bu doğrultuda Emâlî adlı eserin de şekil ve içerik itibariyle fıkıh temalı bir eser olduğunu ve buna bağlı olarak tertip ve iç düzenine konu olan teknik özelliklerinin de sünen geleneğinin tasnîf tarzı ile örtüştüğü görülmektedir.

Arştırmada öne çıkan hususlardan biri de Ahmed b. İsa'nın muhaddis yönü ağır basan bir şahsiyet olmakla beraber Zeydî geleneğin fikhî altyapısının oluşmasında emeği geçen önemli isimlerden biri olduğudur. Nitekim kaynaklarda onun adı, çağdaşları Kâsım er-Ressî, Abdullah b. Mûsâ, Hasan b. Yahya ve talebesi Muhammed b. Mansûr ile birlikte Zeydî fikhinin gelişmesine katkı sağlayan önemli kimselerle beraber anılmaktadır.

Eserdeki bâb başlıklarının seçim ve tertibinin kime ait olduğu konusunda bir belirsizlik söz konusudur. Fakat hem Ahmed b. İsa'nın siyasî ve sosyal koşullar bakımından talebeleriyle görüşme imkanının kısıtlılığı, hem de eserin câmii

Muhammed b. Mansûr tarafından Emâlî'ye birtakım eklemelerde bulunulması, eserdeki tevbibin ona ait olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca incelediğimiz kadarıyla eserde yer alan bâb başlıklarının III/IX. asrın eserleriyle olan benzerliği, tertip ve tanziminin Muhammed b. Mansûr tarafından gerçekleştirilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Diğer bir husus ise Emâlî'nin tebvîbi ile Zeyd'e nispet edilen Mecmû'un bâb başlıkları arasında şekil yönünden bir benzerliğin bulunmasıdır. Bu durum Emâlî'nin bâb başlıklarının belirlenmesinde yazılı bir metin olarak Mecmû'dan yararlanılıp yararlanılmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Buna mukabil mevcut kaynaklar, Mecmû'un yazılı bir materyal olarak Ahmed b. İsâ'nın elinde bulunduğu bilgisine yer vermemektedir. Dolayısıyla Emâlî'nin başlıklarının seçimi ve tertibinde Mecmû'dan etkilenilmiş olduğuna dair varsayım, henüz belirsizliğini korumaktadır.

Eserin farklı tarihlerde basılmış versiyonları incelendiğinde bu baskıların ihtiva ettikleri rivâyetlerin sayısal olarak birbirine yakın olduğu görülmektedir. 1981 ve 1990 yıllarındaki baskılar arasında yapısal olarak köklü bir değişiklik bulunmamaktadır. Ancak eserin ikinci baskısında, ilkinde yer alan birkaç kitab başlığına yer verilmediği tespit edilmiştir. Biz bu tasarrufun eserin tahkikini gerçekleştiren Ali b. İsmail el-Mueyyed'e (ö. 1970) ait olduğunu düşünüyoruz. Çünkü kendisi, İslam mezheplerinin ortak amaçlar etrafında hareket etmesini öngören *Dâru't-Takrîb beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye* adlı müessesenin üyesidir. 1947'de Kahire'de kurulan bu müessese, İslam mezhepleri arasındaki ihtilafların giderilerek "ümme" ortak paydası etrafında sosyal, kültürel, ekonomik vb. alanlarda ortak hareket etme amacına dönük bir yapılanmadır.

Söz konusu cemiyet, Ezher Camii şeyhi Abdülmecîd Selim, Filistin Müftüsü Emin el-Hüseynî, İhvânü'l-Müslimîn lideri Hasan el-Bennâ, Ezher şeyhlerinden Mahmûd Şeltut ve Şiî âlim Muhammed Tâki Kummî gibi birbirinden farklı mezhep ve akımları temsil eden çok sayıda ulemânın mevcut sorunları müzakere yoluyla çözmek üzere dahil oldukları bir projedir. Bu kurumun ilmî toplantılarına, Şia'nın Zeydiyye kolunu temsilen Yemen'den Ali b. İsmail el-Mueyyed (ö. 1970) katılmıştır. Buradan hareketle el-Mueyyed, mensubu olduğu bu müessesenin mezhepler arası sorunları ortadan kaldırma projesiyle çeliştiğinden eserin 1981 baskısında yer alan siyasî-kelâmî içerikli rivayetleri 1990 baskısına taşımak istememiş olmalıdır. Nitekim kendisinin, tahkîk ve şerhini gerçekleştirdiği Emâlî'deki hadislerin

yorumunda Sünnî hadis kaynaklarına da sık sık atıfta bulunması, söz konusu kanaatimizi destekler niteliktedir.

Eser, Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) talebesi Muhammed b. Mansûr (ö. 290/903) tarafından derlenmiştir. Sünen tertibatına sahip olan bu eser, başta Ali b. Ebî Tâlib'ten olmak üzere Ehl-i Beyt kültürünün önde gelen imam ve râvîlerinden çeşitli hadis ve görüşler ihtiva etmektedir. Ahmed b. İsa'nın içinde yer aldığı sened zincirinde Ehl-i Beyt haricinde herhangi bir isme rastlanmamaktadır. Murâdî'nin esere ilave ettiği rivâyet ve görüşlerde ise ağırlıklı olarak Ehl-i Beyt merkezli imam ve râvî grubu yer almakla beraber bu çatı dışından da çeşitli isimler bulunmaktadır.

Bu isimler, Sünnî hadis mecmualarında da kendilerinden sıklıkla hadis nakledilen Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), Hafsa bnt. Ömer (ö. 45/665), Hz. Aişe (ö. 58/678), Ümmü Seleme (ö. 62/681), Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-5), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Ebû Ümâme el-Bâhılî (ö. 86/705) Enes b. Mâlik (ö. 93/712) gibi sahâbîlerden oluşmaktadır. Bu noktada Emâlî; aynı veya benzer içerikli rivâyetleri, birbirinden farklı ilmî geleneklerin benimsediği sened yapıları üzerinden ortaya koymaktadır. Bu durum Emâlî'nin, çeşitli ilmî ve kültürel havzaların kendilerinden izler bulabileceği, farklı kanallar üzerinden ortak referanslar elde edebilecekleri önemli bir malzemeye sahip olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada ortaya çıkan sonuçlardan biri de Emâlî adlı eserin ihtiva ettiği rivâyet malzemesinin Sünnî hadis literatürünün meşhur örneklerinde de kısmen yer alıyor olmasıdır. Öyle ki Sünnî edebiyatının önde gelen örneklerinden on yedi hadis eseri ile Emâlî arasında gerçekleştirilen mukayese tabloları incelendiğinde söz konusu ortak payda açık bir biçimde görülmektedir. Emâlî'nin kitâbu't-tahâre bölümü özelinde, rivâyet metinleri ve sahâbî râvîleri üzerinden gerçekleştirdiğimiz karşılaştırmada metin ve sened yönünden birtakım benzerlikler olduğu sonucuna varılmıştır.

Elde edilen sonuçlar, analitik verilere dönüştürülerek çalışmanın sonuna tablo şeklinde yansıtılmıştır. Emâlî'de yer alan rivâyet malzemesi ile sahâbî râvîlerin bir kısmının Sünnî kaynaklarda da yer almış olması eseri ayrıcalıklı kılmaktadır. Söz konusu ortak noktaların en fazla olduğu eser % 56,5 benzerlik oranı ile Ahmed b.

Hanbel'in (ö. 241/855) Müsned'i iken bahse konu müşterek hususların en az yer aldığı eserin ise % 11,1 ile İmam Mâlik'in Muvatta'ı olduğu tespit edilmiştir.

İstisnaları olmakla birlikte eserin câmii Muhammed b. Mansûr'un, Emâlî'nin bâb başlıkları altında işlenen meselelere dair hadis ve kavil aktarmada önceliği hocası Ahmed b. İsa'ya verdiği görülmektedir. Eserdeki hâkim tablo, bâb başlıkları altında serdedilen rivâyet ve görüşlerin sıralanmasında önceliğin Ahmed b. İsa'dan alınan rivâyetlere verilmesi şeklindedir. O'nun harici tarik ve râvîlerden gelen malzemenin diziliminde ise genel geçer bir yöntem takip edilmediği görülmektedir.

İncelediğimiz kadarıyla Ahmed b. İsa (ö. 247/861) hakkında müstakil bir akademik çalışmanın yapılmamış olması, onun tanınırlığının önündeki engellerden biri olmuştur. Bu tez, Zeydî gelenek içerisinde önemli bir şahsiyet olan ve ilmî birikimiyle Zeydî hadis kültürüne ciddi katkıları bulunan Ahmed b. İsa'nın akademik bir çalışmayla tanıtılması bakımından önem taşımaktadır. Bu araştırmada, Zeydî geleneğin önemli bir karakteri olmasına rağmen yeterince incelenmediğini düşündüğümüz Ahmed b. İsa'nın, mezhebin diğer önemli temsilcileri gibi çeşitli ilmî çalışmalara konu edilmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Eser, Cârûdî ve Betrî eğilimlerin hadis anlayışlarını ve temsilcilerini bir araya getirmek suretiyle Zeydiyye bünyesindeki farklı kutupları içermesi bakımından önemlidir. Öte yandan eser, politik tavır olarak hem yönetime itaati tercih eden Muhammed el-Bâkır'dan hem de yönetime başkaldırıcı benimsen Zeyd b. Ali'den rivâyet ve görüş ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra Muhammed b. Mansûr'un ilaveleriyle eser, Ehl-i Beyt silsilesi dışından Sünnî geleneğin önem atfettiği râvîlerden de çeşitli metinler içermektedir. Sıralanan bu hususiyetler, Emâlî'nin birçok yönlerden incelenmesi gereken bir eser olduğunu göstermektedir.

Emâlî, kendisinden önceki ve sonraki eserlerle birlikte Zeydî geleneğin alt yapısını oluşturmaktadır. Hem Zeyd'e nispet edilen el-Mecmû' hem de Yahya'ya ait el-Ahkâm adlı eserler, Ehl-i Beyt nezdinde önemli ve ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Söz konusu eserlerle birlikte mezhebin III/IX. asırdaki en önemli temsilcilerinden Ahmed b. İsa'nın Zeydî geleneğin hadis birikimini yansıtan Emâlî adlı eseri, ihtiva ettiği rivâyet seçkisiyle bu ekolün oluşum dönemine ilişkin önemli bir kaynak hüviyetine sahiptir. Başta Ahmed b. İsa olmak üzere Ehl-i Beyt muhaddis ve

fakihlerinin rivâyet ve görüşlerini bir araya getiren bu eser, Zeydiyye'nin hadis literatürünün en erken örneklerinden biridir.

Emâlf'de yer alan hadisler, muhteva bakımından başta Kütüb-i Sitte olmak üzere Sünnî hadis edebiyatı koleksiyonlarında farklı sened yapılarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu itibarla söz konusu eserin, Ehl-i Beyt mensuplarının yanı sıra Ehl-i Sünnet mensupları için de kıymetli sayılabilecek bir malzeme hüviyetine sahip olduğu görülmektedir. İstimal edilen sened zinciri ve kaynaklar birbirinden farklı olmasına rağmen, Sünnî hadis literatürünün önde gelen eserlerinde mervî bulunan hadisler ile Ehl-i Beyt muhaddisleri kanalı ile nakledilen hadisler büyük ölçüde birbiriyle mutabakat halindedir.

Bu durum hadis metinleri ve sened ricâli üzerinden ayrışma yerine mezkûr rivâyet malzemesinin sıhhatine yönelik önemli bir karîne olarak kabul edilmelidir. Zira her iki cenahın da kabulü, sıhhatte işaret eden önemli bir göstergedir. Nitekim eserin şârihi Ali b. İsmâîl el-Müeyyed (ö. 1970), Emâlf'yi Şîî ve Sünnî ekolün kardeşliğinin bir nümunesi olarak gördüğünü belirtmekte ve eserin mukaddimesinde, وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ayetinin her iki tarafın da benimsemesi gereken bir prensip olduğuna vurgu yapmaktadır.⁷⁰⁷

Sonuç itibariyle bu çalışma, Sünnî camianın dışında, günümüze kadar varlığını sürdürmüş bir fırkanın en önemli temsilcilerinden biri olan Ahmed b. İsâ'yı ve Zeydiyye'nin oluşum dönemine ait en temel eserlerden biri olan Emâlf'yi akademik düzeyde tanıtması bakımından önemlidir. Bu bağlamda Zeydî hadis kültürüne ilişkin kendisinden sonraki çalışmalara ışık tutacağını düşündüğümüz bu tez, Zeydiyye özelinde önemli bir şahıs ve eserini tanıtması bakımından bu alana katkı sunmaktadır.

⁷⁰⁷ “Allah’a ve Resulüne itaat edin ve asla birbirinizle çekişmeyin. Yoksa korkar ve zayıflarsınız, sonra da kuvvetiniz gider. Sabredin; çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.” Bkz. Enfâl, 8/46.

KAYNAKÇA

A'zamî, Ali Zarîf, *Muhtasarü Târîhi'l-Basra*, tahkik: Azze Ref'at, Mektebetü's-Sekâfiyye, yayım yeri yok, 2001.

A'zamî, Muhammed Mustafa (ö. 2017), *Studies in Hadith Methodology and Literature*, Revised Edition, Riyad, 1977.

Abdurrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826), Ebûbekr b. Hemmâm, *el-Musannef*, tahkik: Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1390/1970.

Abdülkerîm Biâzer eş-Şîrâzî, *el-Vahdetü'l-İslâmiyye evi't-Takrîb beyne'l-Mezâhibi's-Seb'a*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 2. basım, Beyrut, 1412/1992.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tahkik: Şu'ayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, tarih yok.

Ahmed b. İsmâ'îl el-Mueyyed, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1410/1990.

Ahmed b. İsmâ'îl el-Mueyyed, Dâru'l-Mahacceti'l-Beydâ, 2. basım, Beyrut, 1428/2007.

Ahmed b. İsmâ'îl el-Mueyyed, Dâru'l-Mahacceti'l-Beydâ, 2. basım, Beyrut, 1428/2007.

Ahmed Emîn (ö. 1954), *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'l-Üsra, Kahire, 1997.

Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî 'İlmi'l-Kelâm Dirâsetü'l-Felsefiyye liârâi'l-fıraki'l-İslâmiyye "ez-Zeydiyye"*, 3. basım, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1991.

Ali b. Abdilkerîm el-Fudayl, *ez-Zeydiyye, Nazariyye ve Tatbîk*, Amman, 1405/1985.

Ansari, Hassan "Ahmed b. İsa b. Zeyd", *Dâiratü'l-Me'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, Tahran, 1988, C. XXIII, ss. 2-4.

Ansari, Hassan and Qasemi, Jawad, "Ahmad B. 'Isa B. Zayd", *Encyclopaedia Islamica*, editör: Wilferd Madelung and Farhad Daftary, Brill Press, Leiden, 2011, S. 3, ss. 249-252.

Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 4 (Abbasiler Dönemi)*, Ensar Yayınları, 5. basım, İstanbul, 2013.

Arent Jan Wensinck (ö. 1939), *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*, E. J. Brill Press Leiden, 1927.

Avcı, Casim, "Mu'tasım-Billâh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, C. XXXI, ss. 380-382.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 4. basım, İstanbul, 2011.

Azimli, Mehmet, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara Okulu Yay, Ankara, 2004.

Bağcı, Hacı Musa, *Hadis Tarihi (İlk Üç Asır)*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2009.

Başaran, Selman; Sönmez, Mehmet Ali, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, Esra Kitabevi, Bursa, 1993.

Baydar, Musa, *Abbasiler Tarihinde (H. 255-270/M. 869-883) Zencî İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

Bernard Lewis (ö. 2018), “Abbasids”, *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 1986, S. 1, ss. 15-23.

Bernard Lewis (ö. 2018), “Ali b. Muhammad al-Zandji”, *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 1986, S. 1, ss. 388-389.

Bernard Lewis (ö. 2018), *Tarihte Araplar*, çeviren: Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, 2. basım, İstanbul, 2010.

Beyhakî, Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, tahkik: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003/1424.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr (ö. 292/905), *el-Bahru'z-Zehhâr bimüsnedi'l-Bezzâr*, tahkik: Âdil b. Sa'd, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 2003.

Bozkurt, Nahide, “Hâdî-İlelhak”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, C. XV, ss. 16-17.

Bozkurt, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, C. XVI, ss. 258-261.

Bozkurt, Nahide, “Me'mûn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, C. XXIX, ss. 101-104.

Bozkurt, Nahide, “Mehdî Billâh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, C. XXIIX, ss. 377-379.

Bozkurt, Nahide, *Abbasiler*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2014.

Bozkurt, Nebî, “Dâru'l-Hadîs”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, C. VIII, ss. 527-529.

Brockelmann, Carl (ö. 1956), *Geschichte der Arabischen Literatur*, Arapça'ya çeviren: Abdulhalîm en-Neccâr, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-Meârif, Kahire, tarih yok.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ‘îl (ö. 256/870), *el-Câmiu’s-Sahîh*, tahkik: Muhammed Zühêyr en-Nâsır, Dâru Tavkî’n-Necât, Beyrut, 1422/2001.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ‘îl (ö. 256/870), *Kitabu’d-Du’afâi’s-Sağîr*, tahkik: Mahmûd İbrâhîm Zâyid, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût, 1986.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ‘îl (ö. 256/870), *Kitâbu’t-Târîhi’l-Kebîr*, tahkik: Abdülkâdir Ahmed ‘Ata, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, tarih yok.

Bulut, Halil İbrahim, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, 5. basım, Ankara, 2016.

Büyükkara, Mehmet Ali, *İmâmet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999.

Büyükkörükçü, Muhammed Tahir, *Hâdevî Fıkhnın Doğuşu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Ca’fer Sübhânî, *Bühûs fi’l-Milel ve’n-Nihal dirâsetü mevzû’iyyeti mukâreneti limezâhibi’l-İslâmiyye*, 2. basım, Müessesetu İmâm es-Sâdık, Kum, 1428/2007.

Ca’fer Sübhânî, *Külliyât fi ‘İlmi’r-Ricâl*, 2. basım, Müessesetu İmâm es-Sâdık, Kum, Menşûrâtü’l-‘İlmiyye, Kum, 2000.

Cevherî, İsmâ‘îl b. Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh Tâcü’l-Lüga ve Sihâhi’l-Arabiyye*, tahkik: Ahmed Abdulgafûr Attâr, 4. basım, Dâr ‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1990.

Cristopher Melchert, “Religious Policies of the Caliphs from Al-Mutawakkil to Al-Muqtadir, A.H. 232-295/A.D 847-908”, *Islamic Law and Society*, S. 3, 1996, ss. 316-342.

Cühenî, Mânî’ b. Hammâd, *el-Mevsûtü’l-Müeyssere fi’l-Edyâni ve’l-Mezâhib ve’l-Ahzâbi’l-Mu’âsıra*, 4. basım, Dâru’n-Nedvetü’l-‘Âlemiyye, Riyad, 1420.

Çakan, İsmail Lütüfi, *Hadis Edebiyatı*, Marmara niversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 6. basım, İstanbul, 2008.

Çelebi, İlyas, “Kitâbu’s-Sünne”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, C. XXVI, ss. 115-116.

Çelebi, İlyas, “Mu’tezile”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, C. XXXI, ss. 391-401.

Daftary, Farhad, *A History of Shi’i Islam*, I.B. Tauris Publishers, London, 2013.
Dârakutnî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ömer (ö. 385/995), *Sünenü’d-Darakutnî*, tahkik: Şu‘ayb el-Arnaût, Müessesetu’r-Risâle, Beyrût, 1424/2004.

Dârimî, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Fadl (ö. 255/869), *Sünenü’d-Dârimî*, tahkik: Huseyn Selîm Esed, Dâru’l-Muğnî, Riyâd, 1421/2000.

Demirci, Kadir, “Zeydiyye ve Hadîs”, *İslamî İlimler Dergisi Zeydiyye Özel Sayısı*, S. 1, 2011, ss. 193-218.

Demirci, Kadir, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Demirci, Kadir; Ümit, Mehmet, “Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar”, *İslamî İlimler Dergisi Zeydiyye Özel Sayısı*, S. 1, 2011, ss. 347-367.

Doğan, İsa, *Ali Evladı İçin Silaha Sarılan İlk Fırka Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Kardeş Matbaası, Samsun, 1996.

Dominique Sourdel, “The Religious Policy of The Abbasid Caliph Al-Ma'mun”, *Shî'ism*, (The Formation of The Classical Islamic World), editör: Etan Kohlberg, S. 33, 2003, ss. 335- 337.

Dûserî, Ebû Süleyman Câsim b. Süleyman el-Füheyd, *er-Ravdü'l-Bessâm bitertîbi ve tahrîci fevâidi't-Temmâm*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1987.

Ebû Abdillâh el-Alevî (ö. 445/1053), *el-Ezân bihayye 'alâ Hayri'l-'Amel*, tahkik: Muhammed b. Yahyâ b. Sâlim İzzân, Mektebetu Bedr, 1997.

Ebû Abdillâh el-Kûfî, Muhammed b. Ali b. el-Huseyn b. 'Alevî (ö. 445/1053), *el-Câmiu'l-Kâfi fî Fikhi'z-Zeydiyye*, tahkik: Abdullâh b. Hamûd el-'İzzî, Müessesetü'l-Mustafâ es-Sekâfiyye, yayım yeri yok, 2014.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889), *es-Sünen*, tahkik: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, tarih yok.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889), *Risâletün ilâ Ehl-i Mekke fî Vasfî Sünenihî*, tahkik: Muhammed es-Sabbâğ, Mektebetü'l-İslâmî, 3. basım, Beyrut, 1405/1985.

Ebû Nasr el-Buhârî (ö. 341/952), Sehl b. Abdullah b. Dâvûd b. Süleymân, *Sirru's-Silsileti'l-'Aleviyye*, tahkik: Seyyid Muhammed Sâdık, Mektebetu'l-Haydariyye, Necef, 1962.

Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (ö. 430/1038), *Kitâbu Târîhu İsfahân*, tahkik: Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

Ebû Zehv, Muhammed, *Hadis ve Hadisçiler*, çeviren: Selman Başaran, Mehmet Ali Sönmez, Ensar Yayınları, 2. basım, İstanbul, 2016.

Ebû'l-Abbas el-Hasenî, Ahmed b. İbrâhîm b. Hasan b. İbrâhîm (ö. 353/964), *el-Mesâbîh*, tahkik: Abdullâh b. Ahmed el-Havsî, Muessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân, 1422/2002.

Ebu'l-Fida, el-Meliku'l-Mueyyed İmadüddîn İsmâîl (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, el-Matbû'atü'l-Huseyniyyeti'l-Mısriyye, yayım yeri yok, tarih yok.

Umerî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Alevî (ö. 443/1051'den sonra), *el-Mecdî fî Ensâbi't-Tâlibîn*, tahkik: Ahmed ed-Dâmiğânî, Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, Kum, 1380.

Efendioğlu, Mehmet, "Tevîn", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, C. XL, ss. 267-269.

Emîn, Muhsin (ö. 1952), *A'yânu's-Şîa*, tahkik: Hasan el-Emîn, Dâru't-Te'âruf, Beyrut, 1983.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. İshâk (ö. 324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, tahkik: Helmut Ritter, Dâru Franz Shctayz, Wiesbaden, 1980.

Eugenio Griffini (ö. 1925), "Lista dei manoscritti Arabi nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano", *Rivista Degli Studi Orientali*, S. 3, 1910, ss. 253-278.

Eymen Fuâd Seyyid, *Târîhu Mezâhibi'd-Dîniyye fî Bilâdi'l-Yemen*, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire, 1408/1988.

Fahrüddîn Râzî (ö. 606/1210), *Şeceratü'l-Mübâreke fî Ensâbi't-Talibiyye*, tahkik: Seyyid Mehdî Recâî, Mektebetu Âyetullahi'l-Uzmâ, Kum, 1419

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Fah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, C. XII, ss. 73-74.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hüseyin b. Ali Sâhibüfah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, C. XVIII, s. 525.

Fudayl Şâmî, *Târîhu'l-Fırkati'z-Zeydiyye beyne'l-Karneyni's-sânî ve's-sâlisi'l-hicrati*, Matbaatü'l-Âdâb, Necef, 1394/1974.

Gökalp, Yusuf, *Şîi Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2014.

Gündüz, Eren, *Zeyd bin Ali, Hayatı ve Eserleri ve İslam Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, Düşünce Yayınları, Bursa, 2008.

Hâdî İlel-Hak, Yahyâ b. el-Huseyn b. Kâsım (ö. 298/911), *Kitâbu'l-Ahkâm fî'l-Halâl ve'l-Harâm*, tahkik: Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetü Bedr, San'a, 2013.

Hâdî İlel-Hak, Yahyâ b. el-Huseyn b. Kâsım b. İbrâhîm (ö. 298/911), *Mecmû'u Resâili'l-İmâm el-Hâdî İlel-Hak el-Kavîm Yahyâ b. el-Huseyn b. el-Kâsım b. İbrâhîm (er-Resâili'l-Usûliyye)*, tahkik: Abdullâh b. Muhammed eş-Şâzelî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammân, 1421/2001.

Haider, Najam İftikhar, *The Birth of Sectarian Identity in 2nd/8th century Kūfa: Zaydism and the Politics of Perpetual Revolution*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, New Jersey, 2007.

Haider, Najam, "The Contested Life of 'Īsā b. Zayd: Notes on the Construction of Zaydī Historical Narratives" *Journal of Near Eastern Studies*, S. 72, 2013, ss. 169-178.

Hakyemez, Cemil, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdî*, 2. basım, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara, 2016.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Halîfe b. eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/855), *Tabakât*, tahkik: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, yayım yeri yok, 1404/1993.

Hamîdüddîn, Abdullah b. Muhammed b. İsmâ'îl, *ez-Zeydiyye*, Merkezü'r-Râid, Sana'a, 1424/2004.

Hârûnî, Nâtık bilhak Ebî Tâlib Yahya b. el-Huseyn b. Hârûn (ö. 424/1033), *el-İfâde fî Târîhi'l-Eimmeti's-Sâde*, 4. bs. Mektebetu Ehli'l-Beyt, Sa'de, 2014.

Hasan el-Utrûş, Nâsır lil-Hak Hasan b. Ali (ö. 304/917), *el-Besât*, tahkik: Abdülkerîm Ahmed Cedbân, Mektebetü't-Türâsi'l-İslamî, Sa'de, 1418/1997.

Hasan Hudayrî Ahmed, *Kiyâmu'd-Devleti'z-Zeydiyye fî'l-Yemen*, Mektebetü'l-Medbûlî, Kahire, 1996.

Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, çeviren: İsmail Yiğit vd., Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi'*, tahkik: Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd, 1983.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Kitâbu'l-Kifâye fî 'Ilmi'r-Rivâye*, yayım yeri yok, tarih yok.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, hazırlayan: Mehmed Said Hatiboğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Takyîdü'l-İlm*, tahkik: Sa'îd Abdülğaffâr, Dâru'l-İstikâme, Kâhire, 1429/2008.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Medîneti's-Selâm*, tahkik: Beşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001.

Marshall Hodgson, (ö. 1968), *İslam'ın Serüveni*, çeviren: Komisyon, İz Yayınları, İstanbul, 1993.

Huseynî, Seyyid Ahmed, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, Kum, 1413.

Hûsî, Bedrüddîn b. Emîriddîn, *Tahrîru'l-Efkâr*, tahkik: Ca'fer Âmilî, 2. basım, Mecma'u'l-Âlemî, yayım yeri yok, 1437/2015.

Hûsî, Muhammed b. Yahyâ b. Huseyn, *el-Muhtâr min Sahîhi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, Merkezu Ehli'l-Beyt li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, San'a, 1423/2002.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî (ö. 356/976), *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, tahkik: Âdil Ahmed -Ali Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.

İbn Inebe, Şerîf Cemâlüddîn Ahmed (ö. 828/1425), *Umdetü't-Tâlib fî Nesebi Âli Ebî Tâlib*, Mektebetu't-Tevbe, Riyad, 2003.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan eş-Şâfi'î (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, tahkik: Muhibbüddin Ebû Saîd el-Amrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.

İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman er-Râzî (ö. 327/939), *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebûbekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, tahkik: Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru't-Tâc, Beyrut, 1409/1989.

İbn Ebi'r-Ricâl, Şihâbüddîn Ahmed b. Sâlih b. Muhammed b. Ali (ö. 1092/1681), *Matlau'l-Budûr ve Mecmau'l-Buhûr fî terâcimi ricâli'z-Zeydiyye*, tahkik: Abdurrakîb Mutahhar Muhammed Hucr, Merkezü Ehli'l-Beyt, Yemen, 2004.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Lisânü'l-Mîzân*, tahkik: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb, Dâiratü'l-Ma'ârif*, Hind, 1326.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1064), *Cemheretü Ensabi'l-Arab*, tahkik: Abdusselâm Muhammed Hârun, 5. basım, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, tarih yok.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (ö. 354/965), *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâi ve'l-Metrûkîn*, tahkik: Mahmûd İbrâhîm, Dâru'l-Vâî, Halep, 1396/1976.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (ö. 354/965), *Sahihu İbni Hibbân*, tahkik: Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1408/1988.

İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak es-Sülemî (ö. 311/924), *Sahihu İbn Huzeyme*, tahkik: Muhammed b. Mustafa el-A'zamî, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1400/1980.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Ma'ârif, Beyrut, 1990.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, tahkik: Servet Ukkâşe, 4. basım, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sünenü İbni Mâce*, tahkik: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Darü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, tarih yok.

İbn Manzûr, Ebi'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukrim (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdr, Beyrut, tarih yok.

İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed (ö. 385/995), *el-Fihrist fî Ahbâri'l-'Ulemâi'l-Musannifîn mine'l-Kudemâi ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi Kütübihim*, tahkik: Rıza Teceddüd, yayim yeri yok, tarih yok.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî (ö. 320/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, tahkik: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1999.

İbn Tabatabâ, Ebû İsmâ'îl İbrâhîm b. Nâsır, *Müntekiletü't-Tâlibiyye*, tahkik: Seyyid Muhammed Mehdî, Mektebetu'l-Haydariyye, Kum, 1968.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûki ve'l-Ümem*, tahkik: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ - Mustafâ Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, tarih yok.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, tahkik: Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987.

İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Murtazâ el-Yemânî (ö. 840/1436), *İsâru'l-Hak ale'l-Halk fî Reddi'l-Hilâfâti ile'l-Mezhebi'l-Hak min Usûli't-Tevhîd*, 2. basım, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987.

İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Murtazâ el-Yemânî (ö. 840/1436), *el-Avasım ve'l-Kavasım fi'z-Zebbi an Sünneti Ebi'l-Kasım*, tahkik: Şuayb el-Arnaud, Müessesetu'r-Risale, 2. basım, Beyrut, 1996.

İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 10. basım, Ankara, 2017.

İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn (ö. 356/967), *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, tahkik: Seyyid Ahmed Sakr, 3. basım, Müessesetu'l-A'lemî, Beyrut, 1998.

İzzân, Muhammed b. Yahyâ b. Sâlim, *Mu'cemü'r-Ruvât fî Kitâbi'l-Ezân bihayye 'alâ Hayri'l-'Amel*, Müessesetu'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân, tarih yok.

İzzî, Abdullâh b. Hamûd, *'Ulûmu'l-Hadîs 'inde'z-Zeydiyye ve'l-Muhaddisîn*, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1421/2001.

Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tahkik: Abdülkerîm Osman, 2. basım, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1416/1996.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (ö. 544/1149), *el-İlma' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye*, tahkik: Seyyid Ahmed Sakr, Dâru't-Türâs, Kahire, 1970.

Kandemir, Mehmet Yaşar, "el-Câmiu's-Sahîh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, C. VII, ss. 124-129.

Kandemir, Mehmet Yaşar, “Emâlî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, C. XI, ss. 70-72.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “İbnüs’s-Sikkât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, C. XXI, ss. 210-211.

Kâsım b. Muhammed (ö. 1029/1620), *el-Esâs li ‘Akâidi’l-Ekyâs*, Mektebetu Ehli’l-Beyt, Sa’de, tarih yok.

Kâsımî, Abdullâh b. Hâdî el-Hasan b. Yahyâ (ö. 1375/1956), *el-Cedâvilü’s-Suğrâ Muhtasari’t-Tabakâti’l-Kübrâ*, Müessesu Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, Amman, tarih yok.

Kaya, Mahmut, “Beytülhikme”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, C. VI, ss. 89-90.

Kazi, “Zeydî Fıkhının Gelişimine Dair Notlar”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çeviren: Kadir Demirci, S. 1, 2014, ss. 36-40.

Kettânî, Muhammed el-Muntasır b. Muhammed (ö. 1927), *Hadis Literatürü*, çeviren: Yusuf Özbek, İz Yayınları, İstanbul, 1994.

Koçyiğit, Talât (ö. 2011), *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

Koçyiğit, Talât (ö. 2011), *Hadis Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008.

Kohlberg, Etan, “Some Zaydî Views on the Companions of the Prophet”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. 39, 1976, ss. 91-98.

Laoust, Henry (ö. 1983), *İslâm’da Ayrılkçı Görüşler*, çeviren: Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları, İstanbul, 1999.

M. S. Khan, “The Early History of Zaydî Shî’ism in Deylemân and Gîlân”, *Shî’ism*, (The Formation of The Classical Islamic World), editör: Etan Kohlberg, S. 33, 2003.

Madelung, Wilferd, “Ahmad b. ‘Isâ b. Zayd” *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2004, S. 12 (Supplement), ss. 48-49.

Madelung, Wilferd, “al-Hâdî ilel-Hakk” *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2004, S. 12 (Supplement), ss. 334-335.

Madelung, Wilferd, “Alids”, *Encyclopaedia Iranica*, editör: Ehsan Yarshater, London, 1985, S. 1, s. 882.

Madelung, Wilferd, “Batriyya or Butriyya” *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2004, S. 12 (Supplement), ss. 129-130.

Madelung, Wilferd, "Zaydiyya" *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2004, S. 9, ss. 477-481.

Madelung, Wilferd, *Ahbâru Eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Cîlân*, Dâru Franz Shtayz - Wiesbaden, Beyrut, 1987.

Mahallî, Hamîd b. Ahmed b. Muhammed (ö. 652/1254), *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Menâkibi Eimmet'z-Zeydiyye*, tahkik: Murtaza el-Mahatvarî, Mektebetü Bedri'l-'Alemlî, San'â, 1423/2002.

Mahatvarî, Murtazâ b. Zeyd el-Hasenî (ö. 2015), "Târîhu Tatavvuri'l-'Akâidi ve'l-Fikhi 'inde'z-Zeydiyye", *İslamî İlimler Dergisi Zeydiyye Özel Sayısı*, S. 1, 2011, ss. 27-36.

Mahatvarî, Murtazâ b. Zeyd el-Hasenî (ö. 2015), *ez-Zeydiyye*, Mektebetü Bedr, San'â, 2014.

Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *el-Muvatta'*, tahkik: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1406/1985.

Mansûr Billâh, Abdullah b. Hamza (ö. 614/1217), *el-İkdu's-Semîn fî Ahkâmi'l-Eimmeti'l-Hâdeyn*, tahkik: Abdusselâm el-Vecîh, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 1421/2001.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyn b. Ali (ö. 345/956), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2005.

Mizzî, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, tahkik: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992.

Mueyyed Billâh, Ahmed b. Huseyn b. Hârûn b. Huseyn (ö. 411/1020), *et-Tecrîd fî Fikhi'l-İmâmeyni'l-A'zameyn Kâsim b. İbrâhîm ve hafîduhu İmâm Yahyâ b. el-Huseyn*, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân, 2002.

Mueyyed Billâh, Ahmed b. Huseyn el-Hârûnî (ö. 411/1020), *Şerhu't-Tecrîd fî Fikhi'z-Zeydiyye*, tahkik: Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân, Humeyd Câbir b. Ubeyd, Merkezü't-Türâs ve'l-Bühûsi'l-Yemenî, yayım yeri yok, tarih yok.

Mueyyed Billâh, İbrâhîm b. Kâsim (ö. 1152/1739), *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-Kübrâ-Bulûgu'l-Murâd ila Ma'rifeti'l-İsnâd*, tahkik: Abdusselâm b. Abbâs el-Vecîh, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman, 2001.

Muhammed Accâc el-Hatîb, Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Dâru'l-Fikr, 2. basım, Beyrut, 1980.

Muhammed Ebû Zehrâ (ö. 1974), *el-İmâm Zeyd Hayâtuhû ve Asruhû Ârâuhû ve Fihuhû*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, tarih yok.

Mus'ab ez-Zübeyrî, Ebû Abdillâh el-Mus'ab b. Abdillâh (ö. 236/851), *Kitâbu Nesebi Kurayş*, tahkik: Evariste Lévi Provençal, 3. basım, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1982.

Muvaffak Billâh, Huseyn b. İsmâîl el-Cürcânî (ö. 420/1029), *el-İ'tibâr ve Selvetü'l-Arifîn*, tahkik: Abdüsselâm el-Vecîh, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammân, 2001.

Müeyyedî, Ebû'l-Hüseyn Mecdüddin b. Mansûr el-Hasenî (ö. 1428/2007), *Levâmi'u'l-Envâr*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmiyye, Sa'de, 1993.

Müeyyedî, Mecdüddîn b. Muhammed b. Mansûr (ö. 1428/2007), *et-Tuhef Şerhu'z-Zülef*, Mektebetu Bedr, 3. basım, San'a, 1417/1997.

Mürşid Billâh, Yahyâ b. el-Huseyn b. İsmâîl el-Cürcânî (ö. 499/1106), *Sîratü'l-İmâm el-Müeyyed Billâh Ahmed b. el-Huseyn el-Hârûnî*, tahkik: Sâlih Abdullâh Ahmed Kurbân, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, San'a, 1424/2003.

Mürşid Billâh, Yahyâ b. el-Huseyn b. İsmâîl el-Cürcânî (ö. 499/1106), *Kitâbu'l-Emâlî el-Hamîsiyye*, 'İlmü'l-Kitâb, Beyrut, 1403/1983.

Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*, tahkik: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1991.

Nâşî el-Ekber, Abdullâh b. Muhammed b. Şirşîr (293/906), *Mesâilu'l-İmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*, tahkik: Josef van Ess, Beyrut, 1971.

Nâtık Bilhak, Yahyâ b. Huseyn el-Hârûnî (ö. 424/1032), *Teyşîru'l-Metâlib fî Emâlî Ebî Tâlib*, tahkik: Abdullâh b. Hammûd el-İzzî, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, San'a, 2002.

Necâşî, Ahmed b. Ali b. Ahmed b. el-Abbâs el-Kûfî (ö. 450/1058), *Ricâlü'n-Necâşî Fihristü Esmâi Musanni'î's-Şîa*, tahkik: Mûsâ Zencânî, 6. basım, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, 1418/1997.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, tahkik: Abdulfettah Ebû Ğudde, 2. basım, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Haleb, 1406/1986.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb (ö. 303/915), *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, tahkik: Kemâl Yusuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut, 1985.

Nessâbî, Ahmed b. Muhammed Kiyâ-i Gîlânî, *Sirâcu'l-Ensâb*, tahkik: Mehdî Recâî, Ketabhâne-i Umûmî Âyetullahi'l-Uzmâ Marâşî, Kum, 1409/1998.

Nevfelî, Ali b. Muhammed b. Süleyman, *Kitâbu'l-Ahbâr*, tahkik: Resûl Ca'feriyân, Neşru Habîb, Kum, tarih yok.

Nîsabûrî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, tahkik: Mustafa Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tarih yok.

Ömer, Faruk, “Abbâsîler’in Siyasî Emellerinin Tarihî Kökleri”, çeviren: Cem Zorlu, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, 2002, ss. 193-210.

Öz, Mustafa, “İbn Tabâtabâ Ebû Abdillâh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, C. XX, ss. 383-384.

Öz, Mustafa, “İbnü’l-Murtazâ” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, C. XXI, ss. 141-143.

Öz, Mustafa, “Nâsibe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, C. XXXII, ss. 393-394.

Öz, Mustafa, *Anahatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, 3. basım, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014.

Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999.

Özpinar, Ömer, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.

Polat, Salahattin vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

Rudolf Strothmann (ö. 1960), “Hasan al-Utrûsh”, *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 1986, S. 3, ss. 254-255.

Rudolf Strothmann (ö. 1960), “Zeydîye”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1986, C. XIII, s. 549.

Râmehurmûzî, Hasan b. Abdîrahmân (ö. 360/970), *el-Muhaddisü’l-Fâsıl Beyne’r-Râvî ve’l-Vâ’î*, tahkik: Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1391/1771.

Rassâs, Ahmed b. el-Hasan (ö. 621/1224), *Misbâhu’l-Ulûm fî Ma’rifeti Hayyi’l-Kayyûm*, tahkik: Murtazâ el-Mahatvarî, 2. basım, Mektebetu Bedr, Sana’a, 1424/2003.

Ressî, Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl (ö. 246/860), *Mecmû’u Kütübi ve Rasâil*, tahkik: Abdülkerîm Ahmed Cedbân, Dâru’l-Hikmeti’l-Yemâniyye, San’a, 2001.

William Muir (ö. 1905), *The Caliphate: Its Rise, Decline And Fall*, 2. basım, Oxford University Press, 1892.

Sabine Schmidtke, Christoph Rauch, David Hollenberg, *The Yemeni Manuscript Tradition*, Brill Press, Leiden, 2015.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn (ö. 764/1363), *Kitâbu’l-Vâfi bi’l-Vefeyât*, tahkik: Ahmed el-Arnâvûd, Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 2000.

Sakallı, Talat, *Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 6, 1989, ss. 245-270.

Sakallı, Talat, *Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 7, 1990, ss. 113-131.

Tefrişî, Mustafa b. Huseyn el-Hüseynî (ö.1030/1621), *Nakdü'r-Ricâl*, tahkik: Heyet, Müessesetu Âli'l-Beyt li İhyai't-Türâs, Kum, 1418/1997.

Sârimuddîn el-Vezîr, İbrâhîm b. Muhammed (ö. 914/1508), *el-Felekü'd-Devvâr fî 'Ulûmi'l-Hadîs ve'l-Fıkhı ve'l-Âsâr*, tahkik: Muhammed Yahya Sâlim İzzan, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî- Dâru't-Türâsi'l-Yemenî, San'a-Sa'de, 1415/1994.

Sayyâğî, Huseyn b. Ahmed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Süleymân (ö. 1221/1806), *er-Ravzu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'i'l-Fıkhî'l-Kebîr*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, tarih yok.

Schacht, Joseph (ö. 1969), *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, 1979.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed (ö. 562/1166), *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tarih yok.

Sezgin, Fuâd (ö. 2018), *Buhârî'nin Kaynakları*, OTTO Yayınları, Ankara, 2017.

Sezgin, Fuâd (ö. 2018), *Geschichte der Arabischen Schrifttums*, Arapça'ya çeviren: Fehmî Ebu'l-Fadl, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, Câmî'atu'l-İslâmî, Kahire, 1991.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yayınları, 2. basım, Ankara, 2015.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebîbekr (ö. 911/1505), *Tedribü'r-Râvî fî Şerh-i Takrîbi'n-Nevevî*, tahkik: Muhammed el-Firyâbî, Mektebetü'l-Kevser, 2. basım, Beyrut, 1410/1990.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebîbekr (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, 2. basım, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Katar, 2013.

Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, çeviren: Mustafa Öz, Litera Yayınları, İstanbul, 2008.

Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, tahkik: Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1992.

Şengezer, Salih, *Hadisleri Tedvîn ve Tasnîf Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2007.

Şevkânî, Muhammed b. Ali es-San'ânî(ö. 1250/1834), *el-Fevâidu'l-Mecmû'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevdû'a*, tahkik: Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

Tabâtabâî, Muhammed Huseyn b. Muhammed b. Huseyn, *Shi'ite İslâm*, (İngilizce'ye çeviren: Seyyid Hüseyin Nasr), State University of New York Press, New York, 1975.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Evsat*, tahkik: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, 1415/1995.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, tahkik: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Mektebetu İbni Teymiyye, Beyrut, tarih yok.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemü's-Sağîr*, tahkik: Hamdî Abdülmecîd, Muhammed Şekûr, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu'r-Rûsul ve'l-Mülûk*, tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, 2. basım, Dâru'l-Me'ârif, Mısır, 1967.

Tanrıverdi, Mustafa, *Müdelles Hadîs ve Tedlîs Yapan Râvîler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Iğdır, 2013.

Tarik, Ramazan, *İslam Düşüncesinde Mezhepleri Yakınlaştırma Düşünceleri (Takrîbu'l-Mezâhib: Mısır Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvud (ö. 204/819), *Müsnedu Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, tahkik: Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Darû Hecr, yayım yeri yok, 1420/1999.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü Haleb, Mısır, 1395/1975.

Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö. 460/1068), *Ricâlü't-Tûsî*, tahkik: Cevâd el-Kayyûmî, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, tarih yok.

Tüsterî, Muhammed Takî (ö. 220/835), *Kâmûsu'r-Ricâl*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 2. basım, Kum, 1414/1993.

Ubeydelî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ebî Ca'fer, *Tehzibu'l-Ensâb ve Nihâyetu'l-A'kâb*, tahkik: Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, 2. basım, Mektebetu Âyetullâhi'l-Uzma, Kum, 2007.

Ucrî, Ali b. Muhammed, *Miftâhu's-Saade*, Müessesetu Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, San'a, 1424/2003.

Uğur, Mücteba (ö. 2005), “Edâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, C. X, ss. 388- 389.

Uğur, Mücteba (ö. 2005), *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evladı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. basım, İstanbul, 2011.

Uzunpostalcı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, C. X, ss. 131-138.

Ümit, Mehmet, “Zeydiyye Mezhebinin İmamet Anlayışı ve Sahabe Hakkındaki Görüşleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 1, S. 2, 2015, ss. 93-118.

Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2010.

Ünal, Yavuz, *Hadîsin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Ensar Neşriyat, 2. basım, İstanbul, 2010.

Üzüm, İlyas, “Dâru't-Takrîb” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, C. XXXIX, ss. 467-469.

Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs, *A'lâmu'l-Muellifîne'z-Zeydiyye*, Muessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman, 1999.

Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs, *Mu'cemu Ricâli'l-İ'tibâr ve Selvetu'l-Arifin*, Muessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a, 2001.

W. Ende, “Takrîb” *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill Press, Leiden, 2000, S. 10, ss. 139-140.

Patton, Walter M, *Ahmed Ibn Hanbal and The Mihna: A Biography of The Imâm Including an Account of the Mohammedan Inquisition Called the Mihna*, Brill Press., Leiden, 1897.

Watt, William Montgomery (ö. 2006), *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çeviren: Ethem Ruhi Fığlalı, Umran Yayınları, Ankara, 1981.

Wilferd Madelung, “Abu'l-Jârüd Hamdânî,” *Encyclopaedia Iranica*, editör: Ehsan Yarshater, London, 1985, S. 1, ss. 327-328.

Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb, (ö. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, tahkik: Abdü'l-Emîr Mühennâ, Şirketu'l-A'lemî, Beyrut, 2010.

Yardım, Ali (ö. 2006), *Hadîs I-II*, Damla Yayınları, 5. basım, İstanbul, 2010.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5. basım, Ankara, 2006.

Yıldırım, Ramazan, “Halku’l-Kur’an Meselesinin Politik İstismarı”, *Milel ve Nihal Dergisi*, Yıl 8, S. 1, 2011, ss. 49-69.

Yıldız, Aytekin, *Zeyd b. Ali ve Müsnedi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004.

Yıldız, Hakkı Dursun (ö. 1992), “Abbasiler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, C. I, s. 31-48.

Yıldız, Hakkı Dursun (ö. 1992), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Kombassan Ş.T., Konya, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Emîn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, C. XI, ss. 112-114.

Yücel, Fatih, “Zeydiyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, C. XLIV, ss. 331-338.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Mizânü’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*, tahkik: Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, tarih yok.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, tahkik: Şuayb el-Arnâvûd, 3. basım, Müessesetü’r-Risâle, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Târîhu’l-İslâm*, tahkik: Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348), *Kitâbu Tezkiratu’l-Huffâz*, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, tarih yok.

Zetterstéen, Karl Vilhelm (ö. 1953), “Abbasiler”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978.

Zeyd b. Ali, İbnü’l-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 122/740), *Müsnedü’l-İmâm Zeyd*, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût, Tarih yok.

Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

Zübeyrî, İbn Bekkâr el-Kurayşî (ö. 256/870), *Cemheretü Nesebi Kurayş ve Ahbârihâ*, tahkik: Abbâs Hânî el-Cerrâh, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 2010.

TABLolar LİSTESİ

Tablo-1:

EMÂLÎ İLE İMÂM MÂLİK'İN MUVATTA'ININ MUKAYESESİ

AHMED B. İSA EMÂLÎ					MÂLİK B. ENES MUVATTA'		
H.No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin(Lafız)	Kaynağı
6	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Muradî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	Tahâret, 9
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Muradî	Abd. es-Sunâbihî Ebû Hureyre	Çok yakın Benzer	Tahâret, 30. Tahâret, 31.
16 23	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Muradî	Abd. es-Sunâbihî	Yakın	Tahâret, 30.
29	Tahâret	* Ressî	-	Muradî	Ebu Eyyüb el-Ensârî	Benzer	Kıble, 1
65	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 28
111 116	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı	Cumua, 5
120 121	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Aişe Abdullah b. Ömer	Benzer Benzer	Tahâret, 67 Tahâret, 69
121	Tahâret	* Ressî	-	Muradî	Hiz. Aişe	Benzer	Tahâret, 67
123	Tahâret	*Bâkır	-	Ahmed	Hiz. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 72, 73, 75
125		*Ressî		Muradî	Hiz. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 71
126 150 145	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Süleym Ümmü Seleme	Yakın Yakın	Tahâret, 84 Tahâret, 85
162	Tahâret	*Bâkır	-	Ahmed	Meymüne	Yakın	İsti'zân, 20
168	Tahâret	*Bâkır	-	Ahmed	Ebû Katâde	Farklı	Tahâret, 13
185	Tahâret	*Bâkır	-	Muradî	Abdullah b. Ömer	Aynı-ziyade	Tahâret, 91
187	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı	Tahâret, 90
197 198	Tahâret	*Ressî	-	Muradî	Hiz. Aişe	Aynı	Tahâret, 89

Tablo-2:

**EMÂLÎ İLE EBÛ DÂVÛD ET-TAYÂLİSÎ'NİN MÛSNED'İNİN
MUKAYESESİ**

AHMED B. İSA EMÂLÎ					TAYÂLİSÎ MÛSNED		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafiz)	Kaynağı
8	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Muradî	Ebû Ümâme	Çok yakın	II, 451
19	Tahâret	Hz. Ali Abdullah b. Abbâs	Merfû	Muradî	Lakîb b. Sabire	Yakın	II, 677
26	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Muradî	Huzeyfe	Benzer	I, 324
39 40 41 42 43	Tahâret	*İbn Ebî Leylâ *Hasan b. Sâlih *Süfyan es-Sevrî *İmâm Bâkır * Kâsım er-Ressî	-	Muradî Muradî Muradî Ahmed Muradî	Abdullah b. Zeyd	Farklı lafız	II, 424
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Farklı	III, 433
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Muradî	Lakîb b. Sabire	Çok yakın	II, 677
66	Tahâret	Ebu Ümâme	Merfû'	Muradî	Ebû Ümâme	Aynı	II, 451
71	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe Câbir	Çok yakın Yakın-eksik	III, 143 III, 343
73 74 75	Tahâret	*Abd. b. Mûsâ *Ahmed b. İsa *Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Enes b. Mâlik	Farklı	III, 585
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Ebû Hureyre	Farklı lafız	IV, 171
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb	Farklı	II, 151
99	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye	Farklı	II, 583
104	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali	Kısmen aynı	I, 122
111 112 116	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı	I, 56; III, 359, 380
120	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe Abdullah b. Abbâs	Benzer Benzer	III, 81 IV, 448
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Hz. Aişe	Benzer	III, 81
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Yakın	IV, 436

Tablo-3:

**EMÂLÎ İLE ABDURREZZÂK ES-SAN'ÂNÎ'NİN
MUSANNEF'İNİN MUKAYESESİ**

AHMED B. İSA EMÂLÎ					ABDURREZZAK MUSANNEF		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahâbî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Muradî	H. Ali	Benzer	I, 51-52
12	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Muradî	Atâ b. Ebî Rebâh (T)	Aynı-ziyade	I, 189.
19	Tahâret	H. Ali Abdullah b. Abbâs	Merfû	Muradî	Lakîb b. Sabire Ka'b b. 'Ucre	Yakın Yakın	I, 26 II, 272
26	Tahâret	H. Aişe	Merfû'	Muradî	Huzeyfe b. Yemân	Benzer	I, 193
33	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	H. Ömer	Farklı lafız	VIII, 467
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Muradî	Lakîb b. Sabire Ka'b b. Ucre	Çok yakın Kısmen aynı	I, 26 II, 272
52	Tahâret	H. Ali	Merfû'	Ahmed	H. Ali	Benzer-ziyade	I, 37.
58	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	H. Ali	Benzer	I, 186
59	Tahâret	H. Ali	Merfû'	Ahmed	H. Ali	Çok yakın	I, 186
73	Tahâret	*Abdullah b. Mûsa	-	Muradî	Bureyde b. Husayb	Farklı	I, 54
74		*Ahmed b. İsa,					
75		*Kâsım er-Ressî					
78	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Abdullah b. Abbâs Abdullah b. Mes'ûd Saîd b. el-Müseyyib	Aynı-ziyade Aynı-ziyade Aynı-ziyade	I, 32, 168 I, 170 I, 171
81	Tahâret	H. Ali	Merfû'	Ahmed	Atâ b. Ebî Rebâh(T) İbrâhîm en-Naha'î (T) Mücâhid (T)	Farklı-ziyade Benzer Benzer	I, 136, 137 I, 137
82	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Atâ b. Ebî Rebâh (T)	Farklı-ziyade	I, 136, 137
83		*İbrâhîm b. Abdilâh					
88	Tahâret	H. Ali	Mevkûf	Ahmed	İbn Cüreyc (T)	Kısmen benzer	II, 341
92	Tahâret	*Zeyd. b. Ali,	-	Ahmed	Ebu'l-'Âliye er-Riyâhî (T)	Benzer	II, 376
93		*Kâsım er-Ressî		Muradî			
94	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb Ebû Amr eş-Şa'î (T) İbrâhîm en-Naha'î (T)	Farklı Farklı Farklı	I, 54 I, 56 I, 56, 127
95							
96	Tahâret	*İmâm Bâkır,	-	Ahmed	H. Aişe	Benzer	I, 135
97		*Kâsım er-Ressî,		Ahmed			
98				Muradî			
99	Tahâret	H. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye Câbir b. Abdillâh Ümmü Habibe	Farklı Farklı Çok yakın	I, 164 I, 167
104	Tahâret	H. Ali	Merfû'	Ahmed	H. Ali	Kısmen aynı	I, 157
111	Tahâret	H. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı	III, 194
112							
116							
115	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Mücâhid (T)	Farklı-eksik	I, 180
120	Tahâret	H. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer Abdullah b. Hâlid H. Aişe Meymûne	Benzer Benzer Benzer Benzer	I, 259 I, 259 I, 260, 261 I, 261
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Meymûne H. Aişe	Benzer Benzer	I, 261 I, 260, 261

123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Muradî	Hz. Aişe Hz. Aişe Abdullah b. Ömer	Aynı Çok yakın Çok yakın	I, 247 I, 245, 246, 248, 249 I, 247
124	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	I, 249
126 150 145	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme Ümmü Süleym	Yakın Yakın	I, 284 I, 283
134	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali	Çok yakın	I, 161
135	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Hz. Ali	Çok yakın	I, 161
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	I, 267, 268, 269, 324
139	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Huzeyfe b. Yemân	Çok yakın	I, 124
140	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali Abdulah b. Ömer	Aynı Benzer	I, 280 I, 280
141	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Hz. Ali Abdulah b. Ömer	Aynı Benzer	I, 280 I, 280
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız- eksik	I, 270
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Ümmü Seleme	Çok yakın	I, 272
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Muradî	Ümmü Seleme	Çok yakın	I, 272
154 155 161	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Ebû Sa'îd el-Hudrî İkrime e-Berberî (T) Abdullah b. Abbâs	Farklı Farklı Farklı	I, 78 I, 78, 80 I, 109
156 157 158 159	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Muradî Ahmed Muradî	Abdullah b. eş- Şihhîr Müphem Mücâhid b. Cebr (T)	Yakın Yakın Yakın	I, 384 I, 386 I, 387
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Hureyre Atâ b. Yesâr (T) Saîd b. el- Müseyyib (T)	Yakın Yakın Yakın	I, 84 I, 85, 86 I, 85
163 164	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Muradî	Ebû Saîd el-Hudri İkrime el-Berberî (T) Abdullah b. Abbâs	Farklı Farklı Farklı	I, 78 I, 78, 80 I, 109
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebu Katâde Hz. Aişe	Farklı Farklı	I, 100, 101 I, 101
170 173	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Müphem	Benzer	I, 409.
171	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Enes b. Mâlik	Yakın	I, 378
175 176 177	Tahâret	*İmâm Bâkır *Zeyd b. Ali *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Ahmed Muradî	Bilal	Benzer	I, 188
178	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Abdullah b. Abbâs Atâ b. Ebî Rebâh (T)	Benzer Benzer	I, 367, 372 I, 372
186	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Hz. Ali	Kısmen aynı	I, 213
187	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Ammâr b. Yâsir	Kısmen aynı	I, 211, 212
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Muradî	Hz. Ali	Kısmen farklı	I, 244
192	Tahâret	*Bekir b. Sevâde	-	Muradî	Ebû Selem b. Abdirrahmân (T)	Kısmen farklı	I, 230
197 198	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Muradî	Abdullah b. Abbâs Abdullah b. Abbâs	Aynı Farklı lafız	I, 215 I, 214

Tablo-4:**EMÂLÎ İLE İBN EBÎ ŞEYBE'NİN MUSANNEF'İNİN MUKAYESESİ**

AHMED B. İSA EMÂLÎ					İBN EBÎ ŞEYBE MUSANNEF		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahâbî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	I, 11; VI, 114
2	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Ebû Zer el-Ğîfârî Ebu'd-Derdâ	Çok yakın Çok yakın	I, 12, VI, 115 I, 12, VI, 115
3	Tahâret	Selman-ı Fârisî	Mevkûf	Murâdî	Selmân-ı Fârisî	Yakın	I, 139
5	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Sa'îd b. Zeyd Sa'îd b. Zeyd	Aynı Aynı-eksik	I, 12 I, 14
7	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Hz. Ali	Yakın	I, 16
9 10	Tahâret	Huzeyfe-Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Aynı	I, 12.
16 23	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Yakın	I, 17.
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	I, 241
18	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	I, 20; VII, 318.
19	Tahâret	Hz. Ali, İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Enes b. Mâlik	Kısmen benzer	I, 20
24	Tahâret	Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Enes b. Mâlik	Kısmen benzer	I, 20; VII, 318.
25	Tahâret	Hz. Hasan	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre Abdullah b. Abbâs	Çok yakın Farklı ziyade	I, 115. III, 52
27	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Câbir b. Abdillâh	Çok yakın	I, 130
28	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Aynı	V, 247
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Eyyûb el-Ensârî	Benzer	I, 139.
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Zeyd b. Hâlid Ebû Hureyre Abdullah b. Zübeyr	Benzer Benzer Benzer	I, 155 I, 155 I, 156
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Ebû Hureyre Abdullah b. Abbâs	Çok yakın Farklı ziyade	I, 115. III, 52.
36 37	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Yakın	I, 141
39 40 41 42 43	Tahâret	*İbn Ebî Leyla, *Hasan b. Sâlih *Süfyân es-Sevrî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî Murâdî Murâdî Ahmed Murâdî	Seleme b. Kays	Farklı	I, 32
45	Tahâret	*Zeyd b. Ali, Ali b. el-Huseyn	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	I, 141
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer-eksik	I, 18
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Murâdî	Enes b. Mâlik	Kısmen aynı	I, 20
58	Tahâret	*İmâm Bâkır	Merfû'	Ahmed	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Yakın	I, 13
59	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Sâlim b. Ebi'l-Ca'd Ebû Sa'îd el-Hudrî Sâlim b. Ebi'l-Ca'd	Çok yakın Aynı -eksik Aynı -eksik	I, 13 VI, 113. VI, 113.
60	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Yezid	Kısmen aynı	I, 31

61	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer Hz. Ömer	Çok yakın Çok yakın	I, 13,14 I, 14
63	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Câbir b. Abdillâh	Kısmen aynı	VI, 303
65	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer	I, 15
71	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Sefine	Çok yakın	I, 66
73 74 75	Tahâret	*Abdullah b. Mûsa *Ahmed b. İsa *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Büreyde b. Husayb	Farklı-ziyade	I, 34
77	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hilal b. Yesâf	Farklı	I, 67
78	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Abdullah b. Abbâs İkrime el-Berberî (T)	Aynı-ziyade Aynı	I, 52 I, 52
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebu Said Ebû Hureyre	Farklı lafız Farklı lafız	I, 60 I, 60; II, 190
88	Tahâret	Hız. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Ömer Hz. Ali	Kısmen benzer Yakın	II, 13 II, 13
92 93	Tahâret	*Zeyd. b. Ali * Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Ebu'l-Aliye er-Riyâhî (T)	Benzer	I, 341
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Abdullah b. Ömer Hz. Ömer Büreyde b. Husayb	Farklı Farklı Farklı	I, 34 I, 34 I, 34
99	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye Câbir b. Abdillâh Ebû Hureyre	Farklı Farklı Çok Yakın	I, 52 I, 52 I, 53
104	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Hız. Ali	Kısmen aynı	I, 89
111 112 116	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Aynı	I, 433, 435, 436
115	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Bekr b. Abdillâh el- Müzenî (T)	Aynı-eksik	III, 423
120	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Meymûne Hz. Aişe	Benzer Benzer	I, 64 I, 64, 65, 68
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Meymûne	Benzer	I, 64
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Hız. Aişe Hz. Ali Abdullah b. Ömer Hz. Ali Hz. Aişe Hz. Ebubekir	Çok yakın Çok yakın Çok yakın Aynı Aynı Çok yakın	I, 84 I, 85 I, 86 I, 84 I, 84 I, 86
126 150 145	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Süleym Hz. Ali	Yakın Yakın	I, 79 I, 81
128	Tahâret	Abdullah b. Amr b. el-As	Merfû'	Murâdî	Hız. Ebubekir	Aynı	I, 86
132	Tahâret	Hız. Ali	Mevkûf	Ahmed	Sa'îd b. Cübeyr (T)	Çok yakın	I, 96
133	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Sa'îd b. Cübeyr (T)	Çok yakın	I, 96
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Meymûne	Benzer	I, 39, 40, 41,
138	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Hız. Aişe	Farklı	II, 139
139	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre Huzeyfe	Yakın Çok yakın	I, 159 I, 159
140	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer Hz. Aişe	Kısmen benzer Kısmen benzer	I, 62 I, 62

141	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Ömer Hz. Aişe	Kısmen benzer Kısmen benzer	I, 62 I, 62
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız- eksik	I, 38; VII, 281
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Kısmen benzer	I, 73, 78
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Hz. Aişe	Kısmen benzer	I, 73, 78
154 155 161	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Mes'ûd	Benzer	I, 31
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Meymûne Ebû Hureyre Hz. Ali Enes b. Mâlik	Benzer Yakın Yakın Yakın	V, 128 V, 128 V, 128 V, 129
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebu Katâde	Farklı	I, 36; VII, 308
170 173	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Muğaffel Abdullah b. Ömer	Benzer Benzer	I, 337; VII, 277 I, 339
175 176 177	Tahâret	*İmâm Bâkır *Zeyd b. Ali * Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Ahmed Murâdî	Ümmü Seleme	Benzer	I, 28, 30
178	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	I, 112
184	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Aynı	I, 147
186	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	I, 146; VII, 302
187	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Abdullah b. Ömer Cabir b. Abdillâh	Kısmen aynı Kısmen aynı	I, 146 I, 147
197 198	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Ali	Aynı	I, 147

Tablo-5:**EMÂLÎ İLE AHMED B. HANBEL'İN MÜSNED'İNİN MUKAYESESİ**

AHMED B. İSA EMÂLÎ					AHMED B. HANBEL (MÜSNED)		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
1	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	XIX, 13, 44
3	Tahâret	Selmân	Mevkûf	Murâdî	Selmân	Yakın	XXXIX, 124
5	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre Sa'îd b. Zeyd	Aynı Aynı-ziyade	XV, 243 XXVII, 211; XXXVIII, 272; XLV, 124, 125
6	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre Evs b. Havlî	Benzer lafız Benzer lafız	XII, 227; XIII, 511; XIV, 524; XV, 71; XVI, 57 XXVI, 91
7	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû	Murâdî	Hiz. Ali	Yakın	II, 239, 243, 289, 293, 296, 301, 380
8	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû'	Murâdî	Ebû Ümâme	Çok yakın	XXXVI, 489, 590
9 10	Tahâret	Huzeyfe-Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre Sa'îd b. Zeyd Ebû Sa'îd el- Hudrî Sa'îd b. Zeyd	Aynı-ziyade Aynı Aynı Aynı-ziyade	XV, 243. XVII, 464-5. XVII, 465. XXVII, 211.
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer	XIII, 392
12	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Hiz. Osman	Aynı-ziyade	I, 474, 477, 480; IV, 239.
16 23	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Hiz. Osman	Benzer	I, 523, 524, 558; II, 60, 458,
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	XIX, 33
18	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Hiz. Aişe	Farklı lafız	XLIII, 119, 121.
19 20	Tahâret	Hiz. Ali, Abdullah b. Abbâs	Merfû	Murâdî	Lakît b. Sabire Müstevrid b. Şeddad	Çok yakın Yakın	XXVI, 307. XXIX, 538-9.
22	Tahâret	Rubeyyi' bnt. Mu'avviz Mu'avviz b. Afrâ	Merfû	Murâdî	Mikdâm b. Ma'dî Hiz. Ali Rubeyyi' bnt. Mu'avviz	Yakın Yakın Aynı	XXVIII, 425 II, 456 XLIV, 567
25	Tahâret	*Hasan b. Sâlih b. Hayy	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Abbâs Ebû Hureyre Abdullah b. Hasene Ebû Ümâme Hiz. Aişe	Farklı- ziyade Çok yakın Farklı- ziyade Farklı- ziyade Farklı- ziyade	III, 441. XV, 25. XXIX, 293. XXXVI, 625-6. XL, 380.
26	Tahâret	Hiz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Muğire b. Şube Huzeyfe b. Yemân Huzeyfe b. Yemân Huzeyfe b. Yemân	Benzer Benzer Aynı-eksik Benzer	XXX, 83 XXXVIII, 282 XXXVIII, 370 XXXVIII, 416
27	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Ebû Hureyre Ebû Hureyre Cabir b. Abdillâh Cabir b. Abdillâh	Çok yakın Benzer- ziyade Çok yakın Çok yakın	XIII, 254. XVI, 519. XXIII, 32. XXIII, 93.

29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Eyyûb el-Ensârî Ebû Hureyre Abdullah b. Ömer Hz. Aişe	Benzer Benzer- ziyade Farklı Farklı-eksik	XXXVIII, 497, 518, 551. XII, 326. VIII, 215. I, 69; XLIII, 32, 75
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali Ebû Hureyre Ebû Hureyre Ebû Hureyre Zeyd b. Hâlid Abdullah b. Hanzale Ümmü Habibe Zeyneb bnt. Cahş	Çok yakın Benzer- ziyade Çok yakın- ziyade Çok yakın Benzer- ziyade Benzer- ziyade Benzer Benzer	II, 43. II, 272. XII, 293 XIII, 244; XV, 97, 339; XVI, 361 XVIII, 260, 282; XXXVI, 16 XXXVI, 291 XLIV, 346 XLV, 405
31	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Ümâme	Benzer	XXXVI, 74
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Abbâs Ebû Hureyre Abdullah b. Hasene Ebû Ümâme Hz. Aişe	Farklı- ziyade Çok yakın Farklı- ziyade Farklı- ziyade Farklı- ziyade	III, 441. XV, 25. XXIX, 293. XXXVI, 625-6. XL, 380.
36 37	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Yakın	XLI, 171
39 40 41 42 43	Tahâret	*İbn Ebî Leyla *Hasan b. Salih *Süfyân es- Sevrî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî Murâdî Murâdî Ahmed Murâdî	Hz. Osman Hz. Ali Seleme b. Kays	Farklı lafız Farklı lafız Farklı	I, 523 II, 463 XXXI, 115, 116, 323; VII, 37, 38.
45	Tahâret	*Zeyd b. Ali, Ali b. el-Huseyn	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	XLI, 171
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'		Ebû Hureyre Abdullah b. Zeyd	Benzer- eksik Benzer- eksik	XIII, 261 XVI, 388
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Murâdî	Lakît b. Sabire Müstevrid b. Şeddâd	Aynı Aynı	XXVI, 307. XXIX, 538-9.
50	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa	-	Murâdî	Meymûne	Benzer	XLIV, 420
54	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali	Benzer	II, 370
59	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Çok yakın	XXI, 307
61	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre Müphem	Benzer Benzer	XIII, 442 XXXIV, 345
62	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ömer Enes b. Mâlik	Farklı lafız Farklı lafız	I, 283, 295 XIX, 471
63	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Abbâs Cabir b. Abdillah Ebu Zerr	Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı	IV, 119, 472 XII, 165 XXXV, 242, 343
65	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Abbâs Ebû Hureyre	Benzer- ziyade Benzer- ziyade	IV, 332 XIII, 373; XV, 105, 168

					Ebû Ümâme	Benzer	XXXVI, 593
66 68	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû'	Murâdî	Ebû Ümâme	Aynı	XXXVI, 489, 590
69	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı- ziyade	V, 438
70 72	Tahâret	*Zeyd b. Ali *Kasım er-Ressî	-	Ahmed	Câbir b. Abdillâh	Yakın	XXII, 153
71	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Sefine Hz. Aişe	Çok yakın Çok yakın Çok yakın	XXXVI, 261 XLIII, 30, 122, 123, 222, 402
77	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Abdullah b. Amr	Farklı	XI, 637
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre	Farklı	XV, 180, 377; XVI, 108
84	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Kısmen benzer	IV, 160
85 86 87	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa *İmâm Bâkır	-	Murâdî	Hz. Ali Enes b. Mâlik	Farklı Farklı	II, 227 XXI, 377-8
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Ebû Hureyre Enes b. Mâlik Büreyde b. Husayb	Farklı Farklı Farklı	XII, 484 XIX, 350-1, 364; XX, 321; XXI, 277 XXXVIII, 65, 134
96 97 98	Tahâret	*İmâm Bâkır, *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Ahmed Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	XLIII, 286
99	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye Hz. Osman	Farklı Farklı	XXVIII, 486, 487; XXXVII, 149 I, 495
104 105	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali	Kısmen aynı	II, 43, 90, 208, 213, 219, 220, 228, 229, 278, 293, 300, 301, 321, 399
111 116	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Ebû Hureyre Hz. Ömer Abdullah b. Ömer Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı Kısmen aynı Aynı Kısmen aynı	I, 252 I, 407; IX, 50, 51; IX, 142, 331; X, 56, 174, 375, 404 V, 177; VIII, 39, 518; IX, 11, 102, 157, 177, 226, 345, 348; X, 87, 216, 436, 437
113 114	Tahâret	*Hasan b. Sâlih	-	Murâdî Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	XLIII, 264
120 121	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Abbâs Hz. Aişe Meymûne	Benzer Benzer Benzer	V, 16 XLI, 337; LXIII, 135 XLIV, 382
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Meymûne	Benzer	XLIV, 382
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Hz. Aişe Hz. Aişe Mu'âz b. Cebel	Aynı Çok yakın Çok yakın	XLIII, 151; XLI, 397 XXXV, 23; XLI, 487; XLII, 167; XLIII, 77 XXXVI, 372
126 150 145	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Süleym	Yakın	XLIV, 110, 204, 228
127	Tahâret	Rifâa b. Râfi'	-	Murâdî	Rifâa b. Râfi'	Yakın	XXXV, 23
128	Tahâret	Abdullah b. Amr b. el-As	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Amr b. el-As	Aynı	XI, 252
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe Hz. Aişe	Benzer Benzer- ziyade	XL, 13, 107, 407; XLII, 165, 228, 234, 244, 375, 381, 389, 425, 497; XLIII, 94, 320, 381. XLI, 147, 244, 247,

							359, 398, 445; XLII, 239, 240, XLIII, 100
138	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	XL, 215; XLI, 314, 330; XLII, 381, 497, 521; XLIII, 194, XIX, 356
					Enes b. Mâlik	Farklı	
139	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Yakın	XII, 145; XIV, 526 XXXVIII, 299
					Huzeyfe	Çok yakın	
140	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Kısmen benzer	XLI, 104
141	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Kısmen benzer	XLI, 104
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız-eksik	V, 423
144	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Hz. Aişe	Aynı	XLIII, 264-5
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme Hz. Aişe	Çok yakın Kısmen benzer	XLIV, 79, 276 XL, 190
148	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Mevkûf	Murâdî	Hz. Ali	Kısmen benzer	II, 130, 344
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme Hz. Aişe	Çok yakın Kısmen benzer	XLIV, 79, 276 XL, 190
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	XX, 127
154	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı	IV, 14, 343; V, 22
155					Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	XVII, 190
156	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Hureyre	Yakın	XVI, 7
157		*Kâsım er-Ressî		Murâdî	Enes b. Mâlik	Yakın	XIX, 38
158		*İmâm Bâkır		Ahmed	Abdullah b. eş-Şihhîr	Yakın	XXVI, 236, 243
159		*Kâsım er-Ressî		Murâdî			
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Hureyre	Yakın	XIII, 42
163	Tahâret	*İmâm Bâkır-	-	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Farklı	IV, 14, 343; V, 22
164		*Kâsım er-Ressî		Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	XVII, 190
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Katade	Farklı	XXXVII, 211, 272, 316
170	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik	Benzer	XX, 85, 205
173					Ebû Hureyre	Benzer	XVI, 358; XXXVIII, 584
					Abdullah b. Muğaffel	Benzer	XXVII, 353; XXXIV, 182
175	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Bilal	Benzer	XXXIX, 326
176		*Zeyd b. Ali		Ahmed			
177		*Kâsım er-Ressî		Murâdî			
178	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	XLI, 413, 467; XLII, 513, XLIII, 150, 304
180	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Üsâme b. Zeyd	Kısmen benzer	XXXVI, 106
185	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	XXX, 254
186	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	XXXI, 183
188	Tahâret	Ebu Zer el-Ğıfarî	Merfû'	Murâdî	Ebu Zer el-Ğıfarî	Benzer	XXXV, 231, 234, 298, 448
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	İmran b. Husayn	Benzer	XXXIII, 129

Tablo-6:**EMÂLÎ İLE DÂRİMÎ'NİN SÜNEN'İNİN MUKAYESESİ**

AHMED B. İSA EMÂLÎ					DÂRİMÎ SÜNEN		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	Tahâret, 10
2	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	Tahâret, 17
6	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	Tahâret, 78
9 10	Tahâret	Huzeyfe-Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Aynı-ziyade	Tahâret, 8
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 45
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Benzer	Salat, 82.
19	Tahâret	Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs	Merfû	Murâdî	Lakîb b. Sabire Ka'b b. Ucre	Yakın Yakın	Tahâret, 34 Salat, 121.
25	Tahâret	*Hasan b. Sâlih	Merfû	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı ziyade	Tahâret, 61.
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Eyyüb el-Ensârî	Benzer-ziyade	Tahâret, 6
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer-ziyade	
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Farklı ziyade	Tahâret, 61.
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Murâdî	Lakîb b. Sabire Ka'b b. Ucre	Çok yakın Çok yakın	Tahâret, 34 Salat, 121.
63	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Câbir b. Abdillâh Ebu Zerr	Kısmen aynı Kısmen aynı	Salat, 111 Siyer, 29
73 74 75	Tahâret	*Abdullah b. Mûsa *Ahmed b. İsa *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Bureyde b. Husayb Enes b. Mâlik	Farklı-ziyade Farklı-ziyade	I, 522 I, 561
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb	Farklı	Tahâret, 3
99	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye	Farklı	Tahâret, 52
111 112 116	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı	Salat, 190
126 150 145	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme	Yakın	Tahâret, 76
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 68
138	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	Tahâret, 108
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	Tahâret, 115
148	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Mevkûf	Murâdî	Hz. Ali	Kısmen benzer	Tahâret, 69
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	Tahâret, 115
156 157 158 159	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî Ahmed Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Yakın	Salât, 103
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Meymûne	Yakın	Tahâret, 60
163 164	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Yakın	Salât, 103
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebu Katâde	Farklı	Tahâret, 58
184	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	Tahâret, 66
189	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	Tahâret, 65
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	Tahâret, 65
192	Tahâret	Bekir b. Sevâde	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Kısmen farklı	Tahâret, 65

Tablo-7:

EMÂLÎ İLE SAHÎHAYN'IN MUKAYESESİ

AHMED B. İSA EMÂLÎ					BUHÂRÎ – MÜSLİM SAHÎHAYN		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahâbî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik	Yakın Yakın Yakın	Müslim, Hayız, 122 Buhârî, Vudû, 9 Buhârî, Daavat, 9
3	Tahâret	Selmân	Mevkûf	Murâdî	Selmân	Kısmen aynı	Müslim, İmân, 57.
6	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	Müslim, Tahâret, 87.
11	Tahâret	Ebû Ūmâme	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer	Müslim, Tahâret, 32.
12	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Abdullah b. Zeyd	Benzer-ziyade	Buhârî, Vudû, 45.
16 23	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	İbn Abbâs Hz. Osman Hz. Osman Hz. Osman	Benzer Benzer Benzer Benzer	Buhârî, Vudû, 7. Buhârî, Vudû, 24. Buhârî, Savm, 27. Müslim, Tahâret, 4.
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik	Farklı Farklı	Buhârî, Amel fi's-Salâh, 9 Müslim, Mesâcid, 191
25	Tahâret	*Hasan b. Sâlih	Merfû'	Murâdî	İbn Abbâs İbn Abbâs İbn Abbâs İbn Abbâs	Benzer-ziyade Benzer-ziyade Benzer-ziyade Farklı ziyade	Buhârî, Vudû, 56. Buhârî, Cenaiz, 81 Buhârî, Edeb, 49 Müslim, Salatü'l-Müsafirîn, 14.
26	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Huzeyfe Huzeyfe Huzeyfe	Benzer Benzer Benzer-eksik	Buhârî, Vudû, 60 Buhârî, Mezâlim, 27 Müslim, Tahâret, 73
27	Tahâret	İbn Ömer	Merfû'	Murâdî	Cabir	Çok yakın	Müslim, Tahâret, 28.
28	Tahâret	İbn Ömer	Mevkûf	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Aynı	Müslim, Hayz, 115.
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Eyyüb el-Ensârî Ebû Hureyre Ebû Eyyüb el-Ensârî	Benzer Benzer Benzer-ziyade	Buhârî, Vudû, 11 Müslim, Tahâret, 59. Buhârî, Salât, 29.
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre Zeyd b. Hâlid Hz. Aişe Ebû Hureyre	Benzer Benzer	Buhârî, Savm, 27. Müslim, Tahâret, 42.
31	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Saîd	Benzer	Müslim, Tahâret, 7
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	İbn Abbâs İbn Abbâs İbn Abbâs İbn Abbâs	Benzer-ziyade Benzer-ziyade Benzer-ziyade Farklı ziyade	Buhârî, Vudû, 56. Buhârî, Cenaiz, 81 Buhârî, Edeb, 49 Müslim, Salatü'l-Müsafirîn, 14.
36 37	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Yakın	Müslim, Tahâret, 21
45	Tahâret	*Zeyd b. Ali, Ali b. el-Huseyn	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	Müslim, Tahâret, 21
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'		Abdullah b. Zeyd	Benzer-eksik	Buhârî, Vudû, 23
50	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa	-	Murâdî	Abdullah b. Zeyd Abdullah b. Abbâs	Benzer Benzer	Buhârî, Vudû, 42 Müslim, Hayz, 37

54	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Câbir b. Semüre	Farklı	Müslim, Fedail, 109
61	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebü Hureyre Abdullah b. Ömer Ebü Hureyre	Benzer Benzer Benzer	Buhârî, Vudû, 2 Müslim, Tahâret, 224 Müslim, Tahâret, 225 Buhârî, Zekât, 7
62	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Ömer	Farklı lafız	Müslim, Tahâret, 31
63	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Câbir b. Abdillâh Câbir b. Abdillâh Câbir b. Abdillâh	Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı	Buhârî, Teyemmüm, 1 Buhârî, Salât, 56. Müslim, Mesâcid, 3
65	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebü Hureyre Ebü Hureyre Huzeyfe	Benzer-ziyade Benzer-ziyade Benzer	Buhârî, Vudû, 2 Müslim, Tahâret, 35,36, 37, 39 Müslim, Tahâret, 38
71	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik Hiz. Ebubekr Sefine	Çok yakın Çok yakın Çok yakın	Buhârî, Vudû, 47 Müslim, Hayz, 53 Müslim, Hayz, 52
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebü Hureyre	Farklı lafız	Buhârî, Vudû, 34
84	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Farklı	Müslim, Salâtü'l- Müsafirîn, 185.
85 86 87	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa * İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes	Farklı	Müslim, Hayz, 125
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb	Farklı	Müslim, Tahâret, 86
99	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye Amr b. Ümeyye Amr b. Ümeyye Amr b. Ümeyye Amr b. Ümeyye Cabir b. Abdillâh	Farklı Farklı Farklı Farklı Farklı Farklı	Buhârî, Vudû, 50 Buhârî, Et'ime, 20 Buhârî, Et'ime, 26 Buhârî, Et'ime, 59 Müslim, Hayz, 93 Buhârî, Et'ime, 52
104 105	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Ali Hiz. Ali Hiz. Ali Hiz. Ali	Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı	Buhârî, İlim, 51 Buhârî, Vudû, 34 Buhârî, Gusül, 13 Müslim, Hayz, 17
111 116	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Ömer Hiz. Ömer Abdullah b. Ömer Ebu Salim Abdullah b. Ömer Hiz. Osman	Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı	Buhârî, Cuma, 2 Buhârî, Cuma, 5 Buhârî, Cuma, 12 Buhârî, Cuma, 26 Müslim, Cuma, 1, 2 Müslim, Cuma, 4
120 121	Tahâret	Hiz. Ali-	Merfû'	Ahmed	Hiz. Aişe Meymüne Hiz. Aişe Meymüne	Benzer Benzer Benzer Benzer	Buhârî, Gusül, 1, 15 Buhârî, Gusül, 1, 8 Müslim, Hayz, 35,36 Müslim, Hayz, 37
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Meymüne Meymüne	Benzer Benzer	Buhârî, Gusül, 1, 8 Müslim, Hayz, 37
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Ebü Hureyre Ebü Hureyre	Kısmen benzer Kısmen benzer	Buhârî, Gusül, 28 Müslim, Hayz, 87
126 150 145	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme Ümmü Süleym Ümmü Süleym Ümmü Süleym	Yakın Yakın Yakın Yakın	Buhârî, İlim, 50 Buhârî, Gusül, 22 Buhârî, Edeb, 67, 79 Müslim, Hayz, 32

136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe Hz. Aişe Hz. Aişe Hz. Aişe	Benzer Benzer Benzer Benzer-ziyade	Buhârî, Gusûl, 2, 9 Buhârî, Hayız, 5 Müslim, Hayz, 43, 45, 46 Müslim, Hayz, 59
138	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe Enes b. Mâlik	Farklı Farklı	Müslim, Hayz, 11, 13, 14. Müslim, Hayz, 16
139	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre Ebû Hureyre	Yakın Yakın	Buhârî, Gusûl, 24 Müslim, Hayz, 116
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız- eksik	Müslim, Hayz, 48
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme Hz. Aişe	Çok yakın Kısmen benzer	Müslim, Hayz, 58 Müslim, Hayz, 58
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme Hz. Aişe	Çok yakın Kısmen benzer	Müslim, Hayz, 58 Müslim, Hayz, 58
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik Ebu Saîd el-Hudri	Farklı lafız Farklı lafız Farklı lafız Farklı lafız	Buhârî, Gusûl, 24 Buhârî, Nikâh, 4, 102 Müslim, Hayz, 28 Müslim, Hayz, 27
156 157 158 159	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî *İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî Ahmed Murâdî	Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik	Yakın Yakın	Buhârî, Salât, 24 Buhârî, Libâs, 37
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Meymûne	Yakın	Buhârî, Zebaih, 34
170 173	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik	Benzer Benzer	Buhârî, Vudû, 66 Müslim, Kasâme, 11
178	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Hz. Aişe Hz. Aişe	Farklı Benzer	Müslim, İman, 108 Buhârî, Vudû, 64
185	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir Ammâr b. Yâsir	Farklı Yakın	Buhârî, Teyemmüm, 7 Müslim, Hayız, 112
186	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Kısmen aynı	Buhârî, Teyemmüm, 4
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	İmran b. Husayn İmran b. Husayn	Farklı Farklı	Buhârî, Teyemmüm, 6 Buhârî, Teyemmüm, 9
191	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Farklı	Buhârî, Teyemmüm, 2
193, 195	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Mes'ûd Ammâr b. Yasir	Kısmen benzer Yakın	Buhârî, Teyemmüm, 7 Buhârî, Teyemmüm, 7
196	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ammâr b. Yasir	Benzer	Buhârî, Teyemmüm, 7

Tablo-8:**EMÂLÎ İLE İBN MÂCE'NİN SÜNEN'İNİN MUKAYESESİ**

AHMED B. İSA EMÂLÎ					İBN MÂCE SÜNEN		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafiz)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Ali Enes b. Mâlik	Yakın Yakın	Tahâret, 9 Tahâret, 9
2	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	Tahâret, 10
3	Tahâret	Selmân-ı Fârisî	Mevkûf	Murâdî	Selmân-ı Fârisî	Çok yakın	Tahâret, 16.
5	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Sa'îd b. Zeyd Ebû Hureyre Sehl b. Sa'd	Aynı Aynı Aynı	Tahâret, 41 Tahâret, 41 Tahâret, 41
9 10	Tahâret	Huzeyfe Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Ebu Said el-Hudrî Sa'îd b. Zeyd Ebû Hureyre Sehl b. Sa'd	Aynı Aynı-ziyade Aynı-ziyade Aynı-ziyade	Tahâret, 41. Tahâret, 41. Tahâret, 41. Tahâret, 41.
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	İkâmetü's-Salât, 64
18	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	Tahâret, 50.
25	Tahâret	*Hasan b. Sâlih	Merfû'	Murâdî	Ebû Hureyre	Çok yakın	Tahâret, 26.
26	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Muğire b. Şube Huzeyfe	Benzer-ziyade Benzer-eksik	Tahâret, 13. Tahâret, 13.
27	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Cabir	Çok yakın	Tahâret, 25.
28	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre Abdullah b. Ömer	Aynı-ziyade Aynı	Tahâret, 27 Tahâret, 27.
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre Câbir b. Abdillâh	Benzer Farklı	Tahâret, 16. Tahâret, 18
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 7.
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Ebû Hureyre	Çok yakın	Tahâret, 26.
33	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Ömer	Farklı lafız	Tahâret, 14
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'		Übeyy b. Ka'b	Kısmen farklı	Tahâret, 47
54	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik	Kısmen aynı	Tahâret, 89
59	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Çok yakın	Tahâret, 60
62	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik	Farklı lafız	Tahâret, 139
65	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer-ziyade	Zühd, 34, 36
73 74 75	Tahâret	*Abdullah b. Mûsâ *Ahmed b. İsa *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Büreyde b. Hasib	Farklı-ziyade Farklı-ziyade	Tahâret, 72 Tahâret, 72
77	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Abdullah b. Amr	Farklı	Tahâret, 48
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre	Farklı lafız	Tahâret, 74
81	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer-ziyade	İkâmetü's-Salât, 137
82 83	Tahâret	*Kâsım er-Ressî, *İbrâhîm b. Abdilâh	-	Murâdî	Hz. Aişe	Farklı-ziyade	İkâmetü's-Salât, 137
85 86 87	Tahâret	*Kâsım er-Ressî, *Ahmed b. İsa *İmâm Bâkır	-	Murâdî	Hz. Ali	Farklı	Tahâret, 62
88	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Aişe	Kısmen benzer	İkâmetü's-Salât, 137
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Enes b. Mâlik Büreyde b. Husayb Cabir b. Abdilâh	Farklı Farklı Farklı	Tahâret, 72 Tahâret, 72 Tahâret, 72

111 116	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Ömer Abdullah b. Abbâs	Kısmen aynı Kısmen aynı- ziyade	İkâmetü's- Salâh, 80 İkâmetü's- Salâh, 83
120 121	Tahâret	Hz. Ali-	Merfû'	Ahmed	İbn Mace Cübeyr b. Mut'im	Benzer Benzer	Tahâret, 94 Tahâret, 95
122	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali	Yakın	Tahâret, 138
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Hz. Aişe Abdullah b. Ömer	Aynı Aynı	Tahâret, 111 Tahâret, 111
126 150 145	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Süleym	Yakın	Tahâret, 107
128	Tahâret	Abdullah b. Amr b. el-As	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Amr b. el-As	Aynı	Tahâret, 111
134	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali	Çok yakın	Tahâret, 134
135	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Ali	Çok yakın	Tahâret, 134
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe Meymûne	Benzer Benzer	Tahâret, 35 Tahâret, 35
138	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Sa'd	Farklı	Tahâret, 130
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafiz- eksik	Tahâret, 33
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme Hz. Aişe	Çok yakın Kısmen benzer	Tahâret, 108 Tahâret, 108, 124
148	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre Ebu Eyyüb el-Ens	Benzer Benzer	Tahâret, 108 Tahâret, 108
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme Hz. Aişe	Çok yakın Kısmen benzer	Tahâret, 108 Tahâret, 108, 124
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı Farklı	Tahâret, 101 Tahâret, 100
154 155 161	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Câbir b. Abdillâh Ebû Ümâme	Farklı Farklı	Tahâret, 76 Tahâret, 76
156- 157 158 159	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî- *İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî Ahmed Murâdî	Enes b. Mâlik	Yakın	İkâmetü's- Salâh, 66
163- 164	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Câbir b. Abdillâh Ebû Ümâme	Farklı Farklı	Tahâret, 76 Tahâret, 76
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Katade	Farklı	Tahâret, 32
170 173	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Muğaffel	Benzer	Salât, 12
180	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Übeyy b. Ka'b	Farklı	Tahâret, 48

Tablo-9:**EMÂLÎ İLE EBÛ DÂVÛD'UN SÛNEN'İNİN MUKAYESESİ**

AHMED B. İSA EMÂLÎ					EBÛ DÂVÛD (SÛNEN)		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafiz)	Kaynağı
1	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	Tahâret, 4.
3	Tahâret	Selmân-ı Fârisî	Mevkûf	Murâdî	Selmân-ı Fârisî	Kısmen aynı	Tahâret, 4.
5	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Aynı	Tahâret, 46.
6	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Farklı lafız	Tahâret, 47.
9	Tahâret	Huzeyfe	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Aynı-ziyade	Tahâret, 46.
10		Enes b. Mâlik					
16	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû	Murâdî	Mikdam b. Ma'dî	Aynı-ziyade	Tahâret, 48.
23					Abdullah b. Abbâs	Aynı	Tahâret, 48.
					Hiz. Ali	Yakın	Tahâret, 48
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	Salat, 93
18	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Aynı-ziyade	Tahâret, 54.
22	Tahâret	Rubeyyi' bnt. Mu'avviz	Merfû	Murâdî	Mikdam b. Ma'dî	Yakın	Tahâret, 48.
					Abdullah b. Amr	Yakın	Tahâret, 48.
25	Tahâret	Hasan b. Sâlih	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Benzer-ziyade	Tahâret, 11
					Abdullah b. Sercis	Farklı ziyade	Tahâret, 15.
26	Tahâret	Hiz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Huzeyfe	Benzer-eksik	Tahâret, 12.
28	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Mevkûf	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Aynı	Tahâret, 8.
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer-ziyade	Tahâret, 4.
					Câbir b. Abdillâh	Farklı	Tahâret, 5
30	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Zeyd b. Hâlid	Benzer	Tahâret, 24
32	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Benzer-ziyade	Tahâret, 11
					Abdullah b. Sercis	Farklı ziyade	Tahâret, 15.
38	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hiz. Aişe	Farklı lafız	Tahâret, 11
39	Tahâret	*İbn Ebî Leyla,	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız	Tahâret, 50
40		*Hasan b. Sâlih		Murâdî			
41		*Süfyan-ı Sevrî		Murâdî			
42		*İmâm Bâkır		Ahmed			
43		*Kâsım er-Ressî		Murâdî			
48	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'		Ebû Hureyre	Benzer-eksik	Tahâret, 50
50	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre	Farklı	Tahâret, 47.
		*Ahmed b. İsa					
54	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Mikdam b. Ma'di	Benzer-ziyade	Tahâret, 47.
					Enes b. Mâlik	Kısmen aynı	Tahâret, 55
62	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik	Farklı lafız	Tahâret, 65
71	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 42
					Câbir b. Abdillâh	Çok yakın	Tahâret, 42
73	Tahâret	*Abdullah b. Mûsâ	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	Tahâret, 42
74		*Ahmed b. İsa,					
75		*Kâsım er-Ressî					
85	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hiz. Ali	Farklı	Tahâret, 77
86		*Ahmed b. İsa					
87		*İmâm Bâkır					
94	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Enes b. Mâlik	Farklı	Tahâret, 64
95					Büreyde b. Husayb	Farklı	Tahâret, 64
104	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Ali	Kısmen aynı	Tahâret, 80
105							

111 116	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Ömer	Kısmen aynı	Salât, 124
114	Tahâret	Hasan b. Sâlih		Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 92
115	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 124; Cenaiz, 39
120 121	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Cübeyr b. Mut'im Hz. Aişe	Benzer Benzer	Tahâret, 95 Tahâret, 95
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 95
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 81
134	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Cabir b. Abdillâh	Benzer	Tahâret, 122
135	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Cabir b. Abdillâh	Benzer	Tahâret, 122
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 37, 45, 94
138	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	Tahâret 101,
140	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 86
141	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 86
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs Müphem	Farklı Farklı	Tahâret, 33 Tahâret, 38
144	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Hz. Aişe	Aynı	Tahâret, 93
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	Tahâret, 97
148	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Mevkûf	Murâdî	Hz. Ali Ebû Hureyre	Kısmen Kısmen	Tahâret, 95 Tahâret, 95
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	Tahâret, 97
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Hureyre	Yakın	Et'ime, 47
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Katâde Hz. Aişe	Farklı Farklı	Tahâret, 36 Tahâret, 36
170 173	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik	Benzer	Hudud, 3
178	Tahâret	*Zeyd b. Ali,	-	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 131
185	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	Tahâret, 131
187	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Ammâr b. Yâsir	Kısmen aynı	Tahâret, 119
188	Tahâret	Ebu Zer el- Ğıfarî	Merfû'	Murâdî	Ebu Zer el-Ğıfarî	Benzer	Tahâret, 120
189	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ebû Sa'id el-Hudrî	Farklı	Tahâret, 123
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Sa'id el-Hudrî	Farklı	Tahâret, 123
192	Tahâret	Bekr b. Sevâde	-	Murâdî	Ebû Sa'id el-Hudrî	Kısmen farklı	Tahâret, 123

Tablo-10:

EMÂLÎ İLE TİRMİZÎ'NİN SÜNEN'İNİN MUKAYESESİ

AHMED B. İSA EMÂLÎ					TİRMİZÎ SÜNEN		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafiz)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	Tahâret, 4.
2	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 5
3	Tahâret	Selmân-ı Fârisî	Mevkûf	Murâdî	Selmân-ı Fârisî	Kısmen aynı	Tahâret, 12.
9	Tahâret	Huzeyfe	Merfû	Murâdî	Saîd b. Zeyd	Aynı	Tahâret, 20.
10		Enes b. Mâlik					
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 2.
16	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Mu'avviz b. Afrâ	Aynı-ziyade	Tahâret, 25.
23					Abdullah b. Abbâs	Aynı-ziyade	Tahâret, 28.
19	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Lakît b. Sabire	Benzer	Tahâret, 30.
20		Abdullah b. Abbâs			Abdullah b. Abbâs	Benzer	Tahâret, 30.
21	Tahâret	Sevbân	Merfû	Murâdî	Mu'âz b. Cebel	Yakın	Tahâret, 40
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Farklı	Tahâret, 7.
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 18
					Zeyd b. Hâlid	Benzer	Tahâret, 20
33	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Ömer	Farklı lafız	Tahâret, 8
36	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Yakın	Tahâret, 15
37							
39	Tahâret	*İbn Ebî Leylâ,	-	Murâdî	Seleme b. Kays	Farklı	Tahâret, 21
40		*Hasan b. Sâlih		Murâdî			
41		*Süfyan es-Sevrî		Murâdî			
42		*İmâm Bâkır		Ahmed			
43		*Kâsım er-Ressî		Murâdî			
45	Tahâret	*Zeyd b. Ali, Ali b. el-Huseyn	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	Tahâret, 15
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'		Ebû Hureyre	Benzer-eksik	Tahâret, 33
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Murâdî	Lakît b. Sabire	Aynı-eksik	Tahâret, 30.
					Abdullah b. Abbâs	Aynı	Tahâret, 30.
50	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa	-	Murâdî	Meymûne	Benzer	Tahâret, 76
52	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Mu'avviz b. Afrâ	Benzer	Tahâret, 25
56	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Mu'âz b. Cebel	Çok yakın	Tahâret, 25
57	Tahâret	Sevbân	Merfû'	Murâdî	Mu'âz b. Cebel	Çok yakın	Tahâret, 25
59	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Ömer	Çok yakın	Tahâret, 41
61	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Çok yakın	Tahâret, 1
69	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Takdim-tehir	Tefsiru'l- Kur'an, 39
73	Tahâret	*Abdullah b.	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	Tahâret, 44
74		Mûsa,			Büreyde b. Husayb	Farklı	Tahâret, 44
75		*Ahmed b. İsa *Kâsım er-Ressî					
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre	Farklı	Tahâret, 56
81	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebu'd-Derdâ	Yakın	Tahâret, 64
82	Tahâret	*Kâsım er-Ressî,	-	Murâdî	Ebu'd-Derdâ	Farklı-ziyade	Tahâret, 64
83		*İbrâhîm b. Abdilah					
94	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Enes b. Mâlik	Farklı	Tahâret, 39
95					Ebû Hureyre	Farklı	Tahâret, 40
99	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye	Farklı	Et'ime, 33

					Ebû Hureyre	Farklı	Tahâret, 58
111 116	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı	Salât, 355
114	Tahâret	Hasan b. Sâlih	-	Murâdî			Tahâret, 82
115	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Zeyd b. Sabit	Farklı-eksik	Hac, 16
120 121	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 76
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	Tahâret, 76
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır- Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Hz. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 80
126 150 145	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme	Yakın	Tahâret, 90
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Meymûne Hz. Aişe	Benzer Benzer-ziyade	Tahâret, 46 Libâs, 21
138	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	Tahâret, 101
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız- eksik	Tahâret, 48
143	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Mevkûf	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Aynı	Tahâret, 81
144	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Hz. Aişe	Aynı	Tahâret, 82
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	Tahâret, 77
148	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 78
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	Tahâret, 77
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı lafız Farklı	Tahâret, 106 Tahâret, 108
156 157 158 159	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî Ahmed Murâdî	Enes b. Mâlik	Yakın	Salât, 249
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Katade	Farklı	Tahâret, 69
170 173	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer	Salât, 259
171	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Yakın	Tahâret, 55
180	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Übeyy b. Ka'b	Farklı	Tahâret, 43
185	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	Tahâret, 110
187	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Ammâr b. Yâsir	Kısmen aynı	Tahâret, 110
188	Tahâret	Ebu Zer el-Ğıfarî	Merfû'	Murâdî	Ebu Zer el-Ğıfarî	Benzer	Tahâret, 92

Tablo-11:

EMÂLÎ İLE NESÂİ'NİN SÜNEN'İNİN MUKAYESESİ

AHMED B. İSA EMÂLÎ				NESÂİ SÜNEN			
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	Tahâret, 18
3	Tahâret	Selmân-ı Fârisî	Mevkûf	Murâdî	Selmân-ı Fârisî	Kısmen aynı	Tahâret, 37. Tahâret, 30.
6	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	Tahâret, 1
7	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Hz. Ali	Yakın	Tahâret, 93
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Murâdî	Abdullah es-Sunâbihî	Yakın	Tahâret, 85
19 20	Tahâret	Hz. Ali Abdullah b. Abbâs	Merfû	Murâdî	Lakî b. Sabire	Kısmen benzer	Tahâret, 41
25	Tahâret	Hasan b. Sâlih	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Hasene Hz. Aişe	Farklı ziyade Farklı ziyade	Tahâret, 20, 26. Sehv, 88. Tahâret, 20.
26	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Huzeyfe b. el-Yemân Huzeyfe b. el-Yemân	Benzer-ziyade Benzer-eksik	Tahâret, 18 Tahâret, 24
27	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Ebû Hureyre	Çok yakın	Ğusl, 1
28	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Mevkûf	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Aynı	Tahâret, 33.
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Eyyûb el-Ensârî Ebû Eyyûb el-Ensârî Ebû Hureyre	Benzer Benzer Benzer-ziyade	Tahâret, 19. Tahâret, 21 Tahâret, 36.
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 7.
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Hasene Hz. Aişe	Farklı ziyade Farklı ziyade	Tahâret, 20, 26. Sehv, 88.
33	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 25
36 37	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Yakın	Tahâret, 41
39 43	Tahâret	*İbn Ebî Leylâ *Hasan b. Sâlih *Süfyân es-Sevrî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî Murâdî Murâdî Ahmed Murâdî	Hz. Osman Hz. Ali	Farklı lafız Farklı lafız	Tahâret, 69 Tahâret, 69
45	Tahâret	*Zeyd b. Ali, Ali b. el-Huseyn	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	Tahâret, 41
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Murâdî	Asım b. Lakî	Çok yakın	Tahâret, 41
59	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Ömer	Çok yakın	Tahâret, 109
63	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Câbir b. Abdillâh	Kısmen aynı	Gusûl, 26
65	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer	Tahâret, 110
73 74 75	Tahâret	*Abdullah b. Mûsâ *Ahmed b. İsa *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Büreyde b. Husayb	Farklı-ziyade Farklı-ziyade	Tahâret, 101 Tahâret, 101
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb	Farklı	Tahâret, 101
96 97 98	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Ahmed Murâdî	Hz. Aişe Hz. Aişe	Benzer Benzer	Tahâret, 101 Tahâret, 120
99	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Câbir b. Abdillâh	Çok yakın	Tahâret, 123
104 105	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali Hz. Ali Hz. Ali	Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı	Tahâret, 112 Tahâret, 130 Gusûl, 28

111 116	Tahâret	Hız. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Ömer Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı Kısmen aynı	Cumua, 7 Cumua, 25
120 121	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Hız. Aişe	Benzer	Tahâret, 151, 156, 157
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hız. Aişe	Benzer	Tahâret, 151, 156, 157
126 150 145	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme Havle bnt. Hakîm	Yakın Yakın	Tahâret, 131 Tahâret, 131
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hız. Aişe Hız. Aişe Ümmü Hâni bnt. Ebî Tâlib	Benzer Benzer Benzer-ziyade	Tahâret, 145,146 148;Gusûl, 9, 10 Tahâret, 149
138	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Hız. Aişe	Farklı	Tahâret, 178
139	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Farklı	Tahâret, 176
140	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Hız. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 163
141	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hız. Aişe	Çok yakın	Tahâret, 163
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	Tahâret, 150
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	Tahâret, 150
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik	Farklı lafız Farklı lafız	Tahâret, 170 Nikâh, 1
154 155 161	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı	Miyah (no:325)
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Meymûne	Yakın	'Atire, 12
163 164	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı	Miyâh (No:325)
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebû Katâde Ebû Katâde	Farklı Farklı	Tahâret, 54 Miyâh, 8
175 176 177	Tahâret	*İmâm Bâkır *Zeyd b. Ali *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Ahmed Murâdî	Bilâl	Benzer	Tahâret, 87
186	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	Tahâret, 195
187	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Ammâr b. Yâsir	Aynı-ziyade	Tahâret, 195
188	Tahâret	Ebu Zer el-Ğıfarî	Merfû'	Murâdî	Ebu Zer el-Ğıfarî	Kısmen aynı	Tahâret, 203
189	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	Gusûl, 27
190	Tahâret	Hız. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	Gusûl, 27 Tahâret, 202
192	Tahâret	Bekr b. Sevâde	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Kısmen farklı	Gusûl, 27

Tablo-12:

EMÂLÎ İLE İBN HUZEYME'NİN SAHÎH'İNİN MUKAYESESİ

AHMED B. İSA EMÂLÎ					İBN HUZEYME SAHÎH		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
6	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	I, 52
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer	I, 5
16 23	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Hz. Osman	Yakın	I, 4
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	I, 336
26	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Huzeyfe	Benzer	I, 35
28	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Aynı	I, 40
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Cabir b. Abdillâh	Farklı	I, 34
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Hanzale Ebû Hureyre Hz. Ebubekr	Benzer-ziyade Benzer Çok yakın	I, 11 I, 73 III, 247
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Zeyd	Benzer-eksik	I, 87
61	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Kısmen aynı	I, 8,9
62	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik	Farklı lafız	I, 84
65	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer	I, 6
73 74 75	Tahâret	Abdullah b. Mûsâ *Ahmed b. İsa *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Bureyde b. Husayb	Farklı-ziyade	I, 10
76	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali	Aynı-ziyade	I, 100
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre	Farklı lafız	I, 18
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb	Farklı	I, 9, 10
99	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Câbir b. Abdillâh	Çok yakın	I, 28
104	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali	Çok yakın	I, 14, 15, 16
111 112 116	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı	III, 125, 126
115	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Zeyd b. Sabit	Farklı-eksik	IV, 161
120	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	I, 121
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	I, 121
126 150 145	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme	Yakın	I, 118
132	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Benzer	I, 138
133	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Benzer	I, 138
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe Ümmü Hâni	Benzer Benzer	I, 118, 124 I, 119
140	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Aynı-eksik	I, 107
141	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Aynı-eksik	I, 107
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız	I, 57
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	I, 122
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	I, 122
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Ebû Sa'id el-Hudrî	Farklı Farklı	I, 115 I, 109
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe Ebu Katâde	Farklı Farklı	I, 54 I, 55
180	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Übeyy b. Ka'b	Farklı	I, 63
184	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	I, 134, 136
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	İmran b. Husayn	Farklı	I, 136

Tablo-13:

EMÂLÎ İLE İBN HİBBÂN'IN SAHÎH'İNİN MUKAYESESİ

AHMED B. İSA EMÂLÎ					İBN HİBBAN SAHÎH		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	IV, 254
2	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	IV, 291
6	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	III, 344, 346
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	III, 315
16 23	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Hz. Osman	Yakın	III, 341, 343-4
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	VI, 118
25	Tahâret	Hz. Hasan	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre Hz. Aişe	Farklı-ziyade Kısmen aynı	III, 106. VI, 337
26	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Huzeyfe b. el-Yemân Huzeyfe b. el-Yemân	Benzer Benzer-ziyade	IV, 272. IV, 276
27	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Cabir b. Abdillâh	Çok yakın	IV, 60
28	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Muhâcir b. Kunfûz	Aynı-ziyade	III, 86.
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Eyyûb el-Ensârî Ebû Hureyre	Benzer Benzer	IV, 264 IV, 288
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Murâdî	Ebû Hureyre Hz. Aişe	Çok yakın Benzer-ziyade	III, 350 III, 352
31	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Osman	Kısmen benzer	III, 319
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Ebû Hureyre Hz. Aişe	Farklı-ziyade Kısmen aynı	III, 106. VI, 337
33	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Ömer	Yakın	IV, 271-2
36 37	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Yakın	IV, 290
39 40 41 42 43	Tahâret	*İbn Ebî Leylâ *Hasan b. Sâlih *Süfyan es-Sevrî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî Murâdî Murâdî Ahmed Murâdî	Hz. Ali Hz. Osman Abdullah b. Zeyd Hz. Ali	Farklı lafız Farklı lafız Farklı lafız Farklı lafız	III, 340, 361 III, 344 III, 358 IV, 170
45	Tahâret	*Zeyd b. Ali, Ali b. el-Huseyn	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	IV, 290
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer-eksik	III, 374.
61	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı	VIII, 152-3
63	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Cabir b. Abdillâh Ebu Zer el-Ğıfârî	Kısmen aynı Kısmen aynı	XIV, 308 XIV, 375
65	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre Huzeyfe b. el-Yemân	Benzer-ziyade Benzer-ziyade	III, 321, 324; XVI, 224 XVI, 225, 226
73 74 75	Tahâret	*Abdullah b. Mûsâ * Ahmed b. İsa *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Büreyde b. Husayb	Farklı-ziyade	IV, 607
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb	Farklı	IV, 607, 608
99	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye Câbir b. Abdillâh Ebû Hureyre	Farklı Çok yakın Yakın-ziyade	III, 421-422 III, 416-7 III, 426-7

104	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed			III, 385, 388, 390, 391
111 112 116	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer Abdullah b. Ömer	Aynı Kısmen aynı	IV, 26 IV, 27
120	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Hız. Aişe	Benzer	III, 469
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hız. Aişe	Benzer	III, 469
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Hız. Aişe	Çok yakın	III, 452, 453, 458
126 150 145	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Süleym	Yakın	XIV, 63; III, 440, 443,
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hız. Aişe	Benzer	III, 466, 467; IV, 74, 75; XII, 390
138	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Hız. Aişe Enes b. Mâlik	Farklı Farklı	IV, 191 IV, 196
139	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Yakın	IV, 70
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız- eksik	IV, 57, 73, 84
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	III, 471
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	III, 471
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Ebû Sa'id el-Hudrî	Farklı Farklı	IV, 10 IV, 12
154 155 161	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı	IV, 48, 84
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Meymûne Ebû Hureyre	Yakın Yakın	IV, 234 IV, 237, 238
163 164	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı	IV, 48, 84,
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ebu Katâde	Farklı	IV, 115
170 173	Tahâret	Hız. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Muğaffel	Benzer	IV, 601
188	Tahâret	Ebu Zer el-Ğıfârî	Merfû'	Murâdî	Ebu Zer el-Ğıfârî	Kısmen aynı	IV, 140
190	Tahâret	Hız. Ali	Mevkûf	Murâdî	İmran b. Husayn	Farklı	IV, 121, 124-125

Tablo-14:**EMÂLÎ İLE TABERÂNÎ'NİN MU'CEM'LERİNİN MUKAYESESİ**

AHMED B. İSA EMÂLÎ					TABERÂNÎ MU'CEMÜ'L-KEBİR, MU'CEMÜ'L-EVSAT, MU'CEMÜ'S-SAĞİR		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahâbî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	Sağır, II, 120
4	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Aynı	Evsat, III, 36
5	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre Sehl b. Sa'd	Aynı Aynı-ziyade	Evsat, VIII, 96. Kebîr, VI, 121.
6	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Evs es-Sekâfî	Benzer-ziyade	Kebîr, I, 221.
7	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Hz. Ali	Benzer lafız	Evsat, IV, 57
8	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû'	Murâdî	Ebû Ümâme Ebû Ümâme	Çok yakın Çok yakın- eksik	Kebîr, VIII, 125. Kebîr, VIII, 125.
9 10	Tahâret	Huzeyfe Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre Sehl b. Sa'd	Aynı-ziyade Aynı-ziyade	Evsat, VIII, 96. Kebîr, VI, 121.
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Murâdî	Ebu Ubeyd	Benzer lafız	Evsat, VI, 245.
18	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Abdullah b. Ömer Ebû Ümâme Ümmü Seleme Hakem b. Süfyan	Farklı Farklı Farklı Farklı Farklı	Evsat, I, 166. Evsat, II, 94 Kebîr, VIII, 278 Kebîr, XXIII, 298 Kebîr, III, 216; VII, 67
19- 20	Tahâret	Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs	Merfû	Murâdî	Müstevrid b. Şeddad	Benzer	XX, 306
21	Tahâret	Sevbân	Merfû	Murâdî	Mu'âz b. Cebel	Yakın	Evsat, IV, 274.
22	Tahâret	Rubeyyi' bnt. Mu'avviz b. Afrâ	Merfû	Murâdî	Hz. Aişe Mikdâm b. Ma'dî Rubeyyi' bnt. Mu'avviz	Yakın Yakın	Evsat, VIII, 356. Kebîr, XX, 276 Kebîr, XXIV, 269
24	Tahâret	Enes b. Mâlik	Merfû'	Murâdî	Enes b. Mâlik	Aynı	Evsat, III, 221; IV, 371
25	Tahâret	Hasan b. Sâlih	Merfû'	Murâdî	Hz. Aişe Ebû Ümâme Abdullah b. Abbâs Mu'âz b. Cebel	Farklı-ziyade Farklı-ziyade Benzer Benzer	Evsat, VI, 337. Kebir, VIII, 216. Kebir, XI, 79, 84. Kebir, XX, 124.
26	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Huzeyfe Huzeyfe Muğire b. Şube	Benzer Benzer Benzer-eksik	Sağır, II, 45 Kebir, XVII, 179 Kebir, XX, 405-6
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Eyyüb el- Ensârî Ebû Eyyüb el- Ensârî Sehl b. Sa'd	Benzer Benzer Benzer	Evsat, V, 133 Kebir, IV, 141, 142, 143, 150 Kebir, VI, 128
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer Temmâm b. Abbâs Zeyd b. Hâlid Zeyd b. Hâlid İbn Abbâs Abdullah b.	Benzer Yakın-ziyade Çok yakın Benzer-ziyade Yakın Yakın	Evsat, IX, 165 Kebir, II, 64 Kebir, V, 243 Kebir, V, 244 Kebir, XI, 87; XII, 375, 435 Kebir, XIII, 129,

					Zübeyr		130; XIV, 266, 267
31	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Kısmen benzer	Evsat, VI, 206
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Aişe Ebû Ümâme Abdullah b. Abbâs Mu'âz b. Cebel	Farklı-ziyade Farklı-ziyade Benzer Benzer	Evsat, VI, 337. Kebîr, VIII, 216. Kebîr, XI, 79, 84. Kebîr, XX, 124.
34	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Ümmü Eymen	Farklı lafız	XXV, 89
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Benzer	XIII, 234
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Murâdî	Müstevrid b. Şeddad	Aynı	XX, 306.
50	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa	-	Murâdî	Evs es-Sekafî	Farklı	Kebîr, I, s. 221.
51	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Abdullah b. Mes'ûd	Kısmen aynı	Evsat, VI, 206
54	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Rubeyyi' bnt. Muavviz Amr b. Ka'b Muaviye Mikdam b. Ma'di Muğire b. Şu'be	Benzer Aynı-eksik Benzer Benzer Benzer	Evsat, VIII, 350 Kebîr, XIX, 180 Kebîr, XIX, 377-8,384 Kebîr, XX, 277 Kebîr, XX, 380
56	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Mu'âz b. Cebel	Çok yakın	Evsat, IV, 274.
57	Tahâret	Sevbân	Merfû'	Murâdî	Mu'âz b. Cebel	Çok yakın	Evsat, IV, 274.
60	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Humeyd b. Hilal Seleme	Farklı Farklı	Kebîr, II, 59 Kebîr, VII, 5
61	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Benzer	Evsat, VII, 75
62	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik Hz. Ebubekr Hz. Ebubekr	Farklı lafız Benzer Benzer	Evsat, VI, 323 Evsat, II, 356 Sağîr, I, 38
63	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre Abdullah b. Abbâs	Kısmen aynı Kısmen aynı	Evsat, VII, 269 Kebîr, XI, 61
65	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Selam	Benzer	Kebîr, XIV, 360
66	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû'	Murâdî	Ebû Ümâme	Aynı	Kebîr, VIII, 125
68	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Tânk b. Şihâb Abdullah b. Ömer Tânk b. Şihâb Mu'âz b. Cebel	Farklı-ziyade Farklı-ziyade Farklı-ziyade Farklı-ziyade	Evsat, V, 342 Evsat, VI, 47 Kebîr, VIII, 322 Kebîr, XX, 109
69	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Murâdî	Tânk b. Şihâb Abdullah b. Ömer	Farklı-ziyade Farklı-ziyade	Evsat, V, 342 Evsat, VI, 47
71	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme Sefine	Çok yakın Çok yakın	Kebîr, V, 373 Kebîr, VIII, 10
78	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Abdullah b. Mes'ûd	Aynı-ziyade	Kebîr, IX, 251
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre	Farklı	Evsat, VII, 85
84	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Muh. b. Abdillâh b. Amr b. el-As	Kısmen benzer	Evsat, VI, 152
85 86 87	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa *İmâm Bâkır	-	Murâdî	Muaviye	Farklı	XIX, 372
94 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb	Farklı	Evsat, IV, 221
96 97 98	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Ahmed Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	Evsat, V, 66; VIII, 332

99	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Abbâs Abdullah b. Abbâs Ümmü Seleme Cabir b. Abdillâh Cabir b. Abdillâh	Farklı Farklı Farklı Çok yakın Çok yakın	Evsat, VI, 371 Kebîr, X, 298, 314 Kebîr, XXIII, 411 Evsat, V, 58 Sağîr, II, 3
104 105	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Ali	Kısmen aynı	Evsat, VII, 262
111 116	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Ömer Abdullah b. Ömer Abdullah b. Abbâs Ebû Eyyûb el- Ensârî Abdullah b. Ömer Abd. b. Zübeyr	Aynı Kısmen aynı Kısmen aynı Kısmen aynı Aynı Aynı	Evsat, I, 10, 12, 19, 22, 40, 88, 298; II, 66, 107; III, 362; IV, 30, 299, VIII, 342 Evsat, I, 13, 20, 174, II, 289, 329; III, 29, 256; IV, 203, 271; V, 359; VI, 80, 84; VI, 267; VII, 102, 178, VIII, 160 Evsat, VII, 230; XI, 193 Kebîr, IV, 149, Kebir, XII, 376, 383, 429; XIII, 114, XIII, 268 XIII, 102; XIV, 203
120 121	Tahâret	Hiz. Ali-	Merfû'	Ahmed	Hiz. Aişe Abdullah b. Abbâs	Benzer Benzer	Evsat, VIII, 274, 356; IX, 124 Kebir, XI, 430
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Benzer	Kebir, XI, 430
122	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	İbn Mes'ûd	Kısmen benzer	Kebir, X, 231
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Hiz. Aişe Hiz. Aişe Rafî' b. Hadîc Hiz. Aişe Ebû Ümâme Mu'âz b. Cebel	Aynı Çok yakın Çok yakın Çok yakın Çok yakın Çok yakın	Evsat, VII, 147. Evsat, V, 239 Kebîr, IV, 267 Kebir, V, 42; IX, 253 Kebir, VIII, 244 Kebir, XX, 99
126 150 145	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Havle bnt. Hâkim Sehle bnt. Süheyl b. Amr Ümmü Sleme Ümmü Süleym	Yakın Yakın Yakın Yakın	Kebir, XXIV, 240 Evsat, VIII, 276; XXIV, 292 Kebir, XXIII, 341, 344, 382, XXIII, 411, 414,
128	Tahâret	Abdullah b. Amr b. el-As	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Amr b. el-As	Aynı-ziyade	Evsat, IV, 380
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hiz. Aişe Hiz. Aişe Ümmü Seleme Ümmü Seleme Hiz. Aişe Ümmü Seleme Meymûne Ümmü Hani bnt. Ebî Tâlib	Benzer Benzer-ziyade Benzer-ziyade Benzer-ziyade Benzer-ziyade Benzer Benzer Benzer	Evsat, II, 41, 53, 66; III, 36; IV, 5; v, 18; v, 287, VI, 163 Evsat, II, 226; III, 208; Evsat, IV, 77 Sağîr, I, 297 Sağîr, I, 355 Kebir, XXIII, 254, 392, 402, 403, 415 XXIII, 425, 426, XXIV, 17 XXIV, 430

138	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe Ümmü Eymen	Farklı Farklı	Evsat, II, 75 Kebîr, XXV, 87
140	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme	Kısmen benzer	Kebîr, XXIII, 408
141	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme	Kısmen benzer	Kebîr, XXIII, 408
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafiz- eksik	Kebîr, XXIII, 426; XI, 274
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme Ümmü Seleme Enes b. Mâlik	Çok yakın Çok yakın Yakın	Evsat, II, 227 Kebîr, XXIII, 296 Kebîr, I, 260, 281
148	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Mevkûf	Murâdî	Ebû Eyyûb el- Ensârî İbn Mes'ud	Benzer Farklı lafız	Kebîr, IV, 155 Kebîr, X, 231
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme Ümmü Seleme Enes b. Mâlik	Çok yakın Çok yakın Yakın	Evsat, II, 227 Kebîr, XXIII, 296 Kebîr, I, 260, 281
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Enes b. Mâlik	Farklı Farklı	Evsat, I, 154; V, 105 Sağır, II, 13
154 155 161	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs Ebû Ümâme	Farklı Farklı	Kebîr, XI, 274 Kebîr, VIII, 104
156 157 158 159	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî Ahmed Murâdî	Enes b. Mâlik Hirmâs b. Ziyâd Abdullah b. Ömer Hirmâs b. Ziyâd	Yakın Yakın Yakın Yakın	Evsat, III, 193 Evsat, VI, 107 Evsat, VII, 64 Kebîr, XXII, 205
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Meymûne	Yakın	Kebîr, XXIII, 430
163 164	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Abdullah b. Abbâs Ebû Ümâme	Farklı Farklı	Kebîr, XI, 274 Kebîr, VIII, 104
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	Sağır, I, 379
170 173	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ukbe b. Amir Üseyd b. Hudayr Ukbe b. Amir	Benzer Benzer Benzer	Evsat, VI, 326; VIII, 94 Kebîr, I, 206 Kebîr, XVII, 340
175 176 177	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Zeyd b. Ali *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Ahmed Murâdî	Bilal	Benzer	Kebîr, I, 359
178	Tahâret	*Zeyd b. Ali,	-	Ahmed	Hz. Aişe Hz. Aişe Ümmü Seleme Abdullah b. Abbâs	Benzer Benzer Benzer Benzer	Evsat, VI, 57 Sağır, II, 290 Kebîr, XXIII, 366 Kebîr, XI, 148
180	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed			
185	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir Müphem Ebû Ümâme Abdullah b. Ömer	Yakın Benzer Aynı-ziyade Yakın-ziyade	Evsat, I, 173; VII, 148 Kebîr, I, 298 Kebîr, VIII, 245 Kebîr, XII, 367
189	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	Evsat, II, 234
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî İmran b. Husayn	Farklı Farklı	Evsat, II, 234 Kebîr, XVIII, 132
192	Tahâret	Bekr b. Sevade	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Kısmen farklı	Evsat, II, 234; VIII, 48
197 198	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı	Kebîr, XI, 62

Tablo-15:

EMÂLÎ İLE DARAKUTNÎ'NİN SÜNEN'İNİN MUKAYESESİ

AHMED B. İSA EMÂLÎ					DAREKUTNÎ SÜNEN		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahâbî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
5	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Sa'îd b. Zeyd Sa'îd b. Zeyd Ebû Hureyre	Aynı-ziyade Aynı Aynı	I, 121 I, 123 I, 134
6	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	I, 74
7	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Enes b. Mâlik	Yakın	I, 188
9 10	Tahâret	Huzeyfe b. el- Yemân Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî Sa'îd b. Zeyd Ebû Hureyre	Aynı Aynı – ziyade Aynı – ziyade	I, 120. I, 121, 123. I, 134.
15	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız	I, 276
16 23	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Hz. Osman	Yakın	I, 141, 147.
19	Tahâret	Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs	Merfû	Murâdî	Hz. Aişe Ebû Hureyre	Kısmen benzer Kısmen benzer	I, 166. I, 166.
21	Tahâret	Sevbân	Merfû	Murâdî	Hz. Aişe	Kısmen benzer	I, 197
25	Tahâret	Hasan b. Sâlih	Merfû	Murâdî	Enes b. Mâlik Ebû Hureyre Abdullah b. Abbâs Ebû Hureyre	Çok yakın Çok yakın Çok yakın Çok yakın	I, 231. I, 232-3 I, 233. I, 578.
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik Ebû Hureyre Abdullah b. Abbâs Ebû Hureyre	Çok yakın Çok yakın Çok yakın Çok yakın	I, 231. I, 232-3 I, 233. I, 578.
39 40 41 42 43	Tahâret	*İbn Ebî Leyla *Hasan b. Sâlih, *Süfyân-ıSevrî *İmâm Bâkır, *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî Murâdî Murâdî Ahmed Murâdî	Ebû Hureyre	Kısmen aynı	I, 208
48	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Übeyy b. Ka'b Ebû Hureyre Abdullah b. Zeyd	Benzer-eksik Benzer-eksik Benzer-eksik	I, 138 I, 162 I, 162
49	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Merfû'	Murâdî	Hz. Aişe Ebû Hureyre	Aynı Aynı	I, 166. I, 166.
54	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Rubeyyi' bnt Mua Muğire b. Şu'be	Benzer-ziyade Farklı-ziyade	I, 150, 188 I, 354
61	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Aynı-ziyade	II, 170
62	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Enes b. Mâlik	Farklı lafız	I, 193
81	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Hüseyin Hz. Aişe Cüreyc	Çok yakın Yakın Yakın	I, 284 I, 280 I, 282-3
85 86 87	Tahâret	*Kâsım er-Ressî *Ahmed b. İsa *İmâm Bâkır	-	Murâdî	Hz. Ali	Farklı	I, 295
89	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Cüreyc Hz. Ali	Yakın Yakın	I, 282-3 I, 284
91	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	I, 286
92 93	Tahâret	*Zeyd. b. Ali *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	İmran b. Husayn Hasan el-Basrî Ebu'l-Âliye er-	Benzer Benzer	I, 302 I, 304, 305 I, 308, 310,

					Riyâhî İbrahim en-Naha'î	Benzer Benzer	312, 313 I, 314
96 97 98	Tahâret	*İmâm Bâkır, *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Ahmed Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	I, 258, 249
120	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer	I, 203
121	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Benzer	I, 203
123 125	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Hz. Aişe	Çok yakın	I, 199
132	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Benzer	I, 327
133	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Benzer	I, 327
134	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali Hz. Ali	Yakın Çok yakın	I, 379 I, 422
135	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Ali Hz. Ali	Yakın Çok yakın	I, 379 I, 422
136	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer-ziyade	I, 115
138	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	III, 48
139	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Yakın	II, 430
140	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Kısmen benzer	I, 228
141	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe	Kısmen benzer	
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız-eksik	I, 81
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	I, 205
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme	Çok yakın	I, 205
154 155 161	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Sevbân	Farklı	I, 130
156 157 158 159	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî Ahmed Murâdî	Enes b. Mâlik	Yakın	II, 87
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Abdullah b. Ömer Ebû Sa'îd el-Hudrî	Yakın Yakın	V, 525 V, 526
163 164	Tahâret	*İmâm Bâkır- *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Sevban	Farklı	I, 130
168	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	I, 116, 117
169	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	CÂbir b. Abdillâh Ebû Hureyre Berâ b. Âzib	Farklı Farklı Farklı	I, 101, 232 I, 36 I, 232
171	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Berâ b. Âzib	Farklı	I, 232
178	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Hz. Aişe Abdullah b. Abbâs	Benzer Benzer	I, 226 I, 225
180	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Üsame b. Zeyd	Kısmen benzer	I, 198
184	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Abdullah b. Ömer Câbir b. Abdillâh Hz. Ali Ammâr b. Yâsir	Yakın-ziyade Yakın-ziyade Kısmen aynı Çok yakın	I, 332, 333 I, 335 I, 336 I, 337, 331
186	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Kısmen aynı	I, 338
187	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Abdullah b. Ömer Câbir b. Abdillâh	Kısmen aynı Kısmen aynı	I, 334 I, 337
188	Tahâret	Ebu Zer el-Ğıfârî	Merfû'	Murâdî	Ebu Zer el-Ğıfârî	Benzer	I, 346, 347, 344
189	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	I, 348
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı	I, 348
192	Tahâret	Bekr b. Sevâde	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Kısmen farklı	I, 348
197 198	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Amr b. el-Âs Hz. Ali Abdullah b. Ömer Abdullah b. Abbâs	Aynı Aynı Aynı Farklı	I, 340 I, 340 I, 341 I, 341

Tablo-16:

EMÂLÎ İLE BEYHAKÎ'NİN SÜNEN'İNİN MUKAYESESİ

AHMED B. İSA EMÂLÎ					BEYHAKÎ (SÜNEN)		
H. No.	Bölüm	Sened (Sahâbî)	Durumu	Kaynak	Sened (Sahabî)	Metin (Lafız)	Kaynağı
1	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Enes b. Mâlik	Yakın	I, 154
2	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	I, 156
3	Tahâret	Selman	Mevkûf	Murâdî	Selmân	Yakın	I, 166
5	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre Ebû Sa'îd el-Hudrî Sa'îd b. Zeyd Sehl b. Sa'd	Aynı Aynı Aynı-ziyade Aynı-ziyade	I, 68,72 I, 71 I, 71 II, 529
6	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer lafız	I,74,75, 76, 189
7	Tahâret	Hz. Ali	Merfû	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Yakın	I, 111, 118
9 10	Tahâret	Huzeyfe Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre Ebû Sa'îd el-Hudrî	Aynı – ziyade Aynı – ziyade	I, 68. I, 71.
11	Tahâret	Ebû Ümâme	Merfû	Murâdî	Ebû Hureyre	Benzer	I, 130
12	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Hz. Ali	Benzer-ziyade	I, 112.
15	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	İbn Abbâs	Farklı	I, 187; IV, 435
16 23	Tahâret	İbn Abbâs	Merfû	Murâdî	Ebû Ümâme	Farklı	I, 109
17	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Benzer	II, 152.
18	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı-ziyade	I, 90.
21	Tahâret	Sevbân	Merfû	Murâdî	Muâz b. Cebel Hz. Aişe Hz. Ebubekir	Yakın Kısmen benzer Kısmen benzer	I, 286, 359 I, 285 I, 286
22	Tahâret	Rubeyyi' bnt. Mu'avviz b. Afrâ	Merfû	Murâdî	Abdullah b. Amr Hz. Ali	Yakın Kısmen benzer	I, 128 I, 104
24	Tahâret	Enes b. Mâlik	Merfû	Murâdî	Enes b. Mâlik	Yakın	I, 90.
25	Tahâret	Hz. Hasan	Merfû	Murâdî	Abdullah b. Hasene	Farklı-ziyade	I, 169; II, 578.
26	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Huzeyfe b. el- Yeman	Benzer	I, 163, 406, 413
27	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Cabir	Çok yakın	I, 157.
28	Tahâret	Abdullah b. Ömer	Merfû'	Murâdî	Abdullah b. Ömer	Aynı-ziyade	I, 316.
29	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre Câbir b. Abdillâh	Benzer Farklı	I, 148, 151, 166, 181. I, 150.
30	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Zeyd b. Hâlid	Çok yakın	I, 60.
31	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Osman	Kısmen benzer	II, 412
32	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Hasene	Farklı-ziyade	I, 169; II, 578.
33	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Cabir b. Abdillâh İbn Mes'ûd	Yakın Aynı-ziyade	I, 165 II, 405-6
36, 37	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Aişe	Benzer-ziyade	I, 171
39 43	Tahâret	*İbn Ebî Leylâ *Hasan b. Sâlih, *Süfyan es-Sevrî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Murâdî Murâdî Murâdî Ahmed Murâdî	Hz. Ali Abdullah b. Abbâs Abdullah b. Zeyd Hz. Osman Ebû Hureyre	Farklı Farklı Farklı Farklı Kısmen aynı	I, 80 I, 82 I, 84 I, 89 I, 86

45	Tahâret	*Zeyd b. Ali, Ali b. el-Huseyn	-	Ahmed	Hiz. Aişe	Benzer-ziyade	I, 171
48	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Zeyd Ebû Hureyre Abdullah b. Ömer	Benzer-eksik Benzer-eksik Benzer-eksik	I, 128 I, 129 I, 130
52	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Mu'avviz b. Afrâ	Benzer-ziyade	I, 105
54	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Mikdam b. Ma'di Abdullah b. Ömer	Benzer Benzer	I, 98 I, 101
56	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Mu'âz b. Cebel	Benzer	I, 286, 359
57	Tahâret	Sevbân	Merfû'	Murâdî	Mu'âz b. Cebel	Benzer	I, 286, 359
61	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre Abdullah b. Ömer	Kısmen aynı Aynı	I, 188, 248; II, 361 I, 69
62	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Ömer Enes b. Mâlik	Farklı lafız Farklı lafız	I, 115, 135 I, 115, 135
63	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Cabir b. Abdillâh Abdullah b. Abbâs	Kısmen aynı Kısmen aynı	I, 326; II, 466, 607; VI, 476; IX, 8 II, 607.
65	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ebû Hureyre	Benzer-ziyade	I, 94, 133; IV, 131
70	Tahâret	*Zeyd b. Ali		Ahmed	Enes b. Mâlik	Çok yakın	I, 299
71	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Sefîne	Çok yakın	I, 300
76	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Ali Ka'b b. Abdillâh	Aynı-ziyade Aynı-ziyade	I, 122, 431 I, 427
78	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	A'meş Abdullah b. Abbâs Hiz. Ali	Aynı-ziyade Aynı Aynı	I, 187 I, 187, 246 I, 244
79	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre Safvân b. Assâl	Farklı Benzer	I, 188, 338 I, 190
81	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Cüreyc Hiz. Aişe Hiz. Ali	Yakın Yakın-ziyade Yakın	I, 222 II, 362 II, 363
88	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Ahmed	Abdullah b. Abbâs	Farklı	II, 567
89	Tahâret	Hiz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Hiz. Aişe	Yakın-ziyade	II, 362
91	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik	Farklı	I, 221
929 3	Tahâret	*Zeyd b. Ali *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Ebu'l-Aliye er-Riyâhî (T) İbrahim en-Nahaî Cabir b. Abdillâh	Benzer Benzer Benzer	I, 226 I, 228 II, 357
94- 95	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Büreyde b. Husayb	Farklı	I, 189, 251, 408
99	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Amr b. Ümeyye Ebû Hureyre Câbir b. Abdillâh Câbir b. Abdillâh Abdullah b. Abbâs	Farklı Farklı Farklı Çok yakın Çok yakın	I, 238; III, 105; VII, 456 I, 243 VI, 288 I, 241 I, 246
104	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hiz. Ali	Kısmen aynı	I, 185, 258, 262, 523, 575
111, 112, 116	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. Ömer Enes b. Mâlik	Kısmen aynı Kısmen aynı	I, 438, 439, 444; III, 267, I, 443
113 114	Tahâret	*Hasan b. Sâlih	-	Murâdî Murâdî	Hiz. Aişe	Benzer	I, 261
126 150 145	Tahâret	Hiz. Ali	Merfû'	Ahmed	Ümmü Seleme	Yakın	I, 259

134	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Hz. Ali Cabir b. Abdillâh Ata, Mücahid, Tavus (T)	Çok yakın Benzer Benzer	I, 349 I, 347, 348 I, 350
135	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Ali Cabir b. Abdillâh Ata, Mücahid, Tavus (T)	Çok yakın Benzer Benzer	I, 349 I, 347, 348 I, 350
142	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Abbâs	Farklı lafız- eksik	I, 290, 291, 403
144	Tahâret	Hz. Aişe	Merfû'	Murâdî	Hz. Aişe	Aynı	I, 261
146	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ümmü Seleme Hz. Aişe	Çok yakın Kısmen benzer	I, 275, 279, 280 I, 280
148	Tahâret	Abdullah b. Abbâs	Mevkûf	Murâdî	Abd. b. Ömer Ebû Hureyre İbn Mes'ud	Benzer Benzer Farklı	I, 276 I, 276 I, 284
149	Tahâret	Ümmü Seleme	Merfû'	Murâdî	Ümmü Seleme Hz. Aişe	Çok yakın Kısmen benzer	I, 275, 279, 280 I, 280
151	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Enes b. Mâlik Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı Farklı	I, 314; VII, 87, 310, 311
154 155 161	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Aişe Abdullah b. Abbâs Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı Farklı Farklı	I, 288 I, 364 I, 390
156 157 158 159	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım Ressî *İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî Ahmed Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî Enes b. Mâlik	Yakın Yakın	II, 563 II, 605
162	Tahâret	*İmâm Bâkır	-	Ahmed	Hz. Ali Abdullah b. Abbâs Ebû Hureyre Abdullah b. Ömer Ebû Sa'îd el-Hudrî	Yakın Yakın Yakın Yakın Yakın	I, 404 I, 404 IX, 593 IX, 594 IX, 595
163 164	Tahâret	*İmâm Bâkır *Kâsım er-Ressî	-	Ahmed Murâdî	Hz. Aişe Abdullah b. Abbâs Ebû Sa'îd el-Hudrî	Farklı Farklı Farklı	I, 288 I, 364 I, 390
169	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Cabir b. Abdillâh Bera b. Âzib	Farklı Farklı	I, 377,378,379, II, 579 I, 381
170 173	Tahâret	Hz. Ali	Merfû'	Ahmed	Abdullah b. el- Muğaffel	Benzer	II, 629
171	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Bera b. Azib	Farklı	I, 381
178	Tahâret	*Zeyd b. Ali	-	Ahmed	Hz. Aişe	Farklı	II, 587, 583, 585
186	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ammâr b. Yâsir	Yakın	I, 321
187	Tahâret	*Ahmed b. İsa	-	Ahmed	Cabir b. Abdillâh	Kısmen aynı	I, 319
188	Tahâret	Ebu Zer el-Ğıfarî	Merfû'	Murâdî	Ebu Zer el-Ğıfarî	Benzer	I, 334, 327, 283, 300, 337
190	Tahâret	Hz. Ali	Mevkûf	Murâdî	Ammâr b. Yâsir İmran b. Husayn	Benzer Farklı	I, 337 I, 331, 335
191	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Ebû Hureyre	Farklı	I, 329
192	Tahâret	Bekr b. Sevade	-	Murâdî	Ebû Sa'îd el-Hudrî	Kısmen farklı	I, 353
193	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Hz. Ali	Kısmen benzer	I, 332
197 198	Tahâret	*Kâsım er-Ressî	-	Murâdî	Abdullah b. Ömer Hz. Ali Abdullah b. Abbâs	Aynı Aynı Farklı	I, 339 I, 339 I, 339

EKLER LİSTESİ

Ek-1:

MUKAYESEDE KULLANILAN EMÂLÎ RİVÂYETLERİNİN İLK CÜMLELERİNİN ALFABETİK OLARAK DİZİLİŞİ

- I/146, no: [173] الإبل والبقر والعنم، وكل شيء يحل أكله. فلا بأس بشرب ألبانها
- I/36, no: [22] أتانا رسول الله صلى الله عليه وسلم فسكبت له طهوراً، فتمضمض واستنشق ثلاثاً
- I/53, no: [50] إذا ابتدأ في الوضوء، وأخذ في غسل ما أمر الله عز وجل بغسله من كل عضو أن يصب إن شاء الله
- I/144, no: [178] إذا اجتنبت في الثوب فالتمسته، فلم تجد شيئاً فلا تنضحه فإنه يزيد، وصل فيه
- I/95, no: [106] إذا أجنب الرجل فاغتسل قبل أن يريق الماء، فخرج منه شيء فهو مني، فليعد الغسل
- I/107, no: [123] إذا التقى الختانان وجب الغسل
- I/129, no: [154] إذا تغير طعم الماء، أو لونه أو ريحه، فليس لأحد أن يتوضأ به، ولا يتطهر
- I/129, no: [153] إذا تمضمض الجنب واستنشق، وتتبع مواضع الشعر، وتذلك حتى يصيب جميع جسده الماء أجزأه رمسة واحدة بعد الاستنجاء
- I/53, no: [49] إذا توضأت فخلل أصابع يديك ورجليك بالماء
- I/97, no: [109] إذا جامع الرجل فلا يغتسل حتى يبول، وإلا تردد بقية المني فكان منه داء لا دواء له
- I/80, no: [87] إذا خفق الرجل خفقة أو خفتين، وهو جالس فلا وضوء عليه، وإذا نام حتى يغط فعليه الوضوء
- I/127, no: [150] إذا رأته المرأة ما يرى الرجل اغتسلت
- I/101, no: [113, 114] إذا رأى الرجل في ثوبه احتلاماً ولم يشعر به اغتسل من الجنابة
- I/51, no: [45] إذا ظهر البول على الحشفة فاغسله
- I/146, no: [180] إذا فرغ أحدكم من وضوئه، فليأخذ كفاً من ماء، أو كفين فلينضح به فرجه، ثم ليرخ ثوبه، ثم ليصل، فإن جاء شيء بعد فليقل هو من ذلك
- I/31, no: [11] إذا قرّب الرجل وضوءه فغسل كفيه، كفر الله عنه ما عملت يده
- I/95, no: [105] إذا كان منياً ماجاً ففيه الغسل، وإذا كان مذيماً فاغسله وتوضأ وضوءك للصلاة
- I/114, no: [131] إذا كانت بالرجل قروح فاحشة لا يستطيع أن يغتسل، فليتوضأ وضوءه للصلاة، وليصب عليه الماء صباً
- I/84, no: [92] إذا كثر الرجل أو قهقه فعليه إعادة الوضوء وإعادة الصلاة
- I/55, no: [51] إذا نسي الرجل مسح رأسه صلى فليعد الوضوء وليعد الصلاة
- I/142, no: [172] إذا وطئت شيئاً من رجيع الدواب وهو رطب فاغسله، وإن كان يابساً فلا بأس به. يعني: الخيل، والبراذين، والبالغ، والحمير
- I/135-136, no: [162] إذا وقع الكلب أو الفأرة، وكل شيء له دم في البئر، فإن كان الماء قليلاً فانزحه، وإن كان الماء كثيراً فأخرج منه قدر كُرٍّ من ماء
- I/136, no: [163] إذا وقع الكلب في البئر، فأخرج حياً، نزح منها دلاء

- I/66, no: [68] أسبغ الوضوء، ولم يحده لنا
- I/38, no: [25] استنزهوا من البول، فإن عامة عذاب القبر من البول
- أصيب إحدى زَنَدَيَّ مع رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأمر به رسول الله صلى الله عليه وسلم فجبَّ. فقلت:
- I/115, no: [134] يارسول الله، كيف أصنع بالوضوء؟ قال: امسح على الجائر
- I/88, no: [99] اعتكف رسول الله صلى الله عليه وسلم العشر الأواخر من شهر رمضان
- أعجب إلينا أن تغتسل لجنابتها، إن لم يكن دم الطمث غالباً عليها، وإن لزمها الدم فلم يفارقها ولم يكف عنها،
- I/126, no: [147] تطهرت منهما جميعاً طهوراً واحداً
- I/62, no: [63] أعطيت ثلاثاً لم يُعْطَهُنَّ نبي قبلي: جُعِلَتْ لِي الأرض مسجداً وطهوراً
- I/102, no: [116] أمرنا رسول الله صلى الله عليه وسلم بغسل يوم الجمعة، والعيدين، ويوم عرفة
- I/117, no: [138] إن الحيض والجنابة حيث جعلهما الله، ليس في العرق، فلا يغسلا ثوبهما
- I/73, no: [77] إن المغيرة يتوضأ ببحر أو قريب من ذلك قال: ذلك عذاب عدَّبه الله به
- أن النبي صلى الله عليه وسلم سئل عن الجنب هل يطعم قبل أن يغتسل؟ فقال: لا، حتى يغتسل أو يتطهر طهوره
- I/121, no: [140] للصلاة
- I/97, no: [110] أن رجلاً أسلم على عهد النبي صلى الله عليه وسلم، فأمره النبي أن يغتسل
- أن رجلين أصابتهما جنابة فتيما ثم صليا، فأدركا الماء في وقت فاغتسلا، وأعاد أحدهما ولم يعد الآخر. فقال
- النبي: أما الذي أعادها فله أجرها مرتين، وأما الذي لم يعد، فقد أجزته صلاته
- I/159, no: [192]
- I/32, no: [12] أن رسول الله صلى الله عليه وسلم تمضمض واستنشق بغرفة واحدة
- I/38, no: [24] أن رسول الله صلى الله عليه وسلم خلل لحيته وقال: بهذا أمرني ربي
- I/34, no: [16] أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا توضأ مسح برأسه وأذنيه
- إن سأل سائل عن رجل لا يجد الماء، وكان في موضع لا يقدر فيه على طيب الصعيد، كيف يصنع، وما الذي
- I/155, no: [191] يجب عليه؟
- إن سأل سائل عن رجل معه بلغة من الماء وهو مسافر، فخاف إن تطهر بها أن يهلك عطشا؟
- I/96, no: [107] إن كان خرج منه ماء دافق مني، أعاد الغسل، وإن كان مذيأ أو شيئاً رقيقاً أو بولاً، اكتفى بالوضوء
- I/123, no: [143] إنما الماء من الماء في الاحتلام
- I/138, no: [168] إنما الهر من أهل البيت
- I/114, no: [132] أنه أتاه رجل فقال: إن ابني أو أخي به جذري، وقد أصابته جنابة فكيف أصنع به؟ قال: يَمْموه
- I/129, no: [7] أنه أتى بركوة في طشت، فأكفأ الركوة على يده فغسلها ثلاثاً، ثم تمضمض واستنشق من كف واحدة ثلاثاً
- I/105, no: [121] أنه توضأ فغسل يديه ثم غسل فرجه ثم مسح يده اليسرى بالأرض، وكان يفيض الماء بيمينه على يساره
- I/72, no: [76] أنه توضأ، ثم مسح على نعليه
- I/40, no: [29] إنه قد جاء من الحديث الكراهية في استقبال القبلة بالغائط والبول ما قد ذكر

- أنه كان يستنحي من الريح [13] I/32, no:
- أنه كان يستنحي من الريح [46] I/51, no:
- أنه كان يصبُّ الماء في راحته، ويردُّه إلى مرفقه [55] I/58, no:
- إني آتي الحمام، ويدخله من تعلم؟ قال: اغتسل، فإن الماء لا يفسده شيء [160] I/134, no:
- إني شاسع عن المسجد، فيكون المطر، فأحمل معي الكوز.
- إني لأمر بالمبؤولة فتوضع في الداخل أو يكون بيني وبينها ستر [34] I/45, no:
- أوجبنا التيمم إلى الرسغين، ولم نوجبه إلى المرفقين [186] I/151, no:
- أول ما يبدأ به من الوضوء غسل الكفين [6] I/29, no:
- أيُّما مسافر وجد مع غيره ماء، فلم يعطه إلا بثمن غال، قال: وكان المسافر لثمنه واجداً، فعليه أن يشتريه؛ لأنه
- واجد له بما وجد من ثمنه [195] I/161, no:
- بابٌ وثيق بينكم وبين الشيطان الطهور [64] I/64, no:
- بسم الله، اللهم، إني أعوذ بك من الرجس النجس الخبيث المخبث الشيطان الرجيم [1] I/25, no:
- بول البهائم يصيب الثوب، ما أكل لحمه ليس بنجس بوله [174] I/142, no:
- البئر تقع فيها الفأرة أو الدجاجة لا ينجس الماء شيء إلا أن يتغير ريحه أو طعمه أو لونه، وكذلك الخنفساء
- والذباب، وأشباههما تقع في البئر فتموت فيها لا بأس به ما لم يتغير الماء [164] I/136, no:
- بينما أنا جالس عند عمر إذ دخل عليه رجل فقال: يا أمير المؤمنين، هذا زيد بن ثابت جالس في المسجد يفتي
- الناس في الغسل من الجنابة، برأيه أن الماء من الماء [127] I/111, no:
- تأتي أمتي يوم القيامة غراً محجّلين من أثر الوضوء [65] I/64, no:
- تصبُّ على يديك قبل أن تدخل يدك في إناك، ثم تضرب بيدك إلى مراك فتتق، ثم تضرب بيدك إلى الأرض،
- ثم تصب عليها من الماء، ثم تمضمض وتستنشق، وتستنثر ثلاثاً [120] I/104, no:
- تمضمض واستنشق واستنثر [48] I/52, no:
- التيمم: الوجه واليدين إلى المرفقين ثلاثاً مثل الوضوء [184] I/149, no:
- التيمم: الوجه واليدين إلى المرفقين [187] I/152, no:
- جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يارسول الله أصابتي جنابة فغسلت رأسي، ثم جلست حتى جفَّ
- رأسي، فأعيد الماء على رأسي وجسدي؟ قال: لا يجزيك غسل رأسك من الإعادة [122] I/106, no:
- جلست أتوضأ وأقبل رسول الله فمسحت رأسي مرتين، فقال: قد يجزيك من ذلك المرة [52] I/56, no:
- الجنب والحائض يعرقان في الثوب حتى يلتق عليهما؟.
- الجنب يريد أن يأكل أو ينام، قال: لا بأس به، وأحب إلينا أن يغسل يده، وإذا أراد أن ينام أن يغسل فرجه، I/122, no:
- [141]
- حضرت عبد الله بن موسى على مائدة، فأكلوا خبزاً ولحمًا وألواناً: طبيخاً وشواءً وغير ذلك، كل ذلك كان يأكل
- معهم من الألوان كلها، ثم دعا بالوضوء فمدَّ يده فقال: اغسلوا أيديكم [101] I/92, no:
- حضرت قاسم بن إبراهيم استسقى له من بئر كان يتوضأ منها، فأصابوا في البئر حمامة ميتة، فأعلم بذلك قاسم،
- فقال لغلمانه: انظروا، تغير منها ريح أو طعم، فنظروا فلم يروا تغييراً، فتوضأ منها، ولم ينزح منها شيئاً، I/131, no:
- [155]

الحمد لله الذي عافاني في جسدي، الحمد لله الذي أَمَطَ عني الأذى. I/25, no: [2]

خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم فإذا هو بعمارٍ في رملةٍ يتمرغ فيها فقال: مالك تَمَعُّكَ تَمَعُّكَ الحمار؟ فقال: أصابتنِي جنابةً [185] I/150, no:

خرجت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقد تطهر للصلاة، فأمسَّ إبهامه أنفه، فإذا دم، فأعاد مرة أخرى فلم يرَ شيئاً [88] I/81, no:

خللوا أصابعكم قبل أن تخلل بالنار [19] I/35, no:

دخلت أنا ورسول الله صلى الله عليه وسلم على عائشة، وذلك قبل أن تؤمر بالستر دوننا، فإذا عندها نسوة من قريش والأنصار [126] I/110, no:

رأيت أبا جعفر في يوم مطير وعليه خفان، فتعلق بهما الطين، فلما انتهى إلى باب المسجد مسحهما بالبلاط الذي كان على باب المسجد [156] I/132, no:

رأيت ابن عباس رضي الله عنه- توضأ فمسح برأسه وأذنيه مقدمها ومؤخرها وخلل لحيته [23] *no: I/37,

رأيت ابن عباس رضي الله عنه- توضأ، فغسل قدميه، وخلل أصابعه [20] I/36, no:

رأيت النبي صلى الله عليه وسلم مسح وجهه بثوبه ثم صلى فيه [57] I/58, no:

رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم وطئ بَعْرَ بَعِيرٍ رطب فمسحه بالأرض، ثم صلى، ولم يحدث وضوءاً، ولم يغسل قدماً [170] I/140-141, no:

رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم توضأ فمسح بيده مُقَدِّمَ رأسه، حتى أتى على سالفنيه [54] I/57, no:

رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم مسح وجهه بثوبه ثم صلى فيه [21] I/36, no:

رأيت زيدا يشرب من سؤر بغله [166] I/138, no:

رأيت عبد الله بن موسى يتوضأ لصلاة المغرب قبل تغرب الشمس، ويتوضأ للظهور قبل تزول الشمس [70] I/70, no:

[73]

رأيت في مُتَوَضِّئاً أحمد بن عيسى كوز شَبِيهٍ واسع الرأس [44] I/50, no:

الرجل يجامع المرأة فلا ينزلان، هل عليهما الغسل أم لا؟ قال: قد اختلف فيه المهاجرون والأنصار. قالوا: إن ما أوجب الحد أوجب الغسل. وقالوا أيضاً: الماء من الماء. قال محمد: الذي نأخذ به، إذا التقى الختانان وجب الغسل [125] I/108, no:

الرجل يجامع امرأته، ثم يريد أن يعود، هل يتوضأ بينهما؟ قال: لا بأس أن يعود من غير وضوء، ما آخر ذلك إلا كأوله [151] I/127, no:

الرجل يخرج إلى المسجد فيخوض الطين وماء المطر، فيمر بموضع نظيف وآخر قذر [157] I/133, no:

الرجل يصيب من أهله في الليل، ثم يغتسل في السحر، أو في وجه الصبح، هل يجزيه من غسل الجمعة؟ قال: نعم [117] I/103, no:

الرجل يكون به القروح، والجراحات، والجذري، قال: أصيب عليه الماء صباً [130] I/113, no:

الرجل ينام في صلاة أو غيرها، أعليه وضوء؟ قال: لا، إلا أن يجد رائحة منتنة، أو يسمع صوتاً [79] I/79, no:

[84]

سأل سائل، عن جنب اغتمس اغتماسة في ماء يغمره هل يطهره ذلك؟ قيل له: نعم، يجزئه إلا أن لا يكون أنقى ما أمر بإنقائه من قبله أو دُبُرُه [152] I/128, no:

سألت أحمد بن عيسى، عن الرجل يتوضأ للصلاة فيصلّي بذلك الوضوء صلوات كثيرة؟ فلم ير به بأساً، وقال:

جائز [95] I/86, no:

سألت عن الاستنجاء؟ قال: ليس هو من الواجب في الطهور، ولكنه من السنة في الطهور [37] I/47, no:

سألت عن الرجل يتوضأ ثم يمسح وجهه ويديه بمنديل؟ قال: لا بأس بذلك [56] I/58, no:

سألت عن الرجل يخرج من دبره الدود، قال: يتوضأ [15] I/33, no:

سألت عن الشيخ الكبير والمريض، ومن به علة تخرج من دبره الدود بعد الوضوء، هل عليه الإعادة؟ I/75,

no: [80]

سألت عن المضمضة والاستنشاق؟ قال: ليس هو من الواجب في الطهور، ولكنه من السنة في الطهور I/49,

no: [42]

سألت عن رجل توضأ، وصلّى، ونسي المضمضة والاستنشاق؟ قال: يعيد [39] I/48, no:

سألت عن مقدار الماء الذي يغتسل به ويتوضأ به؟ فقال: ليس عندنا فيه شيء معلوم [72] I/69, no:

سألت قاسم بن إبراهيم عمّا ينفق الوضوء؟ فقال: الخلاء، والبول، والمني، والمذي، والريح تخرج من الدبر،

والدم السائل، والنوم [79] I/74, no:

سألت يحيى بن آدم عن بئر ماتت فيها فأرة، فأخرجت منها متسخة؟

سألت عن النوم جالساً أو راکعاً أو نام قلبه؟ قال: لا أرى عليه شيئاً، وهو الذي عليه الإجماع [86] I/80, no:

السرّيقين يصيب النعل والخف: لا بأس أن يصلّي فيهما ما لم يتبين بذلك قدر يظهر عليهما [159] I/134, no:

سمعت ابن عباس يقول: أما أنا فإذا خالطت اغتسلت [129] I/113, no:

سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الرجل يجد البلل في المنام، ولا يذكر الاحتلام؟ قال: يغتسل، I/124,

no: [144]

سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما يوجب الغسل؟

سئل علي -عليه السلام- عن المرأة ترى في المنام ما يرى الرجل؟

عاد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأنا معه رجلاً من الأنصار، فتطهر للصلاة، ثم خرجنا، فإذا نحن بحذيفة

بن اليمان، فأوماً رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى ذراع حذيفة ليدعم عليها فتجنبها حذيفة: I/120-121, no:

[139]

عذاب القبر من ثلاثة: من البول، والدّين، والنميمة [32] I/44, no:

الغسل من الجنابة واجب، ومن غسل الميت وإن تطهرت أجزاك، والغسل من الحمام، وإن تطهرت

أجزاك [111] I/98, no:

الغسل من خمسة: من الجنابة، وإذا غسلت ميتاً، ويوم الجمعة، وفي العيدين، وعند الإحرام [115] I/102, no:

غسل يوم الجمعة، ليس بواجب ولكنّا نستحسنه [118] I/103, no:

فقال: إن الحيض والجنابة حيث جعلهما الله، وليسا في الثوب، فلا يغسلا ثوبهما، إلا أن يريا أثراً: I/118, no:

[137]

فقال: لا، إن ذلك لا يضرك، لا تحمل معك كوزاً، ولا ماءً، وادخل فصل [158] I/134, no:

فقال: لا، ولو أن يمس الماء مقدم رأسها [175,176] I/143, no:

في الرجل معه الماء اليسير، قال: يبقيه لشقيه ويتيمم [196] I/162, no:

فيمن لا ينقطع عنه البول، ومن به علة لعضو من أعضائه، لا يمكنه أن يصيب العضو العليل بالماء، أنه يغسل جميع أعضاء الوضوء الباقية سوى هذا العضو الذي به علة [181] no: I/147

قال لي بعض المشركين، وهم يستهزؤون: إن صاحبكم ليعلمكم حتى الخراءة [3] no: I/27

قال: إذا التقى الختانان، وتوارت الحشفة فقد وجب الغسل، أنزل أم لم ينزل [128] no: I/113

قال: انزح منها كراً من ماء (أربعمائة دلو) [165] no: I/136

قال: سلوها، فإن رأت بلاءً فلتغتسل [145] no: I/124

القبلة تنقض الوضوء [96] no: I/87

القبلة، واللمس باليد هو ينقض الوضوء، وهو ما دون الجماع [97] no: I/87

قد أمر الله بالوضوء عندما يقوم إلى الصلاة [75] no: I/71

القلس يتمضمض منه إذا كان يسيراً، إلا أن يكون قيناً غالباً [82] no: I/77

القلس يفسد الوضوء [81] no: I/76

قيل له: لا يحل له أن يتوضأ بالماء الذي معه إذا كان أمره في ذلك كذلك [193] no: I/159-160

كان أحمد بن عيسى يتوضأ للصلاة بالماء المسخن [60] no: I/60

كان أحمد بن عيسى يتوضأ للظهر، فيصلي به الظهر والعصر، ويتوضأ للمغرب، فيصلي به المغرب والعشاء [94] no: I/86

كان أحمد بن عيسى: إذا ابتدأ في الوضوء يسمي [35] no: I/46

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يغتسل هو وبعض أزواجه من إناء واحدمن الجنابة [136] no: I/117

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يسكب الماء على موضع سجوده [17] no: I/35

كان علي -عليه السلام- يوضي النبي صلى الله عليه وسلم، فلم يكن يدع أن ينضح غابته ثلاثاً [18] no: I/35

كل دم سال أو قطر يتوضأ منه [91] no: I/84

كل شيء من الدواب لم يحرم الله أكله، ليس بنجس بوله ولازبله [171] no: I/142

كنا نوقت في الوضوء للصلاة مُدّاً (والمُدُّ رطلان) [70] no: I/67

كنا نؤمر في الغسل في الجنابة للرجل بصاع، وللمرأة بصاع ونصف [71] no: I/68

كنت أصلي مع أبي جعفر في الصف فأدخلت إصبعي في أنفي، فأخرجت عليها شيئاً من دم [90] no: I/83

لا أرى غسلاً واجباً إلا غسل الجنابة، وأما سائر الغسل فهو فضل، وبر، وخير، وإن توضأ أجزاءه [103] no: I/103

[119]

لا بأس بالمسح على الجبائر، إذا خاف العنت فيها [135] no: I/116

لا بأس بسؤر الحائض والجنب، وأكره سؤر، اليهودي، والنصراني، والمجوسي [142] no: I/122

لا بأس بسؤر الحمار إلا أن يكون فيه لعاب [167] no: I/138

لا تبولوا في الماء الناقع [27] no: I/39

لا تستنجي المرأة بشيء سوى الماء إلا أن لا تجد الماء [36] no: I/46

لا صلاة لمن لا وضوء له، ولا وضوء لمن لم يذكر اسم الله عز وجل [5] no: I/28

لا وضوء لمن لم يذكر الله تعالى [9] no: I/30

لا وضوء لمن لم يذكر الله عليه [10] no: I/31

- لا وضوء مما مست النار، ومن أكل وهو على طهر، فلا يضره، ويصلي بذلك الطهور، ولا يتوضأ منه، I/92, no: [100]
- لا يتوضأ من الضحك I/84, no: [93]
- لا يُجزيه إلا أن يتمضمض ويستنشق؛ لأن الفم والمنخرين من الوجه I/49, no: [43]
- لا تقبل صلاة إلا بطهور، ولا تقبل صلاة إلا بقرآن I/61, no: [61]
- لا ينقض الوضوء ولا الصلاة من النوم إلا ما غلب العقل I/80, no: [85]
- لما أسري بي إلى السماء، قيل لي: فيم يختصم المأ الأعلى؟ I/66, no: [69]
- اللهم بيض وجهي يوم تسود الوجوه، ولا تسود وجهي يوم تبيض الوجوه I/65, no: [67]
- اللهم، اجعلني من التوابين، واجعلني من المتطهرين، واغفر لي إنك على كل شيء قدير I/59, no: [58]
- لو أن رجلاً اغتسل من الجنابة، فبقيت شعرة من جسده لم يُصبها الماء، لم يزل جُنباً حتى يصيبها الماء، I/126, no: [148]
- لولا أنني أخاف أن أشقّ على أمّتي لفرضت عليهم السواك مع الطهور I/42, no: [30]
- ما ظهر على اللسان من طعام أو شراب، أو غير ذلك مما يخرج من الجوف ففيه الوضوء I/78, no: [83]
- ما من امرئ مسلم قام في جوف الليل إلى سواكه فاستنن به ثم تطهر فأسبغ الوضوء I/43, no: [31]
- ما من مسلم يتوضأ، ثم يقول عند وضوئه مرة: سبحانك اللهم وبحمدك، أشهد أن لا إله إلا أنت I/59, no: [59]
- مرّ رجل على النبي صلى الله عليه وسلم، وهو يبول، فسلم عليه فلم يرد عليه I/40, no: [28]
- المرأة تتوضأ للصلاة هل يجزيها أن تمسح على خمارها؟
المرأة تجنب، ثم تحيض ولما اغتسلت؟
المرأة تمسح على خمارها. قال: أهل البيت لا يرون ذلك I/143, no: [177]
- المرأة هل تنقض شعرها عند اغتسالها من الجنابة والحيض، قال: لا تنقض شعرها عند الجنابة، الماء يأتي على ذلك I/124, no: [146]
- مضت السنة أن لا يصلي بالتيمم إلا صلاة واحدة، ونافلتها I/164, no: [198]
- من أتى الجمعة فليغتسل I/100, no: [112]
- من أدركت من بني هاشم، أو قال من أهلنا كانوا يستنجون من الريح على التنظف، وليس بواجب I/33, no: [14]
- من اغتسل في برد من الجنابة فأصيب، أنه شهيد I/161, no: [194]
- من بالغ في الاستنجاء لم ترمد عينه I/51, no: [47]
- من توضأ ومسح على سالفتيه بالماء وقفاه، أمّن من الغل يوم القيامة I/56, no: [53]
- من حدثكم أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يبول قائماً فلا تصدقوه، إنما كان يبول قاعداً I/38, no: [26]
- من خشى التلف والعنت من مجذور أو مريض من الوضوء يتيمم وكان ذلك له مجزياً I/114, no: [133]
- من رَعَف وهو في الصلاة، فليُنصرف فليتوضأ وليستأنف I/82, no: [89]
- من سال منه دم فعليه أن يتوضأ وضوءه للصلاة ويتطهر I/147, no: [182]
- من قبّل لشهوة فليتوضأ، ومن قبّل لرحمة فلا وضوء عليه I/87, no: [98]
- من كان به جرح سائل، أو قروح فليغسلها وليتوضأ لكل صلاة I/148, no: [183]

من مرّ بماءٍ في وقت صلاة فتركه لما يرجوه أمامه، فلم يجد الماء فتيمم وصلى، فإذا وجد الماء اغتسل وأعاد

الصلاة [189]: I/153, no:

نخر الفرس والبغل والحمار يصيب الثوب يغسل منه ما بان له أثر، وما لم يره فلا شيء عليه: I/145, no:

[179]

نهانا رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يتبرز الرجل منّا بين القبور [4]: I/27, no:

نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يرفع الطشت حتى يمتلئ [103]: I/93, no:

هل يجزي امرأة أن تستنجي بغير الماء؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا، إلا أن لا تجد الماء: I/46, no:

[36]

هي أمور ثلاثة: الوُدِّي، شيء يتبع البول كههيئة المني، وذلك منه الطهور ولا غسل منه. والمُدِّي: أن ترى شيئاً

أو تذكره فينتشر فتمدِّي، فذلك منه الطهور ولا غسل منه، والمُنْتَنِي: الماء الدافق إذا وقع مع الشهوة وجب

الغسل [104]: I/93, no:

الوضوء بالماء المروح، وماء البحر والنبذ والتلج؟ قال: لا بأس بالتلج إذا انماح و ذاب [161]: I/135, no:

الوضوء بسور الحمارة، والبغل، والسباع، والسنور، والكلب، والفرس، والبعير، لا بأس بذلك ما لم يتغير للماء

طعم، أو تبين فيه نتن أو قدر [169]: I/139, no:

الوضوء مما خرج وليس مما دخل [78]: I/74, no:

الوضوء يكفر ما قبله، وتكون الصلاة نافلة [8]: I/30, no:

الوضوء يكفر ما قبله، وتكون الصلاة نافلة [66]: I/64, no:

اجتمعت قريش والأنصار. فقالت الأنصار: الماء من الماء. وقالت قريش: إذا التقى الختانان فقد وجب

الغسل [124]: I/107-108, no:

يارسول الله، أصيبُ أهلي، ولا أقدر على الماء. قال: أصبْ أهلك، ولولم تجد الماء عشر سنين فإن التراب

كافيك [188]: I/156, no:

يارسول الله، إني امرأة شديدة عَقَصَة الرأس، أفأخلّه إذا اغتسلت؟ فقال: لا، ولكن صبّي عليه ثلاث

صبات [149]: I/127, no:

ياصاحب الصلاة، إني أرى جانباً من عقبك جافاً، فإن كنت أمسسته الماء فامضه [62]: I/61, no:

يتلوّم الجنب إلى آخر الوقت، فإن وجد الماء اغتسل وصلى، وإن لم يجد تيمم وصلى، فإذا وجد الماء اغتسل ولم

يعد [190]: I/153, no:

يتيمم المتيمم في آخر الوقت عند الإياس من وجود الماء [197]: I/163, no:

يستحب تجديد الوضوء عند كل صلاة [74]: I/70, no:

يعجبني إذا أجنب الرجل أن يفصل بينه وبين غسله ببول، فإنه أحرى أن لا يبقى منه شيء [108]: I/96, no:

يَعِيدُ أَحَبَّ إِلَيَّ، وإن مضى فهو يُجْزِيهِ [40]: I/48, no:

يُعِيدُ فِي الْجَنَابَةِ، وَيُجْزِيهِ فِي الْوُضُوءِ [41]: I/49, no:

يكره أن يبول قائماً إلا من علة أو من عجلة [33]: I/44, no:

